

Slovenska zemlja.

Opis slovenskih pokrajin

v prirodoznanskem, statističkem,
kulturnem in zgodovinskem oziru.

VII. del:

Slovenska Štajerska in Prekmurje.

Ljubljana, 1926.

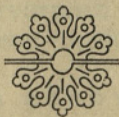
Natisnili J. Blasnika nasl. v Ljubljani.

a. 22.

Slovenska ŠTAJERSKA in PREKMURJE

Zgodovinski opis.

Spisal
prof. dr. Fran Kovačič.

Ljubljana, 1926.

Izdala „Matica Slovenska“.

Natisnili J. Blasnika nasl. v Ljubljani.

76

84

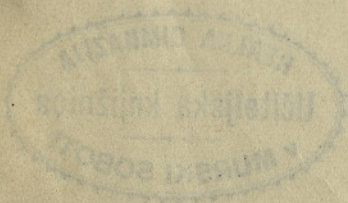
D 84/7

583

1.7.1949

D 84/7

UVOD.

„Slovenske zemlje“ V. del se je navadno zakesnil, ker je svetovna vojna zaustavila „Slovenski Matici“ za več let vsako delo. V novih razmerah po svetovni vojni je postal opis Štajerske in Prekmurja, ki ga je bila „Matica“ še na dolgu, tem pomembnejši, ker se s senžermen-skim in trianonskim mirom zaključuje za ti pokrajini dolga doba tujega gospodstva in otvarja novo življenje.

Radi tega je zgodovinski opis nekoliko narastel; zanaprej bo sploh težko kak zgodovinar obdeloval ti dve zemlji kot posebni edinici, historično življenje je pa bilo zlasti na Sp. Štajerskem prav pestro in bujno.

Marsikaj bo čitatelj kajpada še pogrešal, toda tiskov-ni stroški in prostor so kategorično zahtevali omejitev.

Pri zgodovini dokaj omejenega in politično nesamo-stojnega ozemlja ni kazalo, držati se šablonske razdelitve v stari, srednji in novi vek, še manj razdelitve op vladarjih. Za pisatelja so pri razvrstitvi gradiva bili drugi vidiki, skupine dogodkov, ki dajejo obeležje raznim dobam.

Tako naravno skupino tvori I., predrimska ali pra-zgodovinska doba, ki preneha z rimsko zavladavo.

Naslednjo skupino tvori točno zaokrožena r i m s k a d o b a, ki se v naših deželah končuje na koncu 6. veka, ko se završuje obenem tudi stari vek.

III. dobo tvori najstarejša s l o v e n s k a zgodovina po naselitvi v naših deželah. Nje obeležje so opetovani poskusi lastne državotvornosti in počasna izguba poli-tične neodvisnosti. Temu razdobju store nasilen konec madjarski navali.

IV. doba je doba o b n o v e po odgonu Madjarov. Ta doba ima zopet celo naraven zaključek s habsburško zavladavo na koncu 13. veka, ko je bila tudi v glavnem dovršena kolonizacija.

V. dobi podaje obeležje dvig in propast Celj-skih grofov, ko se je zdelo, da postane Sp. Štajer-ksa zametek velike jugoslovenske države. V to dobo spadajo prvi turški napadi, ki dobe v naslednji dobi znatno drugo smer.

V VI. dobi stopajo v ospredje verski boji, luteranski pokret in „katoliška reformacija“, kmetske vstaje in končno olajšave za kmeti stan, ki so se uveljavile z državnim absolutizmom.

Nov odsek, VII. dobo, začenja francoska revolucija, ki je vrgla svoje valove za časa francoskih vojn tudi v naše kraje in zasejala ideje, ki so rodile narodno probujenje ter izzvenele l. 1848. v odpravi tisočletnega fevdalizma.

Končno sledi zadnja, VIII. doba, doba ustavnih in narodnih bojev, ki ima svoj zaključek v polomu avstro-ogrske monarhije in v senžermenskem, oziroma trianonskem miru.

Kajpada so se pri razdelitvi vzele radi preglednosti okrogle številke, ki približno tvorijo mejnike med posameznimi skupinami historičnih dogodkov.

Pisatelj.

I. Prazgodovinska doba.

Kamenena doba.

Zgodovinska doba se vobče začenja tam, kjer se začenejo pisani spomeniki. Ta omejitev ima le relativno vrednost. Nobeno ljudstvo ne stopi skokoma v zgodovinsko dobo, temveč njegov „zgodovinski“ nastop je posledek daljšega ali krajšega razvoja v sivi davnini, o kateri noben pisan vir ne ve kaj povedati. Onstran „zgodovinske“ dobe ni samo črna noč in divja neprehodna šuma, marveč včasih prav bujno življenje, ki je pripravilo pot zgodovinski dobi, kakor jutrnji somrak belemu dnevu. Tudi naša Spodnja Štajerska krije bogate zaklade in spomine iz sive davnine, o kateri človeška roka ni zapisala ničesar.

Že v najstarejših časih je človek poznal osnovna počela omike, kakor jo nahajamo pozneje v zgodovinski dobi, dasi sicer stoji na zelo nizki stopinji. Kovin v najstarejši dobi človek ni poznal, zato imenujejo starinoslovci to dobo kameneno dobo, ki je časovno segala približno do l. 1500.—1000. pred Kr., v raznih krajih različno. Razločuje se pa starejša in novejša (paleolitska in neolitska) kamenena doba. Izdelki paleolitske dobe so zelo preprosti; rodo obtolčen kamen je služil za sekiro, nož itd. Koščeni izdelki so zelo redki. Pozna pa paleolitski človek že ogenj, ki je oče daljnje izomike. Sledov paleolitske dobe se je našlo prav mnogo v Evropi, manjkajo pa v onih deželah, ki so postale prikladne za človeško bivanje šele po zadnji ledeni dobi. Po novejših raziskavah je v starejši kameneni dobi bila že obljudena tudi Štajerska. V prazgodovinski dobi je pa Spodnja Štajerska bila veliko bolj razvita in obljudena nego

Srednja in Gornja Štajerska, ker je tu bilo podnebje veliko milejše. V toplih dolinah in ravninah ob Savi in Dravi je morda že krapinski človek (paleolit) imel svoje vrstnike. Ker so se v nemških deželah in na Hrvaškem našli telesni ostanki paleolitskega človeka, na Ogrskem pa paleolitsko orodje, je že iz tega verjetno, da je tudi na štajersko ozemlje stopila v tisti dobi človeška noga. Sledove paleolitske dobe so ugotovili na Gornjem Štajerskem v t. i. Badlovi špilji pri Peggau-u, v špilji pri Mužnici (Mixnitz), pri Eggenbergu in Lurlochu pri Semriaciu, enako v gramozni jami v Gradcu in v Lödersdorfu pri Feldbachu.¹ Ako je v manj prijaznem podnebju Gornje Štajerske prebival paleolitski človek, je tem verjetnejše, da je tudi na Spodnjem Štajerskem. Ako se tukaj doslej niso našli izrečno paleolitski predmeti, je razlog ta, ker še naših špilj nihče ni sistematično raziskoval.

Obče obljudovanje naše dežele se je pa izvršilo šele v neolitski dobi. Takratno ljudstvo pripisujejo nekemu alpskemu rodu kratke, okrogle glave, srednje čokate postave, temnih las in sivih oči, kakor se še dandanes opaža v bolj oddaljenih alpskih krajih. Drugi pripisujejo neolitske prebivalce celo hamitski rasi. V neolitski dobi so nastala mostišča ob Bodenskem jezeru in v ljubljanskem barju, a na Sp. Štajerskem jih doslej niso zasledili, dasi bi jih pričakovali n. pr. okoli Celja, Slovenjgradca, okoli Šmarja itd. Človek novokamenene dobe je živel od lova, a baval se je že tudi s poljedelstvom in živinorejo. Pri izdelovanju orodja in orožja kaže precej estetskega čuta. Kamenito orodje je iz serpentina, redkeje iz nefrita, ki se nahajata v iztočnih Alpah, strelice so iz kremenca, rogovja ali iz kosti. Kamenje je lepo izbrušeno, kladivca in sekire imajo gladke luknje za držaj. Posodje je rodo, narejeno brez vretena s kljukovitimi (siksakastimi) črtami in s trikoti kot okrasjem. Sledovi neolitskih naselbin spričujejo najdišča: v Prekmurju okoli Turnišča, na štajerski strani Murskega polja okoli Radgone, pri Sv. Juriju ob Ščavnici, kjer so se našli tudi ostanki ma-

¹ Hilber, Urgeschichte der Steiermark, str. 11—23.

stodonta in predpotopnega jelena, pri Veržaju, pri Ljutomeru na Kamenščaku, v Ljutomerskih gorica okoli Sv. Tomaža, v Središču ob Dravi, pri Ormožu, Forminu blizu Velike Nedelje, okoli Ptuja, pri Borlu, Podlehniku, Sv. Barbari in v Žetalah v Halozah, ob vznožju Pohorja pri Mariboru, okoli Rogatca, v Studenicah, okoli Žusma, Vitanja, po Savinjski dolini (celjski muzej).

Brončena doba.

Proti koncu mlajše kamenene dobe so se ljudje seznanili že s kovinami, z zlatom in bakrom, ki so ju rabili izprva samo za okrasje. Italški trgovci so zarana prinesli v naše dežele tudi bron, mešanico bakra in kositra. Ker pa je to blago bilo ljudem predrago, je še dolgo časa ostalo kamenito orodje v rabi, dokler niso odkrili na domačih tleh bakrenih žil in začeli izdelovati brončenih predmetov. Take prehistorične livarne so zasledili pri Plabutschu (Plavež!) in Srassengelu na Gornjem Štajerskem, od koder je ondi izdelana roba šla brezdvomno tudi k nam. Tudi v stari Panoniji, na današnjem Ogrskem, je bila cvetoča brončena obrt. Starejši predmeti brončene dobe kažejo v obliki in ornamentiki mnogotero sličnost z enakimi orijentalškimi izdelki, znak, da sta tako Italija kakor Panonija sprejeli orijentalški kulturni vpliv in z njim tudi bron.

Dejanski se je ob prehodu kamenene dobe v kovinsko zgodila na našem jugu tudi znatna sprememba glede prebivalstva. Preko Balkana se je razširilo v naše kraje v omiki naprednejše ljudstvo, ki je prejšnje prebivalce nekaj pregnalo, nekaj potisnilo v hribovje in v samotnejše kraje, sčasoma so se spojili z novimi doseljenci, ki so bili ilirskega plemena in zelo sorodni Slovonom. Važno je pri tem to, da so se nove naselbe vcepile mnogokje na stare iz kamenene dobe, ohranile so se do rimske zavlade, preživele celo selitev narodov in se nadaljevale v slovenski dobi; srečavamo jih v najstarejših listinah srednjega veka ter segajo nekatere do današnjega dne. Tako so se našli predmeti brončene dobe na seliščih kamenene dobe okoli Ptuja, Ormoža, Sre-

dišča, Rogatca (Črmožišče pri Žetalah), Kozjega, krog Ljutomera in Veržeja. Večja selišča brončene dobe se vijejo kakor venec ob južnem vznožju Pohorja, pri Slovenski Bistrici, okoli Laškega, pri Sevnici, Rajhenburgu, pri Vidmu ob Šavi in Brežicah.²

Glede na dovršenost v obliki in ornamentiki se tudi brončena doba deli v starejšo in novejšo. Imenuje se ta doba tudi hallstattska po velikem prazgodovinskem grobišču pri Hallstattu v Gornji Avstriji, ki je doslej najbogatejše prehistoričnih predmetov; za naše kraje je bolj primeren naziv „ilirska“ doba, ki ga je uvedel hrvatski starinoslovec Sime Ljubić, italijanski starinoslovci jo pa imenujejo „villanovsko“. V najstarejšo ilirsko dobo spada veliko grobišče pri Rušah, kjer so odkrili okoli 170 ravnih grobov in našli v njih kakih 800 žar. To grobišče utegne biti iz dobe 1000—850 pred Kristom. Mrliče so sežigali v plitvih jamah, ostankom so pridejali drobne brončene predmete in posodice, pokrili vse skupaj s ploščo in zakopali. Včasih so pa pepel shranili v črne, slabo žgane, debele lonce, ki imajo včasih v premeru po 1 meter, posodo so pokrili s kamenito ploščo in zakopali.

Posodje ruškega grobišča spominja zelo na villanovsko keramiko.³ V isto skupino in dobo spada tudi grobišče pri Črmožišču blizu Žetal v Halozah, ki je važno radi tega, ker nam kaže, da je že v prastari dobi kolonizacija prodrla tudi v kraje, ki so oddaljeni od večjih prometnih žil. Predmeti tega grobišča so raztreseni v muzejih v Ptuju, Mariboru in Gradcu. Grobišča starejše brončene dobe so zasledili tudi na Hajdini, nadalje pri Negovi, Sv. Benediktu v Slov. goricah, pri Sv. Petru pod Sv. gorami.

V mlajši brončeni dobi se dobe že tudi železni predmeti, a železo so lahko poznali že prej, le da železo v vlažni zemlji naglo oksidira in počasi celo izgine. V zadnjo dobo ilirske kulture, ko se med brončenimi pred-

² Schmid W., Die praehistorische Forschung in Innerösterreich 1905—1910. Praehist. Zeitschrift III, H ½.

³ Wurmbrand, Das Urnenfeld v. Maria Rast. Archiv f. Anthropologie XI (1879), str. 258 d.

meti dobe tudi železni meči, spadajo mnogoteri grobovi severno od Remšnika in Radlja po ondotnem hribovju in širokih jarkih, znak, da je kolonizacija že semkaj dospela. V kamenitih koritih so se našle črepine lončenih posod in zdrobljenih brončenih predmetov.

Iz dobe po priliki 700—400 pred Krist., iz zadnjega časa brončene ali iz starejše železne dobe, so gomile na Libnem pri Vidmu ob Savi ter tvorijo poseben, daleč na Kranjsko segajoč kulturni krog. Mrliči so deloma sežgani, deloma celi pokopani. Pri glavah in nogah so našli dokaj okusno okrašeno posodje, pasove, nože, sulice, pri ženskih mrličih tudi zaponke in zapestnice.

V isto dobo in vrsto spadajo grobišča pri Slovenj-gradcu na Legnu z velikimi svetločrnimi žarami, istotako žgani grobovi na Rifniku blizu Celja, kjer so se našli tudi železni noži in sekire pa velika, z roko narejena (brez vretena), nenavadno velika žara (v mariborskem muzeju) z 42 cm premera in 69 cm višine. Tej dobi se pripisujejo tudi t. i. negovske čelade, ki so se našle pri Sv. Benediktu. Ker najdeš na dveh etruščansko pismo, bi bilo iz tega sklepati na italški izvor, toda etruščansko pismo je lahko bilo v rabi tudi v iztočno-alpskih deželah. Vsekako je že v oni davni dobi bila živahna zveza med našimi kraji in Italijo. Iz juga so donašali k nam tuji trgovci razno lepotičje, zlasti steklene, modro-zelenkaste grolice, pa južno sadje in vino.

Po l. 500. so se izvršile pri nas znatne spremembe. Od zapada, od gornje Donave so začeli prodirati na jug in ogražati naše kraje Gali ali Kelti. Proti sovražnim napadom so dotlej mirni noriško - ilirski prebivalci začeli delati mogočne obrambne obkope, ki se še dandanes poznajo in nanje spominjajo mnogotera imena: Gradišča in Gradci, ki še niso dovolj preiskana. Najbolj so znana pohorska branišča, med njimi zlasti Poštela pri Mariboru,⁴ ki se je ohranila kot zavetišče še v pozni srednji vek, celo v dobo turških napadov. Nastala je ta utrdba gotovo že v 6. stol. pred Kr.

⁴ Schlosser P., Poštella, Maribor 1912. Schmid W., Die Ringwälle des Bachergebirgs. Wien 1915.

Latènska doba.

Ko so keltski Boji osvojili etruščansko ozemlje okoli Felsine, današnje Bolonje, je iztočno-alpska, ilirsko-hallstattska kultura izgubila stik z jugom in s tem svojo oploditev. Medtem so tudi Noričane podjarmili keltski Tavrščani, ki so prinesli s seboj novih elementov t. i. latènske kulture. Toda domačini so se krčevito držali svojih starih navad in naprav ter odklanjali po Tavrskih donesene novotarije. Tako so do začetka 1. stoletja pridržali stari običaj, v gomilah pokopavati mrliča, z roko brez vretena narejeno posodje in starinske oblike pri zaponkah. Ilirska kultura je nekako odrevenela, njen razvoj je zastal, a umaknila se ni. Stroga konservativnost je značilna poteza pri najdbah iz te dobe. Kvečjemu ob večjih prometnih cestah ob Muri, Dravi, Savinji, Savi, Mislinji so se udomačili nekateri latènski elementi.

Tavrški osvajači so tvorili le tanko plast in so bolj ali manj pustili pri miru stare prebivalce, ki so jim pa vendar morali biti podložni. Končno je Noričane in Tavrsko zbližal nov skupen sovražnik. To so bili Kimbri, ki so se l. 113. dvignili s svojih bivališč nekje na Češkem in Moravskem ter krenili proti jugu. Takrat je najbrž padla pohorska Poštela. Ograja na nasipu iz hrastovega in kostanjevega vejevja je zgorela; v pogorišču se je našla poznohallstattska zaponka iz brona. Po bitki pri Noreji so se Kimbri obrnili proti južni Nemčiji in Galiji, tedaj so Poštelo znovič popravili in bolj utrdili (nasip je bil kake 3 m visok in 2.15 m širok). V ruševinah nove zgradbe se že pozna močnejši vpliv latènske kulture. Našle so se sekire, metalne krogle, žrmlje, lončene okrogle in piramidaste uteži, kosci posodja hallstattskega tipa, lončarsko vreteno in odlomek srednje-latènske zaponke.

Izkopine na Pošteli nam podajajo neko sliko takratnih bivališč. Sredino gorske obrambne naselbine je zavzemalo svetišče iz neobsekanega kamena, s prostim kulturnim prostorom, vežo in lesenimi prostori. Pred svetiščem je bilo ognjišče za žrtve. V svetišču je bil najbrž tudi kak kip. Posvečeno je bilo morda „nóriškim ma-

teram“ ali krajevnemu geniju. Poleg svetišča je bilo stanovanje za svečenika ali poglavarja. Med ostanki so se našli komadi tkalskega čolniča in tkalske uteži, na katerih se opaža tu in tam znamenje križa z enakimi, pravokotno upognjenimi kraki (svastika, indijski križ) — morda simbol solnca. Železni greben za čiščenje volne kaže, da so ženske predle in tkale volneno in laneno prejo. Med raznimi odpadki so se našli kosi votivnih kozic za ognjišče iz 1. stol. pred Kr. z ovnovo in včasi konjsko glavo, malik božanstva domačega ognjišča. Našel se je tudi srebrn denar s podobo bežečega konja. Ta in pa svastika se smatrata za keltsko posebnost.

V vsem se je našlo na Pošteli kakih 12 bivališč z enim ali dvema prostoroma in z lopo spredaj, vse pravokotno, prav kakor opisuje Strabo alpske hiše.

Spomin na to prastaro naselbo še živi v ljudski tradiciji, ki pripoveduje o „starem mestu“, imenovanje „pri vratih“ označuje celo dohod v to „mesto“, kar so izkopine potrdile.

Prav isti tip kakor na Pošteli kažejo tudi drobci še nepreiskanega „Gradišča“ pri Bistrici niže od Ruš.

Veliko manjšega obsega se zdi, da je bila naselba v Grajski vasi pri Slovenjgradcu, kjer še dandanes krajevno ime „Šance“ spominja na praštare obrambne nasipe. Da naselba sega v predrimsko dobo, spričujejo črepine lončene posode laténskega tipa. Sicer je pa okolica Slovenjgradca gosto zasejana z „gradišči“, gomili in drugimi sledovi prehistoričnih selišč, znak, da je bila v laténski dobi, neposredno pred prihodom Rimljanov Mislinjska dolina dobro obljudena.

V laténsko dobo spadajo tudi branišča v Črešnjevcu pri Slov. Bistrici in v Tinjah, iz iste dobe utegnejo biti gomile v Zamarkovi pri Sv. Lenartu v Slov. gor. Našli so se kosi neke železne verige, grolice in brončen kipec (sedaj v mariborskem muzeju). Sledovi laténske kulture so se našli v Drešinji vasi blizu Celja, v Skorbi pri Ptuj, Pobrežju pri Mariboru, oziroma pri Zerkovcah.

V laténski dobi je zopet oživila kupčija z Italijo. Ko so po l. 200. Rimljani premagali in si podvrgli severno-

italske Gale, so iztočno-alpske dežele postale zopet do-stopne italiskim trgovcem.

A tudi balkanske dežele so imele že v predrimski dobi kupčijske zveze z današnjo Spodnjo Štajersko, kakor spričuje celjska Silenova marka iz ranolatenske dobe pa grškomacedonski novci, ki so od 4. stol. polagoma celo izpodrinili stari domači denar. Okoli Ptuja so se našli južnoitalski novci iz Sirakuze in Napolja (220—167 pr. Kr.) pa tudi Filipa I. Maced. (359—336). Okoli Mute in Lipnice so se našli celo aleksandrijski novci.

Na keltskih novcih običajno znamenje je bežeč konj; novci 2. stol. pred Kr. nimajo napisa, temveč obrito glavo z diademom, novec je podoben plitvi skledici. Zlate novce so kovali v teži 10—11 gramov. Na Spodnjem Štajerskem se je našlo več takih galskih novcev pri Ptuj, blizu Radgone, pri Lipnici, pri Lembergu nad Celjem 11 komadov, v Retju pri Trbovljah celo 553 zlatih in srebrnih komadov, pri Središču ob Dravi srebrn novec z barbaro Zevsovo glavo in običajnim konjem.⁵

O teritorijalnih in narodnostnih razmerah v naših krajih neposredno pred prihodom Rimljanov ni moči podati natančne slike. Gotovo je, da poznejša Štajerska takrat ni tvorila ne teritorijalne in ne narodnostne enote. Na severu se je Norik gotovo raztezal do Donave, na iztoku nekako do konca Alp, potem se je začela Panonija. Na jugu je na tleh poznejše štajerske dežele delala mejo med Norikom in Panonijo najbrž Drava, vsaj do Maribora, kjer se obrača proti jugu, tako da je današnji Maribor spadal najbrž še pod Norik, Ptuj pa že pod Panonijo.

Tavriske v alpskih deželah razločuje Polybij od drugih Tavriskov s pridevkom „noriški“, po Strabonu so Tavriski pripadali k Noričanom. Po Pliniju so se Noričani nekdaj imenovali Tavriski. Ni jasno, so li Tavrinci v Gornji Italiji, po katerih se imenuje glavno piemontsko mesto Turin (Augusta Taurinorum), istega plemena kakor Tavriski v Slavoniji.

⁵ Lu-chin, Jahrb. d. Centralkomm. N. F. 2. Bd. (1904). Pirchegger, str. 14—16.

Poleg že prej omenjenih naselbin segata v prehistorično dobo obe najvažnejši spodnještajerski mesti Celje in Ptuj. Celje je bilo noriško mesto ter je meja med Norikom in Panonijo nekje pri Sp. Dravogradu prestopila Dravo in šla po priliki po vrhu gorovja, ki tvori razvodje med Dravo in Savo.

V Noriku kakor v Panoniji je bila že pred prihodom Rimljanov precejšnja omika. Panonija je zlasti slovela po svojih krasnih hrastovih šumah, kjer je bilo obilo žira in so se redila cela krdela svinj (Pannonia glandifera), od katerih so mast in meso izvažali v sosedne dežele.

Ko so došli Rimljani, se je tukaj udomačena laténska kultura neopaženo polagoma razvila v provincijalno-rimsko.

Meja med Norikom in Panonijo je bila tudi narodnostna meja med Gali (Kelti) in Ilirci, dasi sta ob meji oba naroda prodirala drug v drugega.

II. Rimska doba.

(15 pr. Kr. do 600 po Kr.)

Od početka rimske zavlade do Dioklecijana.

(15 pr. Kr. do 300 po Kr.)

Ko so si Rimljani podvrgli severnoitalske Gale, so postali neposredni sosedje alpskim deželam, s katerimi so imeli najprej prijateljske odnose, ki so se polagoma prevrgli v sovražnost, in končno so vsi kraji do Donave postali podložni Rimu. Okoli leta 182. so Rimljani tik pred vrati naših dežel ustanovili Akvilejo, ki je postala važno oporišče za nadaljnje vojne in trgovske pohode Rimljanov v znotranjost naših dežel. V boju proti Istranom in balkanskim deželam je rimski senat sklenil prijateljsko zvezo z noriškimi Gali, ki so dali rimski vojski na razpolago svojo gorovju vajeno, boja in plena željno mladež. L. 171. je konzul C. Kasij, upravitelj gorenjeitalske galske pokrajine, začel boj proti makedonskemu kralju Perzeju. S svojo vojsko je korakal skozi zemlje Karnov, Istranov in Japodov preko Hrušice proti Savi, da bi dosegel Moravo in Vardar. Med potom pa mu je došlo povelje rimskega senata, naj ustavi nadaljnje prodiranje in se vrne. Ker je tako njegovim bojevitim četam utekel makedonski plen, jim je konzul dovolil, da so smeje po volji pleniti po zemlji omenjenih narodov, dasi so bili bolj ali manj njihovi zavezniki. Užaljena ljudstva so poslala odlično poslanstvo v Rim in se pritožila, da konzul dovoljuje pleniti zemljo rimskih zaveznikov. Senat je to obžaloval, poslanstvo bogato obdaroval in poslal z njim dva visoka konzularna uradnika, da obnovita prijateljsko

zvezo. Napravljene škode kajpada nihče ni popravil. Ker so Gali podpirali Rimljane, so tudi ti morali ščititi svoje zaveznike. Okoli l. 150. so bojevití Panonci med Dravo in Savo začeli napadati svoje sosede, kar je dalo Rimljanom povod za vojno, a šele l. 119. je padla dobro utrjena Siscia ali Segesta. Vendar Rimljani še tokrat niso mislili na stalno osvojitvev teh dežel. Kaznovali so napadalce, potem se vrnili in jim pustili prostost. Kmalu potem so Kimbri napadli noriške Gale in konzul Papirij Karbo jim je hitel na pomoč, pa je bil pri Noreji potolčen. Ker so se Kimbri l. 113. umaknili proti zapadu, ni imelo to daljnjih posledic, a Noriku je zapretila nova nevarnost. Markomani in Daki so napadli galske Boje na današnjem Češkem in zapadnem Ogrskem. Nevarni sosedi našim deželam so bili znanprej Markomani in Daki, zato je že Julij Cezar po zmagi nad Pompejem, proti kateremu ga je podpiral tudi noriški kralj Voccio II. s 300 konjiki, zasnoval velik vojni načrt proti Dakom, a mu je nepričakovana smrt od zarotniških bodal prekrižala račune. Ko so v rimski državi za časa drugega triumvirata (Oktavijan, Antonij in Lepid) besnele notranje borbe, so se v Alpah in na Krasu pobunili Japodi, Karni in Tavriski. Za Rim ni bila sedaj odločilna pohlepnost po osvajanju, marveč nastala je zanj državniška in strategična nujnost: če hoče imeti zasigurane meje proti severoiztoku, treba razširiti rimsko oblast do Donave. Zemlje med Adrijo in Donavo bi naj bile prednja straža za varnost Italije. Oktavijan je v kratkem ukrotil Japode in Segestane, z osvojitvijo Siscije je dobil močno oporišče za nadaljnja podjetja. Noričani so ga pri tem krepko podpirali. Kmalu je Oktavijan dobil v svojo oblast tudi Sirmij in ves severni del balkanskega polotoka. Prepozno so se sedaj zavedeli iztočnoalpski prebivalci, da je s tem odklenkalo tudi njihovi samostojnosti in da so sami k temu pripomogli. Dvignili so se Panonci med Dravo in Savo ter del Noričanov, a P. Silij jih je skoraj ugnal (l. 16. pred Kr.) in Norik je bil brez daljnjega odpora prikllopljen rimski državi. Odslej sploh ni več poskušal stresti rimski jarem. Bolj krčevito so branila svojo staro neodvisnost panonska

plemena ob Savi, Dravi in Rabi. Sledile so druga za drugo obupne vstaje v letih 13, 11, 10 in 9 pred Kr. Posebno strašna je bila vstaja l. 6. po Kr. Ker je markomanski kralj Marbod podpiral panonske vstaše in beguncem dajal zavetje, je Tiberij prekoračil Donavo in vdrl v markomansko državo (sedanja Češka). V tem mu za hrbtom bukne nevarna vstaja. Panonci so se združili z Dalmatinci in se kakor en mož dvignili proti Rimljanom. Panonski vojvoda Baton je izrečno izjavil, da so to vstajo izzvali Rimljani sami, ker so za upravitelje poslali same volkove. Z dvema četama so hoteli ogorčeni Panonci čez Emono udariti naravnost proti Rimu. Premeten Tiberij se je kmalu pomiril z Marbodom, ki je vstaše pustil na cedilu. Panonsko-dalmatska vstaja je rešila markomansko državo, drugače bi se bil rimski orel vgnezdil tudi na sedanjem Češkem, a Panoncem in Dalmatom je prinesla le še hujši jarem. Tiberij je s svojimi četami pohitel iz Markomanije preko Donave skozi današnje Gornjo Štajersko in Koroško proti italški meji, da bi prestriigel panonske vstaške čete na njihovem pohodu proti Rimu. Na jugu so se mu pridružile nove čete pa dalmatinske in panonske legije. Z velikansko silo 15 legij se je vrgel na Batona ter ga stisnil v hribovit svet med Savo, Savinjo, Bočem in Donačko goro, vendar se mu je ta izmuznil in ušel proti Sisku. Tiberij je dobro izkoristil barbarsko nediscipliniranost in pohlepnost po dobičku. S podkupovanjem je spravil na svojo stran nekatere panonske poveljnike, s pomiloščenjem in laskanjem je pridobil posamezna plemena, druge sovražne posadke je pa izstradal. Tako je zasejal neslogo med Panonce in zlomil njih odpornost. Potem se je vrgel z vso silo na osamljene Dalmate, ki so se vkljub junaškemu odporu končno morali vdati. Ti boji spričujejo, kako mnogoštevilno, krepko, svobodoljubno in bojevito ljudstvo je prebivalo takrat ob Savi, Dravi in Muri. Z nezaslišano krutostjo je Tiberij udušil odpor ter onemogočil nadaljnje vstaje. Vso zemljo je s svojimi četami strahovito oplenil in opustošil; ljudstvo deloma poklal, mlajši in krepkejši rod prodal v sužnost, druge razselil. Staro domače prebivalstvo ni bilo sicer

popolnoma zatrto, vendar tako zredčeno in oslABLjeno, da ni moglo misliti več na upor. Znanprej je Panonija mirno prenašala rimsko gospostvo skozi stoletja ter tvorila celo najkrepkejšo oporo hirajoči rimski državi.

Okoli l. 9. po Kr. postaneta dve največji reki srednje Evrope, Donava in Ren, naravni meji rimskega imperija. Brhki Panonci so bili poslej cvet konjenice v rimski vojski ter so se za Nerona krvavo borili proti Partom ob Evfratu, a tudi ob Donavi so stražili rimsko mejo.

Dočim je domače prebivalstvo odslej vdano služilo rimski državi, so se pa večkrat bunile v Panoniji nameščene legije. Tako so se kmalu po smrti Avgustovi pobunile legije VIII., IX. in XV., ker jim je poveljnik Junij Blaesus odtrgoval plačo. Značilno je, kar pripoveduje Tacit (Annal. I. I. l. 17.) o vzrokih pobune l. 14. V taboru je bil, nevarni hujskač Percenij, poprej vodja glediških iger, ki je znal pri vojaštvu udariti na prave strune. Vojakom je z živimi bojami opisoval, kako vojna uprava ravna z njimi: po 30—40-letnem službovanju jim še ne dado miru. Starce z iznemoglim telesom in pohabljenimi udi uporabljajo pod drugim imenom za vojno službo. In če si človek po tolikih trudih in nevarnostih reši življenje, ga na zadnje vlečejo v neznane kraje, kjer pod imenom polja dobi le močvirje in pusto hribovje. To se nanaša pred vsem na naše kraje, ki niso bili vseh vojakom vajenim južnih krajev. Uporne legije so potem predstavili iz Panonije k mejam Retije proti Suevom.

Ves svet od izvira Donave do njenega izliva v Črno morje in do italskih mej so Rimljani združili v veliko upravno celoto — Ilirik v širjem pomenu, Ilirik v ožjem pomenu so tvorile pokrajine severnozadpadnega dela Balkanskega polotoka do Save. V tej veliki skupini sta deželi Norik in Retija imeli neko prednost, Norik je celo pridržal nekaj časa ime kraljestva. Panonija, Dalmacija in Mezija so bile z vojaško silo pridobljene pokrajine in so zato tukaj upravne vajeti bile bolj nategnjene. Celokupni Ilirik je bil podrejen neposredno cesarju, ne senatu; vojaško poveljstvo je imel od l. 11. po Kr. v rokah „legatus pro praetore“. Norik in Retijo so upravljali posebni ce-

sarski visoki uradniki, procuratores, dočim so Panonija, Dalmacija in Mezija od l. 7. po Kr. bile podrejene konzularjem. Za prokuratorje je cesar pošiljal v Norik navadno izkušene visoke častnike, da so čuvali alpske ceste k Donavi in Renu. Ker so noriški prebivalci bili miroljubno, Rimu zvesto vdano ljudstvo, se tu ni bilo bati vstaje, zato so tod zadostovale navadne pomožne čete (auxilia), ki so vršile službo današnjega orožništva. Noriška mladež je tvorila nekako „črno vojsko“. Cesar Klavdij (41—54) je dal nekaterim noriškim naselbam municipalne pravice in uredil Norik kot posebno pokrajino. V drugem stoletju so dobili Noričani popolne pravice rimskih državljanov. Poznejša Štajerska ni tvorila kake samostojne skupine, temveč gornji in srednji del je spadal pod srednji Norik, iztočni in južni pa pod Panonijo. V panonsko-noriških mestih je že cesar Kaj Kaligula (37—41) nastanil rimske koloniste, zlasti doslužene vojake. Tako so mesta: Emona, Celje, Ptuj, Savaria postala ognjišča rimske omike. Po mestih je v kratkem prevladal latinski jezik, dočim so prebivalci na deželi še dolgo ohranili svoj jezik, običaje in nošo, ki večkrat dobiva izraz na rimskih spomenikih. K Noriku sta spadali mesti Celeia in Virunum na Gosposvetskem polju, kjer je bil tudi sedež prokuratorjev, dočim je Ptuj spadal v Panonijo. Savario in Carnuntum ob Donavi je ustanovil cesar Klavdij ter sta za njegovega časa spadali v Norik.

V Panoniji je bila potrebna stalna in redna vojska radi opetovanih vstaj pa tudi radi zunanjih sovražnikov, zlasti Dakov, ki so neprestano ogražali mejo. Čim so Rimljani razmaknili svojo oblast do Drave in Mure, so predstavili glavno taborišče iz Siska v Ptuj. Posadko je tvorila najmanj ena legija — 5000 mož, ki je bila razpostavljena najbrž v več taborišč. Sluti se, da je bilo eno taborišče pri Sv. Vidu ob stoku Dravinje in Drave, kjer se je našel nagrobnik nekega centuriona osme legije s pridevkom „augusta“, a tudi na pašniku pri Sv. Marjeti pod Ptujem se še razločno pozna staro rimsko taborišče.

Pod Neronom (54—68) je bila osma legija predstavljena v Mezijo, v Ptuj pa je prišla podvojen (gemina)

13. legija iz Porenja; v Hajdini pri Ptuj^u se je našlo več opeke z njenim pečatom. Nekaj časa je bila v Ptuj^u najbrž tudi španska deveta legija, ki jo je Klavdij poslal v Britanijo, in pa 15. Apollinarjeva, ki je l. 63. bila predstavljena v Jeruzalem. Namesto nje je prišla v Ptuj^u podvojena sedma legija cesarja Galbe. L. 70. sta bili v Ptuj^u tudi 13. in 15. legija. Poveljnik, navadno bivši pretor ali konzul, teh dokaj močnih čet je upravljal Panonijo in je večkrat krepko posegal v razvoj notranje rimske politike. V zmešnjavi, ki je nastala po Neronovi smrti, so se, kakor poroča Tacit (Histor. l. I. c. 76), dalmatinske, panonske in mezijske legije odločile za Otona. Ko so pa v Siriji in Palestini nastavljene legije proglasile Vespazijana za cesarja, so se jim takoj pridružile ilirske legije. V začetku tretje knjige svojih Historij nam Tacit opisuje veliko vojno posvetovanje, ki se je vršilo v zimskem taborišču 13. legije v Ptuj^u. Sešli so se poveljniki Vespazijanove stranke in se posvetovali, ali se naj proti vitellijevcem le zasedejo in utrdijo alpski prelazi in soteske proti Panoniji in se počaka, da se zberejo večje vojne sile, ali pa naj se takoj osredotoči vsa razpoložljiva vojna sila na Italijo in Vitellijevim četam prepreči vhod v Italijo. Poveljnik Antonij Primus⁶ je zagovarjal odločno akcijo brez obotavljanja in je s svojo zgovornostjo tudi prodrl v vojnem svetu. Pri Kremoni je prišlo do bitke, v kateri so ilirske legije premagale Vitellijevo vojsko in s tem je bil Vespazijanu prestol zagotovljen (l. 69.). Raztepane Vitellijeve čete so razmestili po Iliriku, da niso mogle več škodovati. V teh bojih se je odlikovala najbolj 13. legija, pa je bila tudi strašno decimirana. Vespazijan je to zvesto in izborna legijo prestavil iz Ptuj^u v Vindobono, da bi tam čuvala državno mejo proti Markomanom.

⁶ Ime Primus se večkrat omenja na naših rimskih spomenikih. Marcus Ulpus Primus, star 60 let, je v oporoki naročil postaviti nagrobno ploščo svoji ženi nekdašnji Ulpiji Sisiuni. Ta plošča je bila za oltarno mizo stranskega oltarja v mariborski stolnici in je sedaj v mestnem muzeju. Ti Primi so si pridejali ime Ulpus na čast Trajanu, ustanovitelju ptujske kolonije. Žena Markova Sisiuni je očitno domačinka — barbarka.

V Ptujju so pač ostali še manjši vojni oddelki in legije so se na svojih mnogoterih pohodih tu začasno ustavljale, vendar je kot glavno taborišče Ptuj izgubil svoj pomen, ker je težišče vojne sile bilo pomaknjeno bliže k Donavi. Vespazijan je tudi nekoliko spremenil noriško-panonsko mejo. Carnuntum in Savario je radi njune strategične važnosti priklopil k Panoniji. Namestu Savarije je Noriku ustanovil Vespazijan novo mesto ob Sulmi, po njem imenovano Flavio Solvo, današnje Lipnice, ter jej odkazal posebno upravno okrožje po današnjem Srednjem Štajerskem in gornjih Slov. gorah, morda do Drave.

Cesar Domicijan (81—96) je vodil skozi Sp. Štajersko veliko vojsko proti Dakom, Kvadom in Markomanom, pa je bil ob Donavi sramotno poražen in prišel je v nevarnost celo p t u j s k i tabor.

Novo preureditev ilirskih pokrajin je izvršil cesar Trajan (98—117). Po zmagi nad Daki je razdelil Panonijo v gornjo in dolnjo. Mejo med njima je delala po priliki črta od Ostrogon na Donavi mimo Blatnega jezera do Broda na Savi. V Ptuj je prišel Trajan osebno; kraj se mu je zelo prikupil, povzdignil ga je v vojaško kolonijo in mu dal ime „Colonia Ulpia Traiana Poetovionensis“. Ako je tudi Ptuj izgubil svoj pomen kot vojno taborišče, je bil pa važna carinska postojanka in prometna točka. Ena glavnih državnih cest, ki je pri kraju Alpis Iulia (Okra) zapustila Italijo ter šla preko Emone in Celeje v Ptuj, se je tu delila v dve panogi: ena je držala proti Savariji in Carnuntu k Donavi, druga pa ob Dravi v Sirmij in dalje na Balkan. Baš na tleh današnje Spodnje Štajerske je bilo križišče prometnih črt od Alp na Balkan, pa med Italijo in Donavo.

Že pod Avgustom in Klavdijem so Rimljani napravili važne ceste, ki so se mnogokje držale prastarih prometnih potov še iz prehistorične dobe.

Visoko izobraženi Hadrijan, Trajanov posinovljenec in naslednik (117—138), je bil v naših krajih dobro znan kot hraber vojskovodja. Za namestnika v Panoniji je postavil mladega in hrabrega Marcija Turbo-na.

Antoninus Pius (138—161) je zahteval od svojih namestnikov natančne račune in ni dopuščal odiranja.

Za Marka Avrelija (161—180) so Markomani, Kvadi in Jazigi navalili na Panonijo in Norik ter ju strašno opustošili. Razdejali so pri tej priliki tudi Flavio Solvo, ki si ni mogla več prav opomoči.⁷ Barbari so odvedli na tisoče ujetnikov. Cesar jih je sicer odgnal iz zemlje, a njegove azijske čete so tod zatrosile strašno kugo. Za varstvo meje je poslal v Norik in Retijo po eno legijo. Ob Donavi je zgradil cel venec novih utrdeb, zboljšal je ceste in zgradil nove. Na važnejših točkah je razpostavil manjše vojne oddelke, katerih eden je taboril v Ločici pri Celju, drugi najbrž tudi v Središču ob Dravi. Ustanovil je Mark Avrelij novo legijo, legio II., pia, pozneje italica. Na to legijo spominjajo razni napisi na opekah in grobnih spomenikih, najdenih okoli Ptuja, Celja, celo pri Sv. Vidu pri Valdeku. Prokuratorjem Norika je bila oblast precej zmanjšana, omejena večinoma le na finančne zadeve.

A toliko, da se je cesar vrnil v Rim, so Markomani, Kvadi in drugi barbari vdrli zopet čez Donavo in vihrali preko naših ravnin ob Muri, Dravi, Savi proti Akvileji, moreč, pleneč in požigajoč med potom. S silno naglico je cesar zbral veliko vojsko in jim hitel nasproti. Njegovi vojskovodje so prodirali skozi Alpe v Norik in Retijo proti Donavi, cesar sam je z glavnim delom vojske korakal preko Kranjske in Spodnje Štajerske naravnost proti Donavi ter gnal pred seboj tolpe barbarov. Množino domačega prebivalstva so barbari pomorili ali odvedli s seboj. V prazno zemljo je potem cesar naselil razna plemena, ki so mu bili zvesta, tako je nastala v naših krajih nova narodnostna mešanica. Na svoje oči je pa tudi cesar videl, kako strašno so trpele naše dežele, zato si je resno prizadeval, uvesti milo in pravično upravo. Ceste je dal hitro popraviti in nove zgraditi. V drugi polovici 2. stoletja je bila naša dežela že vsa preprežena z dobrimi cestami in mostovi, ki jih je država potrebovala za neprestano premikanje vojaštva proti Donavi.

⁷ Schmid W., Flavia Solva. Graz 1917.

Sredi zmag je M. Avrelija ugrabila smrt v Vindoboni 23. marca 180.

Avrelijev nesposobni sin Komod (180—192) je poslal v Panonijo zopet veliko množino vojaštva, da je mogel odbiti navale germanskih plemen. Po Komodovi smrti (1. jan. 193.) so nastali hudi boji za cesarski prestol. Končno je prevladal druge tekmece namestnik gornje Panonije in poveljnik podonavske vojske Septimij Sever (193—211), a v Noriku je imel veliko nasprotnikov in si je moral šele z orožjem priboriti priznanje. Sicer sta bila on in njegova žena Julija dokaj priljubljena pri vojski in provincijalcih, o čemer izpričuje neki ptujski spomenik, posvečen „Juliji, materi taborišča“. Ta cesar je razpustil nezanesljivo cesarsko telesno stražo in jo nadomestil z izbranim moštvom ilirskih legij, ki je s svojo krepko postavo in preprostostjo vzbujalo občno pozornost v mehu kužnem Rimu. Emono z njenim okrožjem je priklopil Italiji, tako so meje Italije šle odslej po gorovju, ki loči Savinjsko dolino od Kranjske, in Trojane (Atrans) so postale znamenita mejna carinska postaja.

S Septimijem Severom se začne doba „vojaških cesarjev“, ki so navadno vladali le kratko časa. Najboljše cesarje so povzdignile na prestol ilirske čete; mnogi so bili tudi rojeni Ilirci, kakor: Decij (230—253), zmagovalec nad Goti, Marcus Aurelius Claudus, Aurelianus (270—275), ki je pregnal v Panonijo vpadle Gote in uredil razrvane finančne zadeve. Panonec iz Srema je bil Probus (276—282), ki je hotel s pomočjo vojaštva obnoviti vinograde v Sremu, pa so ga zato vojaki ubili. Rojen Dalmatinec je bil Dioklecijan (284—305).

Aleksander Sever je dal panonskim četam za poveljnika spretnega in hrabrega Gota Maksimina (ki je bil pri vojski zelo priljubljen), a v svojo pogubo. Legije so proglasile za cesarja Maksimina, Aleksandra Severa pa ubile. Ta cesar je večkrat potoval po naših krajih ter ga je vedno spremljal njegov namestnik v Panoniji Dio Cassius (do l. 229.). Za njegove vlade so se ilirske čete vojskovale v Aziji proti Perzijcem.

Maksimian Tračan je šel z vojsko med Dravo in Savo proti Italiji, pred seboj je poslal panonske legije. Na meji poznejše Kranjske in Štajerske je daroval bogovom velike žrtve, a pri obleganju Akvileje so krutega barbara ubile njegove lastne legije.

Po kratki in za naše kraje malopomembni vladi Pupiena in treh Gordianov so orijentalne legije dvignile na prestol Filipa Arabca (244—249), ki je osebno hodil tudi po naših krajih. V Krogu pri Murski Soboti na Prekmurjskem se je našlo več denarjev tega cesarja. Proti njemu je vojskovodja Marin največ s pomočjo panonskih čet skoval zaroto. Proti upornikom je Filip poslal rojenega Panonca Trajana Decija, vojnega poveljnika med Savo, Dravo, Muro in Rabo. Panonsko-ilirske čete pa so ga prisilile, da je potegnil z njimi in so proglasile njega samega za cesarja. Filip Arabec je pri Veroni izgubil bitko in življenje. Zavladal je Decij (250—253), ki je premagal Gote.

Od sredine 3. stoletja so dežele med Jadranskim morjem, Donavo in južnimi Alpami bile največjega pomena za Italijo in Rim, ker so šle tod glavne ceste iz Podonavja proti Rimu in na to stran so najhuje butali valovi raznih barbarskih rodov, ki so silili preko Donave proti Italiji. Že za cesarjev Valerijana (253—260), Galliena (260—268) in Klavdija II. (268—270) so okoli 259—261 vso zemljo od karnskih, julijskih in noriških Alp doli do Tracije opustošili Alemeni, Markomani, Kvadi, scitski Borani, Sarmatje, Karpi in Goti. L. 269. je cesar Klavdij krenil z močno vojsko med Dravo in Savo proti Gotom ter jih popolnoma porazil pri Nišu. Velika množina Gotov je bila ujeta ter so jih z živino vred naselili po naših krajih in z gotskimi konji, kravami in ovci zboljšali domače pleme.

Za časa cesarja Avrelijana, rojenega Ilirca (270 do 275), so že zopet l. 271. Sarmati, Vandali in Goti opustošili naše dežele; celo Rimu je pretila nevarnost od njih.

Cesar Probus (276—282) ni samo obnavljal sremskih vinogradov, temveč, kar je še važnejše, izsušil tudi

mного močvirja ob Savi in Dravi. Napačna je trditev, kakor bi bil šele on zasadil trto po naših gričih. Trta je stara domača rastlina na naših tleh. Pri kopanju nekega studenca na Štari gori pri Sv. Juriju na Ščavnici so izkopali celo okamenino trsovega lista.

L. 284. je nastopil vlado Dalmatinec Dioklecijan in z njim se začne novo razdobje za rimsko državo in posebej za naše kraje.

Rimska uprava.

Načelo rimske upravne politike je bilo: širokopotezna samouprava mest in njihovih okrožij. Vsako avtonomno mesto s svojim ozemljem je bilo nekak posnetek Rima. Nalik rimskim komicijem so se zastopniki mest in njihovih okrožij shajali navadno po enkrat na leto h „koncilu“, gornji Panonci v Savariji, Noričani v Virunu ali Celeji, kjer so se pod predsedstvom vsako leto na novo izvoljenega višjega duhovnika posvetovali o porazdelitvi davkov ter o raznih vlogah na cesarja ali namestnika. Rimski upravni sistem je bil pri nas isti kakor po drugih deželah, zato je nam ni treba glede na okvir naše knjige o tem natančneje razglabljati.

Na čelu upravi v Noriku so bili prokuratorji. Glavna naloga prokuratorjev v Noriku je bila, da nadzorujejo državne rudokope, soline in šume, sploh erarsko zemljo, da skrbijo za zgradbo in popravilo cest, za poštne postaje in policijo, da izvršujejo cesarske naredbe in ukaze, nadzorujejo pobiranje carine in najemnine pa dobavo živil za vojsko ter vodijo vojaške nabore. Prokurator je bil tudi najvišji sodnik v deželi, zoper katerega je imel prost priziv na cesarja le pravi rimski državljani, ne pa provincijalec. Ob enem je bil poveljnik majhne posadke.

Od prokuratorjev so po imenu znani ti: za cesarja Klavdija je upravljal Norik Caius Baebius Atticus, ki je bil nekdanji prvi narednik (primipilarius) v legiji, potem prefekt v Meziji, pozneje v primorskih Alpah, na to vojni tribun osme pretorijanske kohorte, končno prokurator v Noriku. Za Trajana sta bila prokuratorja Quintus Paetus in Memmius Apollinaris, pod Hadrijanom (117—138) naj-

brž C. Antistius Auspex in Lucius Cammius Secundinus, za Antonina Pija (138—161) Lisinius Sabinus, Drusius Proculus, Caecilius Redditus, okoli 158 Ursinus Secundus in Ulpius Victor, pod Markom Avrelijem M. Bassaeus, ki je bil nizkega rodu, pa je postal izvrsten vojskovodja in spreten uradnik. Njegov naslednik je bil Flavius Titianus. Na raznih votivnih žrtvenikih (arah) se še omenjajo: C. Antonius Rufus, Caecilius Iuventianus, C. Censorius Niger, Plautius Caesianus, M. Porcius Verus (na ruškem Mitrovem relijefu,) C. Rasinius Silo.

Kakor v Rimu je bila tudi v pokrajinskih mestih oblast razdeljena na tri kroge: skupščina v mestu in v okraju živečih meščanov in polnopravnih državljanov, v občinskih zadevah najvišja instanca, magistrat in mestni svet. Udeleževati se političnega in religioznega življenja je bila državljanska dolžnost. Noben bogatin se ni branil častnih mestnih služb, mnogi so jih kajpada zlorabili in večkrat skušali doseči celo z velikimi svotami. Leto svojega službovanja so skušali ovekovečiti z zidanjem in prenavljanjem templov, kopališč, gledališč, vodovodov, vežbališč, s popravljanjem ulic in cest ter z velikimi igrami.

Rimska mesta.

Ptuj.

Početek ptujskega mesta je zakrit v gosto meglo davne predrimske dobe. Že takrat je bil Ptuj, pri Ptolomeju: Poitobion, križišče važnih cest, trgovina z jantarom od severa je najbrž tu dosegla plovno Dravo. Ilirska naselbina se je razvila zlasti na levem bregu Drave, vendar pri Hajdini najdeni predmeti ilirske (hallstattske) dobe in latènski meč, najden pri Skorbi, upravičujejo sklep, da je že v predrimski dobi bil tudi desni dravski breg dobro obljuden. Ko je konzul Statilij Taurus oblegal Ptuj, je bilo staro panonsko mesto skoraj popolnoma razrušeno, vendar si je pod rimsko oblastjo hitro zopet opomoglo. Rimljani so spoznali strateško in prometno važnost Ptuja. Tu se v bližini stekata pesniška in rogozniška dolina, hrbet ščiti mestu hribovje, ki se

vleče proti Vurbergu in se pri Ptujju končuje; na mestu ptujskega gradu so že ilirski prastanovniki imeli svoje branišče. Proti zapadu brani mesto deroča Drava, ki je v pradavnih časih tekla bolj po sredi Dravskega polja, kakor kažejo še sedaj stare struge od Maribora do Ptujja. V rimski dobi je vsekako tekla glavna struga bolj zapadno od sedanjega mesta, vendar je struga, ki se vleče pod hajdinsko cerkvijo, morala biti v rimski dobi že do-dobra izsušena, ker so tod našli mnogo grobov, ostanke rimske ceste in mitrej. Na iztočni strani mesta je svet še dandanes precej močvirnat, ker ga pogostoma preplavljajo Grajena, Rogoznica, Pesnica in Drava. V starih časih je kajpada močvirje bilo še večje in je dobro služilo za obrambo pri sovražnih napadih. Cesar Avgust je (l. 12.—9. pr. Kr.) semkaj prestavil iz Siscije vojni tabor in začasno je gotovo Drava tvorila granico rimske države, dokler nista njegova pastorka Druz in Tiberij razmaknila meje do Donave. Vespazijan je povzdignil Ptuj v municipij, Trajan je ustanovil tu kolonijo vojnih doslužencev, ki so na desnem bregu Drave ustanovili nov del mesta. Že pred Vespazijanom, še bolj pa za njim so se naseljevali tu veterani; tako so pod Trajanom dvakrat došli v večji množini vojaki iz raznih legij ter dobili tu posestva. Imena teh doseljencev so se deloma ohranila na raznih spomenikih in kažejo, da jih je precej bilo iz Italije, Lucius Gargilius Felix celo iz severne Afrike.

Obseg pravega mesta še ni določen. V dobi svojega procvita je štel Ptuj kakih 5—6000 prebivalcev. Trajanova kolonija je bila gotovo bolj ali manj med hajdinsko teraso in staro Dravo. Na višini okoli Hajdine so odkrili čez 2000 grobov, pod teraso in ob takratnem dravskem bregu so bila Mitrova svetišča. Na sedanjem Bregu je bilo konstantinsko pokopališče, skoraj 1 km dolgo. V bližini sedanje dominikanske vojašnice je bil dravski most, najprej lesen, pod Hadrijanom so napravili kamenit most. Pod mostom je bilo pokopališče, odtod je šla proti sedanji mestni župni cerkvi stara cesta, ob kateri je stal skoraj 6 m visok spomenik nekega dekuriona. Druga cesta se je vila ob Dravi navzgor proti Vičavi, tretjo so

zasledili čez sedanje mestno pokopališče, kjer so našli kakih 159 žganih in 36 nežganih grobov. Na Panoramskem bregu je bil tempelj Jupitrov in Apisov, prejkone tudi mitrej, na gradišču pa cesarska palača; iz njenih ruševin so pozneje pozidali srednjeveški grad. Ptuj je imel tudi svoj vodovod in je presno vodo dobival najbrž naravnost iz Pohorja. Ta vodovod se še da zasledovati pri vasi Brezula blizu Rač v smeri proti Framu.

Ptujsko okrožje je obsegalo vse Dravsko polje, raztezalo se je do Drave, ki je delala mejo. Mariborsko ozemlje na levi strani Drave je spadalo bržčas pod Flavio Solvo. Proti iztoku je segalo ptujsko okrožje gotovo do razvodja med Pesnico in Ščavnico, morda pa celo do Mure. Proti sedanjemu Medjimurju in Hrvatski se meja ne da točno določiti. V Varaždinskih Toplicah je sicer dal Ptuj postaviti neko svetišče Nimfam, a ni gotovo, da bi tudi ta kraj (Aquae Iasae) spadal pod ptujsko okrožje.

Iz Ptuja je šla velika vojna cesta⁸ proti Sirmiju ter se kot prva postaja od Ptuja omenja R a m i s t a (morda med Vinico in Varaždinom). V smeri na Ormož je šla druga cesta mimo Sv. Marjete niže od Ptuja, čez Formin (latinsko ime), Trgovišče pri Veliki Nedelji; ob tej cesti se omenja postaja „In medio Curta“, pri sedanjem Središču, kjer se je našla rimska vila.⁹ Ta cesta se še okoli Središča dobro pozna. Pri mlinu na potoku Trnovi je krenila v severoiztočno smer. Naslednja postaja se je imenovala Halicanum ter jo iščejo nekeje pri Murskem Središču in Dolnji Lendavi v Prekmurju, a rimski spomeniki se pri Dolnji Lendavi, kolikor je znano, niso našli. Tu

⁸ O rimskih cestah gl. Ferk, Vorläufige Mitteilungen.

⁹ Tozadevno izvajanje dr. Stegenška v ČZN VII (1910), str. 128 do 131 nima dokazne moči. On zanika, da bi bila Curta pri Središču, pa jo stavi nekam k Ormožu. A tu so se pač našli rimski novci, ne pa sledovi večje naselbine kakor pri Središču. Ker se rimska cesta od Ptuja proti Ormožu ne da povsod dognati, se ne morejo na las natanko izmeriti milje (15—16) do Curte, zato se ta razdalja baš tako lahko nanaša na Središče. Je-li samo slučaj, da se baš pri Središču imenujejo neke gozdne parcele še dandanes Kurtak, ali je tu stvarna zveza, je težko določiti.

je cesta prestopila Muro in se razcepila. Ena panoga je šla skozi prekmursko hribovje proti Savariji in dalje k Donavi, druga po murski ravnini mimo Beltinec in Dokležovja (za Dokležovjem je več gomil iz rimske dobe, najbrž ob tej cesti), Kroga, kjer so našli več rimskih novcev, največ cesarja Filipa Arabca (244—249) in se na ondotnem polju kažejo sledovi neke naselbine, potem v Mursko Soboto, kjer je v zid katoliške cerkve vzdian rimski nagrobni kamen nekemu Publiju Aeliju Viatorju (potniku). Spomenik je iz 2. stol. po Kr. in do sedaj edini znani prekmurski rimski napis. Relief kaže panonsko-rimsko provincijalno kulturo.

Dalje je šla ta cesta proti sedanji Radgoni, kjer je v rimskih časih stalo brezdvomno manjše mestece. Pri Žetincih blizu Radgone so zadeli na mozaike in razno zidovje. Tudi na desni strani Mure po štajerskem Murskem polju je šla neka rimska cesta, ki še sedaj služi za podlago okrajni cesti, ki gre čez Veržej in se niže od Bučevca združi z okrajno cesto Ljutomer-Radgona. Njene temelje in ostanke ob njej stoječega rimskega poslopja so odkrili pri napravi kolodvora pri Veržeu (rimske zidovje in mozaiki). Nekje ob Muri je stala postaja „Ad Vicesimum“ t. j. 20 milj od Ptuja. Istovetenje tega kraja s Cezanjevci pri Ljutomeru nima podlage. Slovka „ces“ v obeh imenih ne upravičuje tega. Nedvomno je šla iz Ptuja rimska cesta tudi proti Ljutomeru, po vsej priliki čez Kamenščak (ondi so gomile, in razni kameniti predmeti kažejo na naselbino še iz neolitske dobe). Tretja cesta je držala iz Ptuja ob desnem bregu Drave navzgor; ob tej cesti je pri današnjem Sv. Janžu na Dravskem polju moral biti v rimski dobi neki znatnejši kraj, kakor se da sklepati iz mnogoterih ondih najdenih spomenikov, katerih napisi imajo imena raznih veterancev in ptujskih uradnikov. Najbrž pri Dupljeku je ta cesta (vsaj na brodu) prestopila Dravo in šla mimo Sv. Marjete (pri cerkvi rimski spomeniki!) čez Plač v Flavio Solvo. Pa še ena cesta je morala iti skozi Slovenske gorice proti Radgoni, gotovo skozi Pesniško dolino, ker dokaj goste naselbine z ostanki rimske kulture zasledujemo okoli Sv. Lenarta

v Slov. goricah; pri Sv. Benediktu, med Kapelo in Gornjo Radgono, še sedaj ljudje imenujejo staro cesto „ptujsko“ cesto. Nadalje je vodila od Ptuja v zapadni smeri rimska cesta čez sedanjo Slivnico, Hoče in Radvanje ter je za današnjo Bednavo bila neka postojanka, vsaj ljudska tradicija pravi, da je na polju za bednavskim gradom stalo nekdanje mesto. Spomeniki v bednavskem gradu in večkratne najdbe pri oranju (žrmlje i. dr.) potrjujejo to. Tudi na mestu današnjega Maribora je morala biti vsaj manjša postojanka. Kako zidovje se doslej sicer ni zasledilo, pač pa več spomenikov. Nagrobnik, vzdani v severni zid deškega semenišča z imenom nekega „Auscusa“ (CIL. III, 11.720), nima za Maribor posebnega pomena, ker je najden zunaj Maribora, v Celestrini pri Sv. Petru pod Mariborom. Neznano kje je najdena sarkofagu podobna shramba za žare, ki je došla v mestni muzej iz neke kleti na Koroški cesti. Drug mariborski spomenik so postavili 45 letnemu Marku Ulpiju Catulinu sin Marcus Ulpius Severianus, hči Ulpija Severiana in žena Julija Ianuaria. Spomenik je iz konca 2. stol. Doslej celo neopažen je nagrobni kamen, vzdani v podzidec hiše št. 9 na Meljski cesti, postavljen nekemu Firmu. — Pri razdiranju starega oltarja v južni stranski ladji v mariborski stolnici se je našla velika nagrobna plošča iz pohorskega mramorja, ki je služila za oltarno mizo.¹⁰ Relief v zgornjem delu so svoj čas zidarji odklesali, ker je delal napotje, spodnji del ima napis, da je nagrobnik postavila Ulpija Sisiuna svojemu 60 letnemu možu M. Ulpiju, Primu in (menda hčeri) Ulpiji. Mramornat lev, vzdani v vznožje stolpa pri stolni cerkvi, je iz Št. Janža. Mala levja glava, ostanek nekega rimskega nagrobnika brez napisa, se je našla na polju pri Zerkovcah, ne daleč od Maribora (sedaj v mariborskem muzeju).

Najbrž je že v rimski dobi bil pri Mariboru prehod čez Dravo, če ne most, pa vsaj brod. Po Dravski dolini je šla cesta proti Dravogradu in naprej v Virunum ob levem, bolj prisojnim bregu Drave; nje sledovi se vidijo pri Sv. Ožbaldu, a to ni bila velika vojaška cesta, kakor

¹⁰ Sedaj v mestnem muzeju mariborskem.

v srednjem veku (via regia). Velika rimska cesta se je izognila Pohorju ter šla ob njegovem južnem pobočju čez Konjice, Stranice, Vitanje (Upellae), Slovenjgradec (Collatio), Sp. Dravograd. Na Peutingerjevi karti označena postaja Collatio¹¹ je stala pod starotrškim gradom ob (sedaj izsušenem) jezeru, enako je Vitanje stalo ob jezeru. Iz Slovenjgradca je krenila stranska cesta čez Kotlje proti Juenni, kamor je spadala Mislinjska dolina.

Celje.

Tudi Celje je prastara pred rimska naselbina,¹² pri Ptolomeju imenovana Keleia. Cesar Klavdij je dal Celju municipalne pravice ter se je mesto njemu v čast imenovalo Claudia Celeia. V rimski dobi je spadalo v Norik ter je nekaj časa tu bival prokurator, upravitelj Norika. Ko so se meje rimske države razmaknile do Donave, zlasti ko so začeli Markomani in Kvadi siliti čez Donavo, je bilo treba prestaviti sedež civilne in vojne oblasti bliže Donavi. Tako je Celje odstopilo prvenstvo Laureaku, Ptuj pa Savariji.

Rimska Celeia je bila stisnjena v kot med Savinjo in Voglajno, ki sta tekom stoletij nekoliko spremenili svojo strugo. Srednjeveško Celje je bilo nekoliko manjše ko rimsko, današnje mesto zavzema prilično prostor rimskega. Največ rimskih spomenikov najdeš okoli sedanjega Narodnega doma in sosedne vojašnice, okoli župne cerkve, mestne hiše in minoritske cerkve. Gospodska ulica gre nad staro rimsko cesto, pod katero je še stara kloaka, ki se na glavnem trgu steka v severnojužni kanal, ki sprejema v sebe še drug kanal ter odvaja nesnago v Savinjo.

Domneva se, da je na mestu sedanje mestne župne cerkve v rimskih časih stal Jupitrov tempelj, med vrtno ulico in bivšo Ringstrasse pa žandarmerijska vojašnica.

¹¹ Egger, Ausgrabungen in Noricum 1912/13. Jahreshefte des öst. archaeol. Institutes XVII, 1914.

¹² Na Miklavževem bregu so najdene brončene zaponke hallstattske dobe.

Tu so izkopali kakih 20 žrtvenikov raznih beneficiarijev.¹³ Vsa okolica ob Savinji in na gričkih proti severozapadu je bila gosto naseljena. Rimske vile so bile raztresene gori do Sv. Marjete blizu Vojnika.

Celje je bilo križišče mnogih važnih cest. Glavna vojna cesta Akvileja-Ptuj-Srem je prišla od Trojan do menjališke postaje Ad Medias, sredi med Trojanami in Celjem (med sedanjo Grajsko in Kaplo vasjo). Med Ločico, Bregom, Polzelo in Grušovljami je bil rimski tabor. Iz Celja je peljala ta cesta ob Hudinji in Frankolovskem potoku v sotesko Lindek do menjališča „Mutatio ad Lotodos“, kjer se je od nje odcepila panoga, ki je šla proti sedlu med gorovjem Stenico in Kozjakom proti postaji Upellae (Vitanje) in dalje v Mislinjsko dolino. Glavna panoga je pa šla naprej ob sedanji državni cesti ter se je od nje blizu Zreč zopet odcepila cesta, ki je držala čez Gračič, Malahorn, Straže. Ob tej cesti je iskati neke postajo Ragando. Ta cesta se je nadaljevala potem naprej proti Slovenski Bistrici in Pragerskemu ter je tu neke bila postaja Pultovia (rimске starine so se našle v Šikoli pri Pragerskem), potem vzporedno z železniško progo Pragersko - Ptuj naravnost proti Petoviju. Pri sedanjih Konjicah je bila neka večja naselbina. Tudi na Pohorje je vodila cesta čez Spodnjo Pristavo, Poleno, Spodnje Bukovje, dvorec Dobje.

Proti Petoviju je šla iz Celja še ena cesta, ki je itinerariji sicer ne omenjajo in se miljniki doslej niso našli, a poznajo se njeni sledovi še bolj ko pri glavni cesti. Ta cesta je tekla čez Teharje mimo Rifnika, čez Sv. Primož, mimo Ponikve, čez Šmarje pri Jelšah, kjer so se našli ostanki rimskih vil,¹⁴ dalje do Mestinjskega potoka, kjer ime Mestinj spominja še dandanes na staro mesto. Neke v obližju Medvedovega sela se je ta cesta razcepila;

¹³ Konzularni beneficiariji so bili podčastniki, v službi pokrajinskega namestnika. Radi javne varnosti so bili nameščeni ob glavnih cestah, kjer so bila izhodišča manjših vicinalnih cest. Ko so dokončali svojo odgovornosti polno službo, so postavili razne žrtvenike v zahvalo bogovom in v počast svojim predstojnikom. Tako so se ohranila nekatera imena.

¹⁴ Ferk-Lorger, Jahrbuch f. Altertumskunde I., 1907.

ena panoga je vedla čez Gabernik v Poljčane, ob Dravinji navzdol mimo Studenic (rimski spomeniki!) do graščine Stattenberg, potem čez hribovje na Dravsko polje v Sesterže in spodnji Podlož do sedanje okrajne ceste, ki ima do Hajdine za podlago staro rimsko cesto. Druga panoga je šla proti Rogaški Slatini ter je pri svetokriški župni cerkvi stopila v dolino; se nadaljevala proti Rogatcu, čez sedlo Donaške gore v Haloze in mimo Podlehnik v Ptuj. Od te ceste se je odcepila ona, ki je šla skozi dolino male Krapine proti Savi proti današnjemu Zagrebu in naprej v Sisek. Proti jugu je imelo Celje cestno zvezo z Laškimi in Rimskimi toplicami; pri Zidanem mostu je bil prehod čez Savo. Na levi strani Save je skozi gorski venec, ki zapira Savsko dolino od Zidanega mosta in se vleče proti Vidmu, bilo več prehodov in rimskih naselbin. Tako od Loke čez Razborje proti Jurkloštru, iz Sevnice ob potoku Sevnici proti Planini. V samotnem kraju Uranje so našli sarkofage in nagrobne napise, žrtvenike, rimske tehtnice, posodje itd. Ti ostanki so iz konca 2. do konca 3. stol. po Kr. Imeni Stari grad in Hajdovska hiša še spominjata na rimsko naselbo. Na napisih se omenjajo celjski mestni uradniki, znak, da je ta kraj spadal v okrožje celjskega mesta.

Nasproti Rajhenburgu so se zasledili sledovi starega mostu. Miljniki z napisom a Celeja M p(assus) XXXV kažejo, da je tudi okolica rajhenburška spadala še v celjsko okrožje. To okrožje se je raztezalo tudi čez celo Savinjsko dolino in segalo deloma še na Kranjsko. Tako je celjsko okrožje mejilo z mestnimi okrožji: Emona, Praetorium Latovicorum, Juenno (Globasnica), na vrhu Pohorja nad Dravsko dolino z okrajem Flavia Solva, v okolici Slov. Bistrice s ptujskim okrožjem. Imena celjskih uradnikov se omenjajo tudi na spomenikih v Črešnjecju in na pohorskih spomenikih.

Kulturne in narodnostne razmere.

V vsakem okrožju je bilo več manjših ali večjih selišč, vasi (vici, castella). Njih imena so se redko ohranila, kvečjemu vemo zanje iz itinerarijev, če je bilo tam

poštno postajališče. Le nekatera imena spominjajo še na rimsko naselbo. Po ravninah in dolinah so bile bolj štrnjene naselbe, po hribovju bolj raztreseni domovi. Da so že takrat bili obljudeni tudi višji planinski kraji, nam dokazujejo spomeniki na Pohorju, ki je moralo imeti v starejših časih milejše podnebje kakor dandanes.

Sicer sta pa Norik in Panonija mehkužnemu in toplega italškega podnebja vajenemu Rimljanu veljala kot malo rodovitni deželi z neprijaznim podnebjem. Dio Cassius, ki je okoli l. 200 bil tukaj namestnik, opisuje s prav temnimi bojami življenje nižjih slojev panonsko-noriškega ljudstva. Olja manjka, olivnega namreč, brez katerega si Italec ne more predstavljati življenja, domače vino je naslabše vrste, ječmenovo pivo je pijača za najsiromašnejše ljudi. Pri takem trdem in bornem življenju so pa ljudje utrjeni in dajejo najboljše vojake, ki so vajeni vsem naporom in pomanjkanju. Tudi neka grobna svetiljka, najdena na Hajdini, pravi, da je živež ubožcem kruh (navadno ovsen), vino in redkev. Z druge strani pa slišimo o Panoniji tudi drugačne glasove, slovela je kot dežela bogata žita in živine. Že od predrimskih časov je bila tu razvita tudi konjereja; galski novci imajo sliko bežečega konja, okoli Celja in Bednave pri Mariboru se nahajajo votivni spomeniki Eponi, zaščitnici kónj.

Spodnještajersko gričevje, zlasti Haloze in Slovenske gorice, je bilo že takrat zasajeno z vinsko trto. Cesar Domicijan, ki je šel osebno skozi naše dežele z vojsko proti Dakom, je opazil, da se tu goji preveč vinske trte; zaukazal je polovico vinogradov izsekati in spremeniti v polje, da bi prirastlo več kruha. Hotel je s tem preprečiti konkurenco italškemu vinu. Cesarjev načrt se je izvršil le v majhni meri. Bakovi templji in žrtveniki kažejo, da so že takrat bili po naših krajih številni lastniki vinogradov in častilci alkoholnega boga. Ni šele cesar Probus zasadil pri nas vinske trte, on je hotel le obnoviti po kakih uimih uničene vinograde ali nasaditi boljše vrste in vojakom, ki so po taborih lenobo pasli, dati opravila, zato so ga pa delomržni vojaki ubili.

Na našem Pohorju so že za rimskih časov izdelovali steklo; istotam so bili veliki kamnolomi za marmor. Skoraj vsi rimski spomeniki v naši deželi so iz pohorskega marmora.

Okoli Ptuja je bilo lončarstvo zelo razvito; izdelovali so svetiljke, razno posodje, velikanske vrče za vino in olje. So li krasni mozaiki v Ptuj in Celju delo domačih obrtnikov ali italških sužnjev in potujočih izdelovalcev, se ne more določiti. Kamnoseki so bili večinoma domačini in so si pridobili dokaj spretnosti, kajpada se večkrat opaža, da niso znali čitati.

V Italiji je bilo na dobrem glasu noriško železo, kar kaže na spretno domače delavce, ki so prirejali železo. Tudi vlivanje bron se je iz prehistorične dobe nadaljevalo v rimski dobi. Kovaštvo je bilo v deželi istotako dobro razvito; v Ptuj n. pr. je kovaška zadruga postavila tempelj Vulkanu, zaščitniku kovačev, drug tempelj pa Veneri. Neki celjski spomenik nam je ohranil celo imena ondote kovaške zadruge. „Cultores Mercurii“ so tvorili trgovsko zadrugo v Ptuj, kar kaže na živahno trgovino. Naše dežele so bile v trgovskem stiku ne le z Italijo in Balkanom, temveč tudi z Azijo in severno Afriko.

Mesta so bila središča civilizacije, pa tudi romanizacije, katero so močno pospeševali italški trgovci, roko-delci in vojni dosluženci (veteranci). Cela rimska uprava je dajala mestom odlično prednost napram deželi. Rimska civilizacija je imela čudovito moč do tujih ljudstev. Eden glavnih razlogov je bil ta, da so Rimljani znali ubrati psihološko utemeljeno taktiko: ljudstvom so pustili njih religijo in razne običaje; glavno jim je bilo, da je ljudstvo priznavalo oblast rimske države, plačevalo davke in dajalo vojake, v drugih rečeh so mu pustili svobodo. In baš ta nevsiljivost je storila rimsko civilizacijo ljudstvom prikupljivo. Potem pa velikanska avtoriteta rimske države! Mlajši zarod je bil ponosen, če je mogel svojemu domačemu imenu pridejati še kako rimsko ime. Mesta so se na ta način kmalu poromanila, veliko počasneje je šla romanizacija na deželi, ker se kmetsko ljudstvo

povsod bolj trdno drži svoje starine in ker po deželi ni bilo toliko rimskih doseljencev. Sčasoma se je tudi kmet kolikor toliko priučil latinskemu jeziku, ker mestni veleposestniki in uradniki, s katerimi je imel opraviti, navadno niso znali domačega jezika.

Napredujoča romanizacija dobiva svoj izraz tudi na spomenikih. Značilno pa je, da so ženska imena pogostejše nerimska kakor moška. Nekateri domačini so v rimski državni službi dosegli visoke časti in prišli daleč po svetu. Tako je n. pr. Ptujčan Marcus Aurelius Lucilius služil najprej v Rimu kot vitez (*eques singularis*), potem je bil stotnik v raznih legijah v Italiji, v Panoniji, v Egiptu, ob Renu in je po 40 letnem službovanju umrl v mestu Taraca na Španskem. — Celjan Titus Varius Clemens je pod Antoninom Pijem poveljeval drugi kohorti macedonskih Galov, potem 30. ulpijski legiji ob dolnjem Renu. Pozneje je bil namestnik v Ciliciji, Luzitaniji in Mavretaniji, pri cesarju Marku Avreliju je bil tajnik in je zaključil svojo karijero kot namestnik v Daciji, kjer je umrl ok. 180. Vendar se ta romanizacija ne sme pretiravati. Latinski jezik s svojo civilizacijo je zavzel le višje sloje in javno življenje, v nravih in običajih širokih ljudskih množic se ni kaj veliko spremenilo, v domačem krogu je celo v boljših obitelji vladal domači „barbarski“ jezik. Globok vpogled v te razmere nam podaje sv. Jeronim, rojen v Stridonu ob panonsko-dalmatinski meji l. 330. iz premožne obitelji. On je navdušen Rimljan, klasičen Latinec, latinski jezik mu je „naš jezik“, „domači jezik“ „očetovski jezik“, dočim mu je ilirski jezik paganski in barbarski (*gentilis barbarusque sermo*),¹⁵ ali z druge strani priznava, da se je z velikim trudom moral od detinstva učiti latinskega jezika¹⁶ in pravi, da se mora takoj začeti pouk latinščine, drugače govor pokvariyo tuji glasovi, iz česar je sklepati, da se je v hiši govorila vsaj med služinčadjo ilirščina. Da to ni bil keltski (galški) jezik, kakor bi utegnil misliti kak keltoman, je raz-

¹⁵ Epist. 107 ad Laetam; Epist. III. contra Rufinum 15; Comment. in Isaiam VII, c. 19. v 5.

¹⁶ Lib. I. contra Rufinum.

vidno iz tega, ker Jeronim v razlagi Pavlovega lista Galačanom pripominja, da Galačani v Aziji govore enak jezik kakor se govori okoli Trier. Ako bi se bil v njegovi domačiji govoril keltski jezik, bi bil Jeronim to gotovo pripomnil, kakor omenja, da se isti jezik govori v Dalmaciji in v Panoniji.¹⁷

Ako se je torej še v 4. stoletju rabil pri nas celo v boljših hišah poleg latinščine tudi „barbarski“ jezik, velja to v veliko večji meri za prejšnja stoletja. V naših krajih se rimska civilizacija in latinizacija ni mogla tako poglobiti kakor n. pr. v Galiji, razlog temu so zgodnji in pogosti barbarski napadi in propadanje rimske države.

Kakor v jeziku, srečavamo tudi v noši vzporedno rimski in barbarski živelj. Razni spomeniki nam dajejo neko sliko takratne noriško-panonske noše. Kakor so ženske pogosteje ohranile stara imena, tako so tudi v noši bolj konservativne kakor moške, ki so kaj hitro sprejeli rimsko nošo, zlasti vojaki. Kamnoseki so oveko-večili celo podrobnosti domače ženske noše. Na glavi nosijo pregrinjalo nalik našim pečam ali kapo, izpod katere se vidi zvitek las, krog vratu si devajo brončen, srebrn ali celo zlat obroček, spodnja obleka je dolga s širokimi zaponkami na plečih in na prsih. Panonsko-noriške ženske so bile krepke in lepe, zato so jih Rimljani radi jemali za žene. Neki celjski spomenik nam predstavlja noriškega bojvnika z močnimi brki in debelimi trepalnicami.

Spoj domačega ilirsko-keltskega in rimskega življa je dobil izraz tudi v verstvu. Rimljani so po svoji navadi pustili domača božanstva osvojene zemlje, ki so se sčasoma porimljani, oziroma so se rimska božanstva prilagodila dotičnemu ljudstvu. Rimski glavni bog Jupiter je bil zaščitnik rimske države; ta njegov atribut kažejo tudi panonsko-noriški spomeniki, na katerih se Jupiter večkrat omenja kot ohranitelj (conservator) in pomočnik (praestes) države ali kot branitelj (stator, depulsor) proti napadom sovražnih barbarov, ki so ogražali naše kraje. Taki votivni spomeniki so se našli v Celju, Konjicah, v

¹⁷ Istot.

Ptjuju. Ob Savi sta se častila Savus in Neptun, v Ptjuju pa Dravus, kjer so brodarji (predniki naših splavarjev) imeli svoje zadruge. Na celjskih napisih se omenjajo Sirci in Afrikanzi; blizu Celja se je našel podstav nekega spomenika z napisom: Patroni caesarum provinciae Mauretaniae; nekdo se je torej spomnil še tukaj zaščitnikov v pravnih zadevah svoje mavretanske domovine.

Imena domačih božanstev se omenjajo na poznejših spomenikih iz dobe po Avgustu. Moralo je preteči nekaj časa, da so domača božanstva dobila nekako državljansko pravico. Glavno noriško božanstvo je bil Belenus, ki je znan celo Tertulijanu v daljni Afriki. Ta se je nekako spojil z grškim Apollonom ter se včasih imenuje Apollo Belenus. Njegova sestra je bila Belena; oba sta bila zaščitnika noriških rudarjev ter sta imela svoje žrtvenike ob vznožju Ljubelja in v Virunu. Varuhinja dežele (Norika) in rudarjev je bila Noreia, katere svetišča so se zasledila v Virunu, pri Trojanah, v Celju, v Črešnjevcu pri Slov. Bistrici. Kot specifično lokalni kult v Ptjuju je zaznamovati „Noriške matere“ (Matres noricae) in (rimskega izvora) Nutrices-dojilje. Ptjujski in mariborski muzej imata več reliefov tega kulta.

Ob zdravilnih vrelih so radi stavili zaobljubne žrtvenike Nimfam kakor Zdravju (Valetudo) in keltskemu božanstvu Uxillimo, tako v Rimskih toplicah. Najbrže so poznali že tudi Rogaško Slatino, ker v bližini je šla mimo rimska cesta.

V Iliriku se že pred Dioklecijanom javljajo nekatere posebnosti, ki so odločilno vplivale na daljnji historični razvoj ter se globoko zasidrale v нрав in miselnost tu bivajočih ljudstev in mečejo senco celo v sedanji čas.

Odkar se začne premikanje ljudstev, je Ilirik torišče najrazličnejših narodov, ki jim je služil za prehodišče ali so si tu izbrali stalno domovino; od pradavnih časov je Ilirik v etničnem oziru pestra mešanica najrazličnejših ljudstev, ki so v antropološkem in ljudsko-psihološkem oziru zapustila trajne sledove do danes.

Geografska lega je postavila Ilirik na mejo med Istokom in Zapadom in sicer tako, da mejna črta med obema

svetovoma reže baš Ilirik skoraj v dve enaki poli. V Iliriku je križišče velikih prometnih potov med Azijo in Alpami, pa med Italijo in Donavo, prav tako je pa tudi križišče orientalskih in zapadnih idej. Neprestano kolebanje med Iztokom in Zapadom določuje ilirskim pokrajinam prav poseben pomen v vseh velikih orientalskih in zapadnih političnih in verskih krizah. Ta idejna in realna razklanost je dobila izraz tudi v rimski upravni organizaciji: enotnost Ilirika se drobi bolj in bolj v manjše pokrajine. Že za prvih časov principata nastanejo pokrajine: Norik, Panonija, Mezija, Dalmacija. Potem se Panonija razdeli v Gornjo in Spodnjo. Pod Dioklecijanom se je izvršila nova velika razdelitev cesarstva in tudi naših dežel.

Od Dioklecijana do konca rimske oblasti. (300 — 600.)

Z Dioklecijanom (284—305) se pričanja novo razdobje tudi v zgodovini naših dežel. Da bi olajšal državno upravo, preprečil vojaške pobune ter neprestano odstavljanje in nastavljanje cesarjev, je Dioklecijan uvedel dalekosežne preuredbe. Senatu je skrčil pravice in vso oblast pritegnil v cesarjeve roke. Ker je pa skoraj uvidel, da ne more sam upravljati ogromne države in odbijati sovražnih navalov, ki so od vseh strani pritiskali na državne meje, si je izbral za sovladarja Panonca Maximiana ter mu dal cesarski naslov Augustus. Maximian naj bi stoloval v Arlesu ali Trieru in upravljal sosedne pokrajine, sam si je pa izbral za prestolnico Nikomedijo in upravljal iztočne pokrajine. Dioklecijan je opetovano hodil po naših krajih ter obnovil po barbarih razrušena mesta. Za svojo telesno stražo je izključno jemal vojake iz ilirskih legij. Panonsko - noriške legije so branile državno mejo ob Tigrisu in ob perzijski meji, dočim so v naših deželah bili nameščeni večinoma orientalski vojaki. Kmalu je spredvidel, da tudi dva vladarja nista kos ogromnemu državnemu kolosu, imenoval je še dva Caesarja: svojega zeta Galerija in Konstancija Klora. Naj-

višjo oblast je pridržal sebi ter vladal na Iztoku, h kateremu je pripadala tudi Tracija, Galerij je upravljal ilirske pokrajine, pod njegovo oblast je spadala tudi današnja Spodnja Štajerska. V kratkem je sledila nova razdelitev ilirskih pokrajin. Norik je bil razdeljen v dve provinci: Pobrežni Norik ob Donavi (Noricum Ripense) z glavnim mestom Laureacum, in Znotranji Norik (N. Mediterraneum) z glavnim mestom Virunum na Gosposvetskem polju. Mejo med njima so delale najbrž Ture. Upravljala sta obe pokrajini dva praesides, a ločil je vojno in upravno oblast.

Tudi Panonija je bila na novo razdeljena. Gornja Panonija ali P. Prima je obsegala ob Donavi Vindobono, Carnuntum (Deutsch Altenburg), v notranjosti Scarabantijo (Šopronj) in Savarijo v porečju Rabe, ki je bila glavno mesto te pokrajine.

Spodnja ali druga Panonija pa se je razcepila v dve novi pokrajini: Valerijo (imenovano po Dioklecijanovi hčeri, Galerijeve ženi) in nekoliko pozneje v Savijo. V Valeriji je bilo mesto Sopianae (današnji Pečuh) sedež civilnega upravitelja (praeses), dočim je vojaški poveljnik (dux) bival v Akvinku ob Donavi. Večja posadka je bila tudi v Brigetiju (danes O-Szöny) in drugih trdnjavah ob Donavi.

K Valeriji je spadala okolica Blatnega jezera in iztočni rob Štajerske ob Labnici, Bistrici in Rabi ter naše Prekmurje. Pri tej priliki je bil prejkone Ptuj s svojim okrožjem (menda nekoliko skrčenim) priklopljen k Noriku ter so se najbrž že takrat določile poznejše deželne meje. Vojno zapovedništvo čez oba Norika je imel poveljnik Gornje ali Prve Panonije.

Celje je pri tej razdelitvi ostalo v Noriku, gornja Savska dolina je bila priklopljena Italiji in sicer beneški provinci. Emono še Plinij (Hist. nat. III. 18, 128) stavi v Panonijo, za časa Konstantina Vel. je bila že v Italiji. Glavno mesto za Panonijo II. je bil Sirmium. Pri tej razcepitvi so bile različne pokrajine združene v večje enote, imenovane dieceze. Tako so oba Norika, obe Pano-

niji, Savija, Valerija in Dalmacija tvorile diecezo Ilirik. Te skupine so bile zopet podrejene še večjim, namreč prefekturam. Italija, Ilirija in Afrika so tvorile eno prefekturo. Radi nesigurnosti in važnosti meje je prefekt navadno neposredno upravljal Ilirik, dočim sta Italija in Afrika vsaj od 5. stol. imeli prefektove namestnike ali vikarije. Ta zveza z Italijo in Afriko je bila za naše dežele odločilne važnosti. Tako umevamo gospodarske, politične, kulturne, pozneje versko - cerkvene stike, ki so vsaj nekoliko določali smer razvoju nadaljnjih dogodkov.

Splošni gospodarski bedi je skušal Dioklecijan odpo-
moči z obsežno finančno reformo, a ni imel uspeha. Ogromni novi davki so sčasoma ugonobili male posest-
nike in srednje meščane. Tudi v moralnem področju je
hotel obnoviti v državi „stare dobre čase“. Prenoviti je
dal templje, zlasti mitreje, pri njih slovesni posvetitvi je
bil ali sam navzoč ali se je dal zastopati po kakem visokem
uradniku; v Ptujju ga je n. pr. nadomestoval povelj-
nik Justinijan. Za sebe je zahteval božansko češčenje.

V tem njegovem stremljenju mu je delalo napotje
k r š č a n s t v o, zato je začel kruto preganjati kristjane.
Duševno utrujen in telesno bolehav se je l. 305. odpove-
dal vladarstvu, isto je storil njegov socesar Maximianus.
Konstancij Klor in Galerij sta tedaj postala cesarja. Z
razdelitvijo cesarske oblasti je Dioklecijan mislil olajšati
vladarsko breme, a po njegovem odstopu je prav to po-
stalo zametek novih zapletljajev. Galerij je brez ozira na
svojega tovariša imenoval dva nova Caesarja, Severa in
Maximina. Ker je Konstancij Klor malo potem umrl, je
vojska proglasila njegovega sina Konstantina za cesarja.
Galerij je pristal na to, ker si je Konstantin prvotno lastil
le naslov Caesarja. Toda čete v Rimu so proglasile ce-
sarjem Maksimijanovega sina Maksencija in oče sam si
je zopet nadel cesarski naslov. Ko je Maksimijan dal Se-
vera ubiti, je Galerij imenoval za Augusta in sovladarja
Licinija. Ker sta si med tem tudi Maksimin in Kon-
stantin dala naslov Augusta, je država na mah imela 6 ce-
sarjev. V naših deželah je vladal Licinij.

Razširjanje krščanstva.

Leta 303. dne 23. febr. je izdal cesar Dioklecijan stroge ukaze proti kristjanom. Začelo se je preganjanje in klanje na vseh straneh rimskega cesarstva, izvzemši Galijo. V Iliriku je posebno grozno izvrševal Dioklecijanove ukaze krvoločni Caesar Galerius Maximianus. Med mnogoterimi žrtvami tega progonstva je padel tudi ptujski škof in cerkveni pisatelj Viktorin, ki ga omenja sv. Jeronim v svojem spisu „De viris illustribus“ pogl. 74 med Anatolom Laodicejskim in Pamfilijem Cezarejskim. Za dognano se smatra, da je umrl Viktorin mučeniške smrti l. 303., po dokaj verjetnem izročilu dne 2. novembra.

To je prvo pozitivno poročilo o krščanstvu v starem Petoviju. Kratko in suhoparno je to poročilo, vendar nam daje dokaj zanimive perspektive v verske razmere ob panonsko-noriški meji koncem 3. in začetkom 4. stoletja.

Začetkom 4. stol. ima Ptuj organizirano krščansko občino, kateri stoji na čelu škof. Tu se vrivajo vprašanja: kdaj, odkod, po kom so prisijali žarki Kristusovega evangelija v naše kraje? Je li imel Viktorin več prednikov na škofovski stolici? Kakšna je bila cerkvena organizacija v naših krajih pred Viktorinom in za njim? Kako in kdaj je izginila ptujska škofija? Kateri so bili nasledniki Viktorinov? Na vsa ta in enaka vprašanja nam zgodovina daje le malo določnih odgovorov.

O početkih krščanstva v naših krajih nimamo prav nobenih poročil. Ako pomislimo, da mnogoteri in dobro proučeni spomeniki v Saloni pri Splitu nič ne vedo o krščanstvu v 1. stol. in se smatra za gotovo, da je salonska cerkev bila organizirana ok. l. 250., nismo upravičeni trditi, da se je krščanstvo pri nas razširilo in organiziralo morda že v 1. ali 2. stol. Vsekako pa se je to zgodilo najkasneje v sredini 3. stol. Viktorin je namreč tudi pisatelj, pred vsem ekseget, moralo je torej biti v Ptuj takrat že tako osredje, da je bilo literarno delo možno in potrebno. Najbrž so že takrat prodirale v naše

kraje razne herezije, ker je Viktorin spisal posebno delo proti raznoterim krivoverstvom.

Posebnost spodnještajerske zgodovine v rimski dobi je mnoštvo Mitrovih svetišč in spomenikov. Baš iz tega lahko sklepamo, da se je krščanstvo pri nas širilo počasneje kakor v raznih drugih deželah, mnoštvo mitrejev nam pojasnjuje, zakaj je starokrščanskih spomenikov pri nas tako bore malo.

Mitrov kult in pa krščanstvo sta dva velika tekmeča svetovno-zgodovinskega pomena, ki sta stopila skoraj istodobno na pozornico rimskega cesarstva in se širila nekako vzporedno, pa v ostrem medsebojnem nasprotju. Mitracizem je bil zadnja oblika, v katero se je odelo potaplajoče se paganstvo.

Že pod Flavijevci je prišel Mitrov kult v naše kraje, najbolj pa se je razširil in utrdil na naših tleh za cesarja Heliogabala (218—222). Glavni razširjevalci so bili vojaki iz orijenta, ki so v mrzlih in meglenih severnih krajih še prav posebno častili solnčno božanstvo svoje azijske domovine. Ker je v podonavskih deželah bilo mnogo orientalskega vojaštva, je umljivo, da je Mitrov kult tu imel posebno mnogo pristašev. Razen vojakov so ga močno pospeševali azijski sužnji, katerih je zbog neprestanih vojn v Aziji prišla ogromna množina v naše kraje. Osvobojeni sužnji in dosluženi vojaki so pa večinoma tvorili čete nižjih uradnikov. Napisi na Mitrovih spomenikih po Panoniji in Noriku so večinoma od dosluženih vojakov, nižjih uradnikov in osvobojenih sužnjev.

Naša dežela je bila križišče važnih vojaških in trgovskih cest, ki so vodile iz Italije v Norik, k Donavi, na Balkan in v Azijo. Odkar so Rimljani zagospodovali na Iztoku, so orientalski trgovci, osobito sirski, preplavili evropske trge. Od primorskih krajev so prodirali v notranjost in kupovali razne sirovine. Da so tudi v naše kraje došli sirski trgovci, kažejo rimski napisi iz stare Celeje. Tako je n. pr. nekemu Efežanu (domo Epheso) postavil suženj Insequens nagrobnik, Aurelius Bassus Barathe je postavil spomenik bratoma Aureliju Maksimu in Aureliju Sabinu iz Sirije (civis Surus ex regone Zeugma).

Orientalški trgovci so bili goreči širitelji iztočnih kultov Baala, Astarte in Mitra. Od te strani pač ni pričakovati razširjanja krščanske vere, temveč mitracizma.

Oboževanje cesarjev je rimskemu demokratičnemu in pravnemu čutu tuje, to je marveč zmaga orientalskih idej, neka vrsta barbarizacije rimske vojske in države. Po propadu azijskih držav je kult azijskih vladarjev prešel na rimske imperatorje.

To verstvo si je torej osvojilo duhove v naših krajih, osebito one, ki so predstavljali rimski živelj in bivali po mestih in drugih večjih naselbinah. Mitrove spomenike nahajamo pri Ptuj^u (3), Celju (pod vasjo Tremenje, kake 4 km južno od Celja najden Mitrov spomenik je dal postaviti neki sirskega veteran), na Donački gori, pri Rušah¹⁸ v Dravski dolini, na južnem pobočju Pohorja (Modrič).¹⁹ Mitrovi častilci niso stavili veličastnih templjev, družili so se v manjše krožke in opravljali svoje bogočastje v primeroma majhnih prostorih, mnogokrat pod zemljo. V Panoniji je bila cela tvornica Mitrovih podob, morda baš blizu Ptuja. V umetnostnem oziru so to proizvodi srednje vrste, večkrat zelo površni, ker so jih v množini in naglici izdelovali navadni rokodelci. Vse Mitrove podobe so bolj ali manj posnetki enega prazorca, ki je bil najbrž iz pergamske šole.

Mitracizem in krščanstvo sta si načelna nasprotnika. Mitracizem privzema v sebe elemente vseh mogočih paganskih verstev, vpeljati hoče neko megleno in abstraktno enoboštvo, ob enem pa varovati malikovalsko mnogoboštvo. Krščanstvo je pa odločen in dosleden nasprotnik mnogoboškega malikovalstva ter izključuje vse paganske religije in prav to mu je pridobivalo srca in ugled. Mitracizem so na znotraj razdejali nasprotujoči si elementi, ki jih je pobral iz najrazličnejših religioznih sistemov. Tudi noriški Belenus se je stopil z Mitrovim kultom. Mitracizem se je dolgo senčil v cesarski milosti in je dosegel svoj višek v tretjem stoletju, ko se je zdelo,

¹⁸ Skrabar v ČZN XVII. (1922), str. 15—20.

¹⁹ Skrabar, Das Mitraeum bei Modrič am Bachergebirge v Buličevem Zborniku, str. 151—160.

da bo zavladal svetu. Istočasno trpi krščanstvo grozno preganjanje in baš Mitrovi svečeniki so bili mnogokrat moralni povzročitelji progonov. Julijan Odpadnik je bil zadnji kronani zaščitnik mitracizma, a je padel prav v boju s Perzijci, kjer je bila domovina mitracizma. Odslej se je mitracizem potikal le še po skrivnih kotih in kletih, toda ideje njegove teologije so prekvasila duhove in jih po sprejetju krščanstva pripravile za arianstvo, ohranile so se celo v srednji vek in v zvezi z manihejstvom pripravile pot bogomilstvu. Novodošli slovanski rodovi so se usedli v to idejno ozračje, ki je v znatni meri dajalo smernice njihovi miselnosti.

Glede na ta dejstva je umljivo, da se krščanstvo v podonavskih deželah v prvih treh stoletjih ni moglo močnejše razširiti, ker je tu prevladoval mitracizem, zato so tudi starokrščanski spomeniki pri nas tako redki.

Ako ima Ptuj začetkom 4. stol. svojega škofa, je gotovo imel tudi svoja svetišča. Da je krščanske spomenike iskati na levi strani Drave, kaže najdba iz l. 1858. Ko so delali železniški nasip, so na iztočni strani mesta, blizu Rogoznice, našli dva majhna brončena spomenika iz konstantinske dobe, ki sta sedaj v dunajskem državnem muzeju. Oba imata obliko kolesa, v katerem prečke tvorijo monogram Kristusov. Na enem se čita napis: Intimius Maximilianus (fra) tres Crispino posuerunt, na drugem pa: Votum Pusinnio posuit. Najbrž so to votivni svečeniki; posvetitev „Crispino“ se morda nanaša na galskega mučenika Krispina († 287), potemtakem bi že tu imeli sled češčenja galskih svetnikov. Nekaj utegnejo biti krščanski spomeniki pod današnjim mestom, nekaj jih je razkopala Drava. V grobovih se je našlo le malo svetilk z monogramom Kristusovim in so na vsak način vse iz poznejše dobe.²⁰

V prvem stoletju se torej kvečjemu sme dopustiti možnost, da se je že takrat širilo krščanstvo v podonavskih deželah, pač pa je moralo biti že precej razširjeno koncem 3. stoletja in sicer tudi v legijah.

²⁰ O. Fischbach v „Mitteilungen des Hist. Vereines f. Steiermark XLIV (1896), str. 3—64; tab. II., št. 399.

Za Dioklecijanovega preganjanja je brezdvomno padlo mnogo kristjanov, ker je v naših deželah Galerij posebno kruto izvrševal cesarjev ukaz, a razen Viktorina ni znan noben mučenik iz ozemlja sedanje Sp. Štajerske.

Razna vprašanja, ki se sicer naravnost tičejo osebe Viktorinove, so važna tudi za poznavanje takratnih razmer sploh. Iz opazke Jeronimove, da je Viktorin znal bolj grški kakor latinski, so razni zgodovinarji sklepali, da je bil po rodu Grk. Ta zaključek je na podlagi Jeronimovih besed neupravičen in ne upošteva dovolj kulturnih razmer v rimskem Iliriku. Tu se je križalo območje grškega in latinskega jezika. Viktorin ni rojen Grk, temveč v grškem osredju vzgojen Latinec. V jezikovno obmejnih krajih ni nič nenavadnega, da kdo spričo svoje vzgoje in šolanja bolj obvladuje tuj kakor svoj materinski jezik.

V idejnem oziru je Viktorin kot pisatelj predstavnik one struje, ki je iz Azije preko Makedonije in Trakije širila krščanstvo v podonavske dežele do zapadnih mej Ilirika. On je hiliast t. j. zastopnik one struje, ki je pred koncem sveta pričakovala tisočletno Kristusovo kraljestvo na zemlji. Opaža se pri njem idejni stik z Origenom in Hipolitom. Jeronim ga sicer šteje med bolj učene eksegete, vendar njegovi komentarji k sv. pismu so bili kmalu pozabljeni, potisnili so jih v stran boljši Jeronimovi komentarji, nekaj pa jim je gotovo škodovala origenistično-hiliastična smer. V njem se že javljajo početki one posebne struje v teologiji ilirske cerkve, ki je dobila bolj izrazito obliko nekoliko pozneje, a se zaradi neugodnih razmer ni mogla prav razviti.

Ali in koliko prednikov je imel Viktorin na škofovski ptujski stolici, je popolnoma neznano, pač pa poznamo nekaj naslednikov.

Pri koncilu v Niceji l. 325. so bili navzočni iz podonavskih dežel štirje škofje, predstojniki glavnih cerkev dotičnih pokrajin: Domnius iz Sirmija, Protogenes iz Sardike, Dacus iz Scupi, Pistus iz Marcionopola. Vsi ti so glasovali z večino proti Ariju. Ptujska cerkev kot nižjega reda in zelo oddaljena ni bila zastopana. Pač pa se omenja ptujski škof v aktih koncila v Sardiki 343, A p r i j a n

po imenu. To je drugi po imenu znani ptujski škof. Imenuje se sicer Aprijan tu panonski škof, dejanski je zastopal Norik. Sv. Atanazij na dveh mestih izrečno spričuje, da je na tem koncilu bil zastopan tudi Norik, a od vseh navzočih škofov je mogel zastopati Norik le Aprijan ptujski. Zamenjava Panonije z Norikom je lahko umljiva, ker je Ptuj stal ob meji obeh pokrajin in do nedavna res spadal v Panonijo.

Na koncilu v Sardiki se je pokazal že velik preobrat v miselnosti ilirske cerkve. Dočim so na nicejskem koncilu 325 ilirski škofje bili odločni nasprotniki Arijevi, se je čez nekaj desetletij položaj popolnoma spremenil. V Niceji obsojeni in odstavljeni Arij je bil iz Aleksandrije pregnan v Ilirik, v katero mesto, nam viri ne poročajo, a najbrž v Niš ali kako podonavsko mesto. Z Arijem so bili pregnani v podonavske kraje njegovi najožji pristaši. Ti vsekako na kraju svojega pregnanstva niso držali rok križem, natihoma in previdno so širili arijanske ideje, seme aleksandrijske teologije se je zasejalo na ilirska tla in pognalo setev, ki je rodila usodne posledice za naše kraje. Že l. 334. sta med udeleženci koncila v Tiru, kjer so se zbrali izraziti arijanci in strupeni nasprotniki Atanazijevi, tudi dva ilirska škofa, Valens iz Murse (Osek) in Urzacij iz Singiduna (Beograd). Dasi še zelo mlada, sta se že povzpela do škofovske časti in igrala v Tiru prvovrstno vlogo. Oba sta po spričevanju Atanazijevem bila iz Arijeve šole, vsekako za časa njegovega pregnanstva v Iliriku. Na cesarskem dvoru bolj in bolj prevladuje protinicejska struja, ki jo poleg Evzebija Cezarejskega in Evzebija Nikomedijskega vodita oba ilirska škofa Valens in Urzacij. Za Atanazijem je bil prva žrtev nove dvorske religiozne politike sremski škof Domnius, ki je ostal zvest nicejskemu koncilu. Kmalu potem se je Valens skušal polastiti akvilejske škofovske stolice, kar se mu ni posrečilo, a nekaj let pozneje se je obratno vpliv Akvileje pokazal nad ilirskimi cerkvami.

Po smrti Konstantinovi (337) so se vsi izgnanci smeli vrniti na svoje domove, Atanazij se je vračal skozi

naše kraje ter ostal dalje časa v Nišu. Ilirik postane sedaj pozorišče velikanskega religiozno-političnega pokreta, ki je odmeval v vesoljnem krščanstvu. Na imenovanem koncilu v Sardiki se je pokazal očiten razkol v ilirskem episkopatu pa med orijentalci, ki so držali z Arijem, ter zapadnjaki, ki so se držali nicejskega koncila. Koncil v Sardiki je med drugim sprejel zelo tehten kanon (6.), s katerim se zabranjuje ustanavljanje škofij in posvečevanje škofov v manjših krajih, kjer zadostuje navaden duhovnik. Ta kanon je splošno obveljal in radi tega so naši kraji, brez večjih mest, ostali dolgo časa brez škofovskih stolic, pač pa se je na podlagi tega kanona deloma razvil župni sistem, da so namreč bolj obljudeni kraji dobili svojega dušnega pastirja. Na istem koncilu sta Valens in Urzacij bila obsojena kot krivoverca, ali kmalu potem je dobil arijanizem v ilirskih pokrajinah premoč ter zasegel celo naš Ptuj, čigar škof je še l. 343. v Sardiki odločno stal na strani nicejske veroizpovedi. Premeteni Valens si je znal pridobiti veliko milost in neomejeno zaupanje pri cesarju Konstansu. Ker je tudi novi sremski škof Germinij bil arijanec, so ti trije možje popolnoma obvladovali situacijo: med leti 348—360. je arijansko misleči episkopat imel vodilno moč v cerkvi in arijanizem je prav tu dosegel svoj vrhunec. Ker je pa medtem že v arijanizmu samem nastal razcep in je Ilirik še naprej bil zatočišče vsakovrstnih izgnancev, je bilo tu torišče vsakovrstnih, popolnoma si nasprotujočih naukov. S smrtjo cesarja Konstansa (3. nov. 361) je padla glavna opora arijanizma, ki ga je vzdrževala le dvorska politika. Sam v sebi je bil že zdavnaj razdejan in ko je padla dvorska pomoč, je brž izgubil svojo nadoblast. Valens in Urzacij izgineta. Arijanski pokret pa je imel velikanske posledice, ki so jih čutili in deloma še čutijo pozneje došli Jugoslovenci.

Dočim po naših važnejših mestih vse sile izčrpavajo arijanske homatije in barbari vedno bolj pritiskajo, dobiva sosedna Akvileja čedalje več privlačne moči za zapadni Ilirik. Podlaga temu je bila takratna politična razdelitev, ker so dežele zapadnega Ilirika spadale v isto

okrožje kakor Akvileja, sedež je bil v Milanu in za pravo bi milanski škof moral biti prvi med škofi vsega okrožja, vendar je bil za naše kraje nekoliko preoddaljen, pa je to izvrševal po Akvileji.

Ko je v Iliriku padla arijancem oblast iz rok, na nesrečo ni bilo tu velike in močne osebnosti, ki bi bila uredila in osredotočila zmedene ilirske cerkvene razmere. Pač je panonska Savarija dala Galiji velikega škofa Martina, Ilirik vesoljni cerkvi velikega učenjaka Jeronima, Panonija celo tujerodnim Suevom v Luzitaniji spretnega voditelja Martina de Braga, na domačih tleh pa je manjkalo take osebnosti. Pravoverni škofje v Iliriku iščejo opore v severni Italiji, kjer takrat upravlja milansko cerkev veliki Ambrozij, slaven govornik, goreč škof in iskren rimski patriot. Ko je po Germinijevi smrti hotela na sremsko stolico cesarica Justina spraviti zopet arijanca, je pohitel iz daljnega Milana Ambrozij v Srem, da pomore pravovernemu Anemiju do zmage. Bil je sicer tam osebno napaden, zmagal je pa vendar Anemij. Z Ambrozijevo pomočjo je sklical l. 378. sinodo v Sremu, s katero je skušal razdreti sremsko arijansko gnezdo. Tri leta pozneje, 381., se je vršila sinoda v Akvileji. Vodil jo je Ambrozij sam, a bila je pred vsem sinoda panonskih škofov. Akti te sinode so nam ohranili spomin na ptujskega škofa Marka in njegovega arijanskega nasprotnika Julija Valensa.

Na tej sinodi je bil obsojen duhovnik Attalus in njegov učitelj Julijan Valens, ki je v Ptujju spodrinil „svetega spomina moža“ Marka. Ptujsko ljudstvo pa ga je spodilo in po razdejanju Ptujja se je priklatil v Italijo in ondi delal za arijanstvo. O tem kratkem sinodalnem poročilu se je novejši čas razvila kontroverza, je li bil Marko škof, je li Julij Valens izdal ptujsko mesto Gotom in so li Goti sploh ok. 380 razdejali Ptuj. Gotovo je, da je bil Marko pravi škof in ne morda samo nasprotni kandidat katoliške stranke pri izvolitvi škofa, tudi ne more biti nobenega dvoma, da so Goti opustošili Ptuj. Nobenega razloga ni, zakaj bi bili prav Ptujju prizanesli, ko nam Jeronim tako živo opisuje strašno razdejanje od

Carigrada do Julijskih Alp. Koliko je bil pri tem kriv Julijan Valens, ni razvidno iz sinodalnega poročila, ki le nekam indirektno namiguje na njegovo sokrivdo. Tudi u ni razvidno, je li bil Attalus učenec Valensov v Ptuju samem ali v Italiji, koder se je Valens potikal po izgonu iz Ptuja.

Vsekako pa vidimo iz tega, da je arijanski pokret segel tudi v naše kraje do Ptuja. Ukoreniniti pa se tukaj ni mogel. Po l. 381. ni nobene ilirske škofije več v arijanskih rokah. Ko je arijanizem v rimskem cesarstvu izgubil podporo dvora in svoje postojanke drugo za drugo, se je zatekel k prekodonavskim barbarom Gotom, postal je vera Gotov, a zavedni rimski patriotje so mu tem bolj obračali hrbet. Celo naravno je torej, da so se Goti znosili nad Ptujčani, ki so malo poprej pognali škofa njihove vere. Valens je morda bil sam po rodu Got, gotovo pa po mišljenju in vedenju. Tako je njegovo arijanstvo res bilo eden izmed vzrokov „razdejane domovine“ (eversae patriae), kakor pravi poročilo akvilejske sinode. Za Valentinijana I. (364—375) in Valensa (364—378), ki sta bila naklonjena arijancem, je pregibanje barbarskih ljudstev doseglo že Norik in se je mnogo Gotov naselilo v rimskem cesarstvu, kjer so dosegli celo visoke državne in cerkvene časti in službe. Takrat se je tudi najbrž Julijan Valens s cesarsko pomočjo vrnil Ptujčanom za škofa in si je iz hvaležnosti do cesarja privzel ime Valens. Med ilirskim arijanizmom in prekodonavskimi Goti je vsekako stvarna zveza, ki ima dalekosežne posledice. Barbarski navali so preprečili cerkveno reorganizacijo v Iliriku po zlomu arijanizma. Kmalu so se pridružile še druge zmede, ki so dovršile propad ilirskih škofij in povzročile, da so naši kraji prišli v odvisnost od tujih duševnih centrov.

Še veliko pozneje kakor o Ptuju imamo pozitivno poročilo o starokrščanski cerkvi v Celju, namreč šele iz l. 579., ko se v zapisniku gradeške sinode med drugimi omenja tudi celjski škof Ivan, „s. ecclesiae Celeianae“. Akoprem je ta sinoda izmišljena in zapisnik ponarejen, so vendar imena v njem omenjenih škofov historično

ugotovljena in torej tudi eksistenca celjskega škofa okoli 579 bolj ali manj zasigurana. Veliko dalje nazaj v zgodovino celjskega krščanstva nas vodi legenda o sv. Maksimilijanu, ki naj bi bil celjski rojak, potem škof v Laureaku. Vrnivši se v svoje rojstno mesto, je pretrpel mučeniško smrt ob sicer zgodovinsko neznanem preganjanju cesarja Numerijana (282—284). Toda iz te zelo pozne legende, spisane šele po l. 1265., še zgodovinarji niso mogli izluščiti pozitivnega jedra. Poročilo je vseskozi legendarno, polno neverjetnih anahronizmov in fantastičnih podatkov. Dragoceno bi bilo v tej legendi zgolj opisovanje veličastnih ostankov rimske Celeje, ako bi vedeli, da jih pisec opisuje kot očividec, a še tega mu ne moremo verjeti, ker izkopine govore o strašnem opustošenju v 6. in 7. stoletju. Tudi iz celjskih svetišč, posvečenih sv. Maksimilijanu, se ne da dognati, so li njih početki starejši kakor legenda, ali pa so marveč nastali pozneje pod vplivom te legende, kar je bolj verjetno. Celó to se ne more z gotovostjo trditi, da bi bil Maksimilijan sploh noriški mučenik. Njegov kult se da nazaj zasledovati le do 8. stol., ko mu je sv. Rupert postavil cerkev v Pongavi. Iz tega se da sklepati samo lokalni svetnikov kult v solnograški okolici.

Neprimerno več kakor ta legenda nam povedo o starem celjskem krščanstvu ostanki celjske bazilike, ki so jih odkrili l. 1897. pri kopanju vklade za novo poštno poslopje. Dotični, v starih časih zelo nizki prostor ob izlivu Voglajne v Savinjo je služil za odlaganje odpadkov, osobito ruševin, deloma so pogostne povodnji nanosile blata in gramoza. Kakih 50—90 cm globoko so zadeli na dva polkrožna koncentrična zida, 50—90 cm debela in le kakih 50 cm od prvotnih tal visoka. Iz drugih ostankov se je spoznalo, da je to proti iztoku obrnjena absida stare bazilike. Iz razbitega stebrovja je sklepati, da je bazilika imela tri ladje. Dolgost ladij se ni dala dognati, ker je razdejanje na zapadni strani bilo prehudo, dolgost je pa presegala 29 m, ker so se v tej razdalji še našli mozaiki. Zunanji absidni zid je nad zemljo imel obliko poligona, znotranji vzporedni zid je bil mnogo slabši in je služil

najbrž za podstavo oltarni ograji ali za sedala duhovščini. Zidovje je bilo v obče slabo, a razen na to zidovje so na severnozapadni strani zadeli še na drug polkrog z 10.24 m premera z očitvidno starejšim in solidnejšim zidovjem. Najbrž je bilo to starejše svetišče, ki se je moralo umakniti novejšemu, bolj prostornemu, kar je naravno, ker se je po Konstantinovem ediktu število vernikov pomnožilo in so stara svetišča postala pretesna. Novejša stavba pa nosi očitno znak takratnega splošnega propadanja. Bazilika je imela raven lesen strop ali pa odprto ostrešje, kakor je sklepati iz mnogih ogorkov. Arhitrav ob obeh straneh glavne ladje so nosili kameniti stebri z žlebčastimi ali ravnimi valji. Tlak je bil po vsej stavbi v isti višini. Mlajša stavba se sme pripisovati 4. stol., po Konstantinu. Ker so našli v stavbi tudi sarkofag in otroško okostje, je sklepati, da je to bila pokopališčna bazilika, torej zunaj mestnega obzidja. Tlak je bil okrašen z mozaiki, od katerih se je našlo 13 večjih in manjših komadov z napisi raznih oseb, ki so dale napraviti posamezne ploskve. Med njimi se omenjata dve hierarhični stopnji, diakon Justinijan in školastik Leo. Ta najdba je zelo važna tudi za zgodovino našega stavbarstva, ker je doslej prvi in edini ostanek rimsko-krščanske arhitekture v naši deželi.

V zvezi s to ali kako drugo celjsko starokrščansko cerkvijo je menda kamen, ki se je našel l. 1907. na dvorišču trgovca Kolenca v Celju. Opisal ga je in sliko objavil dr. Stegenšek v „Voditelju“ 1909, str. 56; čuva se sedaj v mariborskem muzeju.

Ako je najdena celjska bazilika še služila škofu Ivanu, gotovo ni preživela naslednjih avarsko-slovenskih napadov. Poslopje je očitvidno uničil požar. Ker so po odhodu Longobardov že od l. 568. po naših krajih razsajali Avari, je umljivo, da je škof Ivan pobegnil iz Celja ter iskal zavetja v Istri, oziroma na otoku Gradežu, kjer so se takrat zbirali begunci iz raznih od sovražnikov ogroženih krajev.

Ime gotovo celjskega škofa G a v d e n c i j a nam je ohranil do zadnjega časa neopažen kamen, vzdian v se-

verno steno župne cerkve Sv. Pavla ob Voljski. Spomenik je najbrž iz dobe arijanskih homatij v sredini 4. stol.

Pravno je upravičeno, da iščemo nadaljevanje naših, v barbarskih navalih propadlih škofij tam, kjer so ubegli škofje iskali zavetja. Tako nam je umljivo, da sta tudi celjska in ptujska škofija nekaj časa životarili naprej. Ako se v grškem tekstu med škofi, ki so se l. 680. v Rimu udeležili koncila proti monoteletom, omenja tudi Andrej, celjski škof,²¹ je lahko mogoče, da je ta izraz pristen in ne latinski „ecclesiae Vejentanae“. Še z večjim pravom lahko trdimo, da se je ptujska škofija nadaljevala v pičenski (Pedena, ecclesia Pettinensis) v Istri. Da je v prošnji beneških in retijskih škofov na cesarja Mavrikijsa l. 591. pod imenom „Beconensis“ čitati „Betovensis“ ali „Betoviensis“ t. j. ptujska cerkev, sta zadostno dokazala Resch in Glück (Kos, Gr. I., str. 125, op. 3.). Da sta pa ti dve škofiji sčasoma izginili iz spomina, je lahko umljivo. Polagoma se je pozabilo na prvotno domovino teh škofij, Solnogradu in Akvileji tudi nikakor ni šel v njune račune obstanek teh prastarih škofij na njunem teritoriju, Rimu so pa bile preveč od rok, da bi čuval njun spomin. Akvileji in Solnogradu je bilo celo veliko do tega, da se izbriše sploh spomin na te škofije.

Poleg tega se je škof Ivan zapletel v razkol, zato je papež Gregorij Veliki l. 599. naročil, naj se namesto Ivana izvoli pravoverni škof, ker je ljudstvo ostalo v edinstvu z Rimom. Bržkone je bil potem izvoljen Patricij, ubežni škof emonski, in tako je Novi grad dobil ime Aemona, spomin na celjsko škofijo pa je izginil.

V petem stoletju se je v Iliriku v cerkvenem pogledu izvršila razdelitev v tri velike skupine: 1. pokrajine, ki jih je obsegala civilna dieceza zapadnega Ilirika; 2. pokrajine, združene v prefekturi iztočnega Ilirika in 3. pokrajine, ki so spadale k traški diecezi.

Tu sem štejem tudi to, da se je na zapadu razvijala metropolitanska vez med škofijami veliko počasneje nego na iztoku. V orijentu je bila ta vez bolj

²¹ Kos, Gr. I., str. 231.

ali manj urejena že izza nicejskega koncila, škofije zapadnega dela Ilirika pa so spadale neposredno pod rimski patrijarhat. Tu ni bilo nikakega posredovalnega mesta med navadnimi škofi in najvišjo oblastjo — papežem. Tu ni kakega eksarha in ne patrijarha. Ko se je tudi na zapadu začela kristalizirati metropolitanska vez, so naše dežele že postale plen barbarskih navalov. Srem je sicer imel neko prednost kot začasna cesarska prestolnica in sedež prefekture in po akvilejskem koncilu 381 imenuje Anemij Srem glavo vsega Ilirika, a to ni moglo preprečiti, da ne bi panonsko-noriške cerkve prišle v odvisnost dvigajoče se Akvileje.

Koncem 6. in začetkom 7. stoletja so avarsko-slovenski navali porušili še to, kar se je po prejšnjem opustošenju začelo dvigati iz tal. Ko so propadle stare škofije, je privlačnost Akvileje porastla še bolj. Sirmij je izginil l. 582. pod strašnimi avarskimi udarci za vselej, Sisek se je za nekaj časa (vsaj 530—532) pridružil Saloni v Dalmaciji, ostali borni ostanki zapadnoilirke cerkvene organizacije pa so se zbirali krog Akvileje, kamor se je zatekel končno tudi Sisek.

V Galiji in zapadni Germaniji so ta čas utrdili svojo oblast že Franki in prodrli tudi v Norik. Bili so sicer še napol barbari, a že pokrščeni in sicer po katoliškem obredu. Med njimi in pokrščenimi (katoliškimi) prebivalci Norika in gornje Panonije ni bilo nasprotja v verskem pogledu, dočim so Goti bili arijanci, Huni in drugi barbari pa pagani. Tako trčita zopet tudi v tem oziru druga ob drugo na našem ozemlju dve struji: naprednejša krščanska in arijansko-paganska barbarska. Ilirska cerkev, ki je nekaj časa v sredini 4. stoletja bila skoraj voditeljica v vesoljni cerkvi, je padla do popolne brezpomembnosti in prišla v odvisnost od sosednih cerkev. Ko je pozneje Karel Veliki povzdignil metropolo v Solnogradu za južnonemške dežele, je za pravo spopolnil le to, kar se je začelo že nekaj stoletij poprej. Akvileja je ugovarjala temu, ker se je čutila prikrajšano v svojih starih pravicah, spor se je končno poravnal tako, da sta si po cesarski razsodbi Akvileja in Solnograd razdelila interesno sfero. Na pra-

stare naše duševne centre v Celeji, Petoviju, Emoni itd. ni nihče več mislil. Ilirik, to veliko križišče za ljudstva, blago in ideje, posredovalec med Iztokom in Zapadom, je izgubil vsako samostojnost in postal plen tujih vplivov.

Za časa Gregorija Velikega (590—604) so izginile popolnoma panonsko-noriške škofije; borni ostanki krščanske organizacije so še morda ostali v Juvaviji in postali oporišče delovanju sv. Ruperta, ob vratih Italije pa je stala Akvileja. Z Gregorijem Velikim se tudi v cerkveni zgodovini zaključi stari vek; med njim in zgodovino na novo nastopivših narodov na našem ozemlju zija precejšnja temna praznina, a glavne črte, v katerih se bo razvijala bodoča zgodovina, so že zarisane.

Konec rimske oblasti v naših krajih.

Ko je Konstantin (306—337) premagal vse svoje nasprotnike, je l. 323. postal samovladar vsej državi. Mudil se je skoraj neprenehoma med Savo in Donavo ter pozidal v naših deželah mnogo gradov in trdnjav. Noričani so postavili Konstantinu, Konstansu in Konstanciju v Celju spominski kamen.

Vso državo je Konstantin razdelil v štiri prefektуре. Panonsko-noriške pokrajine so spadale pod italsko prefekturo s sedežem v Milanu. S Konstantinom se začenja vsestransko propadanje v gospodarskem, političnem, socialnem in prosvetnem področju. Redki ohranjeni panonsko-noriški spomeniki so glasne priče tega propadanja.

Pod njegovimi nasledniki pretresajo državo arijanski boji. Za cesarjev Valentinijana in Valensa (364—375—378) so valovi ljudskega preseljevanja dosegli zopet Norik. Od časov Marka Avrelija je bilo ob Donavi še precej mirno, pod Konstancijem (337—361) so počeli napadati mejo ob Donavi Kvadi, nedolgo zatem zapadni in del iztočnih Gotov, katere so potiskali pred seboj Huni. V krvavi bitki proti Gotom je 9. avgusta 378 padel Valens in Goti so se kakor povodenj razlili po vsem prostoru med Carigradom in Julijskimi Alpami, kakor nam z živimi bojami opisuje očividec sv. Jeronim v pismu na Heliodora iz l. 396.: „Groza me prevzema, ako v duhu prehodim raz-

valine naših časov. Dvajset let in nekaj več je že, kar se med Carigradom in Julijskimi Alpami dan za dnem preliva rimska kri. Scitijo, Tracijo, Mezijo, Makedonijo, Dardanijo, Dacijo, Tesaloniko, Ahajo, Epir, Dalmacijo in celo veliko Panonijo pustošijo, pokončujejo in plenijo Goti, Sarmati, Kvadi, Alani, Huni, Vandali, Markomani. Koliko žlahtnih gospa, koliko Bogu posvečenih devic, koliko plemenitih in duhovitih oseb je postalo igrača tem divjim zverinam! Škofje so ujeti, duhovniki in kleriki vsake vrste pomorjeni. Porušene so cerkve, k oltarjem privezani konji, svetinje svetih mučenikov izkopane in raztresene; povsod se razlega le jok in toževanje, na vse strani vidiš tisočere podobe nemile smrti. Podira se rimska država!“

V tem strahotnem opustošenju je nedvomno trpel tudi naš Ptuj in druga panonsko-noriška mesta. Novejši čas se je sicer poskušalo nekam omiliti ali celo zanikati razdejanje ptujskega mesta po Gotih, toda Jeronimov opis se ne da izbrisati s samovoljnimi kombinacijami in izumetničeno interpretacijo raznih tekstov. Trdilo se je, da je staremu Petoviju napravil konec kak strahovit potres.²² Mogoče je seveda i to, a ni verjetno. Noben vir nam ne poroča nič o tem.

Ako ruševine kažejo neko nenadno zmešnjava, je taka zmešnjava pač nastala, če je ljuti sovražnik vdrl v mesto. V nekem hipokavstu se je našlo sključeno žensko okostje. Pred potresom se ne bo nihče skrival v peč, pač pa pred sovražnikom.

Ako se Ptuj omenja še pozneje, to ni dokaz, da ga Goti in drugi ne bi bili oplenili in razrušili, ker so ga za kolikor toliko zopet obnovili meščani, ki so si rešili življenje ali se na novo nazaj naselili.

Teodozij (379—395) je premagal svojega nasprotnika Maksima v odločilnih bitkah pri Sisku, Ptuj in Akvileji ter je l. 394. postal samovladar. Značilno za takratne razmere v naših krajih je to, da so mu ob prihodu v Emono l. 378. došli naproti v slovesni procesiji paganski svečeniki „flamines“, znak, da je še tedaj v

²² Ferk, Vorläufige Mitteilungen... str. 18—19.

naših krajih bilo paganstvo zelo močno. Po mestih so se še višji krogi krčevito držali poganstva, še bolj je prevladovalo v oddaljenih krajih na deželi in se ohranilo še preko propasti zapadno-rimskega cesarstva, vendar že pod Teodozijem so bili razrušeni ptujski mitreji in kabisrska svetišča.

Pred svojo smrtjo je Teodozij razdelil državo v iztočno in zapadno cesarstvo. Njegov mlajši sin Honorij (359—423) je dobil Zapad, h kateremu je pripadala tudi zapadnoilirski dieceza. Kmalu potem so se obnovili hudi barbarski napadi, katerim oslabljená rimska država ni bila več kos. Norik in Panonijo so opustošili Kvadi in Márkomani, zapadni Goti pod Alarikom pā Balkan. Minister zapadne rimske države Stiliko je naselil prve v pobrežnem Noriku in v Panoniji I. L. 401. so vdrlí v Norik in Retijo Vandali in Alani; v novembru i. l. se je napotil Alarik proti Italiji, a ko je Stiliko odbil njegov napad, se je moral umakniti na Balkan.

L. 404. so iztočni Goti pod Radagaisom udrli proti Italiji; ob tem sovražnem pohodu je najbrž propadla Flavia Solva in se ni več dvignila iz razvalin. L. 408. se je zopet Alarik napotil proti Italiji, a ker je pri Hrušici našel zaprto pot, se je obrnil proti Virunu in zahteval malo rodovitni Norik za svoje ljudstvo. Takrat je najbrž cesarski namestnik (praeses) prestavil svoj sedež iz Viruna v bolj varno Teurnijo. Po Alarikovi smrti (410) je rimska država zopet osvojila Norik in po Athaulfu zapuščeno Prvo Panonijo. Tudi iztočni Goti v Spodnji Panoniji so priznali rimsko nadoblast, toda kmalu potem je bila rimska država prisiljena, prepustiti Panonijo divjim Hunom. Atila je osnoval ogromno državo, ki je segala od turinške šume do ruske stepe. Na svojem pohodu proti Italiji je drl iz panonske ravnine proti Akvileji s svojimi groznimi čopori po rimskih cestah, ki so vodile skozi naše dežele v Italijo. Na teh pohodih so strašno trpele naselbine na Spodnjem Štajerskem, Ptuj, Celje, Emona in druga mesta so bila razdejana. Po Atilovi smrti (453) so se osvobodili Gepidi in iztočni Goti, ki so takrat prebivali v Prvi Panoniji in v Valeriji.

Zanimiva je zveza našega Ptuja z usodo rimske države v njenih zadnjih trenutkih. Na dvoru Atilovem je bil zelo vplivna oseba Panonec Orest, ki je bil Atilov tajni pisar. Ta Orest je vzel za ženo hčer ptujskega komesa Romula. Po smrti Atilovi je bil Orest mogočen poveljnik v rimski vojski ter je po svoji volji nastavljal in odstavljajl cesarje. Iz zakona z Romulovo hčerjo se mu je rodil sinček Romulus Momyllus, ki ga je oče 31. oktobra 475 postavil za cesarja. Ta je zadnji zapadno-rimski cesar, ki je po čudnem slučaju imel enako ime kakor ustanovitelj večne Rome. Ptuj je bilo prisojeno, da je dal zapadni rimski državi zadnjega cesarja, ki je pa vladal jedva leto dni. V nekem metežu septembra l. 476. je bil Orest umorjen, njegov sin pa odstavljen. Državno oblast si je prisvojil Skir Odoaker ter vladal nad Italijo, Dalmacijo, Retijo in Norikom, ni se pa imenoval več cesar, temveč kralj italških Germanov. Zapadno-rimskega cesarstva je bilo konec!

Odoakerja je premagal kralj iztočnih Gotov Teodorik. Ker je Panonija radi neprestanih barbarskih navalov bila čisto opustošena, ni mogla več rediti dokaj številnega iztočnogotskega ljudstva, ki se je l. 473. odselilo na Balkan, odtod pa 489. v Italijo. Teodorikova oblast se je raztezala tudi čez naše dežele in zapadni del današnje Ogrske. Carnuntum in Srem sta bili skrajni obmejni točki Teodorikove države. Teodorik je še precej vzdrževal red v svoji državi, kolikor je bilo v takratnih razmerah sploh mogoče. Goti so dajali vojake, Rimljani pa davke, pa so vsekako težko prenašali gotski jarem.

Po njegovi smrti je propadla tudi njegova država.

V Noriku so se zapadno od Aniže 493—526 naselili Bavarci, ki niso bili pod Teodorikovo oblastjo, a skoro po Teodorikovi smrti so jih podvrgli Franki in prodrli tudi v južni Norik. Zato so se tudi v cerkvenem oziru galski škofje polastili pravic akvilejske cerkve in nastavljali vladike v Aguntu, Teurniji in Virunu. Proti temu so se l. 591. pritožili škofje oglejske cerkvene pokrajine v pismu na cesarja Mavrikija. Ako bi ne bil cesar

Justinijan I. (527—565) posegel vmes, bi se bili galski škofje že nekaj let poprej polastili vseh oglejskih cerkvâ.

Bizantinski poveljnik Narzes je (552) obnovil bizantinsko oblast čez naše kraje, ali le za malo časa. Cesar Justinijan I. (527—565) je odstopil po kugi in drugih nesrečah hudo prizadeti obrežni Norik in Panonijo I. Longobardom. A ti so imeli hude sosede Gepide, ki so prebivali po Panoniji II. in iztočni Ogrski. Proti Gepidom so se Longobardi združili z Avari, strašnimi nasledniki divjih Hunov. Gepidi so bili premagani in za nagrado so Longobardi odstopili Avarom svojo zemljo pod pogojem, da se v potrebi smejo vrniti. Na to so se Longobardi dvignili in na velikonočni ponedeljek 2. aprila l. 568. odšli preko današnje Spodnje Štajerske v Italijo, iskat novega domovja. Pridružilo se jim je precej Noričanov in Panoncev, zlasti bogatejši meščani. V deželi je ostalo le malo ljudi, večinoma ubogi in nesvobodni seljaki, ki so prvi trenotek morda celo pozdravili nove gospodarje — Avare in z njimi združene Slovence, ker so jih rešili rimskega birokratizma.

*

Preden zaključimo to poglavje, se je treba še enkrat ozreti na usodo rimskih mest in rimske kulture v naših krajih tik pred nastopom Avarov in naših pradedov.

Po dolgotrajnih sovražnih navalih in prehodih so bile naše dežele strašno izmučene. Vsepovsod opustošenje in propadanje! Vendar ne smemo misliti, da je rimljanski živelj popolnoma izginil ali se izselil, ostali so vsaj borni ostanki po večjih mestih in naselbinah, ki so sporočili novodošlim prebivalcem stara imena mest, rek in gorovja.

V Celju kažejo pri razkopavanju debele plasti oglja in pepela na katastrofo, ki je zadela mesto. Že itak propadajočemu mestu so zadali smrten udarec avarsko-slovenski navali koncem 6. in početkom 7. stol. Bizantinski novci se na celjskih tleh zasledujejo do Justina (518—527). Na ruševinah celjskega mesta se je razvila le neznatna srednjeveška naselbina, ohranilo se je pa staro ime, znak, da obstoj naselbe ni bil popolnoma prekinjen. V

teh strašnih časih je izginilo tudi mestece (vicus?) pri Mestinju; uničil ga je požar. Preostalo rimsko prebivalstvo se je iz ravnin umaknilo v hribovje, kakor se jasno vidi pri Uranju blizu Sevnice, kjer so si prebivalci iz Savske doline na gričku napravili zavetišče in ga za silo obdali z okopom, dočim je v 2. in 3. stoletju tu bilo grobišče za okoličane.

Nekoliko bolj se je ohranil Ptuj. Največ je trpel oni del, ki je bil na desni strani Drave. Prebivalci, kolikor niso bili poklani, so se zaklonili na levo stran. L. 448. je mesto še izpričano. Povsod se kažejo sledovi velikih požarov. Vile in sploh oni deli mesta, ki so bili na desni strani, so dokončno propadli nekako početkom 5. stoletja. Ruševine so potem Slovenci rabili za svoje pokopališče, kar se tudi drugod opaža; n. pr. v Središču so bili položeni mrličji s staroslovenskimi okraski kar na staro zidovje, ki ga je pokrivala le tanka prst, zato so še novejši čas orači večkrat zadeli s plugom ob mrličje in zidovje. Svoje naselbine pa so si Slovenci navadno napravili poleg rimskih ruševin, tako je nastala Hajdina pri Ptuj, Središče v bližini rimskih razvalin, slično Radgona in Lipnica pa Slovenjgradec, kjer na staro naselbo spominja zgolj ime Stari trg, dočim je rimsko ime Collatio popolnoma izginilo. Sicer pa se je v ljudski tradiciji ohranil živ spomin na nekdanja selišča, kakor spričujejo mnoga krajevna imena in povesti o pogreznjenih mestih, o ajdovskih kamenih in raznih krajih, kjer „straši“. Izkopavanja so že mnogokrat v jedru potrdila ljudsko izročilo. Celo nekatera rodbinska imena spominjajo na rimske prebivalce, tako okoli Ptuja imena Flak, Jus, Spes, v Celju je v Maksimilijanovo cerkev vzdignjen nagrobnik nekemu 60 letnemu Cupitianu. L. 1584. sta brata Mihael in Daniel Cupitianus postavila nagrobnik v celjski mestni cerkvi, Daniel je bil mestni pisar (u. 1591), Mihael pa mestni župnik (u. ok. 1600), okoli l. 1610. je pa umrla Rozina roj. Kupič, žena Štefana Šibeniškega.²³ So li ti Kupiči v zvezi z rimsko rodovino Cupitianus, ali je to le čuden slučaj, se kajpada ne da dognati.

²³ Orožen III., str. 94—95.

Krajevno ime Atrans živi naprej v Trojanah, imena Ragando, Lotodos, Upellae so izginila, Pultovia se morda nadaljuje v Polskavi, Adsaluta morda v Sotli, In Medio Curta pa v Središču.

Rimska oblast in civilizacija v naših deželah je vrezala globoke brazde ter ustvarila pogoje, ki so odločilno vplivali na usodo našega naroda.

III. Staroslovenska doba.

Naselitev Slovencev.

Za določitev prihoda Slovencev v sedanje kraje jemljejo novejši zgodovinarji letnico 568, ko so Longobardi odšli v Italijo in prepustili prazno zemljo v Noriku Avrom in njihovim podložnikom Slovencem. A vedno bolj se utrjuje prepričanje, da tega ni tako umeti, kakor bi pred letom 568. sploh ne bilo tu Slovencev. Živ spomin na Hune, ki se je ohranil v ljudski tradiciji, pripovedke o Atilovem grobu, nadalje izkopine, ki na mnogih krajih kažejo neposredni stik slovenske kulture z ruševinami rimske, opravičujejo domnevo, da so posamezni oddelki naših pradedov došli vsaj v porečje dolnje Rabe, Mure in Drave že za časa hunskih navalov. Strnjeno so se tod naselili po odhodu Longobardov ter ob rekah in potokih prodirali navzgor v globoke noriške doline. Staro ime Norik za čudo izgine in se kmalu uveljavi novo ime Gorotan ali Korotan. V 9. stoletju še „Conversio“ omenja to ime, pa ga istoveti z Bavarijo. Kakor Hrvati, so tudi Slovenci ob svojem prihodu bili razdeljeni na plemena, o katerih pa se je zabrisal spomin. Ohranil pa se je še sled razlike med karantanskimi in panonskimi Slovenci. Ta etnografska črta gre od Mure po priliki ob meji stare Karantanije in Panonije k Dravi pri Vurbergu.

Plemenom so gotovo že takrat načelovali vojvodi ali župani, vendar v štajerskih listinah srečavamo ime „supanus“ šele po l. 1200. Karolinške listine govore o „duces“, „principes“ in „comites“. Kakor drugi Jugoslovenci, so živeli tudi Slovenci v zadrugah, na katere še dandanes spominjajo mnoga krajevna in rodbinska imena ter se jim pozna sled še v deželno knežjem urbarju 13. stoletja.

O veri in običajih starih Slovencev na Štajerskem vemo prav tako malo ali še manj kakor o veri pagan-
skih Slovencev sploh. Grobovi nam kažejo, da so tudi
po Štajerskem mrliča včasih sežigali, včasih cele pokopavali, odličnejšim in premožnejšim osebam so napravljali gomile, najobičajnejši so pa ravni grobovi. Žal, da so pri nas mnogo gomil in drugih grobov razkopali neizkušeni diletantje ter najdene predmete raztepli na vse vetrove. Stoprv novejši čas so se ugotovili staroslovenski grobovi. Svojski znak slovanskih grobov so „slepočnice“, brončeni ali včasih srebrni obročki, pri katerih ima eden konec podobo črke S. Nahajajo se le pri ženskih mrličih, ker so jih nosile kot okrasek na laneni ali usnjati vrvci ob sencih. Na staroslovenskem lončenem posodju so značilne valovite črte in na dnu včasih križu podobne prečice. Na Ogrskem, na tleh stare Panonije, se take valovite črte nahajajo kot okrasje že na rimskoprovincialni posodbi,²⁴ zatorej je opravičeno, pomakniti prihod Slovencev v te pokrajine nekoliko više. Doslej so ugotovljena na Sp. Štajerskem naslednja staroslovenska grobišča: L. 1907. pri Hajdini, kjer se je našlo kakih 66 okostnjakov. Vsi mrličji so bili obrnjeni proti solnčnemu iztoku. Pri mrličih so našli zapestnice, prstane, ovratnice, slepočnice, zvončkom podobne uhane: iz brona, železa in srebra. Slično je bilo v grobovih, l. 1909. odkritih na ptujskem gradišču.²⁵ L. 1910. je pisatelj odkopal staroslovensko grobišče pri Središču. Tudi tu so bili mrličji obrnjeni točno proti solnčnemu iztoku. Grobišče je bilo na ruševinah rimske vile. Našle so se slepočnice in pri moških ob boku zaponke za usnjen pas, ki je seveda strohnul. Pod glavo so se tu in tam še natančno poznali odtiski las v prsti. Drugi pridevki se pri teh mrličih niso našli.

L. 1911. se je na gradišču pri Starem trgu poleg Slovenjgradca našlo rimsko pokopališče, na iztočni strani od njega pa staroslovensko, kjer so našli okostnjake,

²⁴ Albrecht, Beitrag zur Kenntnis der slaw. Keramik.

²⁵ Skrabar V., Mitteilungen d. anthropol. Gesellsch. 32 (1912), 335.

lonce, sklede, nože, steklene in jantarske kroglice, tul s strelicami, nož z upognjenim rezalom, kakor se še danes rabi. L. 1913. so odkrili grobišče pri Laški vasi blizu Celja. Našle so se slepočnice, rimske črepine, posodje iz „terrae sigillatae“, s katerim je bil neki mrlič kar posut, lasne igle, brončen prstan, čez 100 grolic (koral) iz jantara ali sinje belega stekla.²⁶

L. 1923. so pri nadelavi kolodvorskega prostora pri Veržaju za novo železnico Murska Sobota-Ormož zadeli na jako važne arheološke predmete. V ruševine nekega rimskega poslopja so bili pokopani staroslovenski mrlič, pri katerih so se našle nenavadno velike slepočnice iz srebra. Razdrobljene lončene posode kažejo očitno slovenski značaj, a našle so se tudi črepine prehistorične ilirske dobe. Na žalost so delavci vse razbili in raztepli, le nekaj malega se je rešilo za mariborski muzej.

Zanimive so gomile pri Mariji Snežni v Slov. goricah, kakih 20, v katerih so bile grobnice zložene iz kamenitih plošč, posodje je imelo včrtane križce. Po mnenju dr. I. Krautgasserja, ki jih je opisal že l. 1861.,²⁷ predstavlja to posodje prehod od paganstva h krščanstvu.

Od sredine 7. do konca 9. stol. so se Slovenci razširili po vsej poznejši Štajerski in po Nižji Avstriji ob vseh večjih pritokih Donave na njeni desni strani, razširili so se celo v Gor. Avstrijo do Travne in na Solnograško. Ob Donavi so se dotikali Čehov. Preostanki Romanov so se spojili z njimi, ko so bili Slovenci pokristjanjeni, in kesneje z njimi vred ponemčili. Svoja selišča so postavljali ob vodah, nekoliko na vzvišenem kraju, da so bili varni pred poplavami, zlasti ob stoku potokov in rek. Kažipot za naseljevanje so bile prav reke in potoki, potem sledovi starejše kulture, zlasti rimske ceste. Sistematično krčenje šum se je začelo šele z nemško zavladavo in ko se je ljudstvo pomnožilo. Prvotna naselitev po Gornji in Srednji Štajerski je bila pač redka, vendar so že prvonaseljenci Slovenci obdelali dobri dve tretjini vsega sedaj

²⁶ Schmid W., Das karantanische Gräberfeld in Welischdorf. Blätter zur Geschichte u. Heimatkunde IV, Nr. 91.

²⁷ Mitteilungen d. Hist. Ver. f. St. X.

na Gornjem Štajerskem urbarialnega zemljišča. Isto svedoči mnogo tera slovenska krajevna imena v sedaj že zdavna trdo nemških krajih. Dobri dve tretjini imen krajev, hribov in vodovja sta na G. in Sr. Štaj. slovenskega izvora, dočim so čisto nemška krajevna imena na Spodnjem Štajerskem redka in se vsem da dokazati poznejši nastanek. Omejena so večinoma na gradove, ki so si jih stavili nemški fevdalci.

Starejša krajevna imena so nastala večinoma po krajevni legi in kakovosti zemljišča, včasih so povzeta iz rastlinstva, včasih po kaki panogi živinoreje, tudi na krčenje in trebljenje spominjajo mnoga imena (Krčevine, Trboñje, Trbovlje). Poznali so stari Slovenci tudi že razne slatine, kakor kažejo premnoga stara krajevna imena. Poznejša so patronimična imena, ki so dobila ime po zadružnih starešinah in županih. Kažejo pa stara imena nenavadno gibčnost jezika in veliko duševno spretnost opazanja. Že ta okoliščina spodbija trditev o suženjski potlačenosti in nizki kulturi starih Slovencev. Jezik je izraz duševnega doživljanja, tako bogato duševno življenje je pa nemogoče v potlačenem suženjskem položaju. Res, Avar je strašno vihtel bič nad svojimi podložniki, a to avarsko gospodarstvo ni moglo imeti onega lokalnega in časovnega obsega, kakor ga slika domišljija.

Ako bi bili Avari pri nas tako močno razširjeni ter bi bili stalno in splošno zlorabili slovenske žene in dekleta, bi se morali v starih grobiščih najti sledovi avarske rase in Slovenci bi morali v obliki lobanj, las, oči in v jeziku predstavljati neko zmes avarsko-slovenske rase. Nadalje so bili Avari konjeniški narod, a slabi pešci, zato so jim ugajale prostrane panonske ravnine, ne pa brda. Svoje sedeže so imeli v Panoniji, kjer so vsekako kruto gospodarili nad svojimi podložniki ter zdaj pa zdaj hodili na plen v sosedne dežele. Ime Avaria se je najdalje ohranilo za zemljo med Anizo in Litvo, tu je torej iskati večja avarska gnezda.

Iz občne slovenske zgodovine je znano iz 8. stoletja več vojvodov, pod katerimi se je širilo iz Solnograda krščanstvo. Vpraša se, so li ti vojvodi vladali vsem Slo-

vencem in ali se je njihova oblast raztezala tudi na štajerske Slovence? Prvo vprašanje je zanikati, verjetno je pa, da je vsaj zapadni del slovenskoštajerskega ozemlja spadal pod oblast karantanskih vojvodov.

Samova vlada (623—658) je pač oslabilo avarsko moč, a zlomila je ni, zato je ni verjetno, da bi bili takrat osvobojeni tudi vsi panonski Slovenci. To bi bilo mogoče, če bi bil Samo sploh izgnal Avare iz panonske ravnine. Kvečjemu so bili morda osvobojeni karantanskim Slovincem bližji kraji, v notranjosti Panonije so ostali gospodarji Avari. Pač pa so karantanski Slovenci ostali svobodni tudi po Samovi smrti, ker so se proti koncu 7. stol. neprestano borili na svojo roko z Bavarci in Longobardi.

Nemška zavlada in delitev slovenske zemlje.

Kmalu je Slovincem zapretila nova nevarnost od Avarov. Vojvoda Borut se je čutil preslabega proti avarski sili in je prosil Bavarce pomoči. Ti so mu pomagali odbiti sovraga, a zato so morali Slovenci priznati bavarško, oziroma frankovsko vrhovno oblast.

Bavarski vojvoda Tasilo je skušal otresti se frankovskega gospodstva. Poklical je na pomoč Avare. To je bilo usodno zanj in za Avare. Karel I. se je odločil na odločen boj proti Avarom. L. 791. je sam prodiral ob Donavi in došel do Rabe. Drugo vojsko je vodil njegov sin Pipin iz Italije skozi Kranjsko in Spodnje Štajersko po stari rimski cesti Emona-Celeia-Petovij na zapadno Ogrsko ter osvojil avarski ring. Odločitev je padla l. 795. Frankom so se pridružili Slovenci in Hrvati, samo da jih oslobodijo mrzkega avarskega jarma. Mejnemu grofu Eriku, ki je prodiral iz Furlanije, se je pridružil posavski ban Vojnomir, ki je vladal v Sisku. Skupno sta udarila preko Donave, pri čemer so jima dobro služile še stare utrdbe ob Donavi iz rimskih časov. Med Donavo in Tiso sta osvojila glavni avarski ring. L. 796. je bil avarski odpor strt in avarska moč zlomljena. Sledilo je sicer še nekaj vstaj, a brez uspeha. Sicer so pa tudi frankovske čete

strahovito oplenile zemljo, koder so se pomikale, in odvlekale s seboj ogromen plen ljudi in živali. Avari, ki so se vdali Frankom in se pokristjanili, so se polagoma spojili z Nemci in Slovani, pozneje pa z Madjari. Spomin na Avare se je med štajerskim slovenskim ljudstvom ohranil do danes; tu in tam se na Murskem in Dravskem polju pozna še njihov sled v antropološkem oziru in umetno vijugasta „Murica“ med Veržejem in Ljutomerom je najbrž ostanek kakega avarskega ringa.

Frankovska osvojitvev je bila v marsičem podobna rimski. Kakor takrat se je tudi sedaj Karantanija (bivši Norik) vdala novim gospodarjem brez večjega odpora, tem bolj se je upirala Panonija, kjer so Franki ljudstvo deloma iztrebili, sicer so pa tudi oni pustili prvi čas še precej domačih uredob. „Iztok“ — „Orientales partes“ — „Sclavinia“ je razpadala v dve ločeni poli: Karantanijo in Panonijo ali Avarijo. Od Karla Vel. osvojena Karantanija je obsegala od poznejše Štajerske le severni in zapadni rob, dočim je iztočni rob, porečje dolnje Rabe, Mure in Drave bil v rokah Avarov. Ko je razpadla avarska država in polagoma izginilo ime Avaria, je to ozemlje dobilo zopet staro ime Panonija. Najbrž je že Karel Vel. razdelil Panonijo v gornjo od Donave do dolnje Rabe, Rabice (Repcze) in Sprace ter dolnjo od Rabe do izliva Drave v Donavo. Kod je šla meja med karolinško Karantanijo in Panonijo, ni jasno. Okoli l. 860. je obsegala Karantanija vso poznejšo gornjo Štajersko in zapadni del srednje Štajerske. Štajerska Rabska dolina je spadala h Karantaniji in Panoniji. Meja je šla po priliki od Rabinega kolena pri Kirchbergu nekako ob potoku Gnasbachu (Knesaha v starih listinah) ter je med Cmurekom in Radgono prekoračila Muro, dalje skozi Slovenske gorice ob razvodju med Pesnico in Ščavnico, potem ob Rečici ali Drvanji do stoka v Pesnico, med Sv. Rupertom in Sv. Lenartom je prestopila Pesnico, ter pri Vurbergu dosegla Dravo.

Ozemlje (poznejših) sodnih okrajev Gradec in Vildon, je spadalo v Karantanijo, sodnih okrajev Fürstenfeld in Radgona pa v Panonijo. Ptuj je spadal k Panoniji, Savinj-

ska dolina h Kranjski kot prednji deželi Karantanije. Od Vojnimirove tudi od Frankov odvisne oblasti je ločila frankovsko državo najbrž že takrat rečica Sotla. Karantanijo in Panonijo je Karel razdelil v večje okraje (Gae), katerim so bili na čelu nemški grofi, pa tudi domači veljaki.

Varstvo državne meje je Karel izročil dvema mejnima grofoma: Erik je čuval Furlanijo, h kateri je spadala Istra, Kranjska in Savinjska dolina, menda tudi Dravsko polje do Drave. Gornjo Panonijo, Karantanijo in Spodnjo Panonijo je Karel predal v brambo svojemu svaku Geroldu, ki je po padcu Tasilovem upravljal Bavarsko. Gerolda so v neki vstaji l. 799. ubili Avari, istega leta je padel tudi Erik v boju s Hrvati pri Trsatu. Erikov naslednik je bil Kadolaj, Geroldov pa Gotram, ki je pa istotako padel v borbi proti Avarom pri Kiseku l. 802. Potem slede zaporedoma Werner, Alberik, Gotfrid, Gerold II. (ok. 811—828), Radbod in dva Viljema in Engilshalk. Tem so bili podrejeni slovenski knezi (comites) v Spodnji Panoniji severno od Drave, izmed katerih so po imenu znani Privislauga, Cemikas, Stojmar, Etgar.

Od navedenih mejnih grofov je razločevati preteke, ki bi bili med l. 803.—871. naslednji: Werner, (Werinher), Gerold, Radbod, Karlman.²⁸

Pod Ludovikom Pobožnim (814—840) so nastali veliki nemiri ob iztočni meji frankovske države. Furlanski mejni grof Kadolaj je namreč neusmiljeno tlačil sebi podložne Slovene. Nastala je strašna vstaja, kateri na čelu je bil Ljudevit, ban posavski. Ta vstaja je v svoj vrtnec potegnila tudi Slovence in se vsaj deloma odigrala na tleh današnje Štajerske.

Ljudevit se je opetovano pritožil pri cesarju Ludoviku zoper kruto postopanje furlanskega mejnega grofa Kadolaja, a brezuspešno. Nato je Ljudevit zgrabil za orožje in se 819. vzdignil zoper Franke. Cesar je poslal proti njemu Kadolaja na čelu italsko-bavarskih čet. Kadolaj ni nič opravil in je, vrnivši se v svojo pokrajino,

²⁸ Hauptmann, Mejna grofija Spodnjepanonska, Razprave I, str. 316.

zbolel za mrzlico in umrl. Potlej je Ljudevit poslal še istega leta svoje poslanike v Ingelsheim, kamor je cesar sklical državni zbor. Ljudevit je bil pripravljen priznati frankovsko nadoblast, ako cesar izpolni neke pogoje. Vlada teh pogojev ni sprejel in se sploh ni maral pogajati z „odpadnikom“. Ljudevitu ni preostajalo drugo kakor pripraviti se na nadaljnji boj. V ta namen je razposlal poslanca k vsem sosednim plemenom, da bi jih podžgal za vojno proti Frankom. Pridobil je del Slovencev po današnjem Kranjskem in Štajerskem ter Timočane ob reki Timoku.

Kadolajev naslednik Balderik je šel z vojsko proti Ljudevitu, ki je vdrl v Karantanijo. Potolkel ga je in izgnal iz Karantanije. To se je zgodilo nekje ob Dravi. Naslednje okoliščine kažejo, da to ni moglo biti ob gornji Dravi na današnjem Koroškem. Vsekako je Ljudevit prestopil meje svoje zemlje in zašel v oblast Balderika, ki mu je bilo izročeno varstvo Karantanije. Njegova oblast se je sicer raztezala tudi na Ljudevitovo ozemlje, saj je njegov prednik s svojim nasiljem dal povod pritožbam in vstaji, daleč pa ni mogel priti Ljudevit v Karantanijo, ker ga je Balderik z enim porazom na lahko roko potisnil iz dežele. Kmalu potem vidimo Ljudevita že ob Kolpi, kjer se bori proti Borni ter ga premaga. Ni verjetno, da bi Ljudevit po prvem porazu brez daljnjih nezdod mogel v tako kratkem času od gornje Drave s čilo vojsko prihiteti h Kolpi. Bitka se je torej morala vršiti nekje na štajerskih tleh, morda v bližini Maribora.

Cesar je spomladi 820. poslal proti Ljudevitu tri vojske. Ena izmed njih je prodirala od Furlanije skozi Kranjsko, kjer so ji hrvatsko-slovenske čete v hribovitih krajih dale toliko opraviti, da ni mogla naprej. Severna vojska se je valila po Panoniji, po današnjem Prekmurju in prišla do Drave, a je ni mogla prekoračiti. Najmočnejše je bilo srednje krilo, ki je prodiralo zopet skozi Karantanijo, kamor je vdrl tudi Ljudevit, da bi Nemcem pot zastavil. A moral se je umakniti pred pretežno silo in zapustiti Karantanijo. Tudi tokrat je bila Štajerska pozorišče teh bojev. Vse tri frankovske vojske so se slednjič

sešle v Ljudevitovi zemlji med Dravo in Savo ter jo strašno opustošile. Na povratku so te čete prisilile Slovence po Karantaniji in Kranjskem, da so se odrekli zvezi z Ljudevitom.

Po padcu Ljudevitovem so imeli Nemci polne roke posla, da bi po hrvatsko-slovenskih pokrajinah obnovili svojo razmajano oblast. V obmejnih krajih so še sicer pustili stari županski sistem, a nastavili so vsepovsod svoje zanesljive ljudi, ki so bili vsak čas pripravljeni zadušiti tudi najmanjši upor. Nemška oblast je segala zopet do stoka Save v Donavo in tu je nemška država imela za sosedo še pol divji narod, Bolgare, katerim je takrat vladal močni in podjetni pa neusmiljeni knez Omortag (Mortagon). Ta je opustil bolgarske vojne načrte proti Carigradu in svojo pozornost obrnil na zapad, kjer so Nemci vedno bolj razprezali svoje mreže čez razna slovanska plemena. Letopisci onega časa nam leto za letom poročajo, kako so se prihajali klanjat nemškemu vladarju zastopniki raznih slovanskih plemen. Tudi zviti Omortag je l. 824. poslal poslanstvo na cesarski dvor, da bi se uredile razne „obmejne zadeve“. Cesar je pustil poslanstvo dolgo brez odgovora in medtem skušal po svojih ljudeh pozvedeti, kaj je s temi bolgarskimi zadevami. Preden se je vrnilo prvo poslanstvo, je došlo že drugo. Medtem je pa cesar sprejel poslanstvo Obodritov, ki so prišli prositi pomoči proti bolgarskim nasilstvom. Cesar je prav hladno odpustil bolgarskega poslanika brez običajnih daril in brez pismenega odgovora za Omortaga. A Balderik in Gerold in z njima vred cesar so se zaračunili. Bolgari niso poznali šale. V poletnem času 827 so poslali vojno ekspedicijo po Dravi ter z ognjem in mečem opustošili vse kraje ob Dravi. Mnogobrojni podložni Slovani so jim morali vleči ladje po Dravi navzgor. Bolgari so povsod odstavili poglavarje in nastavili svoje ljudi. Bolgarsko pest so čutili najbolj panonski Slovenci, ki si še niso opomogli od prejšnjega pustošenja ob času Ljudevitove vstaje. Pleneč in požigajoč so pridivjali celo do mej Gornje Panonije, torej nekam v porečje Rabe. Da bi bili prišli tudi v Karantanijo, o tem viri nič ne poročajo.

Kvečjemu so prihruli na Dravsko polje do Maribora. V Gornjo Panonijo preko Rabe gotovo niso prodrli, ker bi bil potem moral biti na odgovornost poklican tudi mejni grof Gerold.

Ta bolgarski napad je imel za naše dežele v upravnem oziru važne posledice. Kralj Ludovik je uvidel, da tako obsežnega ozemlja ne more zadostno nadzorovati eden sam mejni grof, z druge strani pa je bilo tudi nevarno, enemu samemu človeku puščati toliko oblast v rokah, ker bi se lahko ob ugodni priliki vzdignil proti cesarju. Balderik je bil torej poklican na odgovor in odstavljen za kazen, ker je dal Bolgarom nekaznjeno (impune) pustošiti meje Gornje Panonije²⁹ (terminos Panoniae superioris). Na svojem pohodu Bolgari očitno niso zadeli nikjer na odpor. Domačini so bili pač po zadušenju Ljudevitove vstaje brez moči, nemške posadke pa so bile preslabe in brezbrizne, ker nihče ni slutil opasnosti.

Ko je kralj zvedel za bolgarski vpad, je poslal proti Bolgarom nemško vojsko pod vodstvom svojega sina Ludovika. Uspehi gotovo niso bili sijajni, drugače bi jih letopisci ne bili zamolčali. Tudi naslednje leto so Bolgari zopet privihrali in požgali vasi ob Dravi. Iz gornjih krajev, iz našega Prekmurja in Štajerskega, jih je pač pottisnila nemška vojska, dalje pa so se držali ob spodnji Dravi in Savi.

Ko je bil Balderik odstavljen, je kralj Ludovik razdelil mejno furlansko grofijo v štiri manjše grofije. Katere grofije so bile to, viri ne poročajo, iz poznejših razmer pa smemo sklepati, da je bila to furlanska grofija v ožjem pomenu, potem istrska, kranjska s Savinjsko dolino in spodnjepanonska, katero je ločilo od prejšnje najbrž razvodje med Savo in Dravo. Karantanija je bila sedaj pritegnjena naravnost v organizem osrednje državne

²⁹ To je mogoče pomota in bi moralo stati „inferioris“ (spodnje), kakor misli Kos (Gradivo II, str. 85, op. 1). Potem odpade vsaka opora za trditev, da je oblast furlanskega mejnega grofa segala tudi preko Drave, kakor je mislil Felicetti in za njim nekateri drugi zgodovinarji.

uprave ter je namesto vojvoda dobila nemškega grofa Helmoia.

V ospredje slovenske zgodovine devetega stoletja stopi sedaj dolnja Panonija, katere ostanek je naše Prekmurje in iztočni del Štajerske med Muro in Dravo. Moravski vojvoda Mojmir je ok. 836 pregnal nitranskega župana Pribina, ki je pribežal k mejnemu grofu Ratbodu, nasledniku Gerolda II. Pribina je bil še pagan, a krščanski veri naklonjen. Ratbod ga je dal poučevati v krščanski veri in so ga potem krstili. Toda čez nekaj časa sta se sprla in Pribina je s svojim sinom Koceljem pobegnil k Bolgarom. Potem je prešel k Ratimiru, ki je bil od Bolgarov nastavljen ban med Savo in Dravo. Kralj Ludovik je poslal proti Ratimiru močno vojsko, kateri se ta ni mogel upirati ter je zbežal. Pribina pa je preplaval Savo in se zatekel pod okrilje grofa Salakona, ki je upravljal Savinjsko marko. Bržčas se Pribina ni hotel vojskovati z Ratimirom proti Nemcem, zato je našel milost pri kralju Ludoviku, kateremu ga je priporočil grof Salakon. Ludovik mu je podelil v zajem del Spodnje Panonije ob reki Zali. Imel je za to tehten razlog. Postavil je tu na stražo proti moravski državi moža, ki gotovo ni pozabil, da je nekaj let poprej moral bežati iz Moravije. Pribinovo ozemlje je segalo na iztoku do Donave, na severozapadu do Rabe in karantanske meje, proti jugu in zapadu do Drave s Ptujem. Čez posavsko Hrvatsko se najbrž ni raztezala njegova oblast, pač pa je po vsej verjetnosti spadal pod njegovo oblast Srem, ko so Nemci izgnali od Bolgarov nastavljenega Ratimira.

Pribina se je pokazal vrednega kraljevega zaupanja. V šumi in močvirju ob reki Zali si je najprej postavil utrjen grad (munimen), potem pa je ob gradu pozidal cerkev, katero mu je 24. jan. l. 850. posvetil nadškoj Liupram v čast Devici Mariji. Pri slovesni posvetitvi je bilo navzočih 15 slovenskih in 17 nemških velikašev, če namreč sodimo po imenih. Lahko pa je tudi kak slovenski plemič imel nemško ime. Na prvem mestu je imenovan sin Pribinov Kocelj, katero ime je še dandanes v navadi ob Muri kot rodbinsko ime v obliki „Kocja“, kar se v

ondotnem narečju popolnoma sklada z obliko Kocel (prim. kotja za kotel).

Ker je bil Pribina zvest kralju in goreč za razširjanje krščanstva, mu je kralj Ludovik l. 847. v Reznu v navzočnosti odličnih mogočnikov podelil v popolno last vse to, kar mu je prej bil izročil le v zajem.

Prej imenovani Ratbod je še l. 847. bil navzočen pri obdaritvi Pribinovi v Reznem, nekaj let pozneje je bil odstavljen, ker je postal vladarju nezvest. Najbrž je potegnil z moravskim vojvodom Rastislavom, ko se je ta l. 855. vojskoval z Nemci. Kralj Ludovik je tedaj l. 856. postavil za predstojnika v Iztočni marki svojega sina Karlmana. Ker je imel nadzorstvo tudi nad Karantanijo in Panonijo, je izrabil svojo oblast. Vzdignil se je zoper svojega očeta, odstavil od njega nastavljene vojvode (duces) po karantansko-panonskem ozemlju in osnoval skoraj neodvisno državo, ki je segala od Ina do iztoka Save v Donavo, torej je obsegala vse slovenske in posavsko-hrvatske zemlje. Ta poskus je bil edino mogoč, ker se še v slovensko-hrvatskem narodu niso umirile trzavice samostojne državotvornosti. Ko so se razbili vsi poskusi sporazuma med očetom in sinom, je šel kralj z vojsko proti Karlmanu. Od tega nastavljeni mejni grof Gundakar naj bi bil varoval prehod čez rečico Zvarčico, a je prestopil na kraljevo stran. Karlman se je moral vdati, pa se je zopet vzdignil proti očetu. Končno je pri razdelitvi države l. 865. dobil stari Norik, t. j. Bavarsko in marke proti Slovanom in Longobardom, namreč Iztočno marko, Kranjsko in Karantanijo. Gundakar se je zbal Karlmanove osvete in pobegnil k Moravanom, kjer je kmalu padel. Odslej posega Moravija več desetletij v usodo naših dežel.

Razširjanje krščanstva med Slovenci od Rabe do Save.

Iz obče slovenske zgodovine je znano, da se je krščanstvo med Slovence začelo širiti iz Solnograda potem, ko je vojvoda Borut prišel v politično odvisnost od Bavarcev, oziroma od Frankov. Prvi krščanski slo-

venski knez je bil sin Borutov Gorazd, ki je po smrti očetovi (750) zasedel karantanski prestol. V tem času je papež Caharija († 752) podredil Karantanijo oblasti solnograškega škofa. O Modestu se poroča, da je posvetil tri glavne cerkve: Pri Gospe Sveti, cerkev sv. Petra na Lurnskem polju, kjer je v rimskih časih bil škofijski sedež, in cerkev sv. Marije ob Ingeringu (ad Undrimas) ter več drugih cerkev. Žal, da viri ne poročajo imen teh cerkev, in tako nam ni znano, je li katera teh cerkev bila na tleh poznejše Štajerske, kolikor je spadala v Karantanijo. Cerkev pri Ingeringu je gotovo bila na Štajerskem in jo je iskati ob Muri blizu Judenburga in Knittelfelda, glede natančnejše določitve se zgodovinarji ne ujemajo.³⁰ Vsekako je tu bilo prvo središče velikega misijonskega področja za Gornjo in Srednjo Štajersko. Po smrti Modestovi (ok. 765) je nastal med Slovenci upor paganske stranke proti krščanskim misijonarjem, zlasti po smrti Hotimirovi ni bilo med Slovenci nobenega duhovnika. Končno je bavarski vojvoda Tasilo posegel vmes, 772 vdrl v Karantanijo in strl odpor paganske stranke.

Mnogo manj kakor o delovanju solnograške cerkve v Karantaniji nam viri poročajo o delovanju oglejske cerkve. Razlog temu je v takratnih verskih in političnih razmerah. Tu se čutijo sunki velikih tresljajev, ki so nastopili tik ob nastopu Slovencev in so močno potresali bizantinsko državo v borbi za t. imen. „tri poglavja“. Ta razcep je vrgel temno senco na oglejsko cerkev in ji onemogočil misijonsko delovanje med paganskimi Slovenci. Oglejski škofje so bili pristaši treh poglavij, proti njim so se dvignili gradeški škofje, ki so od l. 607. bili nasprotniki treh poglavij. K temu so se pridružili še politični vplivi. Gradež je bil pod oblastjo bizantinskih cesarjev ter je od njih in od Rima dobival moralno podporo. Oglej je bil pod arijanskimi Longobardi, ki so podpirali oglejske škofo v njih opoziciji proti rimskemu papežu in bizantinskemu cesarju. Z Longobardi so bili ta čas Slovenci v neprestanih bojih, radi tega Oglej ni

³⁰ Ljubša, Christranisierung — 84—89. Tomek, 70 i. d.

mogel delovati med Slovenci, gradeški škofje pa tudi ne, ker so bili zapleteni v borbo z Oglejem in jim bizantinska država na slovenskih tleh ni mogla dati zadostne podpore. Za časa papeža Sergija I. (687—701) se je naposled oglejska cerkev združila z rimsko, a nasprotje med Oglejem in Gradežem je trajalo naprej. Šele visoko izobraženi oglejski patrijarh Pavlin II. (787—802) je obrnil večjo pozornost na misijonsko delovanje med Slovenci. Za časa frankovske vojne proti Avrom se je tudi Pavlin udeležil (796) velikega posveta v Pipinovem taboru, kako bi se naj za krščanstvo pridobilo avarsko in slovensko ljudstvo. Osebnost Pavlin izvrševal misijonskega dela med Slovenci, vsaj viri o tem nič ne poročajo. Sme se pa vendar imenovati „apostol Slovencev“. Da mu je bilo na srcu misijonsko delovanje, je sklepati iz tega, da je sam spisal razlago apostolske vere za katehumene.

Zdi se, da je Pavlin obračal večjo pozornost na znotranje poglobljenje in izboljšanje krščanskega življenja, kakor pa na zunanjo, številno pomnožitev novih vernikov in plačevalcev cerkvene desetine. Vsekako pa je Pavlin dvignil ugled oglejske cerkve in utrdil njeno oblast na slovenskem ozemlju. Le škoda, da oglejska cerkev radi opisanih razmer ni mogla v Karantaniji že poprej razvijati večje delavnosti, ker bi bila s tem odvrnila premočni nemški vpliv Solnograda. Oglejska cerkev namreč nikdar ni delovala tako raznarodovalno kakor nemški Solnograd, zato so se Slovenci ohranili skoraj pred vrati Ogleja, Čedadu in Vidmu, dočim je Solnograd razširil germanizacijo daleč na jug in iztok.

Že za časa avarske ekspedicije sta se patrijarh Pavlin in Arno dogovorila, naj bo Drava meja med njunim ozemljem, vključ temu je med Pavlinovim naslednikom Urzom in Arnom nastal prepir. Oglej se je spomnil, da so stare karantanske škofije spadale nekdanj pod Akvilejo, pa je zahteval Karantanijo za sebe, nasproti temu se je Arno skliceval na odloke papežev, ki so Karantanijo prisodili Solnogradu. Končno je cesar Karel

Vel 14. jun. 811 določil Dravo za mejo in tako je ostalo, dokler ni bil patrijarhat zatrt.

Patrijarh Maksencij je dobil za oglejsko cerkev od furlanskega mejnega grofa Kadolaja in pozneje od Balderika okoli Celja 20 kmetij v zajem, kar je potrdil tudi cesar Ludovik 21. januarja 824.³¹

Kako je nadalje oglejska cerkev delovala in organizirala cerkveno življenje v sebi odkazanem ozemlju, o tem ni nobenih poročil.

Najbrž je na desni strani Drave le počasi napredovalo krščanstvo, ker so ti kraji bili preveč oddaljeni od kulturnih središč, istrskih in italjskih mest, v katerih je že bilo krščanstvo udomačeno in so že imela škofijske stolice, saj so še celo v začetku 9. stol. slovanski prebivalci po Istri bili pagani, dasi so v sosednih mestih že bili škofje.

Nekoliko več podatkov imamo o delovanju solnograške cerkve. Ko se je Arno l. 798. vračal iz Rima kot novoimenovan nadškof, mu je že med potjo došlo Karlovo naročilo, naj gre naravnost med Slovence oznanjat božje besede. Arno se je najprej napotil h kralju in mu sporočil papeževa naročila, potem je šel med Slovence, učil ljudstvo, nastavljal duhovnike in posvečeval cerkve. Žal nam vir (*Conversio* c. 8) ni sporočil, katere cerkve so to bile. Nekje proti koncu l. 799. se je Arno skozi Karantanijo vrnil h Karlu in mu poročal o svojih uspehih ter pripomnil, da bi bilo jako koristno, če bi namesto njega kdo drug nadaljeval misijonsko delo med Slovenci. Kralj ga je vprašal, če ima za ta posel sposobnega moža. Arno mu je priporočil nekega Teodorika, katerega je potem po želji kraljevi posvetil za škofa. Da je bil za slovenske pokrajine škof potreben, so spoznali na kraljevem dvoru, da bi mu pa odkazali posebno, samostojno škofijo, oziroma obnovili katero starih škofij, ki so v rimski dobi obstajale in v dobi ljudskega preseljevanja prepadle, to ni bilo pogodu ne oblastnemu Arnu in ne frankov. centralizmu. Teodorik je bil torej le navaden misijonarski, potujoči ali pokrajinski škof, po-

³¹ Kos, *Gradivo* II, št. 78,

polnoma odvisen od solnograškega nadškofa. Temu Teodoriku je bila v oskrbovanje izročena Karantanija in sosedne pokrajine na zapadni strani Drave do njenega izliva v Donavo (*commendantes illi episcopo regionem Carantanorum et confines eorum occidentali parte Dravi fluminis, usque dum Dravus fluit in amnem Danubii, Convers: Carant. c. 8*). Izraz „na zapadni strani Drave“ je netočen. Če se vzame doslovno, ima Drava zapadno in iztočno stran šele od Maribora naprej, kjer Drava krene v južno smer. Da bi ta zemlja na zapadni t. j. desni strani doli do Oseka bila odkazana Teodoriku, je nemogoče. Arno je vendar razložil kralju potrebo posebnega škofa tam, kjer je sam malo prej deloval. To pa je bilo v avarsko-slovenski zemlji na levi strani Drave. Vrh tega bi to bilo v nasprotju z dogovorom, ki sta ga sklenila Arno in Pavlin za časa avarske ekspedicije, ko sta določila Dravo kot mejo svojega področja. Namesto zapadne je torej umevati severno t. j. levo stran Drave. Teodorika sta Arno in kraljev svak, obmejni predstojnik Gerold, uvedla v slovensko zemljo in ga priporočila ondotnim poglavarjem.

To se je moralo zgoditi pred 1. sept. 799, ker takrat so Avari ubili Gerolda, baš ko je pregledoval čete in jih vnemal za boj. Teodorik je zvesto opravljal poverjeno službo do svoje smrti (ok. 821), s pridigovanjem in poučevanjem spreobračal ljudstvo, posvečeval postavljene cerkve, nastavljal duhovnike in sploh oskrboval cerkveno službo, kakor predpisujejo cerkveni zakoni, a vedno podrejen solnograškemu nadškofu.

Po smrti Teodorikovi je Arnov naslednik, nadškof Adalram (822—836), imenoval pokrajinskim škofom Otona, o katerem pa ni nobenega natančnejšega poročila. Važno je le to, da je za njegovega časa bila Spodnja Panonija odtegnjena njegovi oblasti in neposredno podrejena Solnogradu, kakor se bo pozneje videlo. Škof Oton je umrl okoli l. 853. in mu je sledil Ožbald, ki je preminil med l. 858—863. Za njim je nadškof odpravil uredbo pokrajinskih škofov in tudi Karantanijo vzel v neposredno upravo. Iz dobe Ožbaldovega škofovanja

sta se ohranili dve pismi papeža Nikolaja I., ki sta sprejeti celo med dekretale kanoničnega prava in nam podajeta dragocen vpogled v takratne cerkvene razmere med Slovenci. Ti pismi spričujeta, da se je Ožbald naravnost obračal v Rim v kočljivih zadevah in se je vedel kot samostojen škof. To Solnogradu ni bilo všeč in to je bil povod, da se je odpravil pokrajinski episkopat, da bi se karantanski škof kje ne izmuznil solnograški oblasti. imenovani pismi nam tudi odkrivata, kako so solnograški duhovniki postopali z ljudstvom. Ožbald je predložil papežu v rešitev dvoje vprašanj: 1. pri nekem spopadu so nemški kleriki ubili nekega nejevernika. Ožbald vpraša, smejo li ti kleriki po opravljeni pokori še dalje izvrševati svojo službo in še sprejeti višje rede. Papež je odgovoril negativno, češ, da nikakor ne more dovoliti, da bi kleriki ubijali ljudi. Če se jim to spregleda, bodo mislili, da smejo kar tako pobijati nejevernike. 2. Neki duhovnik je udaril na konju jezdečega dijakona, ki je padel s konja si zlomil vrat in umrl. Kaj je z njim storiti? Papež je odgovoril, naj Ožbald predlaga svojemu nadškofu, da se sestavi sodišče iz 6 škofov, ki naj z njim samim natančno preiščejo slučaj. Če se dožene, da ga ni smrtno ranil in ni padel s konja zbog udarca, temveč slučajno, naj se začasno odstavi od službe in se mu naloži pokora, potem se lahko zopet pripusti k cerkveni službi, če pa je dijakon padel in umrl zastran njegovega udarca, pa se naj za vedno odstrani od službe, le nekaj dohodkov se mu naj po opravljeni pokori pusti za življenje. Iz teh slučajev kakor iz poznejšega postopanja proti Metodu lahko sklepamo, na kak način so nemški duhovniki širili krščansko civilizacijo med Slovenci.

Krivo je misliti, da so mnoge Ožbaldove cerkve po Koroškem in Štajerskem spomini na misijonarskega škofa Ožbalda. To ni tako. Kult sv. Ožbalda, angleškega kralja, so k Nemcem in potem k nam zanesli irski menihi misijonarji (Virgilij sam je bil Irec).

V življenju Gebhardovem se tudi bere, da so nastali razni prepiri med nadškofi in njihovimi pokrajinskimi

škofi, zato je bila ta uredba ukinjena — vsaj za nekaj časa.

Medtem je v Spodnji Panoniji vladal že Pribina. Pomenljivo je, da pri posvetitvi Marijine cerkve l. 850. ni bil navzočen pokrajinski škof, temveč nadškof sam izvršuje svojo službo po Panoniji. O priliki te posvetitve je Pribina izročil v nadškofovo oblast svojega (dvornega) duhovnika Dominika. Ta Dominik je bil gotovo Slovenec ali vsaj Slovan; njegovo latinsko ime je najbrž prevod slovenskega imena Nedeljko, ki je še dandanes precej običajno ob Muri. Gotovo je to staro slovensko ime, ker latinskega Dominika Slovenci niso poslovenili, marveč so si napravili iz njega „Dominkuše“. Bržkone je bil ta Dominik iz pasovske škofije, ker solnograškega duhovnika bi ne bilo treba izročati v nadškofovo oblast. Doma je bil morda iz Nitre, kjer je Pribina nekdanj županil in si je svojega rojaka vzel za domačega svečenika, ko se je nastanil v Panoniji.

Nadškof Liupram ga je postavil za duhovnika pri imenovanju Marijini cerkvi ter mu izročil skrb za ljudstvo, kakor zahteva mašniški red. Po pravici se iz tega sklepa, da je bil Dominik s tem postavljen za nadduhovnika ali arhidijakona v Pribinovi zemlji. Naslova „archipresbyter“ sicer menda ni imel, ker šele o njegovem drugem nasledniku, ki ga je nadškof Liupram poslal k Pribini, pravi „Conversio“, da ga je Liupramov naslednik Adalvin povzdignil v nadduhovnika, vsekakor je pa kot zaupnik in dvorni duhovnik Pribinov zavzemal odlično mesto med duhovščino Pribinove dežele.

Po posvetitvi prve cerkve 850 je šel Liupram v neki drugi kraj, kamor ga je spremljal Pribinov sin Kocelj, in je tam posvetil cerkev duhovnika Sandrata. Tej cerkvi je Kocelj v navzočnosti istih velikašev podaril zemljišče, gozd in travnike ter določil tudi meje darovane zemlje. Potem je šel nadškof drugam in tam zopet posvetil cerkev duhovnika Ermpërhta. Kocelj je tudi tej cerkvi daroval to, kar so tam imeli Engildeo, njegova dva sinova in duhovnik Ermpërht. Kje je iskati te cerkve, ni mogoče določiti, ker se navajajo le z imenom dotičnega duhov-

nika. Kocelj pa tukaj nastopa že kot nekaj sovladar Pribinov, ki je bil najbrž že prileten.

Germanizujoči vpliv solnograške cerkve se vidi v tem, da so ti duhovniki, če sodimo po imenih, Nemci. Še bolj je to razvidno iz dejstva, da je po Dominikovi smrti nadškof poslal k Pribini učenega duhovnika Svarnagla, „Conversio“ ga imenuje „praeclarus doctor“, očitno Nemca. Tudi ta je umrl še pred Liupramom (859), ker je Liupram še pred svojo smrtjo poslal tje Altfrida, zopet Nemca.

Tudi o tem pravi „Conversio“, da je bil izurjen v vseh umetnostih (magister cuisque artis). Tega je potem nadškof Adalvin postavil za nadduhovnika. Očitno je Solnograd semkaj pošiljal svoje popolnoma zanesljive ljudi z višjo izobrazbo, da so mogli s tem večjo atvoriteto v slovenski zemlji utrjevati nemški solnograški vpliv.

L. 852. ali 853. se je Liupram že zopet mudil v Pribinovi zemlji ter je posvetil v Salapiuginu cerkev v čast sv. Rupertu, katero je Pribina z vsem imetjem podaril na večne čase Solnogradu.

Med ll. 853.—859. je nadškof Liupram na prošnjo Pribinovo poslal iz Solnograda zidarske, slikarske, kovaške in tesarske mojstre, da bi v Pribinovem mestu Blatogradu postavili novo veličastno cerkev. „Conversio“ pripisuje to delo Liupramu, da je on dal cerkev staviti in ukrenil, da se je v njej začela vršiti služba božja, torej je bila dozidana še pred njegovo smrtjo (859). V to cerkev so prenesli ostanke mučenika Adrijana in poleg cerkve je pozneje nastal samostan z opatijo. Med ll. 840.—859. za časa Pribine in nadškofa Liuprama našteva „Conversio“ še poleg teh celo vrsto drugih cerkev, ki jih je posvetil imenovani nadškof, in sicer: v Dudlebih, Ussitinu, Businici, v Ptuj, Stepiliperc, Lindolveschirichun, Keisi, Wiedereschirichun, Isangrimeschirichun, Beatuseschirichun, Pečuh (ad Quinque basilicas), Otachareschirichun, Paldmunteschirichun. Zgodovinarji so se že veliko trudili, topografično določiti te kraje, a podmena spodbija podmeno. Z gotovostjo sta tukaj določena le Ptuj in Pečuh. V podrobna ugibanja se tukaj ne moremo

spuščati, ugotoviti pa nam je sledeče: 1. imenovane kraje in cerkve si moramo misliti ob večjih prometnih cestah, ki so ostale še iz rimske dobe; to opazamo tudi drugod. 2. Med navedenimi kraji „Keisi“ ne more biti Kisek-Güns, ker v Gornjo Panonijo ni segala Pribinova oblast, tu utegne imeti prav dr. Hauptmann, da je to Kenese ob severnoiztočnem robu Blatnega jezera; če ne to, bi bilo prej misliti na Kanižo kakor na daljni Kisek. 3. Pred očmi moramo imeti razsežnost Pribinove zemlje in oblasti solnograških škofov doli do stoka Drave v Donavo, zatoorej ne smemo iskati naštetih posvečenih cerkev samo po Spodnjem Štajerskem in po našem Prekmurju. 3. Kažipot za stare cerkve v karolinški dobi so prvotne cerkve, ki so nastale po odgonu Madjarov, časovna razdalja ni bila baš velika in srednji vek je bil zelo konservativen, zatoorej smemo domnevati, kjer ni jasnih nasprotnih razlogov, da so že pred prihodom Madjarov na nekih krajih obstajale cerkve, tako pri Veliki Nedelji, v Radgoni, v Gornji in Dolnji Lendavi, v Soboti, Turnišču.

Pribina in Kocelj sta marljivo stavila cerkve in klicala v deželo stavbenike in druge umetnike, kar je znak živahnega kulturnega dela. Žal se je o tej karolinški umetnosti ni čisto nič ohranilo, vse so uničili madjarski navali.

Pribina je bil popolnoma vdan Nemcem. Ves čas svojega vladanja je zvesto služil kralju in v vsem šel na roko solnograškim nadškofom. L. 860. je pokazal svoje Nemcem prijazno mišljenje tudi s tem, da je s kraljevim privoljenjem daroval nemškemu samostanu sv. Mavricija v Alteihu od svoje lastnine zemljo okoli mesta ob kolenu Zale (Salabiugin), dandanes menda Zalabér. Iz dotične listine zvemo, da je iztočno od Zale proti Blatnemu jezeru obstajala Slovenska marka. Pomenljivo je, da Prekmurci še dandanes imenujejo svojo zemljo „Slovensko krajino“, kar je prav isto, kakor Slovenska marka. Samostanu darovano zemljišče je bilo v gornjem Prekmurju.

Vidi se, da je Solnograd z neko mrzlično naglico deloval v Spodnji Panoniji, bržčas se je že nekaj časa opazalo, da se na Moravskem nekaj pripravlja in se bodo

Slovani v kratkem času obrnili od zapada proti iztoku — v Carigrad.

Kakor Liupram (836—859), je tudi njegov naslednik Adalvin (860—873) prišel večkrat v Panonijo, kjer je medtem že zavladal Kocelj. Sredi zime in mraza je Adalvin proti koncu l. 864. prehodil dolgo pot od Solnograda do Blatnega jezera ter je božične praznike praznoval že pri Kocelju v Blatogradu in na sam Božič opravil slovesno službo božjo. Drugi dan je pa že posvetil cerkev v čast sv. Štefanu v nekem kraju, ki je bil last Vitomirova, menda tistega Vitomira, ki je bil pri posvečevanju Marijine cerkve l. 850. Na dan novega leta je bil že v „Ortahu“, kjer je posvetil cerkev v čast sv. Mihaelu. 13. jan. je posvetil cerkev sv. Pavla v kraju „Weride“, naslednji dan pa v kraju „Spizzun“ v čast sv. Marjeti. Še istega leta in meseca je posvetil cerkev sv. Lovrenca v „Ternbergu“, slov. najbrž Trnovski vrh, in v kraju „Fizkere“.

Kakor je videti, razdalja med posameznimi kraji ni mogla biti velika, tako cerkev sv. Štefana ni mogla biti daleč od Blatograda, ker je že drugi dan bil tam, vsekako jo je iskati nekje v Prekmurju. Nekoliko dalje od Blatograda, vendar ne predaleč, je moral biti kraj „Ortahu“, ker v kratkih zimskih dnevih se v enem dnevu ni dalo daleč priti, četudi so se morda vozili na sankah ali dirjali na konjih. „Weride“ je moral biti zopet nekoliko dalje, „Spizzun“ pa zopet čisto blizu, ker je že drugi dan bil tam, pri Ternbergu in Fizkeru ni označen dan posvete natančneje. Gotovo so posamezni župani-velikaši tekmovali, da je vsak po možnosti na svojem ozemlju postavil cerkev.

Naslednjega leta je že zopet bil Adalvin v Koceljevi zemlji.

Tokrat je birmoval in pridigoval ter posvetil cerkev sv. Petra in ji nastavil posebnega duhovnika. Ta cerkev je bila v kraju „Cella“,³² ki je bil Unčatova lastnina, nadalje je posvetil cerkev sv. Štefana v „Ztradach“ in

³² Tu ni misliti morda na Celje ob Savinji, ker ta kraj ni spadal ne pod Pribinovo in ne pod solnograško oblast.

potem še tri cerkve: v „Quartinaha“ ob Blatnem jezeru, v „Muzziliheschirichun“ in v „Ablanzi“ ter pri teh cerkvah nastavil posebne duhovnike. Očividno je bil že vpeljan župnijski sistem.

Adalvin je pač imel tehten razlog, da je v hudi zimi in dve leti zaporedoma obiskal Panonijo. Ta čas sta na Moravskem že bivala Ciril in Metod, solnograškega nadškofa je bilo strah za njegovo oblast nad iztočnimi slovenskimi deželami, kjer se je vršil velikanski duševni preokret.

Ciril in Metod.

Dolnja Panonija, del današnje Spodnje Štajerske in Prekmurje, je bila torišče neposrednega delovanja sv. Metodija. Slika celotnega njunega delovanja presega okvir naše knjige, zato se omejimo le na one reči, ki so v ožji zvezi s predmetom, kateremu je namenjena ta knjiga.

Morda sta stopila sv. apostola na tla panonskih Slovencev že takrat, ko sta na povabilo Rastislavovo prvič potovala iz Carigrada v Moravijo. Verjetno je, da sta šla čez današnjo Ogrsko na desni strani Donave. Ker je rimska oblast segala do Donave, so le na tej strani bile zgrajene dobre ceste. Onstran Donave je bolgarski knez Krum razširil svojo oblast do Tise.³³ Tu je najbrž mejila z moravsko državo, toda Bolgari niso bili prijatelji Moravcem; l. 853. so sicer pomagali Moravcem v boju proti Frankom, a ta zveza ni trajala dolgo. Prav tisti čas, ko sta Ciril in Metod potovala na Moravsko (najbrž spomladi 863), so Bolgari podpirali kralja Ludovika proti njegovemu upornemu sinu Karlmanu, ki se je zvezal z Moravci. V teh bojih je padel (ok. 861) Pribina kot zaveznik kraljev, sin Kocelj pa je pobegnil v Rezno, kjer ga nahajamo l. 861.³⁴ Lahko sta tedaj l. 863., preden je bil Karlman poražen, sv. brata potovala skozi panonske Slovence na Moravsko.

³³ Jireček, Geschichte der Bulgaren, str. 14.

³⁴ Kos, Spomenica 116.

Pomudila sta se pa tukaj dlje časa na dvoru Koceljevem v Blatogradu, ko sta proti koncu l. 867. potovala v Rim. Najbrž sta tu prezimila. Kocelj ju je prijazno sprejel in se razveselil, ko sta mu pokazala v slovenskem jeziku spisane knjige. V njegovi miselnosti se na mahi izvrši prevrat. Odvrnil se je od Nemcev, katerim je bil kakor njegov oče doslej slepo vdan. Dal jima je na razpolago 50 učencev. Zlata in srebra nista hotela sprejeti ne od Rastislava, ne od Kocelja, pač pa sta si izprosila 900 ujetnikov, katerim sta vrnila prostost. Po tem plemenitem činu sta nadaljevala svojo pot, bolj ali manj gotovo po stari rimski cesti čez Ptuj, Celje, Emono, Akvilejo in Benetke. Ljudska pravljica, da sta se mudila v Jarenini in blizu Zreč ob nekem studenčku počivala, je sicer lepa poteza v naši poljudni tradiciji, a njena historična vrednost je dvomljiva, ker se ne da zasledovati nje starost in je najbrž plod naše romantične dobe, ko se je zlasti v duhovskih krogih, začel obnavljati spomin na sveta blagovestnika. Na tej poti sta do Ptuja hodila po Koceljevi zemlji, tu sta pa prestopila v ozemlje oglejskega patrijarha, ki jima ni bil tako sovražen kakor Solnograd.

Ko se je še Metod po smrti svojega brata Konstantina-Cirila mudil v Rimu, je nastala med Nemci in Moravci nova vojna. V tem času je poslal Kocelj v Rim svoje poslanike in prosil papeža, naj mu pošlje Metoda poučevat njegovo ljudstvo. Papež Hadrijan II. je tedaj poslal v Panonijo Metoda, ki je medtem sprejel škofovski red. Izročil mu je tudi priporočilna pisma za slovenske kneze Rastislava, Svetopolka in Kocelja, in kar je najvažnejše, dal pravico, da uvede v bogoslužje slovenski jezik, le pri sv. maši naj bi se najprej čitala list in evangelij v latinskem jeziku, potem v slovenskem.

K temu daljnosežnemu koraku so napotile papeža takratne razmere. Rimska stolica je prav tistikrat doživela neprijetne skušnje. Tisti čas je namreč Fotij že pretrgal zveze z Rimom. Kar se je malo prej zgodilo v Bolgariji, bi se bilo lahko pripetilo tudi v Moraviji in Panoniji, ker so Nemci bili sovražni Slovanom, Carigrad

pa je bil v prijateljski zvezi z Moravijo, Fotij bi jo lahko potegnil nase. Ideja je bila velikopotezna za slovansko državo ob Donavi: politično Carigrad ni bil nevaren, pač pa Nemec, da bi pa v cerkvenem oziru carigrajski patrijarh ne dobil prevelike moči, bi se naj osamosvojila moravsko-panonska cerkev in se naslonila na Rim. Slovansko bogoslužje bi čuvalo njeno individualnost in izključevalo morebitni nemški vpliv.

Metoda je Kocelj sprejel z velikimi častmi. Takoj je vpeljal slovensko božjo službo in nastavil po deželi svoje učence, ki so bili medtem posvečeni v duhovnike. Ljudstvo se je neizmerno veselilo, ko je slišalo „veličija božija“ v svojem jeziku. Nemškim svečenikom ni bilo več obstanka v Panoniji, morali so zapustiti zemljo s srdom in črnimi naklepi proti Metodu.

Nadduhovnik v Koceljevi deželi je bil takrat Nemec Richpald, ki je mogel nastopiti to službo kratko pred l. 860. „Conversio“ sicer pravi o njem, da je dolgo časa tam bival, a to se menda nanaša na njegovo prejšnje delovanje v Panoniji. L. 850. se je vrnil v Solnograd in je najbrž on pisec znanega spisa „Conversio Bagoariorum et Carantanorum“.

Da se pa moravsko-panonska cerkev zavaruje pred nemškim vplivom, ni bilo dovolj, da je Metod postal škof, ker bi še vedno bil podrejen solnograškemu metropolitu. Po želji Koceljevi se je tedaj Metod proti koncu l. 869. napotil v Rim, da bi tam sprejel nadškofovski palij. S seboj je vzel 20 učencev, da bi bili v Rimu posvečeni v mašnike. Hadrijan II. je ugodil želji Koceljevi. Obudil se je spomin na nekdanjo metropolitansko stolico v Sirmiju, Metod je bil povišan za nadškofa moravsko-panonskega in sicer na stolico sv. Andronika, ki so ga smatrali za prvega sremskega škofa.

Ta okoliščina je tudi dokaz, da je v Koceljevo državo spadal i Srem, ker Kocelj sam je prosil papeža, naj povzdigne Metoda „na stol' svjatago An'dronika.“³⁵ Tega bi gotovo ne bil storil, če bi bil ta stol zunaj njegove države.

³⁵ Žitje sv. Metoda, pogl. 8.

Veliko delo je bilo zasnovano, panonsko-moravska cerkev osamosvojena in s tem položen temelj slovenski kulturi, ki bi naj posredovala med nemško-latinskim zapadom in grškim iztokom. Trebalo je le pričeto delo utrditi in dosledno izpeljati. A sedaj nastopijo za Metoda in slovensko cerkev težki časi. Nemci so kar pobesnili, ko so stali pred dovršenim dejstvom. Nemški episkopat, zlasti solnograški nadškof in pasovski škof, ni hotel priznati Metoda kot nadškofa. Nemške škofo je doma in v Rimu podpiral kralj Ludovik. On in njegov sin Karlman sta začela novo vojno proti Rastislavu, ki je priklical Metoda v deželo. Na žalost sta našla zaveznika med Moravci samimi. Pridobila sta na svojo stran Rastislavovega nečaka Svetopolka, moža, v katerem so bile osredotočene vse senčne strani slovanskega značaja: nestalnost in omahljivost v odločilnih trenutkih, kratkovidnost, podkupljivost, hlapčevska uslužnost napram tujstvu, nezaupnost in brutalnost napram svojcem. Svetopolk je izdal l. 870. svojega strica Nemcem, ki so mu iztaknili obe očesi in ga zaprli v neki samostan na Bavarskem, kjer je kmalu umrl. Vojna proti Bavarcem je pa trajala še do leta 874., ko so sklenili mir. Moravski prestol je zasedel neznačajni Svetopolk. Ves ta čas, ko je besnela vojna na Moravskem, je ostal Metod pri Kocelju, ker na Moravsko sploh ni mogel. A i tu ni bil varen. Nemci so pritiskali na Kocelja, ki je bil itak vazal nemške države. Bavarski škofje so poklicali Metoda pred svoje sodišče, kateremu je predsedoval brizinški škof Anon. Metodu ni preostajalo drugo, kakor da se odzove pozivu. Zanašal se je na svojo pravico in dostojanstvo ter avtoriteto apostolske stolice. Njega kot nadškofa bi po pravu smel soditi le kak patrijarh ali papež sam. Nemci se na to niso ozirali. Na očitek, da uči na njihovi zemlji, je Metod mirno odvrnil: „Ko bi vedel, da je zemlja vaša, bi šel proč, toda zemlja ni vaša, temveč sv. Petra, t. j. rimske stolice. Ker ste vi iz lakomnosti protizakonito prestopili stare meje in branili (drugim) učiti božji nauk, varujte se, da ne izlijete svojega mozga, hoteč prebiti železno goro s koščeno ostjo.“ Obsodili so

ga, dajali mu zausnice, pustili ga dolgo na dežju in mrazu, zabranili mu opravljati službo božjo, vrgli ga v ječo in ga imeli tri leta zaprtega. Glavni povzročitelj vseh teh zlodejstev je bil solnograški nadškof Adalvin, ki ni mogel utrpeti, da je zgubil Panonijo.

V Rimu je malo na to umrl papež Hadrijan II. (872), njegov naslednik Ivan VIII. je zvedel, kako so z Metodom ravnali, pisal je ostra pisma brizinškemu, pasovskemu in solnograškemu škofu, pa tudi kralju Ludoviku ter poslal v Nemčijo svojega poslanca, jakinskega škofa Pavla. Rim je stal na stališču, da je Panonija pred barbarskimi navali bila podložna rimski stolici (namreč rimskemu patrijarhatu), zaradi barbarske besnosti niso zastarele stare pravice, zato ima Rim pravico, imenovati v teh krajih za nadškofa, kogar hoče. Metoda je papežev poslanik osvobodil iz ječe; šel je s poslanikom vred najprej k Svetopolku, potem pa h Kocelju, kar je zopet speklo Nemce in so zapretili Kocelju, da se mu ne bo dobro godilo, če bo imel Metoda pri sebi. Svetopolk je l. 874. sklenil z Nemci mir in pustil najbrž Kocelja na cedilu. L. 874. izgine Kocelj s površja. Ni znano, je li umrl naravne smrti, ali so ga Nemci odstranili in zaprli v kak bavorski samostan, kakor domneva dr. Hauptmann;³⁶ manj verjetno je, da bi bil padel Kocelj v boju proti dalmatinskim Hrvatom 876/77, kakor misli Šišić.³⁷ Prav tako je nedokazano, da bi bil Braslav, ki nastopi kmalu potem kot panonski knez, sin Koceljev.

Ko izgine Kocelj, mora tudi Metod naravnost bežati iz Panonije na Moravsko. Za Koceljem prevzame vrhovno oblast čez Panonijo Karlman, ki je jugozapadni del Panonije z mestom Ptujem izročil grofu Gozvinu. Ta je v Ptuju pozidal novo cerkev. L. 874. je solnograški nadškof Ditmar ali Teodmar, naslednik Adalvinov, prišel v Ptuj in posvetil to cerkev, znak, da je po odhodu Metodovem Solnograd takoj začel uveljavljati svojo oblast, vsaj v Gozvinovi grofiji. Sicer pa še Metodova oblast ni prene-

³⁶ V „Razpravah“ I, str. 323.

³⁷ Vjesnik hrv. arheol. društva. NS. XIII, 41 d. Razprava I, str. 344.

hala v Panoniji, ker l. 873. piše namreč papež Ivan VIII. nadškofu Adalvinu, naj skrbi, da dobi Metod svojo stolico nazaj, katero je po njegovi krivdi izgubil. L. 875. piše papež Karlmanu, naj bo Metodu dovoljeno, izvrševati po Panoniji škofovsko službo. Nemci se seveda niso zmenili za to.

Metod je tudi na Moravskem imel težko stališče. Nemci so povsod rovarili proti njemu, črnili so ga v Rimu in pri Svetopolku, ki jim je le prerad verjel. V Panonijo in Moravijo prihajajo zopet v večjem številu nemški duhovniki, ki Metoda kratko malo prezirajo in končno dosežejo, da je Svetopolk privolil, da se imenuje Nemec Vihing za škofa v Nitri. Slovenski liturgiji Svetopolk v svoji kratkovidnosti nikdar ni bil naklonjen.

Vihing je imel visokega zaščitnika v kralju Arnulfu, s katerim je živel Svetopolk nekaj časa v prijateljstvu. L. 882. je prenehalo to prijateljstvo, Vihing je tedaj izgubil Arnulfovo podporo, a tudi Metod ni mogel več izvrševati škofovske oblasti v Panoniji. L. 885. dne 6. aprila je Metod zatisnil trudne oči in določil Gorazda za svojega naslednika, istega leta se je Svetopolk pomiril z Arnulfom in Nemci so dobili zopet velik vpliv v Moraviji. Tudi v Rimu so Nemci medtem pritiskali in izposlovali od papeža Štefana VI. trde odloke proti slovenski liturgiji in medtem umrlemu Metodu. S pomočjo teh pisem so Nemci tako dolgo obdelovali omahljivega Svetopolka, da je 886. dal z vojaško silo izgnati okoli 200 duhovnikov, Metodovih učencev, med njimi Gorazda, Klementa, Angelara in Savo. V svoji stiski so se zatekli pod okrilje carigradske cerkve.

Preokret v Rimu je nedvomno izposlovala nemška diplomacija, ki je lahko izrabila za svoje namere takratni položaj v sosedni Beli Hrvatski, kjer je papež Ivan VIII. doživel veliko razočaranje: knez Sedeslav se je odvrnil od njega in se popolnoma vdal Fotiju. Radi tega so se Hrvati pobunili proti njemu in ga odstranili. Njegov naslednik Branimir se je odločno oklenil zapada. To je bil hud udarec za panonsko-moravsko cerkveno politiko, ki je hotela nekako posredovati med Carigradom in Ri-

mom. Nemci so imeli v rokah močno orožje, da so mogli še bolj očrniti „Grka“ Metodija in njegovo slovansko bogoslužje.

Ves čas Koceljeve vlade ni slišati nič o kakih sovražnostih med njim in Moravijo. Pribina kakor Kocelj sta marljivo naseljevala svojo, po prejšnjih vojnah skoraj razljudeno deželo. Naseljevala sta Nemce in Slovane. Nemški kolonisti so gotovo prihajali največ iz Solnograda in z Bavarskega. Zanimivejše je vprašanje, odkod sta dobivala slovenske naselnike. V njuni deželi je težko kje bila z ljudmi tako bogata zakladnica, da bi iz nje prihajali v večjem številu kolonisti v manj obljudene predele. Na to vprašanje bi nam deloma mogla dati odgovor primerjajoča dialektologija, ko bi ne bili madjarski in pozneje turški navali starih plasti prebivalstva čisto spremešali. Sicer pa se je tudi proučevanje iztočno-štajerskih, prekmurskih in sosednih slovaških, hrvatskih in karantansko-slovenskih narečij v tej smeri doslej zelo slabo gojilo.

Glede na prijateljske razmere med Moravijo in Koceljem smemo sklepati, da je znaten dotok doselnikov prihajal iz današnje Slovaške, zlasti Pribinove prvotne domovine Nitre. Med panonskim in prekodonavskim plemenom ni bilo znatne razlike. Še dandanes se Slovaki imenujejo Slovence kakor mi. Osebna in krajevna imena ob Muri Moravec, Moravci spominjajo na Moravijo. Slično kažejo na moravski izvor na Murskem polju običajna imena Misja za Misl, Meško (istovetno z Mečislav, tudi pri Poljakihi običajno ime), Bračko, morda tudi Nedeljko. Nenavadno pogostno med panonskimi Slovenci je tudi ime Horvat, kar pa je lahko v zvezi tudi z begunci iz turških časov, dočim z Moravskega v poznejših časih niso dohajali ljudje Turkom v bližino, nasprotno, precej Hrvatov se je pred Turki zaklonilo na Moravsko.

Koceljeva in Ciril-Methodova doba je v naši zgodovini velikanskega pomena, tu sem se je preneslo težišče slovenstva, ko je Karantanija omahnila pod nemško oblastjo. Dežela se je obljudila, kultura dvignila, nprav ljudstva umilila.

Paganski način življenja se je le polagoma ublaževal. L. 873. se je grozilo z izobčenjem tistim, ki so spodili svoje žene ali jih imeli več.³⁸

Konec slovenske samostojnosti.

Koceljova državica in Metodovo prosvetno delovanje na naši zemlji je zadnji večerni sij slovenske samostojnosti.

Okoli l. 876. je Karlman prepustil upravo Karantanije in Panonije svojemu nezakonskemu sinu Arnulfu, ki se je hotel v svojih deželah osamosvojiti napram cesarju. S Karlom III. se je sprl, ker je hotel odstraniti Aribona, od l. 870. mejnega grofa Iztočne marke in nastaviti sebi zelo vdanega Ruperta, sina grofa Viljema. Aribon se je zvezal z velikomoravskim knezom Svetopolkom in celo Karel III. je potegnil z njima. Arnulf je moral za sedaj opustiti svoj načrt, da bi spravil podonavske dežele popolnoma v svoje roke. Panonija je bila v teh prepirih strahovito opustošena. Iz osvete je Arnulf končno slabotnega Karla III. pahnil s prestola in sam postal kralj (887). Svojega zaupnika Ruperta je sedaj imenoval za upravitelja v Karantaniji. Kmalu se je Arnulf zapletel v nove boje s Svetopolkom, ki je zopet strahovito pustošil po Panoniji. Arnulfu se je posrečilo, pridobiti na svojo stran posavskega bana Braslava, ki se je čutil ogroženega od Svetopolka.

L. 892. meseca marca je Arnulf došel v Iztočno marko, kjer je pričakoval, da se mu pride Svetopolk poklonit. Ker ga ni bilo, je šel srdit in togoten naprej v Hengisfeld. Semkaj je dospel vojvoda Braslav in sta se dogovorila, kako bodeta s tremi vojskami napadla Moravijo. Iz jeze na Svetopolka je Arnulf poklical na pomoč tudi divje Madjare, ki so mu pomagali z ognjem in mečem štiri tedne pustošiti Moravsko. Z veseljem je l. 894. sprejel novico, da je umrl Svetopolk, njegovi sinovi so še istega leta v jeseni sklenili mir, največ radi Madjarov, ki so jim pustošili zemljo.

³⁸ Pismo papeža Ivana VIII. Kocelju. Gradivo II, št. 279, 220.

Spodnjo Panonijo z Blatogradom je izročil Arnulf l. 896., ko so Madjari ogražali ne samo Moravijo, marveč tudi meje nemške države, Braslavu, ki bi naj ščitil tu državno granico. Ob tej priliki se Blatograd (Urbs Paludarum-Moosburg) zadnjikrat omenja, v naslednjih madjarskih navalih izgine za vselej iz listin. Blatograd ni bil samo utrjen grad, krog njega je morala biti tudi večja naselba, ker so bile tu tri cerkve in opatija. Moosburga, kjer se je opetovano mudil Arnulf, ni iskati v enako zvanem gradu na Koroškem, marveč je istoveten s Pribinovim Blatogradom.³⁹ Kraji Spodnje Panonije se večkrat štejejo h Karantaniji, ker so (zlasti po Koceljevi smrti) bili pod karantansko višjo upravo.

L. 899. je umrl cesar Arnulf, ki je v naši zgodovini zapustil črn spomin. Največji madež na njegovem spominu, ki ga nemški zgodovinarji skušajo utajiti, ki se pa izbrisati ne da, je ta, da je proti krščanski moravski državi poklical v panonsko ravnino divje Madjare, ki so spremenili Panonijo v puščavo, se zarili kakor klin med severne in južne Slovane ter skozi vsa stoletja pomagali Nemcem tlačiti Slovane.

Podelitev zajmov pred madjarskimi navali.

Ako pogledamo darilne listine 9. stol., vidimo, kako se stopnjema širi proti iztoku in jugu zemljiška posest solnograške cerkve.

Da je že l. 847. imel Solnograd posestva tudi v Panoniji, v Pribinovi vojvodini, je razvidno iz tega, ker je kralj Ludovik, ko je izročil Pribini prej pozajmljeno zemljo v last, izrečno izvzel izpod njegove oblasti vse, kar je pripadalo solnograški cerkvi ali kar bi še si utegnila pridobiti. Kje je bila ta solnograška posest, v listini ni povedano. Bolj natančno označujejo solnograško posest poznejše listine. Že Pribina in Kocelj sta obdarovala solnograško cerkev, tako ji je Pribina l. 852. ali 853. prepustil za večne čase novoposvečeno cerkev v Sala-

³⁹ Pirchegger, Karantanien u. Unterpannonien, 308—310.

piuginu z vsem njenim imetjem. S tem je ugotovljena solnograška posest ob reki Zali. Dolgo vrsto solnograških posestev našteva listina kralja Ludovika z dne 20. nov. 860, s katero izroča solnograški cerkvi v popolno last dvore (curtes) in cerkve, ki so jih nadškofje dobili v zajem od kralja samega ali od kake druge osebe. Nadškof Adalvin je dobil sedaj v last mesto Savarijo in zemljo ob Pinki, več dvorcev v Avstriji in na Koroškem (gl. Gradivo II, št. 172). Od ondi naštetih daril se bolj ali manj gotovo nanašajo na naše ozemlje: cerkev v Dudlebih,⁴⁰ cerkev v Kvartinahu, cerkev v „Kensi“, cerkev v Ternberchu in ob Sulmi (Lipnica). S tem pa najbrž še ni naštetu vse, kar so že imeli solnograški nadškofje v naših krajih.

Nova bogata obdaritev solnograške cerkve je sledila po padcu Koceljevem, ko so njegova obširna posestva postala prosta.

Zlasti pride sedaj na vrsto naš Ptuj. Solnograška ptujška posest je izpričana s ponarejeno listino kralja Arnulfa, ki je nastala šele v drugi polovici 10. stol. (pred l. 892.), vendar njena zgodovinska vsebina je zanesljiva in se sme po pravici sklepati, da je Solnograd dobil posestva v Ptujju že koncem karolinške dobe, pred madjarskim vpadom.⁴¹

L. 874. je nadškof Teotmar posvetil v Ptujju novo cerkev, ki jo je dal postaviti grof Gozvin. Pod Pribinom pozidana cerkev je torej ali pogorela ali postala pre-

⁴⁰ Dr. Hauptmann sicer trdi, da gre tu za dvorec in ne za cerkev, češ, kjer gre za cerkev, dodaje listina izrečno „ecclesia“, kjer tega dostavka ni, gre za dvore (Razprave I, str. 325), toda to ne drži. Listina našteje izrečno več cerkev, potem nadaljuje z besedico „item“ (istotako) in pod tem „item“ je tudi „Tudleipin“. Ker je pa listina malo poprej tudi naštevala par cerkev in potem za „item“ omenja „ad Salapiugin“, je sklepati iz tega, da tudi pri „Tudleipinu“ gre za cerkev. Vemo namreč, da je Pribina l. 852./3. podaril v Salapiuginu cerkev solnograškemu nadškofu. Ker kralj hoče s to listino potrditi to, kar je nadškof dobil od drugih oseb, bi bilo čudno, da bi cerkev v Salapiuginu ne spadala pod to potrdilo, marveč le dvorec, o katerem ni bilo govora. Na cerkev nanaša to mesto tudi Kos (Gr. II, str. 134).

⁴¹ Pirchegger, d. d. str. 315 i. d.

tesna, a 17 let pozneje že zopet čitamo o stavbi nove cerkve v Ptuj. L. 891. dne 9. marca je namreč nadškof dobil še tretjino ptujskega mesta, dočim je $\frac{2}{3}$ s cerkvijo, desetino, mostom, mitnino in sodnijo dobil že 20. nov. 890. Zadnjo tretjino je imel dotlej neki „Karantanec“, pa jo je izgubil radi veleizdaje; le njegovi ženi so radi zvestobe ostali dvorci v gornjem, iztočnem delu mesta, kjer se je začela staviti nova cerkev. Prostorno se to lahko nanaša na kraj sedanje mestne župne cekve ali pa na Ožbaldovo cerkev, ki je na iztočni strani sicer zunaj mesta, a v 9. stoletju se je lahko tod raztezalo mesto. O obsegu tega ozemlja bo še govor kesneje. Ni pa verjetno, da bi bil že takrat Solnograd dobil posestev tudi ob Savi (Rajhenburg-Videm-Brežice).

Razen Solnograda in Ogleja krog Celja, kakor je že omenjeno, v karolinški dobi ni izpričano za druge škofije ali samostane kako darilo na štajerskih tleh, pač pa v Prekmurju, kjer je Pribina l. 860. obdaroval samostan sv. Mavricija v Alteihu z zemljo ob Slovenski marki, Kocelj pa je l. 861. daroval brižinski cerkvi Device Marije v selu „Vampaldu“ ob Blatnem jezeru svoje vlastelinstvo z vinogradi, travniki, gozdovi in vsemi pritliklinami.

Važno pa je, da je neki plemič Valtun 29. sept. 895 dobil v popolno last tri kraljeve kmetije pri Rajhenburgu v „marki ob Savi“ in pri Krškem vlastelinstvo. To je bila podlaga poznejših ogromnih posestev rodovine, kateri je bil praoče ta Valtun, prednik blažene Heme. Iz njenega sorodstva so se razvili, kakor bomo videli, sovneški gospodje in celjski grofi.

Zagonetno je, odkod se je vzelo tako zgodaj nemško ime „Richenburg“ globoko doli v slovenski zemlji, dočim istočasno, prej in slej srečavamo čisto slovenska imena naselbin po gornjem Koroškem, Štajerskem in celo po Avstriji, kamor je gotovo že zgodaj dospela nemška kolonizacija. Privesek -burg kaže, da je že takrat stal rajhenburški grad, ki ga je moral postaviti v karolinški dobi kak nemški priseljenec, ker če bi bil nastal pred frankovsko zavlado, bi gotovo imel sloven-

sko ali morda latinsko (rimsko), ali celo galsko ime. Ali morda tiči v imenu „Richen-“ vendar slovenska korenika „Reka“ t. j. Sava? Ker se na nasprotni obali stoječ kraj imenuje po reki Krki „Krško“, bi se analogno lahko imenoval n. pr. Rečengrad, ker je Sava reka v polnem pomenu v primeri s Krko in drugimi pritoki.

*

Karolinška kolonizacija se je držala bolj ali manj še starih rimskih cest in naselbin, zlasti središča veleposestev, dvorci (curtes) so bili radi lažjega dovoza in odvoza, kjer le mogoče, ob starih rimskih cestah. Tak dvorec je obsegal gosposko hišo in gospodarsko poslopje, naokrog so stale lesene koče nesamosvojnih hlapcev, večinoma Slovencev. Po obližnjih selih so bili naseljeni nesvobodni kmetje in najemniki, Slovenci in vmes tudi Nemci. Med njimi so bili tudi svobodni, z Bavarskega naseljeni Nemci, a tudi domačih svobodnjakov ni nedostajalo.

Veliko število velmožev s slovenskim imenom, navzočih l. 850. pri posvečevanju cerkve v Blatogradu, kaže, da je še takrat veliko zemlje bilo v rokah domačega plemstva. O kakem inorodnem gospodujočem sloju moremo le toliko govoriti, kolikor so se naseljevali k nam nemški velikaši, sicer je pa gospodujoč plemiški in podložni sloj splošna evropska prikazen, koder se je razvil fevdalni sistem. Svobodni kmetje so ob prvi kolonizaciji ustanavljali bolj raztresena zaselja, kjer so lahko po potrebi širili obdelavo zemlje, ki je je bilo dovolj na razpolago. Nesvobodne kmete so že iz upravnih ozirov naseljevali bolj v strnjenih skupinah.

Novi doseljenci so krčili šume in ustanavljali nove naselbine, ker je lastniku zemlje bilo mnogo do tega, da bi mu zemlja čim več nesla. Doseljeni Nemci so bili že pokrščeni, domačine je še trebalo pokristjaniti. Na posestvu so postavili cerkev in kjer je bilo več Nemcev, so dobili kajpada nemškega duhovnika, tako se je začelo ponemčevanje. Najstarejše cerkve so nastale v središčih gospodarskih in upravnih okrožij, ki so se mnogokod dala primerjati s starimi okrožji v rimski dobi. Ker je

W Panonija bila opetovano strašno opustošena in ljudstvo poklano ali raztepeno, se je prav tu nemško naseljevanje v karolinški dobi veliko bolj razvijalo nego v gosteje obljudeni Karantaniji. Da je šlo tako naprej, bi se bila Panonija prej germanizovala kakor Karantanija. Sreča v nesreči je bila v tem oziru, da so madjarski navali ustavili ta nemški dotok, že izvršeno nemško kolonizacijo pa večinoma uničili. Vendar še dandanes frankovski sistem hiš po Gradiščanskem (Burgenland) spominja na staro frankovsko kolonizacijo v karolinški dobi. Sličen pojav se je ponovil pozneje, ko so turški navali zaustavili nemško naseljevanje in tako preprečili germanizacijo južne Štajerske.

Madjarski navali.

U Prvi nastop Madjarov v naših krajih se stavi navadno v l. 892., ko so pomagali Arnulfu proti Svetopolku, a iz solnograških letopisov, ki jih je našel in izdal Ernest Knebl,⁴² je razvidno, da se je prva bitka z Madjari vršila že l. 881. (*primum bellum cum Ungaris ad Weniam*) pri Dunaju, tako namreč razlagajo ime „ad Weniam“. L. 896. so se stalno naselili po nižini ob reki Tisi in njenih pritokih, odtod so se širili dalje po panonski ravnini, ki je bila kakor nalašč za njih nomadsko življenje. Staro slovensko prebivalstvo so nekaj poklali, nekaj zasušnili in se je izgubilo v madjarskem morju, največ pa ga je najbrže zbežalo preko Drave pod okrilje hrvatsko-slovenskega bana Braslava med Dravo in Savo. Vendar se je tudi ob Donavi še dolgo ohranil slovenski element, ob zapadnem robu pri Muri celo do dandanes — naši Prekmurci. Hribovje ni ugajalo Madjarom z njihovo konjico, zato se še dandanes opaža ob jezikovni madjarsko-slovenski meji, da Madjari posedajo rodovitne ravnine, Slovenci pa so potisnjeni v manj rodovitna brda. Mursko ravnino zapira proti ogrski ravnini hribovje, ki se loči

⁴² Eine neuaufgefundene Salzburger Geschichtsquelle v Mitteilungen d. Gesellschaft für Salzburger Landeskunde LXI (1921), str. 33—54.

od štajerskega gorovja in se pri Kaniži izgublja v ogrsko ravnino. Ti kraji so bili tudi ob prihodu Madjarov pod oblastjo hrvatskega bana Braslava, ki je krepko branil svojo zemljo, vendar ni mogel preprečiti, da ne bi Madjari s svojo konjenico vdrli tudi v Podravino in jo opustošili.

Madjari so začeli napadati tudi Belo Hrvatsko, ali tukaj je medtem nastala krepka vojaška država pod Tomislavom, prvim hrvaškim kraljem, ki je odbil Madjare, jih spodil preko Drave in razširil svojo oblast do Drave in deloma celo do Donave. Del Prekmurja je bržkone prišel pod njegovo oblast.

L. 898. so že zopet Nemci začeli vojno z Moravci, Madjari so medtem brez skrbi plenili in pustošili sosedne zemlje. Največ je trpela dolnja Panonija, bivša Koceľjeva državica. Med l. 896.—900. so tako opustošili zemljo med Donavo in Dravo, da l. 900. po vsej Panoniji ni bilo nobene cerkve več, na dolgo in široko po nekaj dni hoda se ni videlo drugo kot opustošena zemlja, poročajo nemški škofje papežu Ivanu IX., vkljub temu v istem pismu drzno trde, da morajo Slovani radi ali ne radi priti zopet pod nemško vlado. Slovani so tožili Nemce, da podpirajo Madjare, škofje pravijo, da jim niso dali denarja, pač pa laneno obleko, da bi utolažili njih divjost, torej je vendar med Madjari in Nemci bilo neko prijateljstvo.

Kjer sta nekdam Pribina in Kocelj postavila cerkve in gradove ter obljudila sela, se je sedaj kadil le dim iz ruševin. Kakor prejšnjim barbarom, se je tudi Madjarom zahotelo solnčne Italije. L. 898. so se madjarski konjiki odpravili na pot ter po stari rimski cesti Ptuj-Celje-Emona, čez Hrušico in skozi Vipavo hrumeli proti Italiji, enako naslednjega leta, in so se vrnili nekje meseca julija l. 900. Ti pohodi so se ponavljali. Madjari so se v dveh smereh zaganjali v zapadne dežele: ob Donavi proti Bavarski, čez Prekmurje, Spodnje Štajersko in Kranjsko v Italijo.

L. 901. so napadli Karantanijo, pa so bili na veliko soboto (11. aprila) potolčeni nekje na karantanskih tleh. Ta svoj poraz so Madjari osvetili šest let pozneje, ko so

5. jul. 907 potolkli bavarsko-karantansko vojsko ter se polastili Srednje in Spodnje Štajerske. Sedaj jim je bila odprta pot v Karantanijo in v Italijo. Na našo zemljo se uleže gost mrak in celih 66 let nam noben vir ne poroča niti črke o njej.

L. 906. je prepadla tudi nekdanja mogočna moravska država ne samo pod madjarskimi udarci, marveč veliko bolj zaradi notranje nesloge in zahrbtnega postopanja Nemcev. Tako je bil uničen velikopotezen načrt, ob Donavi ustanoviti močno slovansko državo. Propad moravske države in Ciril - Metodovega kulturnega dela v naših krajih je imel globoke posledice, ki segajo do današnjega dne.

Ob prihodu Madjarov v Podonavje je še bilo med Slovenci dokaj domačega plemstva in svobodnjakov. To se sme sklepati iz precejšnjega števila imen, ohranjenih v raznih virih, kakor tudi iz razmeroma majhnega števila zajmov, ki so bili v predmadjarski dobi podeljeni tujim cerkvam, samostanom in velikašem, znak, da je zemlja bila v rokah domačinov. Po madjarski invaziji se je to korenito spremenilo. Večina starega domačega plemstva je padla v bojih z Madjari, drugi so se potujčili, prazna zemlja je postala last vladarja, ki jo je daroval, komur se mu je zdelo primerno.

Po hribovitih krajih si madjarskega pustošenja ne smemo prehudo predstavljati. Prosto ljudstvo je bežalo pred divjaki v gore in težko pristopne šume, kjer se madjarska konjica ni mogla lahko kretati. Pohorje in gorovje med Bočem in Savo je dajalo ljudem varno zavetje. Kakor vsak barbar je tudi Madjar odnesel, snedel in popil, kar je bilo zanj. Ljudi je pa klal le takrat, če so se mu upirali. Rajši je krepke in zdrave ljudi vlekel v sužnost.

Že ob Črnem morju so imeli Madjari navado, da so lovili Slovane in jih zamenjavali za razno blago grškim trgovcem. To kupčijo so nadaljevali v Panoniji. Daleč naokoli so lovili domačine in spravljali ujetnike v jadranska пристanišča, kjer so jih prodajali Benečanom, Grkom in Židom, a ti so jih odpravljali na dvore raznih mohamedanskih vladarjev v Aziji, Afriki in v Španiji. Po vseh

delih starega sveta so raztresene kosti naših prednikov, ki so kot sužnji služili daleč proč od svoje nesrečne domovine. To kupčijo so Madjari nadaljevali še tudi pozneje, ko so bili že pokristjanjeni. Šele kralj Koloman je prepovedal prodajanje sužnjev v inozemstvo, doma so to prakticirali še kesneje in v drugi obliki celo še v 19. stol., ko so slovaško in slovensko deco postavljali na trg v madjarskih mestih, kjer so si jih madjarske rodovine, ki so bile brez otrok, po volji izbirale in z njimi množile madjarstvo.

S tem žalostnim poglavjem se končuje stara slovenska doba, ki se je v Panoniji začela z avarskim robstvom, prinesla kratek podvig svobode in kulturnega dela ter se končala z geslom nemških škofov: „Slovani morajo radi ali neradi pod našo oblast!“ Kjer ni mogel Nemec uveljaviti svoje oblasti nad Slovanom, jo je pa Madjar. Dasi med seboj često sovražna, sta bila vendar od početka do danes vedno edina proti Slovanom.

Doba restavracije in nove kolonizacije.

(1000—1300.)

Ptujska marka in nje priključitev k ostali Štajerski.

Srednji in Spodnji deli poznejše štajerske dežele so začetkom 10. stol. prišli večinoma pod madjarsko oblast, ne tako Karantanija v ožjem pomenu. Ob Dravi madjarska oblast gotovo ni segala čez glasovito Dravsko šumo okoli Fale in Brezna. V Karantanijo so sicer Madjari opetovano hodili plenit, vendar kulturno življenje ni bilo prekinjeno. Kot karantanski vojvodi se v tem času omenjajo Arnulf, Bertold, Henrik. Ko so se natančneje seznanili z madjarsko strateško tehniko, se je iz Bavarije in Karantanije začela polagoma pripravljati ofenziva proti Madjarom. Med 921—930 so se najmanj štirikrat pripodili v Italijo, vsakokrat skozi Spodnjo Štajersko in Kranjsko. L. 913. dne 12. avgusta so jih združeni Bavarci in Karantanci hudo porazili ob reki Travni, vendar niso mogli preprečiti, da so Madjari zaporedoma l. 947, 949, 951 divjali po Bavarskem in se usuli proti Italiji, zopet po cesti Ptuj-Ljubljana-Akvileja.

Odločilna je bila bitka proti Madjarom 10. avg. 955 na Leškem polju blizu Augsburga, v kateri je cesar Oton I. popolnoma porazil Madjare, a Oton je bil preveč zaposlen, da bi bil mogel sam izkoristiti zmago in pripraviti Madjarom enako usodo, kakor nekdaž Karel Vel. Avarom. Nadaljnje bojevanje proti Madjarom je Oton prepustil lokalnim veljakom, ki so z večjo in manjšo srečo potiskali Madjare vedno bolj proti Muri. Vzporedno s temi uspehi so se meje Karantanije širile čimdalje bolj

proti iztoku, tako da je koncem 10. stol. segala na severo-iztoku že do reke Labnice (Lafnitz), na jugu pa do Slovenskih goric, izvemši ormoški in ljutomerski okoliš.

Sedaj se začne po večletni temi zopet nekoliko svitati v naših krajih. V listinah se vnovič pojavljajo kraji ob Muri, Dravi, Savinji in Savi, ki so bili od l. 907. izgubljeni.

Jedro Karantanije so obkrožale nalik vencu kra-jine ali marke, t. j. obmejno ozemlje, ki je sprejemalo in odbijalo sovražne udarce. Krajina je tvorila upravno enoto in se je delila v manjše grofije. Zemlja ob srednji Muri okoli Gradca in Vildona se je imenovala karantanska marka. Druga marka je bila ob Dravi: „Marchia Transsilvana“ se je raztezala od velike dravske šume čez Dravsko polje in se je imenovala tudi Ptuj-ska marka, ker je bil Ptuj najvažnejše in takrat edino mesto v teh krajih. Mejo je proti Karantaniji delala obojna Velika, pritok Drave z desne in leve strani, razvodje med Savo in Dravo jo je ločilo od Savinjske marke, ki je pri Mirni in Krki segala tudi preko Save. Sicer je bila onstran Save kranjska marka.

Napram Hrvaški je že v 10. stol. Sotla delala mejo nemške države.

O velikih bojih, ki so se morali vršiti, preden so Madjare vrgli preko Drave, nimamo iz 10. stol. nobenih poročil. A zgodilo se je to nedolgo po bitki na Leškem polju. Sedaj se je Solnograd spomnil svojih nekdanjih posestev, in ker se mu je najbrže zgubila pristna listina, si je pomagal s ponaredbo Arnulfove listine. Ponaredba nosi datum 20. nov. 890 in ima veliko historično vrednost. Ker sta Oton II. in Oton III. potrdila na podlagi ponaredbe solnograške pravice, ima za naslednje čase tudi pravno veljavo, zatorej se nam je sedaj pomuditi pri tej listini, ki nam v marsičem osvetljuje zemljiškokogospoke razmere okoli Ptuja v 10. in sledečih stoletjih. Naštevajo se v teh listinah tudi kraji v bivši Koceljevi kneževini, ki so gotovo še bili v madjarskih rokah, toda pri potrdilih se je mehanično prepisovala stara listina in se je vsaj uveljavila pravica do stvari, četudi je niso dobili v de-

jansko posest. Sicer pa je pri umikanju Madjarov bilo vsaj upanje, da pride Solnograd zopet do svoje stare posesti. V Blatogradu je dobil nadškof opatijo sv. Adrijana, nadalje devetino v mestu od vseh ondotnih kraljevih dvorcev, mitnico in ribnik. V „Salapiuginu“ je daroval kralj 300 kmetij in toliko vinogradov in sploh vse, kar je imel tam (kralj), cerkev v Kvartinah in Gensi, v Pečuhu mitnico, vinograde, šume in vse, kar so predniki dali v zajem, on daruje v last. Potem daruje kralj vse, kar je imel v „Ruginesfeldu“. „Ad Durnauua“ daruje cerkev, ki je bila postavljena v čast sv. Rupertu in mnogim drugim mučenikom, z goro „Parauuoz“, z vinogradi, njivami, travniki, šumami in z vsem, kar je imel okoli gore. Na to sledi Ptuj: tukaj daruje cerkev z desetino in dva dela mesta s sodnijo in mostom, kar so že predniki bili podarili; od svoje strani pa še tretji del mesta, ki je bil last (nekega) Karantanca, pa mu je bil odvzet radi veleizdaje, izvzemši to, kar je dobila njegova žena radi zveste službe, namreč v zgornjem delu mesta na iztočni strani dvorec, kjer so začeli staviti novo cerkev; v dolnjem delu mesta na zapadni strani pa tiste dvorce, ki jih je imela takrat v lasti, s sto kmetijami in vinogradi v Zistanesfeldu, kjer še niso predniki nikomur nič podelili. Radi nadškofove zveste službe prepusti solnograški cerkvi zemljo od dveh postavljenih kupov ob Dravi in od mejne višine Breg (uuagreini) po Pobrežju do izliva Dravinje v Dravo.

Kot ugotovljeno je smatrati to-le: Solnograško ozemlje je segalo od Hrastovca blizu Sv. Lenarta v Slov. goricah do izliva Pesnice v Dravo. Ko je bilo koncem 12. stol. osvobojeno ormoško okrožje, je tudi ta zemlja brez vsakega ugovora priznana solnograškim škofom. Ptuj in Vurberg tvorita pozneje ločeni solnograški gospoščini. Na Murskem polju je istotako v 13. stol solnograška posest izrečno priznana. Vsa ta lastnina mora imeti oporo v starejših darilih, na tem ozemlju nam je torej iskati vsaj nekatere l. 860. naštetih krajev.

Glede tistih dveh kupov, ki se omenjata kot mejnika in sta delala zgodovinarjem veliko preglavice, je vpra-

šanje sedaj rešeno. Pred dobrim polstoletjem sta stala blizu hajdinske cerkve dva velika prehistorična kupa,⁴³ ki sta sedaj razvožena. Desni ozki rob dravskega brega je bil dan Solnogradu zaradi mostu.

Arnulfova listina govori tudi o solnograški posesti ob Sulmi pri Lipnici, a za nas je važnejša tozadevna listina Otona I. z dne 7. marca 978. S to listino je podaril Oton I. nadškofu Frideriku Dolenji dvor, nemški Niedernhof, potem 50 k temu dvoru spadajočih kraljevih kmetij tam, kjer bi nadškof želel, da se mu izmerijo, dalje blizu dvora ležeč gozd „Susil“ in pri mestu „Zuib“, ki je sedaj naseljeno, karkoli je tam kraljevega, in Lipnico poleg imenovanega mesta. Vse to, kar so predniki izročili Solnogradu, prepušča cesar v polno last. V tem darilu je več kulturnozgodovinsko zanimivih črtic. Pri Dolenjem dvoru imamo nazoren zgled, kako so postajala nemška krajevna imena. Listina izrečno pravi najprej, da se kraj v slovenskem jeziku (*lingua sclavanisca*) naziva „Vdulenidvor“, nemški pa „Nidrinhof“. Prvotna slovenska imena so kratkomalo predstavljali, slovensko ime je pa Nemec zapisal tako, kakor ga je navadno slišal, namreč s predlogom v, včasih tudi iz ali s. Tako se je prvotni predlog sčasoma celo v slovenskem nazivu pod vplivom nemških pisaren združil z imenom samim. Zanimivo je, da v tem slučaju nemško ime ni moglo spodriniti slovenskega, ker se še kraj dandanes imenuje Udelsdorf pri Arvežu, znak, da se je tu slovenski živelj dolgo ohranil. Ker listina pravi, da se k dvoru spadajoče kmetije morajo šele izmeriti, kjer bo nadškof želel, je iz tega sklepati, da še takrat niso bile zaokrožene in naseljene. Pač pa je bilo naseljeno in zasedeno mesto (*civitas*) Zuib. Listina izrečno pravi, da je naseljeno in od kolonov zasedeno mesto, o okolici pa pravi, da daruje nadškofu vse, kar je tam kraljevega. Naziv „*civitas*“ (mesto) pridevajo listine tistega časa v naših krajih le še Ptuj, torej je Zuib preostanek starega rimskega mesta. Zraven so Slovenci ustanovili novo naselbino Lipnico, ki se je razvila v današnji trg. S tem darilom je Solnograd dobil

⁴³ W. Schmid v Zeitschr. d. H. Ver. f. St. 1922.

ozemlje ob severnem vznožju Kozjaka. Ko je potem l. 1135. še Rudolf Witenwald odstopil Solnogradu svoje vlastelinstvo, ki se je raztezalo ob Jareninskem potoku do izliva v Pesnico, se je solnograška posest celo približala ptujskovurberški, a nadškof Konrad je to vlastelinstvo s cerkvijo vred odstopil l. 1139. admontskim benediktincem.

Po Madjarih močno opustošeno Dravsko polje na desni strani Drave je l. 980. spadalo pod upravo grofa Rahvina, kateremu je cesar Oton III. dne 17. oktobra 985 podelil 15 kraljevskih kmetij v Razvanju pri Mariboru, če bi se pa tam ne dobilo toliko zemlje, naj se vzame v sosednih vaseh ali v okraju Zitdinesfeld t. j. na Dravskem polju niže od Maribora. Zapadno mejo te grofije, oziroma Ptujске marke, označuje natančnejše listina Otona II. l. 980. Meja je šla po vrhovih gorovja pri Vitanju ter je Rahvinova grofija mejila z Markvardovo in Savinjsko.

Rahvin je upravljal svojo grofijo v zelo težavnih okoliščinah pod cesarjem Otonom II. in III. Njegov sin Alboin je bil okoli l. 1005. briksenski škof. Rahvin je bil iz stare in mogočne karantanske rodovine, katere praoče se smatra Aribon, ki je l. 904. dobil od kralja Ludovika Göss in druga obsežna posestva okoli Ljubnega na Gornjem Štajerskem. Ta rodovina je imela obširna posestva na Koroškem v Junski in Lavantiinski dolini okoli Št. Pavla, pa tudi v Dravski in Savinjski dolini.

Ti grofje so imeli nalogo, da so potiskali Madjare od Drave proti Muri in s tem širili tudi svojo oblast čez Slovenske gorice in Mursko polje, kolikor ni bila zemlja solnograška last.

Rahvinov naslednik je bil menda njegov sin Aribon, ki se slučajno omenja v briksenskih tradicijah, drugače bi niti ne vedeli zanj. Aribon je upravljal ob enem Junsko grofijo ter je najbrž umrl brez moških potomcev, pač pa je imel hčer Rihardo, katero je vzel Sigfrid Šponhajmovec iz Porenja. Tako so prišli v Karantanijo Šponhajmci, ki imajo dolgo časa zelo važno vlogo v naši zgo-

dovini. Karantaniji je dala ta rodovina 8 vojvodov, cerkvi več škofov, opatov, celo patrijarha v Ogleju.

Sigfrid je imel z Rihardo tri sinove: Engelberta I., Hartvika, ki je postal nadškof v Devinu (Magdeburg), in Hermana, vojvoda devinskega (Duino). Našo zemljo je prevzel Engelbert, ki je imel z ženo Hedvigo Eppensteinsko 5 sinov in hčer Rihardo. Med njimi je za Sp. Štajersko najvažnejši Bernard, imenovan tudi Mariborski ali Trušenjski. On je najbrž postavil mariborski grad in ustanovil mariborsko mesto. Posedal je tudi konjiško in laško okrožje. Oženjen je bil s Kunigundo, hčerjo štajerskega mejnega grofa Otokarja I. (1129—1164). Ker nista imela otrok, sta postavila za dediča Otokarja. Na stare dni se je Bernard odpravil na križarsko vojno in je padel v bitki s Saraceni pri Laodiceji 16. nov. 1147. Kunigunda je umrla kot redovnica-benediktinka 20. jul. 1161. Otokar je podedoval zemljo med Muro in Dravo, Ptujsko marko desno od Drave, konjiško okolico in Laško. Tako so ti deli bili priključeni Štajerski deželi, izvzeta je bila solnograška posest, Savinjska marka in Mislinjska dolina krog Slovenjgradca.

Okoli l. 1180. se prvič zasledi ime „Stiria“, ki se v nemški obliki „Steiermark“ udomači šele proti koncu 13. stol., znak, da se je ta kronovina razvijala polagoma in nekam umetno. L. 1180. je Friderik Rdečebradec povzdignil štajersko marko v vojvodino in jo ločil od Bavorske.

Jedro dežele je tvorila marka ob srednji Muri; njen grof je upravljal prejkone že okoli l. 995. več grofij ob Aniži, Murici in Muri, pozneje še Travenski okoliš (Traungau). Ko je l. 995. Karantanija postala samosvoja vojvodina, se je ozemlje, katerega središče sta bila sedanji Gradec in Vildon, zvala „Karantanska marka“, ki se omenja v listinah 1058 in 1059, a ta marka ni imela za državo tistega pomena kakor Iztočna marka ob Dunajskem lesu, ker tam je kotlina Donave vodila v osrčje Nemčije, tukaj pa Mura le v zaprte gorske doline, kamor sovražnikov ni tako mikalo kakor na Bavarsko, ki je bila za državo velikega pomena. Imenovala se je tudi „Hengist“ po

svoji glavni utrdbi nekje v obližju Sv. Marjete pri Lebringu. Ta marka je tvorila upravno enoto in ni bila razdeljena v manjše grofije. Na jugu se je Karantanska marka raztezala do Ernovža in potem ob Muri do Radgone, na zapadu čez Lučane do vrha Radlja in Golovca.

Bojni pohod Henrika III. (1039—1056) proti Madjarom, ko so se bili srditi boji okoli Ptuja in na Murskem polju, je določil Labnico za mejo med Karantansko marko in Ogrsko.

Ptujska marka je bila v svojem zapadnem delu precej šumovita (Pohorje in Dravska dolina), iztočni del zavzemajo nizki grički Slovenskih gor, vmes potočki, Pesnica, Velika in Ščavnica ter ozke doline. Ta del je bil sovražnim napadom lahko dostopen. Ko so potem okoli 1200 Madjarom iztrgali Borl, Veliko Nedeljo, Ormož in Središče, je postala iztočna meja nekoliko bolj varna, vendar so jo še potiskali sem in tja.

Otokar II. (1164—1192), prvi vojvoda štajerski, je bolehal na gobovi bolezni in je bil brez otrok. Zato je sklenil, svojo vojvodino prepustiti Leopoldu avstrijskemu, Babenberžanu. Vkljub svoji bolezni je Otokar II. pridno potoval po svoji deželi, prišel je opetovano v Maribor in Radgono. Leopold (II.) je vladal le dve leti (1192—1194), potem je Štajersko prevzel mlajši sin Leopold III., Avstrijo pa starejši Friderik, po njegovi smrti (1198) pa je Leopold združil obe deželi.

Leopold je stal odločno na strani cesarjevi, zato je cesar Friderik II. zaročil svojega sina Henrika z Leopoldovo hčerjo Marjeto. L. 1199. se je začela vojna z Ogri, ki so vdrli na Štajersko, a pri tej priliki jim je Friderik Ptujski iztrgal ormoški okraj.

Leopoldova vlada je znamenita tudi za Spodnjo Štajersko v tem oziru, ker je čez Savo ob stoku Savinje dal pozidati nov most (odtod ime Zidani most), kar je močno pospešilo trgovino od Gradca proti Italiji.

Leopold III. se je l. 1217. udeležil križarske vojne v sveti deželi. V njegovem spremstvu so bili tudi slovenski vitezi s svojim moštvom, tako Reimbert Cmureški, Ulrik in Gundaker iz Murščaka (med Radgono in Ljutomerom),

ki se navajata kot priči v listini, ki jo je Leopold izdal pred Damietto 1218.

Po smrti Leopoldovi (1230) je sledil Friderik Bojeviti (1230—1246), nasilen, okruten in brezobziren človek. Sprl se je z vsemi sosedi, s cerkvenimi dostojanstveniki in cesarju samemu je kljuboval.

Radi njegovega neprestanega vojevanja je naša dežela, v kateri se je kulturno življenje začelo lepo razvijati, silno trpela. Za njegovega časa so na Ogrsko vdrli divji Mongoli, ki so na svojem divjem pohodu na Hrvaško čez zamrzlo Dravo opraskali vsaj iztočni rob Prekmurja in Štajerske. Ogrski kralj Bela IV. se je v svoji stiski zatekel v Avstrijo, Friderik pa je na grd način izrabil nesrečo svojega soseda in ga kot begunca prisilil, da mu je odstopil tri obmejne županije: Viselburško, Šopronjsko in Železno, kjer so torej Slovenci zopet prišli s svojimi štajerskimi sobrati pod istega vladarja. Ko so Mongoli odšli, si je kralj Bela oddahnil in je zahteval one županije nazaj. Ker pa Friderik ni hotel vrniti teh županij, je prišlo do vojne med Ogri in Friderikom. V bitki ob Litvi 15. junija 1246 je Friderik sicer zmagal, a sam obležal mrtev na bojišču.

Savinjska marka in njeni grofje.

Ob Savi in Savinji srečavamo ta čas savinjske grofe, ki so dobili v 10. in 11. stol. razmeroma največ zemlje na Spodnjem Štajerskem. V prejšnjem odseku smo videli, da je kralj Arnulf obdaroval ob Savi nekega Valtuna. Ker ni sledu, da bi on ali kateri njegovih potomcev izgubil to zemljo, smemo sklepati, da je njegov potomec tisti Viljem, ki nastopa koncem 10. stol. kot lastnik teh posestev.

Temu Viljemu je podaril cesar Oton II. l. 980. od svoje lastnine 20 kraljevih kmetij v grofiji Rahvinovi na iztočni strani gore Dobriča do vrhov Stenice in Brezja, pa med Dobričem in lastnino grofa Markvarta ter v tistem delu Rahvinove grofije, kjer se je ta dotikala Savinjske grofije. To darilo predstavlja poznejšo gospoščino Vitanje. Če bi ne bilo na rečenem pro-

storu dovolj zemlje za dvajset kmetij, se naj poišče v sosednih delih Rahvinove grofije. Baš ta opomba kaže, da še kmetije niso bile razmerjene in naseljene. Novi lastnik je kajpada začel s kolonizacijo. Ta Viljem je vzel za ženo H e m o , potomkinjo onega Svetopolka, ki mu je cesar Arnulf l. 898. podelil okrožje Breže, oziroma Krško grofijo na Koroškem in se je po gradu Selče imenovala ta rodovina S e l š k a . Imela je tudi obsežna posestva v Aniški dolini, okoli Pilštanja in na Radlju okoli Marenberga. Vsa ta obsežna posestva so se radi ženitve združila in potem znatno pomnožila. Po starem izročilu, ki sega že v 12. stoletje, je bila Hema sorodnica cesarja Henrika II. (1002—1024). Če pomislimo, da je bil Henrikov oče, Henrik Prepirljivec, nekaj časa karantanski vojvoda in sploh v ozki zvezi s Karantanijo, je to prav lahko mogoče, ker so se sorodstvene tradicije v srednjem veku zelo zvesto čuvala. Darilo Henrika II. iz leta 1016., potrjeno po Konradu II. 1028, obsega: 1. neko vlastelinstvo, ki ni natančneje imenovano; 2. trideset kraljevih kmetij v Kozjem (tako se tolmači ime „Traskendorf“); 3. vse to, kar je imel cesar med rekami S a v o , S a v i n j o , S o t l o in M i r n o (na Kranjskem) z vsemi pritliklinami, z njivami, travniki, pašniki, šumami, z gorami in hribi, z lovom, z vodami in njih pritoki, z ribištvom, mlini, poslopji, z izkrčenim in neizkrčenim zemljiščem, obdelanim in neobdelanim, z mitnicami in sploh vsem pridom, ki ga daje zemlja. Z darovano zemljo lahko grof stori, kar hoče, jo obdrži, proda ali zamenja. Listina izrečno pripominja, da se vse to nahaja v njegovi t. j. Viljemovi grofiji, v Savinjski pokrajini. Pod neimenovanim vlastelinstvom je najbrž umeti poznejšo gospoščino v Podčetrtku in Rogatcu, kjer se l. 1141. imenuje vlastelinstvo „Cest“. Drugo obsega, kakor rečeno, kozjanski okraj, ki se je tukaj sklepal s pilštanjskim posestvom, katero je Hema podedovala po svojih starših, a se ne ve, kdaj bi bilo prej darovano. Tretje tvori ozemlje poznejše gospoščine v Mokronogu.

Cesar Henrik II. je imenoval za karantanskega vojvoda Adalberona Eppensteinskega, ki je bil pri njem v

visoki milosti. Henrikov naslednik Konrad II. pa je bil nasproten Adalberonu, še preden je postal cesar, dasi sta bila v sorodstvu. Adalberon je dobil že leta 1000. od cesarja Otona III. v Karantaniji in karantanski marki 100 kmetij, katere si je lahko vzel, kjer je hotel. Cesar Konrad II. pa, da pokaže svojo nemilost Adalberonu, je demonstrativno obdaroval Viljema, soproga Heminega. Ne samo da mu je potrdil darilo Henrikovo, temveč podaril mu je še 30 kmetij med vodami Koprivnico, Hudinjo in Voglajno. To ozemlje je tvorilo podlago poznejši mogočni graščini v Lembergu pri Dobrni nad Celjem. Adalberon je netil skrito sovraštvo proti cesarju in njegovemu varovancu Viljemu, ki je pa umrl že pred l. 1015.

Okoli l. 1035. so obdolžili Adalberona, da se skuša s pomočjo Hrvatov in nezadovoljnih podložnikov upreti cesarju in odtrgati Karantanijo od cesarstva — nov poskus osamosvojiti Karantanijo, opirajoč se zopet na Hrvate, katerim je takrat vladal kralj Krešimir II. († 1035). Adalberon je bil obsojen radi veleizdaje, izgubil je vojvodstvo in mejno grofijo karantansko. Karantanska marka t. j. sedanja Gornja Štajerska je bila ob tej priliki ločena od Karantanije. To je prvi korak za ustvaritev poznejše kronovine Štajerske. Ondi naseljeni Slovenci so bili tako odtrgani od ostalih Slovencev in njih germanizacija je sedaj hitro napredovala. Adalberon je dolžil svoje nesreče Viljema, sina Heminega. Iz maščevanja je nahujskal rudarje v Heminih rudnikih pri Selčah ter so ubili oba Hemina sina, Viljema in Hartvika (1036). Tako je vdova Hema postala sama lastnica ogromnih posestev. Bogoljubna žena je sklenila, svoje bogastvo obrniti v prid cerkvi.

Najprej je ustanovila in bogato obdarovala nunski samostan v Krki na Koroškem, kjer je že njena mati Ima začela (975) zidati samostan in kjer je želela preživeti v miru zadnje dni svojega življenja. Svoja posestva ob Aniži in v Paltentalu je darovala okoli 1041 solnograškemu nadškofu Balduinu (1041—1046) v ta namen, da se ondi ustanovi moški samostan. A to je izvršil šele

nadškof Gebhard l. 1074., ki je Hemino volilo znatno pomnožil s skrbnim gospodarstvom, z novimi darili in strogim izterjevanjem desetine med Slovenci. Tako je l. 1074. nastal benediktinski samostan v Admontu, s katerim bomo imeli kmalu opraviti tudi na spodnještajerskih tleh. L. 1043. dne 6. jan. je grofica Hema od nadškofa odkupila desetino od svojih posestev na Koroškem ter izposlovala krstno in pogrebno pravico za koroške cerkve, ki jih je dala postaviti. Za vse to je dala nadškofu Rajhenburg ob Savi in Adegliacco (Jedlico) v Furlaniji. Tako postanejo Rajhenburg, Videm ob Savi in Brežice solnograška last.

L. 1043. dne 15. avgusta je nadškof Balduin slovesno posvetil v Krki cerkev Matere božje in nov ženski samostan. Pri tej priložnosti je Hema po svojem zastopniku Preslavu med drugim podarila krški cerkvi vse to, kar je imela v Savinjski dolini. Izvzete so bile le štiri vasi: Dramlje, Hotunje, Kameno (Steindorf v občini Sv. Jurija ob južni železnici) in Ponikvo (Sirdosege) ter rajhenburško vlastelinstvo, ki je bilo že prej izročeno solnograškemu nadškofu. Važna je pa v dotični listini naslednja določba: ako bi v Krki prenehala služba božja ter bi nadškof ali kateri njegovih naslednikov hotel dati cerkvena posestva v najem ali si jih prisvojiti za svojo rabo, tedaj ima njen sorodnik Ažvin (Aschuuin) pravico, za 15 penezov odkupiti samostan in ga obrniti v prvotni namen.

Hema sama je bila brez potomstva, a važna oseba je ta njen sorodnik. Ob enem si je Hema v tisti listini pridržala pravico, še komu drugemu kaj podariti, gotovo je pri tem mislila tudi na tega svojega sorodnika. Hema je umrla 29. junija, a letnica 1045. ni popolnoma gotova.

Omenjeni Ažvin je bil po smrti Heminega sina najbrž mejni grof Savinjski, od Heme pa je bil postavljen tudi za zavetnika krški cerkvi in samostanu.

Ažvin je umrl med l. 1045.—1060. Imel je več sinov, ki imajo velik pomen v takratnih časih, zlasti v investiturni borbi med papežem in cesarjem. Eden izmed sinov Ažvinovih se je imenoval Vecilo ali Verinher, njegov

brat pa Aribon. Ta dva sta si razdelila dedščino po očetu v kraju Hrovatu na Koroškem ter na Radlju nad Dravo. To je pač oče najbrž dobil po Hemi. Vecil je imel za ženo Ditbergo, sestro solnograškega nadškofa Gebharda ter je imel z njo sina Gebharda, ki je pa umrl v zgodnji mladosti. Tudi Aribon je imel sina, Alboina. Alboin je umrl že pred l. 1084., Vecil je pa po smrti svoje žene stopil v samostan in umrl v visoki starosti okoli l. 1090.

Za časa papeža Gregorija VII. (1073—1085) in cesarja Henrika IV. (1056—1106) je izbruhnil svetovnozdgodovinski boj med papeštvom in cesarstvom, ki je vrgel svojo senco tudi v naše kraje in povzročil razpor v samem sorodstvu Heminem. Nadškof Gebhard je stal odločno na strani papeževi, z njim je potegnil tudi svak Vecil, o Aribonu ni slišati v tem boju nič, pač pa stopa prav močno v ospredje tretji sin Ažvinov Starhand. Patrijarh Sigehard je bil odločen pristaš cesarjev in ker je Starhand imel patrijarške zajme, je tudi on stopil na cesarjevo stran. Tako so slovenske zemlje takoj v početku investiturnega boja bile razdeljene v dva nasprotna tabora in to celo malo ozemlje Spodnje Štajerske; solnograški del je na papeški strani, oglejski na cesarjevi. Nadškofa Gebharda so v teh bojih celo pregnali iz njegove dežele in se je mogel vrniti šele l. 1086.

Vsak boj obično izzove reakcijo. Tudi v investiturnem boju se je nenavadno dvignila verska zavest in nastalo je prav v teh burnih časih mnogo cerkvenih naprav.

Starhand (I.) je imel, kolikor znano, štiri sinove: Starhanda (II.), Ulrika, Veriganda in Bernarda. Starhand, Verigand in Ulrik so pomagali po zimi 1097/8 ujeti nadškofa Tiemona. Starhand se l. 1103. izrečno imenuje mejni grof Savinjski. Ulrik istega leta izgine iz listin, četrti brat Bernard se omenja le kot Verigandov sodedič po Alboinu in sosesestnik na Radlju ter je z bratom l. 1184. daroval to zemljo Solnogradu, da je Verigand mogel dobiti odvezo od izobčenja, v katero je zapadel radi napada na Tiemona. Starhand in Verigand sta začetkom 12. stol. najmočnejša karantanska velikaša. Toda kmalu se jima je sreča obrnila. Začetkom 12. stol. je

v iztočnoalpskih deželah povsod zmagala papeževa stranka. Tudi na koroškem vojvodskem prestolu se je zgodila sprememba. L. 1122. je umrl zadnji Eppensteinevec, vojvoda Henrik. Starhand je najbrž pričakoval, da bo on postal koroški vojvoda, toda cesar Henrik V. je podelil vojvodstvo Šponhajmcu Henriku, bratu Bernarda Mariborskega, hudemu nasprotniku Savinjskih mejnih grofov. Bernard je vdrl v Krajino in potolkel Starhanda in njegovega brata. Okoli l. 1123. je Starhand izgubil mejno grofovstvo in kmalu nato umrl. Njegov brat Verigand pa je vkljub ponižanju spadal med najodličnejše velikaše, ker je l. 1124. podpisan na neki listini kot priča pivi za vojvodom, celo pred njegovim bratom. Tako odlično mesto mu je šlo kot zavetniku krške cerkve, katero dostojanstvo je prevzel po svojem rajnem bratu. Toda tudi to je izgubil. Krški škof Hiltebold, odločen gvelfovec, se je pritožil pri cesarju Lotarju II., da Verigand zanemarja svoje dolžnosti in ravna samovoljno. Cesar je dal stvar preiskati in Verigand je bil spoznan za krivega ter odstavljen od zavetništva. L. 1141. je bil že mrtev. S Starhandom je izumrla glavna linija Ažvinovih potomcev, pač pa se je nadaljevala Verigandova, ker je imel sina Henrika s priimkom Pris, Meginhalma in hčer Hemo, ki je vzela Volfrada Trebenjskega ter je bila mati poznejšemu patrijarhu Ulriku II.

Za Starhandom se imenuje mejni grof Celjski in Savinjski Gunter (med 1122 in 1137, 1144) s priimkom Hohenwart (1144).

Tukaj nastane v rodovniku Savinjskih gospodov neka vrzel. Sinova Verigandova sta namreč praočeta Planinskih in Višnjegorskih, Gunter pa se imenuje sin Pilgrima Hohenwarta in je v sorodstvu z Vovbrškimi. Istočasno se pa omenja Gebhard kot grof Savinjske doline, toda brez predikata „mejni grof“, pač pa se imenuje tudi Soneški (de Sonekke, 1173), za njim nosijo ta naslov le njegovi potomci, ki se dajo zasledovati tja do Celjskih grofov.

L. 1023. je pač Starhand lahko izgubil mejno grofovstvo, ker to je bilo itak odvisno od karantanskega vojvoda, toda rodbinsko lastnino bi jim mogel vzeti le

cesar radi kakega izdajstva ali drugega zločina. O vsem tem ni sledu. Posestne razmere, grb in visoko plemstvo Soneških govoré za to, da se v njih nadaljuje potomstvo Ažvinovo. Najbrž je imel tudi Ulrik, vnuk Ažvinov, kaj otrok.

Zadnji mejni grof Savinjski je bil Gunter. Ko je ta l. 1140. umrl, je bila ukinjena ta marka, ker ni imela več pomena in je bila že itak precej preluknjana s samosvojimi gosposčinami. Na jugoiztoku je bila zbog Heminega volila skoraj sklenjena obsežna posest solnograške in krške cerkve, na zapadu posestva oglejske cerkve in gornjegrajskega samostana, okoli Laškega šponhajmsko in potem travensko gospostvo. Vendar je Savinjska dolina ostala še naprej nekaka samosvoja celota z določenimi mejami. Na severu jo je ločila od Junske grofije Belunja, Huda luknja, Kozjak, Stenica, razvodje med Savo in Dravo od marke „onstran šume“ (ptujske), nasproti Hrvaški je delala mejo rečica Sotla, na zapadu Savinjske in Kamniške planine, na jugu je segala preko Save ter obsegala porečje Mirne s poznejšimi gradovi Boštanj, Ruchenstein, Mokronog, Radeče in Svibno (Scharfenberg). Kot središče te marke se omenja l. 980., 1140. in 1275. Celje, ki je v prvi polovici 12. stol. v rokah Gunterja Soneškega, okoli 1300 pa ga posedajo Vovbrški. Ostala je pa Savinjska dolina dolgo časa v zvezi s Kranjsko, oziroma dolenjsko ali slovensko marko. Še v 13. stol. je nobena listina ne prišteva k Štajerski, temveč le k marki, ki se večkrat 1162, 1177 in 1186 imenuje „ogrska“ marka, pod čemer se umeva predvsem svet med Bočem in Savo, ki mu še dandanes okoli Poljčan in Konjic pravijo „Krajina“, „Krajinci“.

Travenski in Babenberžani nič ne posegajo v zadeve južno od Boča. Niti sodni zbori se ne vršijo na njih posesti v Laškem ali Jurkloštru, temveč sodne zadeve se obravnavajo v Mariboru. Tudi nobeden od njih ni obdaroval samostana v Gornjem gradu. Ker so „kranjsko marko“ l. 1077. dobili od države patrijarhi, kar so jim

vladarji opetovano potrdili vse do l. 1280., so najbrž tudi patrijarhi ustvarili to marko, S a v i n j s k o pa karantan-ski vojvodi kot prednjo stražo Karantanije.

Deželna bramba.

Radi neposrednega madjarskega sosedstva je imela naša dežela kot prednja straža Karantanije in nemške države pred vsem vojnoobrambni značaj. To je vključeno že v samem pojmu „mejnega grofa“.

Mejni grof je imel pravico, ob času nevarnosti vpo-klicali vse za orožje sposobno moštvo in po deželi postaviti utrdbe. Ker v „krajinah“ ni bilo dovolj svobodnjakov za vojno službo, je mejni grof kot višji zemljiški gospod in čuvaj krajine klical pod orožje tudi nesvobodnjake. Kdor je bil sploh zmožen nositi orožje, se je moral odzvati po-zivu, drugače je izgubil polovico zajma ali posestva. Če je vojni pohod presegal štiri milje, je smel vzeti hrano za sebe in za konja od drugih, kar je seveda dajalo povod nasilstvom. Poziv se je vršil najbrž po župnijah kot naj-bolj urejenih manjših edinicah, tudi oddajanje krme je bilo urejno po župnijah. Večjim graščakom je bilo pred-pisano, koliko bojnikov morajo dajati, tako so Ptujski dajali po 200, Marenberški, Cmureški, Vuzeniški, Mari-borski, Konjiški po 100 bojnikov.

V obrambo so služili pred vsem g r a d o v i, katere so stavili mnogokrat na staroslovenska branišča ali celo rimska in predzgodovinska gradišča. Tu in tam so na-stali gradovi tudi iz navadnih dvorcev karolinške dobe. Grad je bil obdan z nasipom in jarkom, pri starejših gra-dovih je bil lesen stolp, okoli gradu kolibe in hlevi za moštvo in konje, pa pečnice in včasih kapela. Pravico, sta-viti gradove, je imel prvotno le vladar, od njega je dobil to pravico in celo dolžnost mejni grof. Okoli l. 1000. je bilo treba postaviti vse polno gradov ob Savi, Dravi in Muri radi neprestanih madjarskih napadov. Tako so ob Muri nastali večji gradovi kakor Radgona, Riegersburg itd. gori do Hartberga. Poleg teh je bilo vse polno manjših obrambnih stolpov in utrdeb, tako v Ljutomeru, pri Ver-

žeju, v Križevcih, Branek, v Gajšovcih, Kocijan pri Kapeli itd. Ob Dravi so bili gradovi v Središču, v Ormožu, v Ptuju, Borlu itd., ki so seveda nastali šele potem, ko so iz teh krajev pognali Madjare. Tudi Vurberg in mariborski grad sta bila postavljena pred vsem kot brambni točki proti Madjarom. Tudi drugi gradovi v dravski dolini so nastali v tem času.

Šele okoli l. 1100. so pri nas začeli zidati gradove iz kamenja in opeke ter mesta obdajati z obzidjem. Do l. 1192. so stavili gradove za obrambo zoper zunanje sovražnike, pozneje jih zidajo graščaki iz ključovalnosti proti svojim sosedom. Tako so nastali tudi razni roparski gradovi ob važnejših cestah in gradovih. Zajemniki cerkvenih zemljišč so si včasi stavili gradove brez dovoljenja svojih zemljiških gospodov, tako n. pr. v Dravogradu in Marenbergu.

Čisto posebna obrambna uredba ob ogrski meji so

Strelnski dvorci.

Strelci so bili najnižja stopnja zajmnikov; dobili so v zajem po eno, dve, redko več kmetij, odpuščena ali znižana jim je bila dača, zlasti rabota, vsaj spočetka so bili davka prosti, zato so pa morali biti pripravljeni vsak čas prijeti za orožje.

Njih vojna služba je bila predvsem namenjena obrambi proti nenadnim napadom sovražnih tolp. V obmejnih vaseh, kjer so bili strelnski dvorci, je bila dotična kmetska hiša nekoliko večja in za silo utrjena, vsaj z jarkom obdana, kamor so se vaščani zatekli ob času nevarnosti ter se branili, kakor so mogli in znali. Proti velikim napadom so kajpada ta branišča bila brez moči.

Celotnega števila strelnskih dvorcev nam viri niso ohranili, a kolikor jih je znanih, predstavljajo nekake pasove ali etape, po katerih so odrivali Madjare. Zasledimo jih po Savinjski dolini okoli Braslovč, tudi plemenito Teharje je bilo najbrž prvotno strelnski dvorec. Drugi pas je na Dravskem polju, kjer se še ponekod pozna, kje je bila obrambna hiša. Ti dvorci so nastali takrat, ko so Madjare vrgli čez Dravo, pa so hodili semkaj na plen. Tretji pas

predstavljajo strelski dvorci po Slovenskih goricah, osobito krog Sv. Lenarta, blizu Št. Ilja, pri S. Benediktu, ker je mejo delala nekaj časa Ščavnica. Zadnja etapa so strelski dvorci na Murskem polju med Radgono in Ljutomerom. Otokarski urbar jih našteva 27. Tudi v Prekmurju so bili vsaj začasno strelski dvorci, kakor kaže krajevno ime Strelci. Od časa do časa so namreč Nemci potisnili svojo oblast tudi preko Mure.

Strelski dvorci niso zgolj nemško - fevdalna uredba. Časovne in krajevne razmere in potrebe so porabile to, kar je bilo pri Slovanih že zdavnaj običajno: samobran proti sovražniku. Slovani so bili od nekdaj izborni strelci. Na Murskem polju so vsi strelski dvorci ob vodovju, kar se popolnoma ujema s staroslovenskim načinom vojevanja.

Kajpada vse te varnostne uredbe so bile nezadostne. Še v začetku 12. stol. so bile razmere ob ogrski meji naravnost strašne. Ogrri so napadali „Bavarce“, t. j. Nemce in Slovane, ti pa so jim vračali večkrat milo za drago. Ogrri so odvajali iz naših krajev blago in živino, pa tudi ljudi v sužnost. Največ so pri tem trpeli odprti kraji ob Muri in Dravi.

Velikega pomena za naše kraje je bila dolga vlada nadškofa Konrada I. (1106—1147). Po diplomatični poti je podjetni mož dosegel, da so ponehali sovražni napadi, solnograške zemlje v „marki“ so se ne samo vrnile k poprejšnji blagovitosti, temveč zasejale se z novimi vasmi, mesti in kmetijami. Trgovina z ljudmi je prenehala. Konrad I. je pozidal močen grad v Ptuj, kjer je stari grad bil skoraj razpadel, utrdil je tudi Lipnico in Rajhenburg. Ogrom previdni mož ni veliko zaupal. V obrambne namene proti Ogrom, odkar so zavladali na Hrvaškem, so bili postavljeni gradovi v Rogatcu, Podčetrtku, Kraljevcu (Koenigsberg), Bizeljsko in grad v Brežicah. Prijateljsko razmerje med Solnogradom in Ogri je trajalo naprej tudi po smrti Bela II. (1132—1141), ko so nastali novi zapletljaji z nemškim cesarjem. Tudi naslednik Konradov, Eberhard I. (1147—1164), je živel v dobrem

sosedstvu z ogrskim kraljem. Zbližale so ju takratne cerkvenopolitične razmere.

Ob naši meji so pa bile še tu in tam praske ter je isti kralj prosil nadškofa, naj ostro kaznuje Friderika Ptuskega, ki je napadal kraljeve zemlje. Ti boji so se vršili okoli Pesnice, Ščavnice in Mure ter okoli Velike nedelje.

Madjari so se koncem 12. stol. morali umakniti iz ormoškega okrožja, drugače se mir ni kalil do nastopa Babenberžanov.

Ta doba je bila za naše kraje zelo važna. V tem času je nastalo največ naselbin in zemlja si je znatno opomogla.

Prepiri za štajersko dediščino.

Ker je Friderik Babenberški umrl brez otrok, bi po občnem pravu morala babenberška lastnina pripasti najbližjim sorodnikom, zajmi pa svojim prvotnim gospodarjem, cerkveni cerkvam, državni vladarju. Glavni dediči bi bili: Marjeta, sestra Friderikova, vdova po kralju Henriku VII., nečakinja Gertruda in otroci mlajše, že umrle sestre Konstancije, mejne grofice Mišenjske.

Češki kralj Vaclav je hotel bogato dediščino pribaviti svojemu sinu Vladislavu in ga je hitro oženil z Gertrudo, toda bolehavei mladič je umrl že nekaj mesecev po poroki.

Cesar je bil preveč zakopan v italijansko politiko in je zamudil, pravočasno ukreniti vse potrebno. Po cesarjevi smrti l. 1250. je nastala občna zmešnjava, ko je pravo določevala le sirova premoč. Pohlepni velikaši so grabili, zlasti cerkvena posestva, roparski vitezi so iz svojih gnezd napadali potujoče trgovce. Povsod nesigurnost, nasilje, nered.

Po babenberških zemljah je dobil skomine tudi ogrski kralj Bela IV., ki je že l. 1246. v tem zmislu potrkal v Rimu in ne brez uspeha. L. 1250. je vdrl v Avstrijo in na Štajersko ter pri tej priliki osvojil Ptužj. Ovdovelo Gertrudo je vzel kraljev sorodnik Roman Gališki, ki jo je pa kmalu zapustil. Medtem se je oglašil za babenberško dediščino tudi Přemisl Otokar, mlajši sin Vaclavov.

Dvaindvajsetletni mladenič je vzel za ženo Marjeto, ki je imela že nad 40 let, samo da mu je prinesla babenberško doto. V jeseni 1252 je že došel v Gradec. Istega leta je poslal proti njemu tri vojske ogrski kralj, s katerim so na Spod. Štajerskem držali Mariborski, Dravinjski in najbrž tudi Ptujski.

Med obema tekmečema je 1253 skušal posredovati papež. O Veliki noči 1254 so se začela pogajanja v Budi. Zelo spretno je tu nastopal olomuški škof Brunon. Končno so se pogodili, da Štajersko do razvodja med Muro in Donavo dobi Bela, drugo pa Otokar.

Tako so spodnještajerski Slovenci prišli skupaj s prekmurskimi pod oblast ogrskega kralja.

Za svojega namestnika je Bela imenoval slavonskega bana Štefana Šubića. Deželne službe so dobili domačini. Gotfrid Mariborski je postal deželni sodnik, Bertold Dravinjski in Friderik Ptujski deželna maršala. Važnejše gradove so zasedli Ogrji.

Je li ogrski kralj raztegnil svojo oblast tudi čez Savinjsko dolino, ni gotovo, ker ni spadala pod babenberško dediščino. Pripadla mu je pač deželnoknežja posest v Laškem, v Vojniku in Žalcu, v pravice svoje tete Neže gotovo ni posegal, zato pa ga je ona pred smrtjo postavila za dediča „kranjskega gospostva“ (1262).

Kmalu so postali štajerski plemiči nezadovoljni z ogrsko vlado, ne toliko radi tega, ker je visoke službe podeljeval „prišlekom“, temveč samopašnim velikašem ni bilo všeč, da je Bela hotel vpeljati red in je zlasti zahteval, da se cerkvi vrnejo ugrabljena posestva.

Ogromno škodo so trpela solnograška posestva, žički in gornjegrajski samostan. Kot najhujši grabežljivci tistega časa se omenjajo Gebhard Soneški, Eberhard Dobrenjski, Tiemo Kebeljski, Vernher Pohorski (Hausampacher) in Henrik Rogaški. Nezadovoljstvo je od daleč netil koroški vojvoda Ulrik. Na čelu nezadovoljnežev je bil Sigfrid Marenberški. Ker je bil očrnjen pri namestniku, ga je ta oblegal v njegovem gradu, a podravski plemiči so ga spodili in je iztežka ušel. Vstaja za sedaj ni uspela.

Belov sin Štefan je prišel z vojsko in začel obsedati Ptuj. Med obsedanjem je prišel tjakaj solnograški nadškof Ulrik ter dal Ptuj Ogrom v zajem za 3000 mark srebra. Pri tej priliki so se meje zagrebške škofije raztegnile do Ptuja.

Štefan se je odslej imenoval vojvoda štajerski ter je s svojo ženo bival v Ptuj. Toda pozno v jeseni 1259 se je skovala nova zarota, ki je uspela in je v kratkem času Ogre spravila iz dežele. L. 1260. so štajerski stanovi, med njimi Friderik Ptujski in Gotfrid Mariborski, ponudili vojvodski klobuk Otokarju Češkemu. Med njim in Belom je moralo odločiti orožje. V bitki pri Kressenbrunu 1260 so bili Ogri poraženi in v miru v Požunu 1. jul. 1263 se je Štefan, sin in sovladar Bela IV., odpovedal babenberški dediščini ter izročil tudi Ptuj in druge utrije ne gradove. Odrekel se je tudi pravici do Kranjske in Krajine, ki jo je dobil njegov oče po svoji teti Neži.

V decembru 1260 je Otokar sprejel poklonstvo v Gradcu. Iz Spod. Štajerske so bili navzočni: priorja žički in jurkloštrski, gospodje Mariborski, Ptujski, Vuzeniški, Marenberški, Ernovški.

L. 1261. se je Otokar ločil od priletne Marjete in vzel potem vnukinjo Bela IV. Kunigundo iz Haliča. To je ozlovoljilo plemstvo, med nezadovoljneži je bil zopet Sigfrid Marenberški, ki si je ostentativno dal potrditi svoje pravice po Gertrudi. Za namestnika je sprva imenoval Brunona, ki je kot spreten diplomat znatno utrdil Otokarjevo oblast na Štajerskem. Ko je l. 1265. odstopil izobčeni nadškof Ulrik, je na željo Otokarjevo bil imenovan njegov nečak Vladislav Šleski. Tako je cerkveno oblast na Štajerskem imel popolnoma na svoji strani, ker tudi patrijarh Gregor mu je bil prijatelj. Samostani, duhovščina, mesta in prosto ljudstvo so bili zadovoljni z vlado Otokarjevo, ker je skrbel za red in mir v deželi. Manj priljubljen je bil pri razvajenem plemstvu, kateremu je nerad in plen prešel v meso in kri.

Otokarjev namestnik, olomuški škof Brunon je dal popisati vsa deželnoknežja posestva in njih dohodka, t. j.

„Rationarium Styriae“, ki je za zgodovino 13. stol. neprecenljive važnosti.

Gertrudo je storil Otokar neškodljivo. Odtegnil ji je posestva in pustil za užitek le Slovensko Bistrico, končno je tudi to pustila, odšla na Mišenjsko in tam umrla v nekem samostanu.

S priletnim koroškim vojvodom Ulrikom III., zadnjim Šponhajmcem, je 1268 sklenil pogodbo, ki mu je zagotovila Koroško, Kranjsko in Savinjsko dolino. Naslednjega leta je umrl vojvoda Ulrik, a sedaj se je za njegovo dediščino potegoval pustolovni nepotrjeni patrijarh, bivši nadškof solnograški Filip, ter se zvezal z ogrskim kraljem Štefanom. Otokar je pozno v jesen in po zimi 1270 z močno vojsko prodiral skozi Mislinjsko dolino v Savinjsko dolino in na Kranjsko, potem čez Kranj na Koroško, podirajoč med potom Filipove gradove. Štajerske čete je vodil Ulrik Lichtenstein. Najodločnejša Filipova pristaša sta bila spodnještajerska velikaša Viljem Ostovrhar in Nikolaj Lemberški. Filip se je moral vdati, ona dva sta pa pobegnila na Ogrsko. Ko se je Otokar vračal sredi zime, je Štefan vdrl v Avstrijo in mu zastavil pot na Semeringu, a energični Otokar je dal skozi zamete napraviti tir preko Marijinega Celja in je ušel ogrskim zasedam. Iz maščevanja je potem Otokar spomladi vdrl na Ogrsko. Meseca julija je bil v Požunu sklenjen mir, a po smrti kralja Štefana 1272 se je Otokar vmešal v kronske homatije. Za plačilo so potem Ogrji vdrl na Spod. Štajersko in Koroško, strahovito plenili in odvedli do 20.000 ljudi s seboj in z njimi naselili od Mongolov razljudene zemlje.

Otokar je bil sedaj na vrhuncu svoje moči. Toda kmalu nastopi tragičen preokret.

Dne 29. sept. 1273 je bil izvoljen za nemškega kralja Rudolf Habsburški. Takoj so na njegovo stran stopili papež, patrijarh Rajmund in solnograški nadškof Friderik. Otokar si je natihoma sam želel postati nemški kralj, ko mu je to spodletelo, je bil užaljen in ni hotel priznati Rudolfove izvolitve. Otokarju so bile njegove

dežele odvzete in 24. jun. 1275 nad njim izrečen državni izgon.

Krivo bi bilo misliti, da je Otokar kot češki vladar bil morda slovanskega mišljenja; nasprotno, prav on je nemškemu vplivu širom odprl vrata. To se je nad njim samim maščevalo, kakor nekda nad Svatoplukom.

Šele po l. 1273. se je vzbudila v njem slovanska zavest. Spor z Rudolfom je dobil odločno narodnosten značaj. Da ni prišlo do sporazuma z Rudolfom, ni bila kriva samo trma Otokarjeva, marveč Rudolf je hotel demonstrativno ponižati Otokarja in Čehe.

Najbolje je konec tega spora označil sočasni admontski menih Engelbert: „Rudolf Habsburški je zlomil oholost slovanskega žezla“.

Na Štajerskem je kar čez noč razpadla Otokarjeva stranka. Dne 19. sept. 1276 so se zbrali nezadovoljneži, med njim Friderik Ptujski, Kolon Vuzeniški, Viljem in Henrik Ostrovrharja, Kolon Mariborski in Hartnid Lipniški v Runskem samostanu ter zaprisegli zvestobo Rudolfu in nemški državi, kakor tudi medsebojno pomoč proti Otokarju.

Ta zaprisega je značilni zaključni akt dolgega procesa političnih razmer v naši deželi. V usodepolni bitki pri Suhi Kruti 26. avgusta 1278, so se na Rudolfovi strani bojevali tudi spodnještajerski vitezi, kajpada s slovenskim moštvom. Kralj Otokar je junaško padel, njegov poraz je povzročilo izdajstvo njegovega poveljnika Milota, ki je v odločilnem trenutku z rezervnimi četami zapustil bojišče. Rudolf je zmagal nad Slovani s pomočjo Slovanov.

Prav značilna je Rudolfova prva naredba na Dunaju od 3. dec. 1278, da se kmetsko ljudstvo ne sme seliti v mesta in da imajo svetni in duhovni stanovi popolno oblast nad podložniki.

V smislu te naredbe se je pri nas vladalo nad podložniki tja do konca kmetских vstaj in začetka absolutistične vlade. Za kmetsko ljudstvo je znanprej njegov vladar edino graščak.

Rudolf je gledal pred vsem na to, da pridobi svojim sinovom alpske dežele, zato je obsipaval z milostni plemstvo in cerkvene dostojanstvenike, da bi jih spravil v dobro voljo za svoje načrte. Deželi je naložil težke davke, ki pa niso zadeli visokega plemstva, marveč podložnike in meščane.

Proti nekim protiuslugam je Solnograd dal Rudolfu za njegove sinove v zajem svoja spodnještajerska posestva. Izvzetih je bilo 300 mark dohodkov od 264 kmetij okoli Ljutomera in ondotna desetina. Ptuj je ostal še naprej kot zajem v rokah Ptujskih gospodov. Svoje Rudolfu prepuščene zajme je cenil Solnograd nekaj let pozneje na 10.000 mark. Ni slutil takrat, da svojih zemelj ne dobi nikdar več nazaj in da je to začetek konca njegove oblasti med Slovenci.

Tudi Bamberg, Krka, Sekova, Oglej dajo Rudolfu v zajem svoja vlastelinstva. Posebno važno je bilo za Habsburžane bambersko vlastelinstvo na Muti in pa krški zajmi v Savinjski dolini in ob Sotli.

Tudi samostanom je kar deževalo daril, pa le tistim, ki so bili bolj vplivni, kakor Žiče in Gornji grad. Tudi visokemu plemstvu je izkazal razne milosti. Tako je pripravil duhove ter je na državnem zboru v Augsburgu o Božiču 1282 podelil Avstrijo in Štajersko skupno svojim sinovoma Albrehtu in Rudolfu. Ker so se pa velikaši bali, da bi utegnili priti na ta način do razprtij, so prosili Rudolfa, naj jim določi samo enega vladarja. L. 1283. je tedaj določil cesar Rudolf, da naj posedujejo Štajersko in Avstrijo le Albreht in njegovi moški potomci.

S čudno vnemo so se potegovali prvi Habsburžani za slovenske zemlje, ker so videli, da je tu most do morja.

Pokristjanjenje Madjarov in Slovenci.

V dvojnem oziru je bilo pokristjanjenje Madjarov velikega pomena za Slovence, zlasti one, ki so neposredno mejili z Madjari. Prvič je šele s pokristjanjenjem Madjarov bilo mogoče, da so se polagoma ustalile redne obmejne razmere, ki so omogočale mirno kulturno delo,

drugič so pri tem pokristjanjenju Slovenci, Čehi in Hrvati aktivno sodelovali.

Po strahovitem porazu l. 955, so Madjari sprevideli, da s svojimi sosedi ne morejo ostati v trajnem sovraštvu in živeti samo od ropanja. Njih poglavarji so začeli misliti, kako bi svoje ljudstvo priučili rednemu življenju. Prvi je poskušal Madjare pokristjaniti in privedi k civilizaciji rezenski škof Bolfenk. Knez Gejza se je dal prvi pokrstiti, njegov sin Štefan je dobil za ženo sestro cesarja Henrika II. ter je bil l. 1000. kronan za prvega ogrskega kralja. Štefan je stopil v prijateljske zveze tudi s takratnim hrvatskim kraljem Krešimirom II. (1000—1035). Slovani, kolikor jih je ostalo na Ogrskem, ki so bili že pokrščeni, so bili podlaga, na kateri se je izvedlo pokristjanjenje madjarskega naroda. Iz slovanščine povzete besede v madjarščini za razne kulturne pojme spričujejo velik vpliv Slovanov na civilizacijo Madjarov. To isto se kaže tudi v bogoslužnem področju. Besede: krst — keresztelő, križ — kerezst, kristjan — keresztény, birma — bérmás, maša — mise, milost — malaszt, čudež — csoda, svet — szent, oltar — oltár, sv. večerja — urvacsora (Gospodnja večerja, kakor še protestantski Prekmurci dandanes pravijo), podoba — kép, duhovnik — pap, pridiga — prédikáció, pridigovati — predikálni, zakrament — szentség, kar je dosloven prevod staroslovenske „svetbe“; Prekmurci še dandanes pravijo „svetstvo“. Vse te in druge besede kažejo, da so celo prvotno latinske besede povzete s posredovanjem hrvaščine in slovenščine.

Kralj Štefan I. je namesto razdelitve po plemenih uvedel razdelitev po velikih županijah. Ta sistem in naziv je tudi povzet od Slovanov. Ustanovil je tudi več škofij, med njimi gjursko (rabsko) in vesprimsko, v katerima so bili tudi preostali Slovenci, sicer se pa takratne meje napram hrvaškemu kraljestvu ne dajo natančno določiti.

Ko je po smrti hrvatskega kralja Dimitrija Zvonimira (1088) ogrski kralj Ladislav vdrl na Hrvatsko in si osvojil zemljo med Dravo in Savo, je okoli l. 1093. usta-

novil v Zagrebu novo škofijo, kateri je podredil tudi Medjimurje in spodnji del prekmurskih Slovencev, ostali so spadali pod rabsko in vesprimsko škofijo. Nastali so sedaj prepiri, ker so tudi Slovenci Železne županije hoteli priti pod zagrebškega škofa. Končno je kralj razsodil, da Železni Slovenci spadajo pod gjurskega, zalajski pa pod zagrebškega škofa.

Določbe prvih ogrskih kraljev dajejo dokaj jasno sliko o župni organizaciji na Ogrskem, a za naše Prekmurje nam ne podajajo mnogo gradiva. Mejne razmere so bile tukaj še premalo določene in mnogi boji po Štefanovi smrti so obteževali normalni razvoj razmer, ki jih sicer drugod opazamo. Vsekako pa je tudi v Prekmurju izveden župski sistem že v 11. stol. Kralj Štefan I. je določil, da naj po deset in deset vasi skupaj pozida cerkev in ji naj darujejo po dve zemljišči, 2 hlapca, voz s konjem, 6 volov, 2 kravi, 20 glav drobnice. Kralj sam je daroval cerkveno opravo. Vaški predstojniki-župani so morali skrbeti, da so ljudje praznovali nedelje in zahajali k službi božji. Isti kralj je že uvedel v svojo državo benediktince in pozneje pridejo še cistercijani, ki so vodili dušno pastirstvo pa pospeševali tudi obdelovanje zemlje.

Za časa križarskih vojn so dobili precej zemlje v našem Prekmurju templjarji in drugi križarski redovi. V gornjem delu Prekmurja je bila nekako središče Gornja Lendava, katero domače ljudstvo imenuje Grad in faro pri Gradu. To zemljo so posedali templjarji, dokler ni bil red 1311 ukinjen. Potem ga je dobila obitelj Sechy.

V območje Grada je spadala tudi Sobota, ki se je nekdaj imenovala Olsnica t. j. Jelšnica. Misli se, da je prva cerkev sv. Nikolaja v Murski Soboti bila pozidana že okoli l. 1071. Zelo stara cerkev in župnija je v Tišini.⁴⁴ Ladja je pozidana še v romanskem slogu, torej od 11. do srede 13. stol. Prezbiterij je pozidan v gotskem slogu koncem 14. stol.

⁴⁴ Tišina pomeni v panonskem narečju mirno stoječo vodo in močvirje. To se ujema s kakovostjo ondotne zemlje. Na severozapadni strani vasi se poznajo sledovi nekega prastarega gradišča.

V spodnjem Prekmurju je matica-župnija Turnišče, kjer tudi patrocinij Marijinega vnebovzetja kaže na visoko starost. Prvotna cerkev je bila romanska z ravnim lešenim stropom in polkrožno absido. Deloma je še ohranjena celo najstarejša plast poznoromanske slikarije iz druge polovice 13. stol. Prvotna turniška župnija je obsegala tudi črensovsko in beltinsko. Gotovo je dobila že v tej dobi svojo cerkev in župnijo tudi Dolnja Lendava, a turški napadi so tukaj zabrisali vse starinske sledove.

Zelo star spomenik je mošeji podobna okroglasta kapela v Selih župnije Sv. Benedikta. Tudi ta kapela je pozidana še v 13. stol. in je tudi spodnja plast slikarije še iz početka cerkvice. Ljudsko izročilo pravi, da je pri tej kapeli bil nekdanj samostan in se res na okolišnjih njivah kažejo sledovi neke večje in najbrž utrjene zgradbe. Morda je bila tukaj opatija Borki, za katero se ne ve prav, je li bila v župniji sv. Benedikta ali v Boreči sv. Ani. Natančneje je datirana ustanovitev št. gothardskega samostana (Monoštra). Ustanovil ga je kralj Bela III. (1173—1196) l. 1183. ter poklical s Francoskega cistercijance.

V Novem gradu (Güssing) je ustanovil kralj Gejza II. (1141—1611) samostan benediktincem in avguštinskim eremitom.

L. 1212. je daroval kralj Andrej II. vitezom božjega groba še neobljuden okoliš (terra non habitata) Cankove.⁴⁵

Kralj Štefan I. je uvedel, po nemškem vzorcu, fevdalni sistem. Staro ogrsko plemstvo se je rekrutiralo iz vseh narodnosti ogrske države pa tudi mnogo tujcev, zlasti Nemcev je doseglo ogrsko plemstvo. Med drugimi se je proti koncu 12. stol. naselila v naše Prekmurje starodavna nemška grofovsko obitelj Orlamünde iz Turinije ter je dobila znatna posestva okoli Dolnje Lendave. Po svojem glavnem posestvu ob reki Krki, imenovanem

⁴⁵ Codex diplomaticus Arpadianus XX, str. 114. Latinsko ime Fons frigidus, madj. Hidegkut, nemški Kaltenbrunn je prevod za slov. Cankovo. Canek namreč znači der Tropfen, caniti in cankati tröpfeln.

Hahold, se je začela imenovati Hahold. V 13. veku se zove tudi Buzat ter je posedala Dolnjo Lendavo. Neki Buzat je bil 1222 ban slavonski, po tej službi so se začeli zvati Banići ali po madjarski obliki Banffy. Ti Banići so gospodarili v Dolnji Lendavi ves srednji vek.

Ker se l. 1334. samo v zagrebškem prekmurskem arhidijakonatu našteva 23 župnij, moramo domnevati, da jih je večina nastalo že v 12. ali 13. stol. Vse te župnije kajpada niso prišle v našo državo, ali v starih časih so bile še slovenske. V stari ogrski državi niso morda madjarski kmetje imeli kake predstvene pravice ali tvorili kak gospodujoč sloj nad Slovenci, eni kakor drugi so bili nesvobodni podložniki, plačujoča masa — misera plebs contribuentium, kakor jih označuje staro madjarsko zakonodajstvo. Zato so tudi narodnosti v starih časih, ko se je naposled plegla prva divjost madjarska, ostale na svojem ozemlju, dokler ni prišel nov sunek po Turkih in novejši čas po nasilni madjarizaciji. Ker so okoli l. 1042. do 1053. Nemci razmaknili svoje meje proti iztoku, daleč preko današnjih mej, so v naglici skušali utrditi svoje stališče, ustanavljali so župnije, stavili cerkve in gradove. Ko so potem Madjari zopet osvojili zemljo do Mure ali celo do Ščavnice, niso več razdirali postavljenih cerkev, še celo nekatere nemške plemiče, ki so tam ostali, so sprejeli v svojo državo.

Cerkvene razmere v 11. in 12. stol.

Radi dolgotrajnih madjarskih navalov je tudi v onih južnoiztočnih deželah, ki niso bile pod oblastjo Madjarov, močno trpelo versko in kulturno življenje. Vse je bilo razdejano, v moralnem oziru pa podivjano. Ko se na bojišču začne ofenziya proti Madjarom, se tudi v duševnem področju javlja zanimiv reformni pokret, ki se razvija predvsem na Bavarskem, a njega žarki posinejo končno tudi v naše dežele. Predstavitelja tega pokreta sta zlasti brižinski škof Abraham in rezenski Bolfank, oba sta bila vzgojitelja mladega Henrika, sina Henrika „Prepirljivca“. Kot cesar je Henrik II. skušal

uveljaviti reformne ideje, ki jih je dobil od svojih vzgojiteljev.

Velike reči so se takrat izvršile v naših deželah: verska obnova in pokristjanjenje Madjarov, ureditev prvih župnij, ustanovitev prvih samostanov. Bolfank in njegov gojenec na cesarskem prestolu sta se popolnoma zavedala, kolike vrednosti bi bili v takratnih razmerah samostani, ako bi ustrezali svojemu namenu. Reformirani benediktinski samostani bi naj bili duhovni kvas za versko, moralno in kulturno obnovo.

V tej težnji za religiozno reformo so nastali za našo književnost toli znameniti brižinski spomeniki, katerih prvi del je nastal ob času škofa Abrahama, ki je bil rojen Korošec, drugi in tretji del je služil brižinskemu škofu Ellenartu, ki je imel v svojem spremstvu duhovnika Batona, katerega neki bavarski kronist imenuje naravnost apostola Karantanije. Ti veliki prijatelji reforme niso bili tako tesnosrčni, kakor Solnograd, temveč so upoštevali določbe Karla Vel. in mogunške sinode l. 813., ki je naročala, da se je pri razširjanju krščanstva ozirati na jezik dotičnega ljudstva. Bolfank je bil tisti mož, ki je dal Čehom lastno škofijo v Pragi, dasi sta se temu upirala njegov lastni stolni kapitol in svetna oblast. Ko bi se bil tesnosrčni Solnograd pravočasno dvignil do tolikega veledušja in dal Slovencem vsaj eno samosvojo škofijo, bi naša zgodovina kazala čisto drugačno lice. Zato je pa tudi pomenljivo, da razen Ruperta in Modesta v slovenskih deželah ni nikakega spomina na solnograške škofo, dasi se nekateri časte celo kot svetniki, pač pa je ostal spomin na Bolfanka, Henrika II. in njegovo ženo Kunigundo in Ulrika, škofa augsburškega v mnogih cerkvah in oltarjih. Radi tesne politične zveze z Bavarsko je tudi reformni duh teh velikih mož blagodejno vplival na naše kraje.

Ko je proti koncu 11. stol. Gregor VII. začel gigantski boj za svobodo cerkve, je vel po južnonemških deželah nov cerkveni duh, ki je imel svoje izhodišče v Clugny-ju. Na čelu reformne stranke so stali vircburški škof Adalbero, pasovski Altmann in solnograški nadškof Gebhard

(1060—1088), ki je zlasti na Koroškem krepko deloval. Ker je kolonizacija medtem že močno napredovala in se je ljudstvo naravoma namnožilo, je uvidel potrebo, da se uvede zopet stari sistem pokrajinskih škofov. Razmeram bolj ustrezno bi bilo, ko bi se bila za slovenske dežele ustanovila nova škofijska stolica, oziroma obnovila katera starih. A do tega se Solnograd ni mogel povzpeti, ker ni maral izpustiti iz rok oblasti nad našimi deželami. Gebhard se je torej odločil, v Krki ustanoviti škofijo brez določenega ozemlja, torej škofa brez škofije, ki bi samo v nadškofovem imenu kot njegov pomočnik in namestnik vršil škofovska opravila, kamor bi nadškof sam ne mogel priti.

Ženski samostan, ki ga je bila Hema ustanovila, je po njeni smrti kmalu prepadel in je bil med l. 1067.—1071. radi razuzdanega življenja redovnic ukinjen. Škofija je bila ustanovljena l. 1072. in za prvega škofa imenovan Gunter. Za dotacijo so mu bila določena posestva, ki jih je Hema bila sporočila samostanu. Tako je prišla krška škofija do obsežnih posestev na Spodnjem Štajerskem, ki so bila osredotočena v graščinah Pilštanj, Kozje, Planina, Podsreda, Bizeljsko, Kraljevec (Kunšberg), Olimje, Podčetrtek, Rogatec, Lemberg (pri Dobrni), Ribnik, Anderburg, Vitanje.

V 13. stoletju se je pokazalo, da tudi krška škofija ne zadostuje na ogromnem solnograškem ozemlju. Nadškof Eberhard II. je tedaj ustanovil sekovsko in lavantinsko škofijo. Prvo je ustanovil l. 1218. v avguštinskem samostanu v Sekovi. Nadškof je s to ustanovitvijo prekrizal naklep vojvodov, ki je hotel v cerkvenem oziru osamosvojiti svoje dežele in ustanoviti nove škofije. Slični motivi so nagnili istega nadškofa, da je deset let pozneje ustanovil lavantinsko škofijo v Št. Andražu na Koroškem (1228). S tem je preprečil, da ne bi kje karantanski vojvoda prišel na slično misel. Potreba novih škofij se je čutila, ali Solnograd se je bal za svojo oblast, pod pritiskom časovnih razmer je sicer ustanovil dve škofiji, ali s tako majhnim področjem, da se zlasti za

Slovence ni moglo razviti kako duševno središče. Lavan-tinski škofiji je šele nadškof Friderik I. 1280 opredelil meje v zelo majhnem obsegu, odkazal ji je le sedem župnij, nekaj na Koroškem, nekaj na Štajerskem. Meja je šla ob Labodi južno do Drave, potem proti iztoku do Marenberga, župniji Labod in Remšnik sta prišli pod njeno oblast, ob iztočni strani Golovca je segala do Št. Florijana. Ta neznatni teritorij je ostal nespremenjen do l. 1786. Proti nakanam Solnograda je vendar bila baš tej škofiji odločena historična misija, da zbere pod svoje okrilje štajerske in prekmurske Slovence.

Tudi patrijarh Bertold (1218—1251), ki se je mnogo-krat mudil v naših deželah, zlasti v Slovenjgradcu, v Rečici in Gornjem gradu, je resno mislil na ustanovitev nove škofije v Gornjem gradu, oziroma na premestitev pičanske škofije iz Istre semkaj. Takratni papež Gre-gor IX. ni bil stvari nasproten, zahteval je pa, kakor običajno v takih slučajih, natančno poročilo o tej zadevi. O tem naj bi bila poročala tržaški in novogradski škof. Njuno poročilo je bilo l. 1237. ugodno, ali papež je zahte-val še natančnejših podatkov o razsegu nove škofije, o številu menihov in župnij ter o dohodkih škofovih, potem je pa stvar iz doslej nepojasnjenih razlogov obtičala in preteči je moralo nad 200 let, da se je uresničila ustanovitev škofije v Gornjem gradu.⁴⁶

V notranje cerkevne zadeve v 13. stol. nam dajejo nekoliko vpogleda solnograški cerkveni zbori l. 1267., 1274., 1281. V teh zborih slišimo pritožbe, da so boga-tejše župnije popolnoma v rokah plemičev, ki jih razda-jejo celo mladičem pod 18. letom, mnogokrat svojim nezakonskim sinovom. Ti popolnoma svetni kleriki so hodili okoli v kričeče barvani, ob straneh odprti obleki, s sre-brnimi zaponkami in gumbi. Nosili so težke, s srebrom in zlatom okovane pasove, na dolgih laseh okrogel klo-buček s perjanico nalik vitezom. Vdajali so se radi pitju, igri, lenobi, imeli so navadno priležnice. Duhovna oblast jim ni mogla do živega, ker so imeli zaščito v plemstvu. Imetniki bogatih župnij navadno niso sami izvrševali pa-

⁴⁶ Dr. M. Kos v ČZN, 1917, str. 1—44.

stirske službe, potikali so se rajši po svetu in sukali po grajskih dvoranih, namesto njih so vodili dušno pastirstvo slabo plačani, nevedni in večkrat nesposobni vikarji. Nekoliko boljše so stali duhovniki pri grajskih kapelah, ki so opravljali pisarniško službo. O tistem delovanju nižje duhovščine viri skoraj popolnoma molče. Slišijo se tudi pritožbe o potepuških študentih (sholarjih) in nižjih klerikih, ki so se potikali okrog in uganjali razne neumnosti. Menda so iz tistih časov razne ljudske povesti o „črni šoli“ in študentih, ki znajo „točo delati“.

Plemiči niso imeli do duhovščine nobenega spoštovanja. Da je kdo duhovnika pretepel, ujel in zaprl celo kakega opata ali škofa, ni bilo nič novega. Cerkve in pokopališča so se pogostoma skrunila s krvolitjem.

V takih razmerah ni bilo čuda, da so dvigale glavo razne sekte, ki so hotele prevreči ves družabni red in so bile na las podobne današnjim anarhistom in boljševikom v najslabšem zmislu.

Z Balkana se je preko Hrvaške k nam širilo bogomilstvo, iz Italije in Avstrije pa Valdenci. Razpasle so se čisto paganske šege. O nekem Verclu Tresteniškem (pri Mariboru) se poroča okoli 1300, da je častil neko drevo v zasmehovanje svojega Stvarnika. Proti vsemu temu zlu so smatrali kot najuspešnejše sredstvo ustanavljanje samostanov.

V samostanih, ki so bili na svojem mestu, je bilo tudi res pohranjenih mnogo umstvenih in moralnih sil, ki so se požrtvovalno dale na razpolago v prid ljudstva. S svojo izobrazbo so daleč prekašali druge sloje, zlasti plemiče, med katerimi je malokdo znal čitati in pisati. S svojo redovno disciplino so tudi daleč prekašali lahkoživo bogato svetno duhovščino. Sploh do nastopa Habsburžanov so samostani v veliko večji meri gojitelji znanosti in umetnosti kakor pa največji gradovi svetnih veljakov, kjer so bili turnirji, lov in popivanje glavna stvar.

Največjega pomena za versko in kulturno življenje je bila ureditev prvih župnij in ustanovitev samostanov.

Cerkve in samostani na solnograškem slovenskem ozemlju.⁴⁷

V Spodnji Štajerski levo od Drave so imeli pri ustanavljanju cerkev glavno vlogo Šponhajmci in po njih uvedeni benediktinci v Št. Pavlu v Labodski dolini, nekaj tudi admontski benediktinci.

O cerkvenih razmerah v teh krajih imamo poročila šele iz konca 11. stol. Grof Engelbert I., sin Sponhajmca Sigfrida in Karantanke Riharde je med l. 1085.—1091. ustanovil pri cerkvi sv. Pavla, katero je postavila že njegova mati, benediktinski samostan. Menihi so došli iz Hirsave, slovitega samostana strožje reformne struje. Prvemu opatu Vecilu je daroval Engelbert s privoljenjem svoje žene Hedvige in otrok 1. maja 1091 celo vrsto posestev, med njimi „v marki onstran šume“ dva vinograda in preko Drave vas Ruše in pustinja Radomljo, okolico Sv. Lovrenca na Pohorju. Ko je solnograški nadškof Tiemon v decembru 1093 posvetil šentpavelsko cerkev, je pri tej priliki tudi neki Ludovik, gotovo kak šponhajmski ministerijalec, podaril samostanu dve kmetiji in četrtno davščine v Bistrici pri Selnici ob Dravi, ob enem je dal ondi bivajočim samostanskim podložnikom pravico lova, paše in drugo korist iz šume med Vodmatom in Kamniškim potokom. Ob isti priliki je Veriant Slovenjgraški podaril samostanu dve kmetiji pri Selnici.

Engelbert je umrl l. 1096. na romanju v sv. deželo ter je zapustil sinove Engelberta II., Hartvika, Sigfrida, Bernarda in Henrika. Le-ti so med l. 1096.—1105. spopolnili darilo svojega očeta ter po svoji smrti namenili samostanu: a) Bernard posestvo v Gornjem in Spodnjem Radvanju pri Mariboru „s te strani potoka“ z ostalim delom tržiča (fori), potem Kurjo vas blizu Sv. Lovrenca na Poh. z vsemi pripadninami, z obdelanim in neobdelanim zemljiščem. Doda jim toliko zemlje, da se izpolni 100 kmetij, ne po kolikosti njiv, temveč po številu dvorcev in v vasi prebivajočih moških oseb. Istotako jim je

⁴⁷ Gl. Ljubša, Zemljepisni razvoj sedanjih lavantinskih župnij na levem bregu Drave do Jožefa II. ČZN, 1924, zv. 2.

podaril Radvanje in Studence pri Mariboru. Na ta način je postala benediktinska last vsa Dravska dolina na desni strani drave od Št. Lovrenca do Hoč.

b) Hartvik je podaril samostanu svoj dvorec in cerkev v Kamnici s posestvi, podložniki, s poljem in vinogradi. Tako je tudi leva stran Drave od Kamniškega potoka pri Mariboru navzgor z majhnimi izjemami prišla v roke šentpavelskim benediktincem.

c) Grof Henrik je obdaroval Št. Pavel s svojimi posestvi v Zagajski dolini med Arvežem in Lipnico in sicer je poklonil v Čakavi svoj dvorec in cerkev, kraj Čakavo sam, Gomilico in druge vasi.

č) Končno je četrti brat Sigfrid daroval istemu samostanu „v marki“ dva kraja (oppida) Dupljek in Dugoše ob Dravi južno od Maribora.

Nadalje je že prvi šentpavelski opat sklenil z Engelbertom II. za našo stvar zelo važno zamenjavo. Odstopil je namreč opat grofu dvor in cerkev v Glodnici v Krški dolini na Koroškem, pa je dobil za to Engelbertovo dediščino v Ptujski marki. Menjalna listina imenoma našteva kraje, ki jih je dobil opat, kar je za topografijo in poznavanje kolonizacijskih razmer v „Ptujski marki“ jako pomembno. Ti kraji so: Dvorec in cerkev v Razvanju pri Mariboru, Razvanje samo (podložniki), Cerknica (v dolini med Mariborom in Št. Iljem ob sedanji železnici), Selnica ob Muri, Segovci v Apački kotlini (kjer vas Apače in Opatji vrh še sedaj spominjata na benediktinskega opata), Babni potok pri Špilju, Požegovo pri Mariboru, Dragučovo med Dravo in Pesnico pri Mariboru, Dobrenje pri Spodnji Kungoti, Ročica in Vukovski potok (oziroma dol) pri Sv. Jakobu v Slov. goricah, Štiblana v župniji Sv. Petra pri Mariboru, Boračova pri Radgoni, Negova (Negoinezelo), Plitvica zahodno od Radgone ob južnem robu Apačke kotline, Pribissendorf, najbrž poznejši Presberg ali sosedni Zbigovci južno od Radgone. Ta zamenjava se je izvršila med l. 1106.—1124.

S temi darili je bil šentpavelskemu samostanu odkazano širno področje za kolonizacijo in cerkveno organizacijo. Izrečno so v teh darilih omenjene že tri cerkve:

Kamnica, ki je morala nastati pred l. 1096., cerkev v Razvanju in v Zagajski dolini — sedanji St. Johann i. Saggatal. Pod cerkvijo v Razvanju bi se dalo misliti na bližnje Hoče, kjer imamo prastaro župnijo, a druge okoliščine kažejo, da je hočka pražupnija nastala še pred temi darili. Toda zasledujemo sedaj cerkveno organizacijo najprej levo od Drave, na solnograškem ozemlju. Večina starejših cerkev od Spodnjega Dravograda doli do Mure je nastala še pred koncem 13. stoletja. Patrociniji teh cerkev nosijo očitno benediktinski vpliv.

Še preden je nastal samostan v Št. Pavlu, je Solnograd postavil cerkev v Labodu (Lawamünde), ki je bila prvotno pod prastaro župnijo v Št. Andražu v Labodski dolini. Listine med l. 1185. in 1220. že govore o Labodu kot župniji. Ko so benediktinci dobili zemljo v Dravski dolini, so pridno krčili na južnem pobočju radeljskega gorovja in naseljevali svoje kmete. Ker so se prebivalci množili, je nastala potreba duševnega središča. Benediktinci so tedaj na Remšniku postavili cerkev v čast sv. Juriju in s privoljenjem labodskega župnika je nadškof Eberhard II. l. 1201. tej cerkvi podelil župnijske pravice. Nadškof je novemu župniku prepustil tretjino desetine, ki se je tu pobirala in ker je bil kraj že dovolj obljuden in obdelan, so bili gmotni pogoji za cerkev in duhovnika zagotovljeni. Zavetništvo nad župnijo so dobili benediktinci, ki so bili tu zemljiški gospodje in ki so postavili cerkev, kajpada s pomočjo kmetov.

1. Spodnji Dravograd se omenja prvič v drugi polovici 12. stol. Tu so imeli posestva benediktinci in trušenjski gospodje. Slednji so se polastili tudi samostanskih posestev, si postavili grad in pod gradom cerkev (ok. 1170), pri kateri je Oton Dravogradski ustanovil zborni kapitol in pri nadškofu izposloval, da so se l. 1237. župnijske pravice prenesle iz Laboda v Dravograd. Pod to župnijo je še v 13. stol. spadal Marenberg.

Brezno. Ta kraj je bil šponhajmski, a Bernard Mariborski in njegova žena sta ga izročila Henriku Prisu s tem pogojem, da ga po njuni smrti izroči šentpavelskemu samostanu. Ta je to tudi storil. Ker so benediktinci tukaj imeli večja posestva in se je okolica vedno bolj obljudovala, je nastala tudi tukaj cerkev, posvečena Marijinemu vnebovzetju, ki se omenja prvič l. 1184. Gotovo že v 13. stol. je nastal tu poseben vikarijat, ki se je polagoma izločil iz remšniške župnije ter postal samostojna župnija, ki se kot taka omenja že začetkom 14. stol.

2. Pražupnija Kamnica in Maribor. Opravičeno je mnenje, da je kamniška cerkev starejša kot mariborska. Kamniška cerkev se prvič omenja 1096, mariborska šele 1189, seveda s tem ni izključeno, da bi ne mogla biti mariborska cerkev starejša. Toda postanek mariborske cerkve je v zvezi s postankom in razvojem trga, oziroma mesta mariborskega, ki je nastalo pod gradom, katerega je kot obmejno branišče postavil najbrž Bernard Šponhajmski († 1147), dasi se grad prvič omenja šele l. 1164.

Kamniško cerkev so gotovo pozidali Šponhajmci, ker jo je 1096 Hartvik podaril kot svojo last. Je-li imela že takrat župnijske pravice, ni povedano, a ne moremo si misliti, da bi bila to le nekaka privatna kapela zemljiškega gospoda, ker za svoje ljudi je vendar potreboval svetišča in Šponhajmci so bili s solnograškimi nadškofi v dobrem razmerju, zlasti v investiturnem boju so si bili zvesti zavezniki, torej so mogli lahko dobiti pravico pokopavanja in krščevanja za svojo cerkev, v čemer so baš obstale župnijske pravice. Patrocinij sv. Martina kaže tudi na visoko starost.

Toda razmere so se spremenile. Ko se je Maribor razvil v trg in je po smrti Bernardovi postal lastnik mariborskega gradu deželni knez štajerski, je ta seveda želel, imeti tukaj duševno središče. Tako je verjetno, da je župnija bila prenesena iz Kamnice v Maribor ter prvotna matica ponižana na vikarijat. Sličnih slučajev ne manjka, n. pr. zgoraj pri Dravogradu.

Za časa, ko so Travenški gospodje posedali Maribor, je bila pozidana mariborska župna cerkev, sedanja stolnica, v romanskem slogu. Dasi večkrat prezidana in povečana, se ji še vendar da poznati prvotni črtež. Imela je že prvotno tri ladje, vse tri z ravnim lesenim stropom; srednja ladja je bila veliko nižja in tudi vse tri krajše kakor sedaj, ker so pevski kor in stolp prizidali pozneje v dobi gotike. Prvotni prezbiterij je bil majhen s polkrožno ali štirivoglato absido, katero je kesneje nadomestil sedanji prostorni gotski prezbiterij. Cerkev je bila prvotno posvečena apostolu Tomažu in Ivanu Krstniku ter je stala zunaj mestnega obzidja, pa tik njega. Pri povečavi mesta nekje koncem 13. ali začetkom 14. stol. je prišla v znotranjost mesta.

Sedaj je pa bilo potrebno za okolico postaviti posebno sožupno cerkev zunaj mestnega obzidja. In taka je bila cerkev sv. Ulrika pred graškimi mestnimi vrati, med sedanjo Aleksandrovo cesto in dijaškim domom.

Menda istočasno, ko je nastala mariborska župnija, oziroma bila semkaj prenesena iz Kamnice, so nastali tudi vikarijati v Kamnici, v Selnici in pri Sv. Petru. O selniški cerkvi sv. Marjete pravi neki napis, da je bila pozidana l. 1198, cerkev Sv. Petra se prvič omenja v listini l. 1236., a je bila zidana že v gotskem slogu, kakor kaže ohranjen star portal pod sedanjim zvonikom.

Zelo stara je tudi cerkev Sv. Križa na Kozjaku, bivša kamniška podružnica. Poimenovanje kraja po cerkvi kaže njeno starost in spominja na dobo križarskih vojn, ko je bilo v navadi, staviti cerkve v čast sv. križu. Z benediktinsko-kunigundskim kultom se ujemata obe cerkvi sv. Kunigunde v Pesniški dolini. Okoli l. 1200. je bila cesarica Kunigunda, žena Henrika II., prišteta svetnikom. Benediktinski red je ohranil cesarico Kunigundo v hvaležnem spominu, ker mu je bila velika dobrotnica in je svoja zadnja leta preživela med benediktinkami v samostanu sv. Križa v Kaufungenu. Druga velika dobrotnica tega reda, zlasti admontskega samostana, je bila Kunigunda, žena Bernarda Mariborskega, ki je umrla kot benediktinska redovnica l. 1161. Njen mož

je storil admontskemu samostanu mnogo krivic, po njegovi smrti je ona vse poravnala in bogato obdarovala samostan. Ko je po kanonizaciji zacvetel Kunigundin kult in je še benediktincem bilo v živem spominu, da je njihovo zemljišče v mariborski okolici bilo dar Kungunde Mariborske, sta nastali Spodnja in Gornja Kungota. Pri prvi je sedanja zakristija še ostanek prvotne romanske stavbe.

3. Pražupnija Jarenina. L. 1139. je nadškof Konrad odstopil jareninsko posestvo s cerkvijo vred Admontu. Cerkev je torej tu stala že pred l. 1139., ker pa jo je Solnograd dobil šele 4 leta poprej, jo je gotovo postavil že prejšnji lastnik ali celo že njegovi starši. L. 1160 se že izrečno imenuje župna cerkev. Ta župnija je obsegala večji del gornjih Slovenskih goric. Iz jareninske pražupnije je bila izločena že l. 1197. Svečina. Tega leta je namreč nadškof Adalbert posvetil kapelo sv. Andreja v Svečini in ji obenem dal župnijske pravice.

Radi velike daljave sta najbrž že pred koncem 13. stol. nastali podružni cerkvi jareninske pražupnije Sv. Ilja in Sv. Jakoba v Slov. goricah. Istotako je že pred koncem 12. stol. nastal poseben vikarijat pri Sv. Lenartu v Slov. goricah. Patrociniji teh cerkev spadajo v benediktinski kulturni krog.

4. Pražupnija Radgona. Izrečno se radgonska cerkev prvič omenja l. 1182., ko je vojvoda Otokar VI. „pred cerkvijo v Radgoni“ obdaroval kartuzijanski samostan v Žičah. L. 1185. se omenja tudi župnik Markvard. Župnija je bila ustanovljena kmalu potem, ko so radgonski okoliš iztrgali Madjarom iz rok, vsekako pod Šponhajmci, ker za njimi so dobili Radgono deželni vladarji. L. 1211. si je vojvoda Leopold VI. mnogo prizadeval, da bi dobil patronat nad radgonsko cerkvijo v svoje roke, a zaman. Radgonska župnija je bila ena najodličnejših v štajerski deželi in Solnograd je ni pustil iz rok. Ko bi bili deželni vladarji postavili cerkev in ustanovili župnjo, bi se Solnograd ne bil mogel braniti njihovi zahtevi. Gotovo je opiral nadškof svoje pravice

na stara darila še iz predmadjarske dobe. Eno izmed cerkev v karolinški dobi je brezdvomno postaviti sem. Radgonska pražupnija je obsegala Mursko polje in Slov. gorice do razvodja med Ščavnico in Pesnico.

Kmalu po ureditvi župnije in obnovitvi fevdalne zveze, vsekako še pred koncem 13. stol. so nastale podružne cerkve, pri katerih so se sčasoma razvili vikarijati in potem samostojne župnije. To velja zlasti za tiste, ki so od Radgone najbolj oddaljene: Sv. Jurij na Ščavnici, Sv. Križ, Ljutomer, Sv. Benedikt. Zadnje so se menda ločile Apače, ker so bile najbližje. Tudi Kapela se omenja že v 13. stoletju.

Vsekako je radgonska župnija dobila svoj razseg prej, nego so benediktinci dobili v teh krajih posestva, ker le tako je umljivo, da je imel radgonski nadžupnik patronat nad vsemi podružnimi cerkvami, četudi so jih postavili benediktinci.

Značilno je, da med Dravo in Muro skoraj vsi znatnejši kraji, kjer so sedaj župnije, nosijo ime po cerkvenem patrociniju. V mariborski dekaniji levo od Drave je 10 župnij, 6 od njih ima ime po svetniku, kateremu je cerkev posvečena. V jareninski dekaniji od šestih župnij imajo štiri svetniško ime, v šentlenarški od desetih devet; le Negova je ohranila prastaro ime. V ljutomerski dekaniji je po priklopitvi Apač 8 župnij, štiri od njih imajo ime po cerkvenem patrociniju, od ostalih pa sta dve zopet dobili ime po cerkvenem vplivu: Apače in Kapela, le Ljutomer in Veržej imata necerkveno ime. To je znak, da se je tu kolonizacija vršila zlasti po cerkvi in da so se naselbine razvijale krog cerkev. Starejše naselbine so namreč tu prav hudo trpele v madjarskih navalih, potrebna je bila obnova od temeljev.

5. Ptuj ska pra žup nija. Ptuj je edini kraj na našem ozemlju, kjer je obstoj cerkve v predmadjarski dobi naravnost izpričan. Ker so tako solnograški nadškofje kakor Metod nastavljali pri cerkvah duhovnike, je torej tukaj že takrat bil izveden župni sistem. Kakor hitro je Ptuj prišel izpod madjarske oblasti zopet v roke svojega prejšnjega gospodarja, solnograškega nadškofa,

✓ je takoj bila obnovljena cerkev in župnija. Prvotna ptujska župnija po odgonu Madjarov se je raztezala po vsem solnograškem ozemlju od razvodja med Pesnico in Ščavnico do izliva Pesnice v Dravo. Borbe z Madjari zaradi Ptujja so trajale precej dolgo. Šele nadškof Konrad I. ga je dobil stalno v roke ter tu pozidal grad in cerkev. Ostanke te romanske stavbe so se še ohranili in se vidijo prav razločno na podstrešju sedanje proštiske cerkve. Ta cerkev je bila precej majhna, nizka in krajša od sedanje. Imela je pa že prvotno tri ladje z ravnim lesenim stropom. Verjetno je, da je bil prezbiterij nekdaj obrnjen proti zapadu s tremi absidami. Mogoče je, da sedanja cerkev stoji na vkladah karolinške ali celo rimske bazilike. Zelo stara je tudi Ožbaldova cerkev, ki je služila kot župna cerkev za okolico, ko se je srednjeveški Ptuj obdal z mestnim obzidjem in je Ožbaldova cerkev ostala zunaj.

Zelo zgodaj, gotovo vsaj v 13. stol., je nastala vikarijatna cerkev Sv. Lovrenca v Pesniški dolini. To je bilo potrebno ne le radi velike oddaljenosti, marveč tudi radi pogostih poplav Pesnice, po katerih je dohod v Ptuj bil zelo otežkočen. Temu vikarijatu je bil podrejen skrajni severnoiztočni del ptujske pražupnije na levem bregu Pesnice.

Pred konec 13. stol. smemo glede na veliko oddaljenost od Ptujja postaviti tudi začetek cerkve Sv. Ruperta v Slov. goricah in Sv. Marjete, dasi je njiju obstanek izpričan šele pozneje.

6. Pražupnija Velika Nedelja. Pripoveduje se, da so nemški križniki že l. 1199. pomagali Frideriku Ptujskemu v bitki proti Madjarom. Koliko je na tem resnice, se ne da dognati, gotovo pa je, da je Friderik spoznal veliko važnost tega reda za opustošene kraje, da jih branijo proti sovražniku in kultivirajo. Friderik ml. pravi v listini iz l. 1222., da je že njegov oče po zmagi nad Madjari okoli l. 1200. podaril križnikom posestvo „in Dominico“.

Prvotni patrocinij te cerkve je bila devica Marija, brezdvomno njeno vnebovzetje. Iz listine l. 1219. je raz-

vidno, da je takrat imel križniški red že svojega komturja, brata Otona, in župnika Ditriha, torej je medtem že bila pozidana cerkev in urejena župnija. L. 1233. je Friderik Ptujski s svojo ženo in bratom Hartnidom prepustil križnikom tudi patronske pravice, ki jih je imel do cerkve „Sv. Nedelje“ s tem namenom, da bi križniki tem skrbneje opravljali službo božjo in skrbeli za verski pouk ljudstva. Obljubil je obenem, da izposluje potrebno privoljenje solnograškega nadškofa. To je nadškof tudi storil z listino 26. febr. 1236 s poudarkom, da izroči velikonedeljsko cerkev križnikom za to, da „s previdnim redom zboljšajo slovensko okolico“. Izrečno pa si je pridržal škofovske pravice nad cerkvijo, kakor tudi pravico, da njegov nadduhovnik v nadškofovem imenu obiskuje cerkev.

Križniki so dobili pri Veliki Nedelji krasno posestvo, ki je merilo prvotno 14.000 oralov, potem so si pridobili še 5000. Gradnik (kastelan) ptujskega gospoda Herman jim je podaril svojo po sebi imenovano vas Hermance blizu Ljutomera, kar je potrdil Friderik Ptujski 1247 in nadškof Filip 1249. Ta listina je v kulturnozgodovinskem oziru zanimiva. Izrečno našteva, da daruje vas z vinogradi, njivami, obdelanimi in neobdelanimi, s šumami in pašniki. Torej se je v preteklih desetletjih od Madjarov zapuščena pustinja spremenila že v kultivirano zemljo. Vas Hermance je gotovo naselil ta Herman, ker se po njem imenuje. Listina natančno razločuje svet za vinograde, polje, pašnike in šume. Zatorej je brez vsake podlage mnenje nekaterih zgodovinarjev, da se je na Spodnjem Štajerskem še v 13. stol. polje neprestano menjavalo s šumo in pašnikom.

Ker so križniki dobili tudi patronstvo čez velikonedeljsko cerkev, so po cerkvenem pravu dobili patronske pravice do podružnih cerkev, ki so jih ustanovili v področju velikonedeljske pražupnije. Da so mogli v tako obsežnem ozemlju izvrševati dušno pastirstvo, je trebalo na bolj oddaljenih krajih postaviti cerkve.

Te cerkve so za prvo silo bile najbrž lesene, ker je tu bilo več lesa kakor zidnega kamenja, a kmalu so jih nadomestili z zidanimi svetišči. L. 1271. se že omenja

cerkev v Ormožu. Tudi v Središču je najbrž nastala takrat prva cerkev, ki jo ljudsko izročilo pripisuje sv. Jerneju, ta cerkev je pa v poznejših ogrskih in turških napadih izginila. Važno je pa, da se je ohranil neki kamenit, očitno romanski kip, ki daje sklepati tudi na neko cerkev v romanski dobi, t. j. pred sredino 13. stol. Verjetno je že v 13. stol. nastala tudi cerkev pri Sv. Miklavžu, ker je ta del pražupnije bil najbolj od rok Veliki Nedelji in ker ime kraja po svetniku da sklepati na starost cerkve, ki je kraju dala ime.

Prestopimo sedaj na desno stran Drave.

Najstarejše cerkve in župnije v oglejskem delu Sp. Štajerske.

Splošno so se župnije v oglejskem patrijarhatu razvile prej kakor na Bavarskem, s katerim so bile slovenske dežele v tesni politični zvezi. V italijanskem delu patrijarhata so namreč mesta ohranila še iz rimskih časov svoj veliki pomen in tam so se zgodaj ustanovile verske občine z rednimi dušnimi pastirji, župnije. V naših krajih so mesta bolj ali manj prepadla in življenje na deželi se je po slovenskih in nemško-fevdalnih običajih razvijalo drugače nego v romanskih deželah. Vrh tega so tudi v oglejskem delu naše dežele madjarski napadi v 10. stol. ustavili redno kulturno delo. Ko so bili Madjari potisnjeni preko Drave, je pa nastala nova nevarnost od druge strani. Po smrti hrvatskega kralja Zvonimira (1088) so nastale v deželi velike homatije. Nekateri hrvatski velikaši so se obrnili na ogrskega kralja Ladislava, ki je l. 1091. pridrl z vojsko preko Drave in si podvrgel zemljo med Dravo in Savo. Sedaj dobi marka ob Savi in Sotli ime „ogrske marke“ in tu so se v 11. in 12. stol. vršile neprestane praske, ki so onemogočale mirno kulturno delo. Šele podjetni in odločni nadškof Konrad I. kot gospodar obsežnih spodnještajerskih posestev je napravil mir in red.

Ob prestopu iz 10. v 11. stol. je sedel na patrijarški stolici Ivan IV. Ravenski, kateremu je bil cesar Henrik II. zelo naklonjen. V 32. letu svoje vlade je ta patrijarh skli-

cal cerkveni zbor v Oglej, kjer je naglašal, kako je vse razdeјano, zato pa hoče obnoviti dušno pastirstvo in pri zbornih cerkvah nastaviti duhovnike in predstojnike. Znamenit je bil tudi njegov naslednik Popon (1019—1042), kateremu je Henrik II. potrdil razne pravice. Istočasno je solnograško cerkev vladal že večkrat omenjeni Konrad I., za njim pa Balduin, takrat je živela tudi bogoljubna Hema. V tem času se je torej pod dojmom reformnih idej Henrikovih, s sodelovanjem imenovanih cerkvenih knezov, Heme in pozneje Šponhajmcev tudi v štajerskem delu patrijarhata uvedlo redno dušno pastirstvo in uredile župnije, menda istočasno že pred l. 1140.

Začnimo zopet svoj ogled z Dravsko dolino. Tu nas srečava stara, zelo obsežna

1. Hočka pražupnija. V listinah se omenja sicer prvokrat šele l. 1146., a naslednje okoliščine govore za to, da je njen postanek iskati že v 11. stol. L. 1091. dobe šentpavelski benediktinci pustinjo Radomljo in vas Ruše, vendar je ves ta svet od potoka Velike, ki se pri postaji Ribnica-Brezno izteka v Dravo, doli do Borla spadal še 100 let naprej pod hočko župnijo. Iz tega sledi, da je hočka župnija bila zaokrožena prej, nego so dobili benediktinci imenovana posestva.

L. 1191. je patrijarh Gotfrid na prošnjo šentpavelskega opata in njegovih menihov podelil njim samostanu kapelo sv. Lovrenca v Radomljah, ki je spadala pod njegovo škofovsko oblast, pa je bila postavljena na benediktinskem posestvu. Prepustil jim je tudi desetino in vse pravice, ki jih je imel do te kapele. S tem je bila okolica Sv. Lovrenca izločena iz hočke župnije in osamosvojena. Hočki župnik je sicer ugovarjal, a končno so se pogodili tako, da je šentpavelski opat dal župniku kot odškodnino 1 marko letnih dohodkov v vasi Bezena. Šentlovrenška župnija se je raztezala od Drave na vrh Pohorja, od potoka Velike do Lobnice pri Rušah. Iz rečenega patrijarhovega darila pa tudi sledi, da je kapela sv. Lovrenca bila postavljena že pred l. 1091., enako kapela v Rušah, ker če bi jo bili benediktinci postavili

na svojem zemljišču, bi bila njihova last in patrijarh jim ne bi bil mogel podariti kapele.

Tako zmanjšana hočka župnija je še vedno imela velikanski obseg. Iztočni del Haloz okoli Zavrča je še ta čas spadal pod Hrvaško, oziroma Ogrsko in pod zagrebško škofijo.

Razen Šent Lovrenca so na ozemlju hočke župnije že pred koncem 13. stol. nastale podružnice, pri katerih so se razvili vikarijati in v poznejših časih samosvoje župnije. Cerkvica v Razvanju se omenja že l. 1124., a se radi bližine župne cerkve ni razvila v vikarijat. L. 1261. se že omenja cerkev (sv. Nikolaja) v Majšpergu, 1289 pa sv. Magdalena na Pobrežju v Mariboru. Gotovo so že v tem času nastale tudi podružnice sv. Martina na Hajdini, sv. Vida pod Ptujem in sv. Mihaela v Žetalah, vendar izpričane so šele pozneje. Za njihovo visoko starost govori velika oddaljenost in pa patrociniji.

2. Slivniška pražupnija, ki se prvič omenja istega leta kakor hočka. L. 1146. je namreč patrijarh Peregrin podelil v slivniški (konjiški in hočki) župniji dva dela desetine mariborskemu grofu Bernardu. Nastala je pa istočasno s hočko, drugače bi se poznali kaki sledovi odvisnosti ene od druge, če bi katera bila starejša.

Čudno je, da sta obe župni cerkvi, hočka in slivniška, čisto ob periferiji svojega ozemlja in jedva slabo uro hoda narazen. Vzrok, da so baš tu ustanovili sedež dveh župnij, je deloma v tem, ker je tukaj šla stara velika cesta še iz rimskih časov ter so se tu ob vznožju Pohorja razvile prastare naselbine. Glavni razlog njune bližine je pa ta, ker predstavljata različno zemljiško gosposko.

Razmejitev hočke in slivniške župnije je v ozki zvezi s sodnimi in zemljiškimi razmerami. Prvotna sodniška okrožja so bila silo razsežna in so predstavljala prvotna zemljiška okrožja. V 13. stoletju pa vidimo, da imajo deželsko sodnijo desno od Drave Rogaški gospodje. Meja te sodnije je bila prav ista, kakor med hočko in slivniško župnijo. Kako pridejo Rogaški do sodstva na Dravskem polju? Rogaški so bili zajemniki krške cerkve, ki je podedovala Hemina posestva. Povedali smo

že, da je cesar Oton II. Viljemu, možu Heminemu l. 980. podaril ves svet od Vitanja do mej Rahvinove in Savinjske marke s pripombo, če bi tukaj ne bilo dovolj oratne zemlje za 20 kraljevih kmetij, si naj nedostatek dopolni v Rahvinovi grofiji, kjer mu je najbliže in najbolj priložno. Viljem se je gotovo s tem okoristil in si izbral jugozapadni del Dravskega polja. Ta zemljiška lastnina je temelj sodni oblasti in odločilna pri razdelitvi župnij. Ozemlje hoče župnije je nekdanja Rahvinova, kesneje šponhajmska last, slivniške pa Heminoga moža in potem krške cerkve, oziroma njenih zajemnikov, Rogaških gospodov. Sedaj nam je tudi jasno, zakaj stojita obe župni cerkvi ob periferiji svojega ozemlja in tako blizu skupaj. Namen je bil, da ne bi podložniki uhajali v cerkev druge župnije. Obe cerkvi sta še ohranili ladjo iz romanske dobe, le da je pozneje povišana in obokana; prvotno sta obe imeli raven lesen strop.

Na obsežnem ozemlju slivniške pražupnije zasledimo že pred koncem 13. stol. večje podružnice, ki so se pozneje razvile v samostojne župnije in deloma še dalje delile. V romanski dobi, koncem 12. ali v 13. stol. je nastala prvotna znamenita Arehova cerkev na Pohorju z romanskim reliefom svetnikovim.

Istotako kaže romanske sledove cerkev sv. Martina, ki stoji najbrž na vkladah kakega rimskega svetišča. Bistriška cerkev je bila istotako pozidana okoli 1200 v romanskem slogu, severna kapela pri sedANJI cerkvi predstavlja najbrž prvotno cerkev.

Že v listini patrijarha Bertolda l. 1249. je govor o vikarijatih slivniških. Imenovanje slivniškega župnika je patrijarh pridržal sebi, župnik pa sme v sporazumu s savinjskim arhidijakonom nastavlјati vikarje pri podružnicah slivniške župnije.

Brezdvomno so že v 12. stol. obstajali vikarijati vsaj pri najbolj oddaljenih cerkvah: pri Sv. Martinu na Pohorju, v Bistrici, v Venčeslu in Črešnjevcu. L. 1252. se že imenuje bistriški vikar Henrik. Spodnjo Polskavo je patrijarh Bertold 1249 izločil iz slivniške župnije, ker je Reicher Junski, mož Sofije Rogaške, ustanovil tu

posebno župnijo. Imenovanje polskavskega župnika je pri-
držal patrijarh sebi. Polskavska cerkev sv. Štefana je
bila pozidana pred tem letom v romanskem slogu in je
stala do sredine 17. stol., ko so jo podrli in pozidali se-
danjo.

Nadaljnje podatke o slivniški župnji omenimo pri
studeniškem samostanu. Zapadno od slivniške pra-
župnije je bila

3. Konjiška pražupnija. Tudi ta župnija
se prvič omenja l. 1146. v prej omenjeni patrijarhovi
listini in potem l. 1173. Njen početek pa dakako sega
v 11. stol. Za določitev tega sedeža je bila merodajna
stara rimska cesta in že razvita naselbina. Že pred
l. 1251. je bilo v konjiški pražupnji več podružnic, pri
katerih so nastali vikarijati, tako v Laporju, v Poljčanah,
na Keblju, v Čadramu, Zrečah in Črešnjicah. L. 1251. je
konjiški župnik Peter zamenjal Poljčane in Laporje s
slivniškim za Tinje in Venčesl.

4. Pražupnija Sv. Križa pri Rogaški
Slatini. Od starodavnih časov je tvorila rečica Sotla
deželno in cerkveno mejo proti iztoku in jugu. Sveto-
kriška pražupnija je obsegala obširen in hribovit svet od
vrha Donačke gore in Boča do blizu Podčetrтка, od Ga-
bernika in Mestinjskega potoka do Sotle.

Njene meje se večinoma ujemajo s starimi deželsko-
sodnimi mejami. Vrh Donačke gore in Boča sta mejili
Savinjska in Ptujaska marka, le pri Žetalah je pozneje
celjska grofija segala tudi na iztočno stran preko Donačke
gore. Na Gaberniku je župnijska meja bila ob enem meja
med rogaško in zbelovsko deželsko sodnijo. Niže od
sv. Rozalije, nekdam Marije Magdalene, je župnijska meja
ločila rogaško deželskosodno ozemlje od ozemlja trga
Lemberga. Na zapadni strani se deželskosodne meje veči-
noma niso skladale s staro župnijsko mejo, kar je pri-
pisovati poznejšim izpremembam v razdelitvi graščinskih
in deželskosodnih okolišev.

Svetokriška pražupnija se sicer prvič omenja šele
l. 1304., a ne more biti mlajša od drugih, pri katerih je
višja starost izpričana, ker bi sicer bila odvisna od kake

druge župnije in bi ne mogla biti matica tako obsežnemu in brdovitemu ozemlju. Imenuje se v starih časih večkrat Sv. Križ pri Rogatcu. Patronstvo čez to župnijo so do 14. stol. imeli patrijarhi, znak, da so župnijo oni ustanovili. Na tem ozemlju so brezdvomno zgodaj nastale podružnice, zlasti v Rogatcu in v Kostrivnici, a zanesljive podatke imamo stoprav iz poznejših časov. Stara svetokriška cerkev je bila romanska in je stala do l. 1862., ko so jo do tal podrli.

5. P r a ž u p n i j a P o n i k v a je obsegala celo današnjo šmarsko dekanijo, izvzemši župnijo sv. Valentina v Žusmu, ki ji je priključena iz stare pilštanske župnije. Da so prav tu ustvarili duševno središče, je bil povod ta, ker je šla tukaj starodavna rimska cesta, razne izkopanine kažejo na neko rimsko in predrimsko naselbo, vrh tega je tu bilo najbrž neko gospodarsko središče, vsaj dr. Kos stavi sem ok. 1043 omejeni kraj „Sirdosege“, ki morda še dandanes tiči v ondotnem krajevnem imenu Sržovica. Ako je tu bilo gospodarsko središče, je naravno, da je ob njem nastala tudi cerkev in župnija. Ponkovski župniki so znani iz 13. stol. štirje: Henrik 1236 (in 1245, če je ista oseba?), Konrad 1240, Peter 1241, Bernard 1269, 1277. Stara ponkovska cerkev je izginila že v 18. stol., o ostalih imamo poročila šele iz poznejšega časa, a so gotovo nekatere nastale že pred koncem 13. stoletja.

6. P i l š t a n j. Prvotni obseg pilštanske župnije je predstavljala do l. 1854., oziroma 1870. kozjanska dekanija.

Pilštanj je tvoril središče Heminih posestev v „Krajini“ in gotovo že za njenega časa je nastalo tu svetišče. Patrocinij sv. Mihaela kaže na visoko starost. Pozneje postane last krške cerkve. Sedanja južna krajša stranska ladja se smatra za prvotno cerkev in je iz romanske dobe, toda popolnoma prezidana. Od župnikov je znan Friderik iz l. 1167. in Bernard l. 1173.; iz 13. stol. so znani: Vargand 1205, Veriand 1213, ki sta najbrž ista oseba, Rupert, dekan in župnik 1237, Peter 1252, ki je kot dekan imel oblast tudi čez Dravsko polje. Robert se je l. 1254. od-

povedal župniji, katero je potem patrijarh Gregor utelovil gornjegrajskemu samostanu. Toda ostal je Pilštanj združen z Gornjim gradom le do l. 1261. Ker je bila samostanu preveč od rok, so zamenjali s škalskim župnikom Ortolfom. Ta jim je odstopil Škale, pa so mu za to dali Pilštanj. Pred njim se še v Pilštanju omenja župnik Kristijan. V 13. stoletju se že navajata pilštanjska vikarijata pri Sv. Petru ob Sotli (1251) in Sv. Lovrenca v Krajini ali na Bizeljskem (1296).

7. Videmska pražupnija. Skrajni južni kot med Savo in Sotlo je imel svoje prvo cerkveno središče v Vidmu ob Savi, kjer se že l. 1155. omenja cerkev sv. Ruperta. Najbrž pa je že v 10. stol. nastalo tu duševno središče. V naslovu cerkve se pozna solnograški vpliv, ker je ta okolica po Hemi postala solnograška last. Vendar pravico imenovanja župnikov je imel patrijarh, tako je patrijarh Rajmund l. 1297. po smrti župnika Markvarda namestil Engelberta iz Brežic. Od videmske pražupnije se je najprej odcepila rajhenburška župnija in sicer že v 12. stol. Omenja se že l. 1213. V 12. stoletju je pozidana stara cerkev sv. Petra in Pavla. L. 1331. je patrijarh Pagan izročil Videm kostanjeviškemu samostanu, a Rajhenburg je bil izvzet, znak, da se je že prej osamosvojil, dočim so vse druge župnije, izvzemši jožefinske, prišle pod kostanjeviški patronat, znamenje, da so se šele pozneje osamosvojile, a vikarijati so nastali najbrž že v 12. stol. v Sevnici, Brežicah in Pišecah. Cerkvni naslovi pri raznih cerkvah te pražupnije sicer spominjajo na visoko starost, a vse cerkve so poznejšega izvora, ker so tukaj Turki posebno hudo gospodarili, o starejših cerkvah pa ni poročil. Slično kakor v radgonski pražupniji Kapela je nastalo i tu krajevno ime Kapele po cerkvi.

8. Pražupnija Laško, približno današnja dekanija laška zavzema vseskozi gorat svet z globokimi in ozkimi, težko pristopnimi dolinami in jarki, vkljub temu so ti kraji, kakor kažejo razne najdbe, bili že v rimski in predrimski dobi dobro obljudei. Brezdvomno je tu bila ena najstarejših postojank za razširjanje krščanstva. Ko

je bila pri nas v 11. stol. izvedena župna organizacija, je postalo Laško matica za ves širni okoliš, vendar poročila o laški pražupniji so dokaj pozna. Omenja se prvič l. 1205. V 13. stoletju je pražupnija že razdeljena v dve polovici: severno s sedežem v Laškem in južno z župnijo Sv. Ilja pri Zidanem mostu in vikarijatom v Loki. Raztezala se je celo preko Save in obsegala Radeče. Od župnikov laških sta znana po imenu le dva iz 13. stol.: Leopold, ob enem arhidijakon Savinjski 1257, in Rosarius 1293.

Zelo zgodaj, koncem 12. ali početkom 13. stol. je bila postavljena cerkev Sv. Ilja na desnem bregu Savinje ob njenem izlivu v Savo. L. 1269. je ta cerkev imela že svojega kapelana, a l. 1297. se omenja že Simon, župnik pri Sv. Ilju pri Radečah. V to župnijo so spadale sedanje župnije Širje, Radeče in najbrž severni del Loke. — Cerkev sv. Helene v Loki je pozidal 1208 avstrijsko-štajerski vojvoda Leopold Slavni, ta cerkev še sedaj stoji. L. 1296. se omenja že vikar Albert v Loki.

Tudi župna cerkev v Laškem je iz konca 12. ali začetka 13. stol. Najbrž je pred to stala tu že kaka druga cerkev. Ta stavba nosi na sebi znak svoje dolge zgodovine. Najstarejši deli še kažejo romanski slog. Podstolpna lopa je služila nekdanj za prezbitერიj. Stolp je zelo masiven in ima v pritličju križni svod z diagonalnimi oprogami, ki sloné na kratkih romanskih stebrih z antičnim vznožjem in nakladom na kapitelih. Tudi srednja ladja je še iz romanske dobe ter je imela prvotno raven lesen strop.

9. Pražupnija Žalec-Sv. Peter v Savinjski dolini. Iz ruševin starega mesta Celja se je le polagoma razvila majhna naselbina; še v 15. stol. se imenuje samo trg. Viri ranega srednjega veka o Celju skoraj popolnoma molče. Zatorej tudi cerkvenega središča za celjsko okrožje ni iskati v Celju, temveč v Žalcu, prvotno pa pri Sv. Petru v Savinjski dolini. Šele koncem 12. ali početkom 13. stol. je Celje dobilo lastno župnijo ter se prvi župnik omenja l. 1229. Ustanovili so jo Vovbrški gospodje.

L. 1256. je patrijarh Gregor pripojil župnijo Sv. Petra v Savinjski dolini (in Sewenthal) s t i š k e m u samostanu. L. 1260. je isti patrijarh to potrdil tudi za župnijo sv. Nikolaja v Žalcu, o kateri pa prej ni bilo govora. Sv. Peter se je večkrat imenoval „in Sachsenveld“, pod čimer ni umeti trga Žalca, marveč vse polje na levem bregu Savinje od izliva Pake do Celja. Župnija sv. Petra je morala imeti precejšnje dohodke in baš to kaže, da je tu prvotna matica. Najbrž pozneje v turških časih se je župnijski sedež radi večje varnosti prenesel v Žalec, oziroma se je šentpeterska župnija združila z žalsko. Že pred l. 1256. so bili izločeni iz matice vikarijati v Polzeli,⁴⁸ Sv. Andraž u, v Gotovljah in v Celju, ker niso bili združeni s stiškim samostanom, kar bi se bilo po kanoničnem pravu moralo zgoditi, če bi bile te cerkve takrat še podružnice Žalca ali Sv. Petra.

Ta pražupnija je v svojem starem obsegu zavzemala del gorovja Škorno, doljno Paško dolino, Oljsko goro (Dobrič) in okoliš Št. Andraža, savinjsko polje na levem bregu Savinje, vso sedanjo župnijo Sv. Jakob v Galiciji, Celje in Teharje. L. 1264. se je v žalski cerkvi vršila sodna obravnava pod predsedstvom gornjegrajskega opata Henrika zaradi pravde med slivniškim župnikom in studeniškim samostanom.

10. Pražupnija Braslovče.⁴⁹ Ta župnija se prvič omenja v gornjegrajski listini patrijarha Peregrina 7. aprila 1140. Prvotna braslovška župnija je zavzemala ogromen prostor, na katerem so dandanes župnije: Braslovče, Gomilsko, Vransko, Motnik, Sv. Jurij ob Taboru, Št. Pavel pri Boljski, Marija Reka, Griže in Trbovlje.

Ena najstarejših cerkev v tej pražupniji je cerkev sv. Mihaela na Vranskem, ki se omenja že med ll. 1123. do 1146. Takrat je namreč Ceizolf, sin starejšega brata Engelberta Sponhajmskega daroval šentpavelskemu samostanu dvorec in cerkev sv. Mihaela v Savinjski dolini

⁴⁸ Polzelsko župnijo je nekje koncem 13. ali začetkom 14. stoletja dobil malteški viteški red, ki se prvič omenja kot lastnik župnije l. 1323. Orožen, III., str. 473.

⁴⁹ Orožen, Dekanat Frasslau (IV).

z dvema poleg ležečima gosposčinama in tri kmetije v Ločici med Vranskim in Motnikom. Ta cerkev more biti le vranska. Tudi cerkev sv. Andreja nad Polzelo se omenja že 1229, l. 1241. pa kapela sv. Ruperta na Gomiškem. Najstarejši vikarijati braslovške pražupnije so nastali na Vranskem, v Št. Pavlu, pri Sv. Martinu na Paki, v Trbovljah, vendar do samostojnosti so se razvili šele v poznejši dobi.

11. Pražupnija Škale.⁵⁰ Ivan Anton Barbo, bivši škalski in pozneje pliberški dekan, pravi v svojem poročilu na lav. škofijstvo dne 22. jul. 1808, da je škalska župnija zelo stara. Da je že v 10. stoletju imetnik vlastelinstva „auf der Stiegen“, postavši iz pagana katoličan, ker ni imel potomcev, zapustil svojo pristavo in gozdove ter nekaj podložnikov za ustanovitev škalske župnije. Patrijarh je pa dodal desetino.

Vira za to trditev Barbo žal ni navedel. V jedru je pa poročilo mogoče in donekod verjetno. Del desetine v škalski župniji je patrijarh Pilgrim I. l. 1154. podaril samostanu v Dobrli vasi.

Meje prvotne škalske pražupnije se krijejo z obsegom današnje škalske ali šaleške dekanije, izvzemši župnijo v Belih vodah, ki je bila 1883 priključena šaleški dekaniji iz gornjegrajske dekanije.

V širnem obsegu prvotne škalske pražupnije so nastale že pred letom 1261 podružnice sv. Martina pri Šaleku, sv. Mihaela pri Šoštanju, sv. Ilja pri Velenju in sv. Janža na Peči.

Patron škalske župnije je bil oglejski patrijarh, ki jo je 1261 podaril gornjegrajskemu samostanu. Ta samostan je imel od l. 1254. vtelešeno pilštanjsko župnijo, ki pa mu je bila preveč od rok, dočim je škalska župnija v dolgi črti mejila s samostanskim ozemljem. Škalski župnik Ortolf in samostan sta se torej pogodila tako, da je samostan njemu odstopil pilštanjsko župnijo, on pa samostanu škalsko. Patrijarh Gregor je odobril to zamenjavo, a dejanski se je izvršila stoprav l. 1269. Ob enem z matico so bile samostanu priključene prej imenovane podruž-

⁵⁰ Orožen, Dekanat Schallthal.

nice, izvzemši Sv. Martin pri Šaleku, ki se je bil že prej osamosvojil.

Zavetništvo (vogtijo) nad škalsko župnijo so od nekdaj imeli Turnski gospodje, ki pa so župniji prizadevali le krivice. Končno sta Gundaker in Hartnid Thurn l. 1288. zavetništvo prepustila gornjegrajskemu samostanu in s tem vsaj nekoliko popravila storjene krivice.

12. Pražupnija Gornji grad.⁵¹ Prvotna gornjegrajska župnija je obsegala vso današnjo gornjegrajsko dekanijo in povrh še ozemlje sedanje župnije v Belih vodah.

Okoli l. 1140. je bila priklopljena benediktinskemu samostanu, pri katerem je ostala, dokler ni bil samostan zatrt in ustanovljena ljubljanska škofija.

Že l. 1173. se v področju gornjegrajske župnije omenja vikarijat v Rečici, istotako je zgodaj nastal vikarijat v zelo oddaljenem Mozirju, kjer se cerkev sv. Jurija omenja že l. 1241. Istega leta se jemlje v misel že mozirska podružnica sv. Ruperta ob izlivu Libije v Savinjo. Tudi v težko pristopni Solčavi je moralo že pred koncem 13. stol. biti postavljeno kako svetišče. To je sklepati iz velike oddaljenosti od matice, naravnost pa to potrjuje ondi ohranjen romanski kip Matere božje,⁵² redok ostanek romanske plastične umetnosti v naših krajih. Ker je kip romanski, je gotovo nastalo tudi neko svetišče v Solčavi v dobi romanskega sloga, torej pred koncem 13. stol. Romanska je bila tudi prvotna gornjegrajska župna cerkev.

13. Nova cerkev. Župnija Nova cerkev,⁵³ v starih listinah imenovana prvič 1236 Nova ecclesia ali St. Leonhard in Neukirchen in der Einöd, je obsegala v prvotnem obsegu sedanje župnije Novo cerkev, Vojnik, Sv. Martin v Rožni dolini, Frankolovo, Dobrno, Sv. Jošt na Kozjaku. Raztezala se je torej od Sv. Marjete nad

⁵¹ Orožen, II. Stegenšek, Dekanija gornjegrajska.

⁵² Stegenšek v „Voditelju“ 1908, str. 339.

⁵³ Naziv „Nova cerkev“ je morda nastal, ker je ta župnija bila ustanovljena pozneje ko druge, ali pa predpostavlja neko starejšo cerkev.

Celjem do vrha Kozjaka in od Tesnice pod Lindeckom do sedanjih mej župnije Sv. Janža na Peči.⁵⁴

Kdo jo je ustanovil, ni znano. Patronat je imel oglejski patrijarh, ki je pobiral v župniji tudi desetino.

Sedanja cerkev ima še ladjo iz romanske dobe, ki je imela prvotno raven lesen strop. V dobi turških napadov je bila potem gotizirana.

14. Duševno središče Mislinjske doline je postal Šmartin pri Slovenjgradcu ob stari veliki cesti. Vendar najbrž po vplivu graščakov je imela po l. 1170. prednost kapela Gradec-Grätz v Starem trgu. Patrijarh Ulrik I. je podaril l. 1106. desetino v župniji Sv. Martina proštiji v Dobrli vasi, ki pa ni prišla do dejanske posesti tega darila. Slično se je zgodilo samostanu Belinju pri Ogleju glede Starega trga, kjer se je desetine polastil najprej mejni grof Otočar (1164), potem Andeks-Meranci in končno je prišla patrijarhu nazaj v roke.

Na ozemlju šmartinske pražupnije so se zgodaj razvili vikarijati v Št. Janžu in v Kotljah. L. 1265. je bila izvzeta trušenjska kapela sv. Nikolaja pri gradu Widerdriess. Pod Šmartin je spadala tudi Vuzenica v Dravski dolini, ki se pa že l. 1254 imenuje župnija. Stari trg je imel pod seboj cerkev sv. Elizabete v Slovenjgradcu (1251) in Št. Ilj pod Turjakom, omenjen že l. 1296.

Najprej se je osamosvojil silno oddaljeni vikarijat v Vitanju. Vitanje se je nekdaž imenovalo tudi „na jezeru“, ker je Hudinja tvorila tukaj jezero, dokler si ni predrla dovolj globoke in široke struge. Prvotno je spadalo pod Sv. Martin pri Slov. Gradcu ter je tvorilo najjužnejši del tega velikega okoliša, ki se je raztezal od Sp. Dravograda do soteske ob Hudinji.

Ker je bil v Vitanju sedež gosposčine, je morda že za grofov Brežkih in Selških (980—1042) ali pod krškim gospodstvom nastal tu vikarijat, ki se je raztezal od Soteske na posestvu „Einöd“ do gornj. Doliča, na zapadu

⁵⁴ Orožen, VIII., 34.

do vrha Kozjaka, na iztoku do vrha Pohorja in Konjiške gore. Šele v 18. stol. je bila ta župnija izločena iz slov. gr. komisarijata pri Sv. Martinu in prideljena dekaniji v Novi cerkvi.⁵⁵

Samostani.

V devetem in desetem stoletju so benediktinski samostani precej prepadli, v 11. in 12. stol. pa se opaža nenavaden polet tega reda.

Samostane, ki so nastali v tej dobi na prekmurskem slov. ozemlju, smo že omenili, natančnejših podatkov o njih ni. Med Muro in Dravo so sicer admontski in šentpavelski benediktinci dobili obsežnih posestev, vendar tukaj ni prišlo v tej dobi do ustanovitve starejših redov, pač pa so šentpavelski menihi ustanovili nekak samostan pri Sv. Lovrencu na Pohorju, ki bi se lahko imenoval najstarejši samostan na Sp. Štajerskem, vendar to je bila zgolj nekaka ekspozitura Št. Pavla, samostojnosti ni imela.

Prvi popolni benediktinski samostan na Slov. Štajerskem je samostan v Gornjem gradu.

Ustanovljen je bil malo pred l. 1140. Dne 7. aprila t. l. je namreč patrijarh Pelegrin v oglejski stolnici vpričo mnogoštevilnih odličnjakov sprejel od Dibolda Kagerja in njegove žene njuno posestvo v Gornjem gradu ter je podaril to posestvo že ustanovljenemu benediktinskemu samostanu v Gornjem gradu. Kager je bil karantanski plemič, tudi patrijarh je bil iz rodu karantanskih vojvodov in politično je gornjegrajska okolica spadala pod Karantanijo, zatoorej so se menihi doselili v Gornji grad prav gotovo s Koroškega.

Kagerjevo posestvo se zлага dandanes z gornjegrajsko dekanijo brez mozirske in šmihelske župnije, ali z gornjegrajskim sodnim okrajem brez mozirske okoliške občine. Ta posestna enota je gotovo služila za podlago gornjegrajski pražupniji. To posestvo je merilo okoli 449.56 km². Prvotno je imel samostan pač župnijo in

⁵⁵ Orožen, VIII, 377—378.

njena posestva, $\frac{1}{3}$ desetine, pa Kagerjeva dejanski obdelana posestva. Potem je sam nadaljeval krčenje šum in naseljevanje.

V patrijarhovi lasti je ostal grad z ogradjem in 10 kmetij, od katerih jih je 1258 nekaj dal v zajem, štiri grajske kmetije v Tajni so pa odkupili 1282. V njegovih rokah je ostal tudi grad Vrbovec in pripadajoča posestva pa vas Rečica z župno cerkvijo sv. Kancijana, v kateri je patrijarh Ulrik 1173 imel sinodo.

Gornjegrajski benediktinci so večinoma naselili današnji gornjegrajski sodni okraj.

Kartuzijanski samostan v Žičah in Jurkloštru. Ko je po smrti Bernarda Mariborskega štajerski vojvoda Otokar I. dobil obsežna posestva na Spodnjem Štajerskem, je sklenil svoj spomin ovekovečiti z zadušbino, z ustanovo kartuzijanskega samostana v zaprti dolini na južnem pobočju Konjiške gore. S kartuzijanci se je seznanil najbrž na Francoskem in so tudi prvi menihi prišli iz Chartreuse na Francoskem pod vodstvom Veremunda, po izročilu iz rodu knežov Cornwalskih na Angleškem. Ustanovno listino je izdal Otokar I. 1165. Otokar jim je podaril Žičko dolino, ali kakor so jo kartuzijanci začeli nazivati, dolino sv. Ivana, do vrhov obmejnih hribov ter je na zapadu kartuzija mejila s posestvi krške škofije. Poleg tega jim je daroval 12 mernikov soli na leto, olje, železo in, kar je značilno za takratno gospodarstvo Sp. Štajerske, 15 meric strdi iz deželnoknežjega vlastelinstva v Laškem. Prêden se je kartuzija utrdila, je umrl Otokar I. 1164. v Pečuhu na potu v sv. deželo. Pokopali so ga v žički kartuziji. Navzlic svoji strogi preprostosti je kartuzija prišla v gmotne stiske. Zemlja je bila slabo rodovitna in kartuzijanski red je bil kontemplativen ter se ni bavil s krčenjem šum in naseljevanjem kolonov. Patrijarh Ulrik jim je sicer dal neko posestvo v Žičah, a bilo je premalo. Otokar II., prvi vojvoda štajerski, je daroval samostanu vso vas Žiče in Rogozo južno od Maribora, razen tega nekda j od patrijarhov Šponhajncem prepuščeno desetino na Dravskem polju. Tudi on je bil pokopan v kartuziji.

Tudi dva Babenberžana sta podpirala žičko kartuzijo in našli so se med spodnještajerskimi velikaši še drugi dobrotniki, ki so obdarovali samostan.

Drugo kartuzijo je ustanovil krški škof Henrik l. 1170. v Jurjevem blizu Laškega ob potoku Gračnici. Henrikov naslednik Ditrih jim je dal še povrhu desetino v pilštanjski župniji, vojvoda Otokar II. pa vas Grahovše. Naselili so jurjevsko kartuzijo menihi iz Žič. Kartuzija je pa kmalu prepadla, ker naslednji krški škofje niso bili naklonjeni francoskim kartuzijancem in so le želeli, da ti „tujci“ čimprej odidejo. Ko so kartuzijanci odšli, je škof Eberhard l. 1200. Jurjevsko posestvo izročil krški stolni proštiji.

Službo božjo in dušno pastirstvo bi naj vodili svetni duhovniki, katerim bi na čelu bil prošt. Ta proštija se ni dolgo držala.

Žička kartuzija si je sčasoma opomogla in prior Nikolaj si je prizadeval, obnoviti tudi jurjevsko kartuzijo. Krški škof Walter ni hotel o tem ničesar slišati, pač pa se je zavzel za stvar vojvoda Leopold III., ki je postal drugi ustanovitelj jurjevske kartuzije. L. 1208. je bila kartuzija obnovljena, svetni duhovniki so odšli in okoli 1228 je vsa dolina Gračnice postala last kartuzije. L. 1228. jim je bamberski škof posvetil novo cerkev sv. Mavricija, zidano v prehodnem romansko-gotskem slogu.

✓ Avguštinci. V 13. stol., — pred l. 1257. je nastal tudi samostan avguštincev na Muti ob Dravi. Prve čase so morali menihi živeti od miloščine, dokler jim ni Henrik Viltuški l. 1290., 1297., 1301. daroval raznih posestev.

ll Dominikanski red. Trinajsto stoletje je doba velikega duševnega pokreta; velike duševne sile se kosajo na socialnem, političnem, moralnem in umstvenem polju. Svetloba in senca sta v ostrem nasprotju. Proti obstoječemu družabnemu in cerkvenemu redu se dvigajo močne struje v bogomilstvu, albižanstvu in valdenstvu, katerih korenine segajo daleč nazaj v stari mitracizem, maniheizem in gnosticizem. Na evorpske duhove je tudi mogočno vplivala arabska civilizacija s svojim skepticizmom in fatalizmom. Proti tem stru-

jam se dvigneta kot predstavitelja velike duševne reforme Dominik in Frančišek, ustanovitelja dveh velikih redov: dominikanskega in frančiškanskega.

Vse te protivne ideje so se kosale tudi na ozemlju naše Spodnje Štajerske. Da bi bilo pri nas razširjeno bogomilstvo, nam yiri naravnost ne poročajo, ali posredno sledi to iz raznih okoliščin. L. 1219. je sklical patrijarh Bertold sinodo v Oglej, ki se je obširno bavila z bogomilstvom in grdim praznoverjem med prostim ljudstvom. Kot uspešno sredstvo zoper to zlo je priporočal patrijarh v sinodi red sv. Dominika in Frančiška.

Solnograški škof Eberhard II. je dobil l. 1231. naročilo od papeža, naj da v svoji škofiji vsak mesec razglasiti naredbe proti raznim krivoverstvom. Nadškof opozarja svojo duhovščino zlasti na krivoverce in flagelante, ki so v celih procesijah pol nagi hodili od kraja do kraja in se do krvi bičali. Kot najuspešnejše sredstvo proti temu priporoča tudi on oba beraška redova, dominikance in frančiškane. Že okoli l. 1220. sta na željo Eberhardovo dva Poljaka Ceslav in Hijacint (Jacek) ustanovila prvi dominikanski samostan na ozemlju nemškega cesarstva v Brežah na Koroškem, ki so bile takrat še večinoma slovenske. Deset let pozneje, 1230, je isti nadškof izposloval, da so se dominikanci naselili v našem Ptujju. Prav značilna za takratni duševni položaj našega ljudstva je motivacija, s katero je nadškof dovolil ptujskim dominikancem pridigovati v svoji škofiji, da se namreč „ono sirovo ljudstvo privabi k poslušanju besede božje in k skrbi za svoje zveličanje.“ Sličen namen je naslednjega leta določil velikonedeljskim križnikom, „da zboljšajo slovensko okolico.“ V Ptujju se je dominikanski samostan na zapadni strani mesta ustanovil največ s pomočjo Mehtilde, vdove po ptujskem gospodu Frideriku.

Tudi patrijarh Bertold je močno podpiral ptujski samostan, dasi ni spadal v njegovo področje. Dovolil je ptujskim dominikancem v svoji škofiji vse pravice, kolikor je sploh mogel. Torej se mu je gotovo zdelo potrebno delovanje tega reda, ki se je kajpada nanašalo predvsem na Spodnje Štajersko desno od Drave.

✓ Prvi ptujski samostan je bil gotovo majhen in za silo postavljen, prav tako cerkev. Okoli l. 1235. so pozidali večjo cerkev v čast Marijinemu vnebovzetju.

✓ Ta konvent je znamenit tudi radi tega, ker je ustanovil v Ptuj — gotovo prvo — šolo. Dominikanski red je namreč polagal veliko važnost na izobrazbo svojih članov. Že pod prvim naslednikom Dominikovim, Jordanom, je bilo določeno, da se ne sme dovoliti noben konvent brez priorja in doktorja.⁵⁶

✓ Minoriti. „Manjši bratje“ so se imenovali duhovni sinovi sv. Frančiška Asiškega. Minoritski samostani so v 13. stol. na Spod. Štajerskem ustanovljeni trije: v Celju 1241 po grofih Vovbrških, ki so bili takrat celjski gospodje, v Mariboru 1284 in v Ptuj^u okoli l. 1290. V Mariboru je bil postavljen minoritski samostan na zapadnem koncu mesta, v Ptuj^u na južnem. Redovi, ki so nastali v 13. stol. se najrajši naseljujejo tik ob mestih in drugih večjih krajih, dočim so starejši redovi rajši iskali samotne in težko pristopne doline, ker so sloneli popolnoma na starih agrarno-fevdalnih razmerah. Do trinajstega stoletja so se razmere znatno spremenile, razvila so se mesta in tu se je nudilo novim redovom obilo dušnopastirskega dela.

Ženski samostani. Prvi ženski samostan na slovensko-štajerskih tleh je ustanovila okoli l. 1237. Sofija, sestra Henrika Rogaškega in vdova po Riherju Junskem ali Soneškem s Koroškega, ki je ustanovil spodnjepolskavsko župnijo. Prvotno je mislila ustanoviti nekaj hospital, a pod dojmom takrat procvitajočega dominikanskega reda je ustanovila ženski samostan tega reda. Henrik Rogaški in drugi velikaši so samostan obdarovali z raznimi posestvi, zlasti v Dravinjski dolini in po Dravskem polju. Patrijarh Bertold je pa samostanu vtelesil župnijo slivniško l. 1245. Slivniški župniki so bili odslej le vikarji, glavni del dohodkov je pripadel samostanu. Radi tega so nastale

⁵⁶ „Conventus sine priore et doctore non mittatur,“ Anal. O. PP. 1896, str. 642.

mnoge pravde med njimi in samostanom. Že l. 1252. je moral savinjski arhidijakon v Žalcu soditi o tej zadevi. Takratni slivniški župnik Leopold je izgubil pravdo, del dohodkov je bil prisojen samostanu.

V ta samostan so takoj v začetku vstopile mnoge odlične hčere spodnještajerskega plemstva. Samostan je imel v svoji sredi za oni čas visoko izobražene dame. Poleg kontemplativnega življenja so taki samostani vzgajali deklice, prepisovali rokopise in se bavili z ročnimi deli ter zapustili dela velike umetniške vrednosti. Drug ženski samostan istega reda na slovensko-štajerskih tleh je nastal v 13. stol. v Marenbergu v Dravski dolini. Ustanovno listino sta izdala Gizela in njen sin Sifrid Marenberški 24. junija 1251. Kralj Otokar Češki je 22. aprila 1272 vzel to ustanovo v svoje posebno varstvo. Oba samostana sta kmalu postala nekako zavetišče za aristokracijo. Stvar je imela toliko dobro stran, ker so našle tu mirno zavetje in lahko bogoljubno živele ženske plemenitega rodu, katerim ni bilo dano, da si ustanove rodbinsko ognjišče in bi se drugače po svetu potikale ter morda pogazile svojo žensko čast. Na ta način je bil rešen del ženskega socialnega vprašanja, ker v takratnih neprestanih vojnah in pobojih je padlo mnogo moških in ni bilo lahko najti za plemkinje primernih ženinov. Z druge strani pa je to zelo slabo vplivalo na samostansko disciplino, ker so vstopale ne samo deklice, katere je srce vleklo v samostansko tihoto, marveč starši in sorodniki so večkrat silili v samostan ženske brez vsakega redovnega poklica iz sebičnih namenov, da bi si prištedili doto ali dobili po njih vpliv na samostan in njegovo imetje.

Kartuzijanci in beraški redovi nimajo v gospodarskem oziru onega pomena kakor starejši benediktinci, vendar so kartuzijanci izkrčili in obdelali Žičko in Jurjevsko dolino. Zato so pa v verskomoralnem oziru za ljudstvo več storili in so se mu v svoji priprostosti veliko bolj približali, zlasti mendikantje. Njih delovanje je pa tudi vzbudilo zavist pri zanikrni svetni duhovščini in

nastalo je mnogokje strastno nasprotstvo med „pavlinci“, t. j. menihi, in „petrinci“, svetno duhovščino.

V 12. stoletju je bil boj med gvelfi in gibelinci v naših deželah močno na kvar verskemu življenju.

V Savinjski dolini so besneli tudi boji med pristaši in nasprotniki patrijarha Ulriha II., vendar podrobnosti manjkajo. Sila je šla pred pravico.

Mnogi kraji so bili strašno opustošeni. Pravni pojmi zmedeni, širila se je kriva vera, nravnost je propadala; med duhovščino so bili očitni konkubinati. Tudi v samostanih je popustila disciplina. Aleksander III. je moral opomniti žičke menihe, naj se drže redovnih pravil. Med ljudstvom je bilo razširjenih mnogo zablod in polpaganskih, praznoverskih običajev.

Arhidijakonati.

Razdelitev župnij v arhidijakonate se da na Štajerskem pred 12. stoletjem samo slutiti, dovršena je bila v 12. stoletju, med l. 1229.—1231. so bili arhidijakonati na novo zaokroženi ter so dobili oni obseg, kakor so ga ohranili do 17. stoletja.

Solnograške župnije levo od Drave so bile podrejene arhidijakonu v Stradnu, v patrijarhatu pa južnokoroškemu ali podjunskemu arhidijakonatu, ki je v Dravski dolini do l. 1235. segal do Sv. Ožbalda, t. j. do mej vuzeniške in št. lovrenške, prej hočke župnije, ostala Spodnja Štajerska pa savinjskemu, pod katerega je spadalo tudi Dravsko polje; tudi gornjegrajski samostan je vodil arhidijakonske posle. Gornjegrajski in šentlovrenški distrikt sta bila izvzeta izpod arhidijakonske oblasti, prav tako benediktinske župnije levo od Drave. Arhidijakonska služba ni navezana na kako župnijo, a opravljali so to službo navadno župniki najuglednejših in najstarejših župnij. Prvi po imenu znani arhidijakon za Savinjsko dolino je Bertold Slovenjgraški, župnik šmartinski (1167 do 1178), dasi je njegova župnija z Vuzenico vred spadala v junjski arhidijakon. Nasprotno je savinjski arhi-

dijakonat obsegal tudi Radeče in Svibno onstran Save. Arhidijakon je imel svojega namestnika, zato se poleg arhidijakona omenja večkrat dekan.

Plemstvo.

Neposredno pred madjarskimi navali srečavamo še celo vrsto domačega višjega in nižjega plemstva, osobito v Panoniji. To plemstvo je večinoma padlo v hudih madjarskih bojih, deloma se odtujilo svojemu rodu in privzelo nemška imena. Vprav porazno je morala vplivati na plemiče tragična usoda Koceljeva. Kdor je hotel rešiti svoje plemiške svoboščine, je moral obrniti plašč po vetru, ki je močno pihal sem iz nemške države.

Vendar pa še v dobi restavracije od 11. do konca 13. stol. srečavamo mnogo prastarih rodovin, večinoma karantanskega porekla, čisto nemških plemenitih rodovin se je v tem času na Spodnje Štajersko priselilo razmeroma malo, med njimi so v prvi vrsti Šponhajmci, potem Travenci in Babenberžani, z deželnoknežjo oblastjo. Prvi so se k nam priženili, drugi so prišli pri nas do oblasti s podedovanjem.

Nenavadno številno je pri nas visoko ali polnožlahtno plemstvo, ki baš radi tega v svojem rodovniku sega daleč nazaj. Savinjski grofje, ki smo jih spremljali do ukinjenja Savinjske marke, so prastara domača korenika, ki je sicer v glavnem debelu v 11. stoletju izumrla, ohranila se je pa v stranskih panogah in razgranila v širnem sorodstvu v neštevilne vejice.

Med „prišleci“ je omeniti bavarske grofe Bogenske, ki so posedali Dobrno, pa že l. 1147. izginili. Njih posest je kupila krška cerkev.

Iz Avstrije se je neznano kdaj priselila rodovina Orte, ki je pa izumrla že l. 1262. Bila je v svaštvu s Cmureškimi. Njena posestva v Savinjski dolini so pripadla deloma gornjegrajskemu samostanu, deloma Soneškim gospodom kot koroški zajmi.

Celo tuje ime ima rodovina Puzzuolo-Hohenwart, iz katere je bil zadnji Savinjski mejni grof Gunter. V res-

nici je pa bila le stranska panoga karantanskih Vovberških gospodov. Z imenovanim Gunterjem je ta rodovina ok. 1140 izumrla in njena posestva, med njimi Celje, so podedovali Vovberški. Le-ti so prišli v Savinjski dolini do velike veljave. Najbrž so prišli semkaj iz Karantanije za časa zadnjih Otokarjev. Njih glavne graščine so bile v Celju, Šoštanju, v Braslovčah kot patrijarhovi zajmi, od krške cerkve so pa imeli v zajem Šalek in Forchtenegg. Imeli so tudi zavetništvo čez Gornji grad.

Soneški gospodje se začno tako nazivati z Gebhardom I. (1130—1144). Njegov sin Gebhard II. je med 1173—1235 pozidal Soneški grad pri Braslovčah. Bil je obenem zavetnik Gornjega gradu, od krške cerkve je imel v zajem Lemberg pri Dobrni nad Celjem. Od Babenberžanov je dobil deželnoknežje zajme Boljsko (Pragwald) in Sachsenwart. Kot babenberški zajmnik se je udeležil deželnih zborov v Mariboru l. 1209. in 1224. Njegov sin Konrad I. (1224—1241) je imel zavetništvo nad braslovško župnijo.

Konrad I. je imel sinove Gebharda, Ulrika, Leopolda, Konrada in hčer Sofijo, ki se je omožila s Friderikom Ptujskim ter je bila mati Friderika ml. in Hartnida.

Gebhard (III.) je posedal Gotovlje in imel ščitništvo nad gornjegrajskim samostanom skupno s svojimi brati. Bil je v svoji mladosti nasilen človek, z ognjem in mečem je pustošil posestva gornjegrajskega in žičkega samostana, moril in na vse mogoče načine mučil uboge podložnike. Kot najstarejši je imel rodbinski majorat, a po pogodbi s svojimi brati l. 1276. je odstopil nasledstveno prednost svojemu bratu Leopoldu. Zadnja leta se je popolnoma umaknil iz javnosti, najbrž je bolehal in pod starost stari grešnik obžaloval svoja mladostna nasilstva in krivice. Umrl je brez otrok. Tudi Konrad je bil l. 1262. že mrtev. Tega leta so Soneški gospodje podedovali del posestev po izumrli rodovini Orte. Po njih so dobili posestva okoli poznejšega Novega kloštra. V starejših časih je moral ta kraj imeti drugo ime.

Ko je po smrti Ulrika III., vojvoda koroškega, nastal prepir radi Koroške, Kranjske in Savinjske doline med

Otokarjem Češkimi in Ulrikovim bratom Filipom, so Soneški potegnili z Otokarjem. Tudi Leopold je bil krut nasilnež, gornjegrajskemu samostanu je napravil za 600 mark škode in ni hotel nič slišati o povračilu. Šele njegova vdova je po njegovi smrti poravnala storjeno kvaro. Bil je dvakrat oženjen, drugokrat z Marjeto Vovbrško. Umrli so brez otrok okoli l. 1286.

Ostali so še najmlajši brat Ulrik, ki se je do l. 1288. večkrat podpisoval Lemberški, ker je posedal leंबरško graščino. Ko je po Leopoldovi smrti prevzel tudi njegove graščine, se je zanaprej vedno podpisoval le Soneški. Za ženo je imel sestro svoje svakinje Marjete, Katarino Vovbrško.

Bratje Soneški so l. 1262. 14. maja sklenili zelo važno rodbinsko pogodbo, ki je postala temelj moči in bogastva Soneških in pozneje Celjskih gospodov. Leopold in Ulrik sta bila takrat še neoženjena. S to pogodbo je bila zagotovljena nedeljivost rodbinske posesti. Svoji ženi sme vsak zaženiti le 100 mark jutrne. Moški potomci drug za drugim podedujejo rodbinsko posest. Leopold je že ob tej priliki določil za dediča svoje očetovske in materine dediščine svojega brata Ulrika. Slično sta vzajemno storila druga dva brata.

Kako vlogo so igrali Soneški za časa ogrske vlade na Štajerskem, o tem ni nobenega sledu, tudi ko je štajersko plemstvo l. 1276. v runskem samostanu sklepalo zaroto proti Otokarju, ni bilo zraven Soneških, a kot sorodniki Ptujskih, Marenberških in Vovbrških so držali gotovo z Rudolfom. Diplomatična previdnost je bila od nekdaj tradicionalna v tej rodovini. L. 1278. se v neki listini čita, da se je Leopold pripravljaj na vojno za Rudolfa.

Značilno je zanj, da se je takrat iz strahu pred smrtjo na bojišču, — ne iz pravnega čuta, odrekel zavetništvu nad braslovško župnijo, kateri je prej storil neštete krivice. Pravno je bilo to brez veljave, ker sta sozavetnika bila tudi brata in bi torej morali odstop podpisati vsi trije. Ko se je zdrav vrnil iz vojne, tudi ni hotel nič slišati o tem.

Ulrik I. je živel še l. 1314. On je rodovino Soneških uvedel v 14. stoletje, ki ji je prineslo nenavadno moč in slavo.

Poleg Soneških gospodov so za zgodovino Spodnje Stajerske najimenitnejši Ptujski. Po poreklu so karrantanskega rodu. Ko je nadškof Konrad I. obnovil ptujski grad, ga je kratko pred 1137 poveril v varstvo Frideriku, gradniku (kastelanu) solnograškega grada Kamena (Stein) v Labodski dolini. Kmalu se je rodovina povzpela do velike moči in bogastva. Okoli leta 1200. so dobili v zajem Ormož in Središče z vsem okolišem, ki so ga iztrgali Madjarom iz rok, od krške škofije pa so dobili v zajem Kraljevec (Kunšberg). Imenovani Friderik (I.) je umrl pred l. 1161. ter je imel hčer, katere ime ni znano, in sina Friderika II., ki je tudi umrl že pred l. 1178., zapustivši maloletne otroke Friderika, Otona in Henrika. Friderik III. je umrl pred l. 1224. ter je z ženo Matildo imel sina Friderika IV. Oton je dobil Kraljevec, s svojo ženo Rikico Rogaško pa je dobil posestva okrog Makol (Stattenberg) v Dravinjski dolini. Henrik je postal krški škof (1214—1217). Friderik IV. je imel za ženo Herado, hčer Ortolfa Planinskega in z njo sina Friderika V. Ta je vzel za ženo Sofijo Soneško, ki mu je rodila Friderika in Hartnida (1243—1253). Hartnid je imel sina Friderika in hčer Alhejdo. L. 1239. jo vidimo omoženo z Ulrikom Planinskim ter je bila mati Henriku, ki nosi tudi ime Ostrovrhar (Scharfenberg) ali Svibenski. Friderik je najbrže umrl brez otrok.

Ptujski so bili v sorodstvu s Humberškimi gospodi (Hollenburg, severozapadno od Borovelj na Koroškem). Ko je ta rodovina s Svikerjem III. l. 1246. izumrla, so Ptujski dobili po njih Humberg in Rožek na Koroškem ter obsežna posestva na Dravskem polju in v Halozah, med njimi tudi Borl (Ankenstein), ki so ga otehi Madjarom. Istočasno so dobili Vurberg od Solnograda, ki so ga imeli poprej Humberški, zato so tudi sprejeli v svoj grb k a č o, grb Humberških. Z graščino Ankenstein pa so vzeli tudi v grb sidro. Hartnid se je 1246 obvezal,

da poroči svojega sina Friderika (1254—1262) s kako solnograško ministerijalko.

Ob nastopu Habsburžanov so imeli že tudi Dravinjek (Drann) ob stoku Dravinje v Dravo, Lemberg pri Poljčanah kot krški zajem, kot šentpavelski zajem pa Ravenbreg v Slov. goricah in Ernovž.

Dasi so bili prvotno navadni cerkveni ministerijalci, so stopili v rodbinske vezi z visokoplemenitimi rodovinami in s tem močno dvignili svoj ugled.

Friderik V. je igral za medvladja važno vlogo ter je bil l. 1255. deželni maršal štajerski, katera čast je postala dedna v ptujski rodovini.

Rudolf Habsburški je imenoval Friderika za deželskega sodnika, Hartnida pa za deželnega glavarja in notarja. L. 1284. je došel solnograški nadškof v Ptuj, pa ga Friderik kratkomalo ni pustil v grad. Nadškof Rudolf je namreč bil nasprotnik Habsburžanom, zato je Ptujski imel pogum, zapreti mu pred nosom grajska vrata. Nadškof mu je zato odtegnil vse solnograške zajme, a po posredovanju Rudolfa Habsburškega sta se zopet pomirila. Hartnid se še omenja l. 1309.

Ptujski gospodje so nekemu svojih vitezov prepustili Ormož in Središče, tako se je razvila panoga Ormoških gospodov, od katerih se koncem 13. stoletja omenjata Friderik in Vulfing.

Od Cmureških, ki so poleg Cmureka posedali tudi Arvež kot deželnoknežji zajem in Smernik (Schmirenberg) kot šentpavelski zajem, so znani trije Reimberti. Bili so najbrže v sorodstvu s Trušenjskimi in so l. 1242. izumrli v moškem kolenu. Štiri hčere zadnjega Reimberta so se pomožile z nemškimi velikaši in jim prinesle za doto posestva in zajme svojega očeta. Arvež je deželni vladar vzel nazaj.

Ko so Travenski 1147 nastopili dediščino Bernarda Mariborskega, so prišli pod nje tudi šponhajmski ministerijalci Dravinjski, ki so se pozneje precej povzdignili in 1241 dobili Vojnik, Mildenberg in Žalec, toda radi veleizdaje je Bertold (1259) vse to izgubil, njegov nečak

Konrad II. tudi Maidburg in Dravinjek, le Pabenstein nekje blizu Sv. Marka pri Ptuju je še njegova vdova pri-držala, a njeni sinovi so še bolj prišli na nič. Istotako so kot šponhajmski ministerijalci prišli pod Travenške gos-pode Hajdinski, Lempaški in Mariborski (kot gradniki) in vsi T r u š e n j s k i, med katere so spadali gospodje Ma-renberški, Vuzeniški in Dravogradski, najbrž tudi Viltu-ški, ki so radi kosanja posestev polagoma izgubili svojo veljavo.

Zelo stara domača plemiška rodovina so gospodje S v i b e n s k i ali O s t r o v r h a r j i (Scharfenberg). Starejši genealogi so jih izvajali iz bavarskih Agilulfin-gov, drugi pa iz Bosne ali celo iz Bolgarije.⁵⁷ Zadnji mo-ški potomec te starodavne rodovine, 14. sept. 1847 umrli grof Ivan Nepom. Schärffenberg, počiva na mariborskem pokopališču.

Ta rodovina je v posredni zvezi s Heminim sorod-stvom 11. st., ker je bila v sorodstvu z gospodi P l a n i n -skimi. Po smrti Ulrika Planinskega (ok. 1241) sta namreč krška zajma Planino in Podsredo l. 1251. dobila Friderik V. Ptujski in Henrik Svibenski, kar je bilo mo-goče le na podlagi rodbinskih vezi. Henrik je bil Fride-rikov svak, ki je imel za ženo njegovo sestro. V sinovih Henrika Svibenskega se nadaljuje mlajša panoga Pla-ninskih. Ulrik in Henrik sta namreč brata in se imenujeta Planinska, a Henrik v listini 1285 izrečno imenuje Hen-rika Svibenskega svojega očeta. V sredini 13. stol. je ena panoga Svibenskih posedala Podsredo.

Zajmniki krške cerkve med Dravo in Savo: Rogaški, Planinski, Kraljeviški (Kunšberški), Lemberški nastopajo v 13. stoletju s tako močjo, s tako bogato posestjo in močno razgranjenim sorodstvom, da moramo njih po-četke iskati daleč nazaj. Vse to so najbrže stranske betve Heminega sorodstva, zato jim je krška cerkev pustila zajme.

Visoki plemiči in ministerijalci so imeli zopet svoje gradnike ali grajske kapetane in nesvobodne viteze (mi-lites), ki so se s svojimi osebnimi spretnostmi, srečnim

⁵⁷ Hellbach, Adels-Lexikon 1826, I. zv., str. 397.

naključjem in ženitvami včasih visoko povzpeli in se polagoma izenačili s pravim plemstvom. Kot vitezi se na Spodnjem Štajerskem omenjajo Herman, kastelan ptujski, Goriški, Laporski, Kačjanski (Kačjak - Katzenstein), Pesničarji, Volkun, komornik mariborske grofice Kuni-gunde, po katerem nosi najbrže izopačeno nemško ime kraj „Wilkomm“, (Volkunje) in Vukovski dol v Slov. gori-cah itd. Vojaška služba je sploh zblížala plemstvo in vi-teze, tu je najčešče nanesla prilika, steči si zaslug in se dvigniti na višjo stopnjo. Nasprotno so nekatere prvotno polnoplemenite rodovine sčasoma obubožale in padle med nižje plemstvo, tako n. pr. Konjiški.

Ti so bili jako znameniti deželoknežji in obenem krški zajmniki. Kakor poroča Jansen Enikels (Kos, IV, št. 802), po smrti Otokarja VI. Leopold V. ni hotel spre-jeti krškega zajma v Rogatcu, dobili so ga tedaj Konjiški. Okoli l. 1192. se je rogaška linija odcepila od Konjiške ter si pridržala to stran Boča Zbelovo z deželsko sodnijo, Stattenberg pri Makolah in del Studeniške graščine. Ustanovitelj rogaške linije je Albert, sin Ortolfa I. Konjiškega. Dočim so se Rogaški silno povzdig-nili, so Konjiški celo ubožali. Hči tega Alberta je bila Sofija, ustanoviteljica studeniškega samostana. Njen brat Henrik I. je prevzel po očetu rogaško gosposčino (1245 do 1268). Bil je nasilen človek in je storil mnogo krivic šentpavelskemu in vetrinjskemu samostanu. On je naj-brže pozidal cerkev sv. Areha na Pohorju. Tudi njegov sin ni bil veliko boljši in je nadlegoval šentpavelski sa-mostan, pa je bil tudi obsojen 1269. Malo pred l. 1300. je umrl in z njim je zaniknila rodovina Rogaških. Znatno del njih posestev je dobil studeniški samostan, druga pa Viltuški in Lichtensteini, ki so bili z njimi v svaštvu.

Sofijina sestra Rikica je imela Otona Kraljeviškega, brata Friderika Ptujškega.

Planinski izvirajo od Veriganda, brata Star-handa II. Ta Verigand je imel hčer Hemo in Henrika s priimkom „Pris“, kar je izobličena slovenska beseda „preža“. Planina se pozneje imenuje Montpris, gora, od koder se preža t. j. streže na sovražnika. Henrik Pris je

imel z ženo Liebyro sina Ortolfa, ki se je poročil z Gerbergo Ptujsko in se omenja l. 1192., 1208., 1213. Iz tega zakona je bila Herada, omožena s Friderikom Ptujskim. Ker pa Rikica, sestra Sofije Rogaške, ustanoviteljice studeniškega samostana, imenuje Friderika Ptujskega svojega sestriča (consobrinus, consobrini so otroci dveh sester), je njena in Sofijina mati, žena Alberta Rogaškega, morala biti sestra Friderikove matere Herade.

Sodstvo.

Deželske sodnije 13. veka še večinoma predstavljajo obseg starih grofij. Imele so pred vsem kazensko sodstvo. Sodne zbornice teh sodnij je v Savinjski dolini vodil deželni glavar koroški, zbirališče je bilo najbrže v Celju. Drugod je te zbornice vodil deželski sodnik, vršili so se ti zbori večkrat v Mariboru. Polagoma razpadajo stare grofije in njih sodno okrožje, ker so si pridobivale tudi zemljiško sodstvo, ki se je prvotno nanašalo le na zemljiške prepire in na razmerje med naseljenci in zemljiškim gospodom, sčasoma pa tudi na tepeže in razne prestopke brez prelivanja krvi, na žaljenja časti in neizplačane dolgove. Pri večjih prestopkih in zločinih, pri pobojih in umorih, krvavih pretepih, tatvini, posilstvu, ropih, požigih, motenju hišnega miru je moral zemljiški gospod krivca izročiti zemljiški sodniji.

Višje plemstvo je pa gledalo, da bi še bolj razširilo svoje sodne pravice, tako nastajajo manjše deželske sodnije, ki se posebno množe po Savinjski dolini. Okoli leta 1150. so še vsa deželska sodišča upravljali deželnoknežji ministerijalci kot uradno nastavljene osebe, potem postanejo sodišča zajmi visokega plemstva, tako v Cmurku, Arvežu, Vuzenici, Marenbergu, v Rogatcu (tudi čez Dravsko polje). Deželnoknežji urbar l. 1265. našteva na Sp. Štajerskem naslednje vojvodske deželske sodnije: Ivnica, Maribor, Radgona, Žalec; mestna sodišča v Ptuj, Radgoni, Mariboru in trško v Ljutomeru. Solnogradu je že Oton I. 945 dal polno jurisdikcijo na njegovih širnih posestvih, vendar je v Lipnici moral solnograški sodnik

zaslišati obtoženca in priče, potem pa ga izročiti dežel-skemu sodniku, ki je izrekel obsodbo in izvršil kazen.

Tudi samostani so dobili vsaj nižje sodstvo. Žičkemu samostanu je dal sodne pravice najbrž že ustanovitelj sam 1185, Jurkloštru Leopold III. (1227). Tudi Gornji grad je imel svoje sodstvo, a večje zločince je moral iz-ročevati deželskemu sodniku. Koroški vojvoda Henrik IV. je dal 1222/3 nižje sodstvo med Veliko in Lobnico šent-pavelskemu samostanu, a mu je skušal to pravico izviti Henrik Rogaški, vendar brez uspeha. Henrik Rogaški je dal nižje sodstvo tudi studeniškemu samostanu, ker je bil ustanova njegove rodovine.

V 13. stoletju je bila že blizu četrtna dežele odteg-njena rednim deželskim sodnikom.

Mesta in trgi.

Povsem naravno je glede na obmejne razmere, da so se pri nas mesta in trgi razvili znatno pozneje. O njih početku večinoma ni nobenih poročil, vsekako so se me-sta razvila z majhnimi izjemami šele v 13. stoletju.

Najstarejše mesto je vsekako P t u j, kjer se je sred-njeveška naselba vcepila na rimsko mesto in se izrečno imenuje „civitas“. Zlasti se je dvignil Ptuj po nadškofu Konradu I., ki je obnovil stari razvaljeni grad, kesneje je postal ob vznožju grajskega griča še spodnji grad. Ne-kako pred l. 1251. je bilo mesto obdano z zidom, poprej je imelo le obkop in leseno ograjo. Okoli 1290 postav-ljen minoritski samostan je bil že izven obzidja. Za časa vojvoda Albrehta se omenja prvi mestni sodnik, zadnja leta njegove vlade dobi Ptuj potrdilo mestnih pravic.

Cel je se v tej dobi nikdar ne imenuje „civitas“, marveč le „forum“ — trg. Gotovo je tu bilo od starih časov večje tržišče.

Pri S l o v e n j g r a d u je sicer tudi bila rimska pod-laga, toda Collatio je bila le manjša poštna postojanka in je za ljudskega preseljevanja prepadla. Vsekakor je tu bilo od starine središče Mislinjske doline pod zaščito moč-nega gradu. Andeks-Meranci so najbrže ustanovili novo

naselbino, ki je dobila ime Gradec, starejša naselba pa se zanaprej imenuje Stari trg.

L. 1251. se Slovenjgradec imenuje „forum“ z lastno majhno župnijo, mitnico, sodnijo in novčarno. Takrat je postal last patrijarhov, ki so mu gotovo oskrbeli obzidje in se l. 1267. že nazivlje civitas, vendar ga še patrijarh Rajmund l. 1274. zopet imenuje samo forum.

Maribor. Nemško ime tega mesta v čisto slovenski okolici in prvi pogled na pravilno štirikotno obliko starega dela mesta kažeta na umetno srednjeveško-fevdalno tvorbo. Grad „Marchburg“ je bil pozidan pred l. 1147. Travenski so se večkrat mudili tukaj, tu je bilo središče velikega vojvodskega okrožja levo in desno od Drave. Ker je že v 12. stoletju govor o gornjem gradu, se mora sklepati, da je tudi spodaj bil neki grad, menda prvotni gospodarski dvorec. L. 1209. se prvič imenuje trg — forum, ali Leopold VI. ga l. 1224. zopet imenuje „nostra villa“ — naša vas.

Nazivoslovje še ni bilo ustaljeno, ker isto listino je vojvoda izdal za svojega tržana (burgense) Gotšalka. L. 1248. se še zove „forum“, l. 1254. pa prvič „civitas“ — mesto. Najbrže je v tem času bilo napravljeno prvo obzidje, kar je v tistih nesigurnih časih bilo zelo potrebno. Početek mesta je iskati na južnoiztočnem koncu, levo od sedanjega dravskega mostu. Na jugu je mestno pomirje segalo do Drave, od Drave je šel iztočni mestni zid od tam, kjer še sedaj niže od Narodnega doma stoji star obrambni stolp, proti severu. Zapadni zid je šel med sedanjo mestno hišo in Gosposko ulico po priliki tam, kjer se sedaj končujejo dvorišča zapadne vrste hiš v Gosposki ulici. Zid je segal po priliki do današnje stolnice, ki je bila prvotno izven mestnega obzidja. Po priliki ob sedANJI Jurčičevi ulici je šel severni prečni zid do iztočnega. Sedanja Koroška cesta se je razvila iz čisto kmetijskih parcel, ki so segale od sedanje Orožnove ulice pri pošti do dravskega pobočja. Vsaka je merila po bavarskem sistemu po 1 oral, pozneje jih je cesta presekala.

Prvi sodnik se omenja l. 1243. L. 1265. so dobili od deželnega vladarja v zajem vinograde 4 mariborski mesarji, 3 mizarji, 2 čevljarja in drugi obrtniki, znak, da je bilo obrtništvo že dobro razvito. Za časa ogrske okupacije je živel v mestu bogat kapitalist Eberhard, ki je bil 1265 mestni sodnik ter je krepko podpiral ogrsko vlado, zato mu je kralj Štefan za zasluge podelil več kmetij v Slov. goricah in na Dravskem polju.

Maribor je imel že v 13. stoletju svojo šolo, ker se l. 1224. omenja učitelj Konrad, 1229. pa Ulrik. L. 1243. se imenuje ranocelnik Wolfram, 1290 pa zdravnik Ivan. Mesto je imelo že takrat živahno kupčijo, zlasti z vinom. Kupčija je šla proti Italiji in na Ogrsko, pa na Koroško, kamor je v srednjem veku vodila po Dravski dolini „kraljeva cesta“ — regia via. O plovbi po Dravi ni iz predhabsburških časov nobenega poročila. Že takrat je v Mariboru bilo več premožnih Judov, ki so imeli v sedanji ulici Vseh svetnikov svoj „ghetto“.

Slovenska Bistrica, v starih časih imenovana samo Bistrica, je bila središče vojvodskega urada. Ob koncu babenberške vlade je že imela svojo cerkev in sodnika, kar kaže na trške pravice. Pri Bistrici je bila stara rimska postojanka, ob kateri se je razvila slovenska vas, iz nje pa trg in pozneje mesto. Habsburžani so jo podpirali, da bi tako oškodovali solnograški Ptuj. Glavni pridelek je tudi tu bilo vino.

Brežice se omenjajo kot sedež urada 1253 in 1262, kot trg se omenjajo šele kasneje.

Precej pozno se omenja Radgona, kar je umljivo, ker je tu bilo sporno ozemlje med Madjari in Nemci. Kraj je bil šponhajmska posest in se l. 1182. javlja kot središče velike župe in deželnoknežjega urada. V otokarskem urbariju 1265 se omenja kot trg in se navajajo tudi dohodki trške sodnije. Kraj je bil zelo važen kot obmejna brambna točka. Če ne prej, je gotovo za medvladja dobila obzidje, a kot mesto se stalno imenuje le še pod Habsburžani. Staro mesto je stalo na desni strani Mure, ki je nekdam tekla bolj severno.

Lj u t o m e r je Friderik Bojeviti l. 1242 priznal kot solnograški zajem ter se že l. 1265. imenuje trg s posebno sodnijo.

L a š k o se omenja kot trg 1227, tu je bilo središče velikega deželnoknežjega urada, toplice in zbirališče naturalnih davščin.

Ž a l e c se še l. 1259. imenuje villa-vas, a je gotovo že pod Babenberžani dobil tržne pravice — in to je bil glavni znak trga, — kot protivna utež proti vovbrškemu Celju.

K o n j i c e se imenujejo trg l. 1251., sicer pa se omenjajo kot kraj.

Š t. P a v e l je dobil omenjene trške pravice že 1146 za Š t. L o v r e n c na Pohorju od Leopolda III. l. 1222.

M a r e n b e r g se omenja kot trg že l. 1268 pod imenom Radlje-Redlach, toda 1271 zopet samo vas (villa) Merinberch in 1290 vas (dorf) Redlach.

L e m b e r g pri Poljčanah se navaja prvič 1248, a kot trg šele v 15. stol.

R o g a t e c se omenja že 1130 (Roas), a o trgu ni poročila.

P i l š t a n j se kot grad omenja že v 12. stol., a kot trg šele v 15. stol.

G o r n j i g r a d se omenja že 1140, a o trgu ni nobenega podatka.

S e v n i c a ob Savi se imenuje 1275, a trg se ne omenja.

P l a n i n a — 1190 Munparis, 1209 „vinogradna vas“ (villa vinearum), kot trg pa v 14. stol.

R a j h e n b u r g je omenjen že 895, potem 1043, 1191, 1246, a brez označbe trga.

M o z i r j e se omenja 1146 (Mosiri), kot trg pa 1131 in 1241.

Š o š t a n j se omenja ok. 1200, kot trg šele v 14. stol.

V e l e n j e se omenja 1250 in 1296 (Belan).

V i t a n j e je zelo staro in se omenja že 1155, a kot trg ne prej ko v 14. stol.

Vojnik je bil sedež visokoplemenite rodovine Vojniških, omenja se že 1165, a o trgu ni nobenega poročila.

Vransko se omenja 1286 brez označbe trga.

Kmetstvo.

Do konca 13. stol. je bila bolj ali manj kolonizacija Spodnje Štajerske dovršena. Kjer je še sredi 12. stol. omenjen po eden naseljen kraj, jih je proti koncu 13. stol. že po deset in še več. Stara središča in gosposki dvorci so se polagoma razvili večinoma v trge ali celo mesta. Do l. 1150. je bila vsa kraljeva zemlja razdeljena v roke cerkve in plemstva od nadškofov in deželnega vojvoda do zadnjega viteza in plemiča. Lastnikom zemlje je bilo brez dvoma veliko do tega, da bi čim bolj izkoristili zemljo, zato so dajali pridno krčiti šume, napravljati njive, travnike, pašnike, slednje zlasti na planinah, po nižjem gričevju so nasajali tudi vinograde. Po ravninah ob Muri, Dravi in Savi je bila zemlja po madjarskih navalih precej izpraznjena, zato je gospoda semkaj naseljevala nove kolone.

Zanimivo in zelo važno je vprašanje, odkod so dovajali doseljence. O tem vprašanju je še glede Sp. Štajerske in Prekmurja premalo podrobnih študij, nekatere pa (kakor sicer zaslužne Levčeve⁵⁸) slonijo na krivih premisah. Zgodovinarju nudijo v tem oziru historični viri bore malo podatkov, važno besedo ima v tem pogledu primerjajoče narodopisje in dialektologija.

Razni nemški zgodovinarji in rajni Levec trde, da so na Dravsko polje in ob Savi naselili tudi precejšnje število Nemcev, ki so se poslovenili, in se v podkrepitev te trditve sklicujejo na nemška imena vasi od Ruš doli do izliva Dravinje v Dravo ter na nemška rodbinska imena. Toda ta pojav se da tudi drugače razložiti.

Nemška krajevna imena so raztresena po vsem Sp. Štajerskem in največkrat niso drugo kakor prevod ali nemškemu jeziku primerna akomodacija prvotnih slo-

⁵⁸ Pettauer Studien I—III. 189—1905.

venskih imen, ker je bolj verjetno, da so si kulturno, politično in socialno močnejši Nemci prikrajali slovenska imena po svoje, kakor pa narobe nemški ali ponemčeni gospodi podložni in slabejši Slovenci. Glavni kolonizatorji so bili pri nas Solnograd, Bamberg, Št. Pavel, Šponhajmci, brežko-selški-pilštanjski gospodje. Vsi ti so imeli obširne zemlje tudi na Gornjem, Srednjem in Spodnjem Štajerskem; celo naravno je, da so Nemce naseljevali v bližnje kraje ob Aniži in gornji Muri, na jug so pa pošiljali Slovence iz gornjega dela Koroške in Štajerske, Bamberg je ob svoji ustanovitvi imel v svoji okolici popolnoma slovansko prebivalstvo. Tako je umljivo, da se je gornji in srednji del obeh dežel ponemčil, med Slovence na jugu pa so se zatrosili elementi, ki spominjajo na zapadno, češko jezikovno skupino.

V nekaterih krajih dotok novih kolonistov iz daljnih krajev ni mogel biti posebno velik, drugače bi ne bile mogoče tako tipične etnične enote kakor so n. pr. panonski Slovenci ob Muri. Važen kažipot nam je dimnica, značilen pojav ob pobočju iztočnih Alp. Ako bi se bili semkaj naselili Franki in Bavarci v večjem številu, bi bila gotovo prevladala njihova oblika hiš, ne pa siromašna dimnica.

Po ravninah je kakovost zemljišča pospeševala ustanavljanje strnjenih vasi, po hribovju pa raztresena zaselja, ki morajo biti zlasti v laškem okraju zelo stara.

V sklenjenih naselbah v isti župi so bile kmetije precej enake in posamezne vasi so imele približno enako število kmetij, tako n. pr. je v radgonski župi še v drugi polovici 13. stol. imelo 12 vasi po 12, dve po 13, šest po 10 kmetij. Sčasoma se je to spremenilo. Z dovoljenjem zemljiške gosposke so kmetje na že odmerjenih kmetijah krčili naprej, tako so nastale nove kmetije ali pa se je izkrčeno zemljišče priklopilo že obstoječim kmetijam. Tudi zemljišča, ki jih je zemljiška gospoda obdelovala v lastni režiji, so se začela drobiti in dajati v najem. Za časa križarskih vojn je namreč nastalo veliko povpraševanje po delavnih močeh in naseljencih. Graščine niso več mogle same obdelovati obsežnega zem-

ljišča, dale so ga v najem kmetom kot manjše enote po $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$ kmetije.

Okoli mest in trgov so se prvotne kmetije najprej razdrobile v majhne enote, za katere so se potegovali meščani-tržani, pa tudi kmetje. V mestih in trgih se pogostoma omenja „area“, kar pomeni zemljišče, na katerem stoji hiša, dočim „mansus“, „huba“ — kmetija pomeni kmetsko zemljišče samo, na katerem je pa seveda tudi stala hiša.

Na samostanskih posestvih so prvo krčenje izvršili menihi sami, potem so dali zemljo kmetom, v oddaljenih krajih so kajpada krčili njihovi naseljenci.

Ko je za križarskih vojn zmanjkalo nesvobodnih kolonistov, so vabili na svoja posestva tudi svobodne kmete, s katerimi so sklenili posebne pogodbe in to je olajšalo položaj tudi nesvobodnim kmetom. S tem se je pa dvignila tudi ljubezen do grude in dela ter pomnožila produktivnost zemljišča. Najslabše so stali tisti, ki jim je bilo zemljišče dano do preklica. Pri tem je pa trpelo tudi gospodarstvo. Za kmeta in za gospodarstvo je bilo veliko bolje, če se mu je zemljišče dalo dosmrtno in morda še z dedno pravico. Tako pravico so pred vsemi imeli svobodnjaki (libertini), potem meščani in tržani. Nekoliko nižje so ostali plemičarji (kazazi, Edlinge), katerih je bilo veliko ob Savinji in Savi, pa tudi v Prekmurju in okoli Radgone, kjer se imenujejo nemešnjaki (od madj. nemes = plemenit). Imeli so navadno po dve kmetiji in bili navezani na razne službe, zlasti strelsko. Svobodnjaki so se nemško imenovali „Freisassen“, odtod slovensko rodbinsko ime *Fras*, ki je posebno često v Slov. goricah.

Med kmetskimi obveznostmi je na prvem mestu zemljiški davek (census, cinž), višina se je ravnala po velikosti posestva, nekoliko tudi po kakovosti.

Od tega je razločevati manjše služnosti (servitia minuta): svinjske krače, kozličiči, prasički, gosi, kopuni, piščeta, jajca, kruh, predivo, bob, sir, ribe, raki, strd, pira, mak (posebno na Murskem polju), ki so se

oddajale ob nekih večjih praznikih. Te služnosti so bile končno mnogokje spremenjene v denarne dajatve.

Cerkvena posestva so morala često plačevati občutno zavetniško (vogtijsko) dačo: oves, pšenico, svine. Tako je moral braslovški župnik 1237 dajati na leto po 1 mernik ovsa, 2 hleba, 2 piščeti, 24 pripreg in dve roboti za poljsko delo.

Viri govore vedno le o dolžnostih kmetov, redko o pravicah, ki so bile itak neznatne in so bile obsežene v običajnem pravu, pa so jih graščaki radi pritrgovali, kar je v poznejši dobi dajalo povod neštetim sporom in zahtevi po „stari pravdi“. Posebno je kmeta tiščala tlaka ali robota, ne samo da so valpeti pri tem mučili ljudi, zaostajalo jim je tudi lastno delo in so radi tega trpeli občutno škodo. O tlaki bo govor obširneje še kesneje.

Pri cerkveni desetini se je izvršila znatna sprememba ob času nadškofa Gebharda (1060—1088), ki je namesto „slovenske“ desetine vpeljal kanonično. Poprej so dajali po 1 snop žita, 1 snop ovsa, 1 rokovec prediva ali pa 1 jagnje brez ozira na pridelke. S pravo desetino se je potem uvedla d o t a c i j a župnij.

Glede raznih poljskih pridelkov nam deželnoknežji urbarji 13. stol. podajajo zanimive podatke, ki veljajo tudi bolj ali manj za prejšnje čase, prvič, ker ti urbarji itak vsebujejo starejše zapiske, drugič z ozirom na konservativnost kmetijstva. Med dajatvami manjka rž popolnoma v laškem in radgonskem okraju, kjer bi jo spričo rodovitnosti Murskega polja smeli pričakovati. Veliko se je pa pridelovalo pšenice in boba. Ječmena se je malo pridelovalo, pač pa veliko maka, proso je zopet redko. Lanu se je povsod veliko sejalo, dočim se konoplja med dajatvami sploh ne omenja.

Vinogradništvo je zastopano v znatni meri v laškem, mariborskem in radgonskem okraju. Sadjereja in vrtnarstvo je, sodeč po urbarjih, bilo neznatno. Ovčjereja je bila precej razvita celo na Muškem polju, kjer je danes sploh ni. Svinjereja je bila povsod razširjena, o živinoreji so podatki pičli.

Perutnine je bilo povsod, čebeloreja je bila precej razvita v laškem in mariborskem okrožju.

Seveda nam ti urbarji podajajo sliko le za deželno-knežja posestva; na drugih zemljiščih so se morda bolj gojile druge panoge. To je odvisno od kakovosti zemljišča pa tudi od potreb in zahtev zemljiške gospodke.

Industrija in denarstvo.

V industrijalna podjetja na Sp. Štajerskem lahko štejemo v tem času kvečjemu mline na Savi, Dravi in Muri, a tudi o teh je le zelo malo podatkov, imenujejo se v raznih darilih.

Rudarstvo si je od hohenštaufovskih časov lastila država, prej so bili last zemljiške gospode. Razvito je bilo na Koroškem, kjer so rudarji ubili Hemina sinova, a tudi na Gornjem Štajerskem so delali večinoma slovenski rudarji. Na Sp. Štajerskem so od davnih časov iskali zlato v Muri in Dravi, sicer nimamo o našem rudarstvu nobenih poročil. Ime nekega hriba „Srebrnik“ v kozjanskem okraju morda spominja na pridobivanje srebra.

Pravico kovati denar je dobil Solnograd že l. 996., solnograške peneznice so bile v Brežah, pozneje tudi v Ptuj in Brežicah. Kesneje so dobili to pravico tudi Andeksi. Patrijarhi so jo dobili l. 1028. Okoli 1200 so po Sp. Štajerskem krožili brežki, aniški, madjarski, ptujski, oglejski, slovenjegraški ali soneški, grebinjski, beljaški, bamberški in otokarski novci. Ta mešanica raznih novcev seveda ni bila v prid gospodarstvu. Veliko škodo je prizadejal deželi Friderik II. Bojeviti, ki je skoraj vsako leto koval nov denar, pa vedno slabši. Kovali so skoraj izključno tanki srebrni denar. Po bavarskem sistemu je tvorilo 30 pfenigov 1 šiling, groš ali solidus (β), 8 šilingov je bilo 240 pfen. = 1 funt (libra). Teža je bila različna.

Za porabo prometnih sredstev, cest, mostov in brodov ter za stojnino na trgih se je pobirala mitnina in colnina, ki je spadala k regalijam. Na stare mitnice še spominjajo mnoga krajevna imena (Mota, Muta, Coljsko)

pri Mariboru, Ptuju, Ljutomeru, ob Sotli. Samostani so dobili velike svoboščine glede mitnine.

Za časa križarskih vojn je nastala velika sila za denar. Vitezi, ki so odhajali v sv. deželo, so potrebovali veliko gotovine. Izprva so jih finansirali samostani in cerkve, sčasoma so finance dobili v roke Judje. Pravico imeti Juda na svoji zemlji, je bila prvotno kraljeva last, sčasoma dobi to pravico tudi visoko plemstvo. V Ptuju so imeli Jude solnograški nadškofje kot komorne služabnike. Tudi v Mariboru so bili bogati judovski finančniki in trgovci. Babenberški vladarji so jih podpirali, ker so rabili njihovo pomoč, slično potem kralj Bela in Otokar Češki.

*

Ako povzamemo v celotno sliko vse, kar vemo o tej dobi, okroglo od l. 1000.—1300, moramo priznati, da se je tu izvršilo ogromno delo, ki je bolj ali manj podlaga vsem naslednjim stoletjem. Prej prazna ali po Madjarih opustošena zemlja se je zasejala z vasi in zaselji, namesto šum, grmovja in močvar plodovito polje, zeleni travniki, vinogradi, pašniki, po katerih se pasejo črede živine in drobnice. V tej dobi so delavne roke postavile hrame božje po pražupnijah, ki smo jih našeli, in mnoge podružnice, ki so že v tej ali naslednji dobi postale nova duševna središča. Mnoge teh cerkev še danes služijo svojemu namenu. Od juga in zapada je k nam priplula struja romanske stavbene umetnosti, ki se stoprav proti koncu te periode začne umikati gotiki, ki na Francoskem in v Porenju med tem slavi že svoje zmagoslavje. Postavili so se v tem času nešteti gradovi, včasih na vprav drznih višinah, kjer dajejo varstvo pred sovražnikom pa tudi estetsko slikovitost deželi. Pridne roke so zgradile v tem času mesta in trge, kot središča obrti, kupčije in kulture.

In vse to ogromno delo se je izvršilo med burnimi viharji. Ne samo, da je ves čas nadlegoval zlasti iztočne kraje nemiren sosed-Madjar, tudi domači mogotci so se večkrat klali med seboj na račun ljudstva, pustošili drug

drugemu zemljo in požigali vasi. Vse to razdiralno delo je moral z velikim trudom popraviti podložnik.

Prvi in glavni činitelj pri tem velikem kulturnem delu kakor tudi v obrambi domače grude je bilo slovensko ljudstvo, ki seveda v historičnih virih stoji v ozadju, ali očesu paznega zgodovinarja, ki ne gleda samo na površje, se vsepovsod očituje njegova delotvornost. To ni samo pasivna masa, marveč zelo aktiven princip.

Kar se tiče plemstva, je njegovo delo le premnogokrat razdiralno, vendar zaslug mu ne smemo odreči. Ono je v duhu takratnega časa oblikujoč in vodilen princip.

Zelo važno nalogo je izvršila tudi cerkev. Označujoč blagovest Kristusovo, je požlahtnjevala нрав ljudstva, s svojim bogoslužjem, s slikarstvom in kiparstvom, z muzikalno in stavbeno umetnostjo, s svojo organizacijo je izobraževalno vplivala na ljudstvo. Če se kažejo tu in tam senčne strani, to ne zmanjšuje njenega pozitivnega dela. Kjer so ljudje, so tudi človeške slabosti. Bila so ta stoletja težki časi, ki jih ne smemo presojati z merilom današnje, s kulturo prenasičene dobe. Eno stvar slovenski zgodovinar težko pogreša: spomenike specifično slovenske kulture. Brižinski spomeniki in znani slovenski stavek v Venero preoblečenega Ulrika Lichtensteina, to je vse, kar imamo iz te dobe spomenikov našega jezika. To je posledek tega, ker so večja duševna središča bila izven našega ozemlja, v Solnogradu in Ogleju. A delotvornost in krepčina našega jezika in visoka duševna potencia ljudstva, ki je govorilo v tem jeziku, so lepa, včasi res duhovito formirana krajevna imena, ki so po večini nastala v tej dobi.

Ustalitev oblasti Habsburžanov in celjskih grofov na Spodnjem Štajerskem.

(1300. — 1500.)

Združitev Spodnje Štajerske z ostalimi habsburškimi deželami.

Ob svojem nastopu so Habsburžani dobili v svojo oblast bivšo Ptujsko marko in v Savinjski marki posestva okoli Laškega in Žalec, ostali del je bil pod koroškimi vojvodi, Slovenjgradec pa pod patrijarhi. S habsburško zavladavo ni šlo tako gladko na Štajerskem. Otokarjeva vlada se je velikašem zdela pretrda, zato so pomogli Rudolfu Habsburškemu do oblasti, toda njegov sin Albreht je bil osebno pogumen in odločen mož, ki se je zavedal svojih vladarskih pravic. Štajerski, na brezvladje vajeni velikaši so kmalu postali ž njim nezadovoljni. Ko je po smrti svojega očeta Albreht v jeseni 1291 došel v Gradec in zahteval od stanov denarnih prispevkov, so mu tudi oni predložili svoje zahteve, da jim potrdi stare predpravitve in še podeli novih. Ker se je Albreht izogibal dati jim odločen odgovor, mu je Friderik Štubenberški drzno zabrusil v obraz: „Ko bi si Otokar ne dovolil toliko nasilstev proti nam, bi še sedaj lahko bil gospod te zemlje“. To je Albrehta speklo in razburjeno je odgovoril: „Ali pomeni to vojno napoved?“ Na to mu je sekovski škof odvrnil: „Dokler vi ne izpolnjujete svojih dolžnosti do nas, tudi vaših ukazov ne bo nihče slušal in ne bo nihče šel v vojno za vas.“

Prišlo je res do spora, toda Albreht je kmalu ugnal samopašne velikaše. Za red v deželi ter dobrobit kmet-

skega in meščanskega prebivalstva je bilo koristno, da je krepka roka Albrehtova pritegnila uzde oblastnosti sebičnih velikašev, drugače bi se bilo na Štajerskem zaredilo baš tako plemstvo kakor na sosednem Ogrskem, kjer plemiči niso poznali ne reda, ne zakona, ne vladarja.

Tip takega roparskega ogrskega plemiča je bil baš ta čas prekmurski velikaš Ivan Güssingovec, ki je iz svojega Novega grada (Güssing) vznemirjal celo okolico, plenil in požigal vasi ter hodil ropat globoko na Štajersko. Deželni glavar štajerski, admontski opat Henrik, je moral iti proti njemu z oboroženo silo, toda pri Radgoni je bil poražen in Albreht sam je moral zbrati večjo vojsko, s katero je ugnal drznega Güssingovca in mu vzel njegovo zemljo.

Ko je po smrti Adolfa Nasovskega postal Albreht nemški kralj (1298—1308), je prepustil Avstrijo in Štajersko svojim sinovom. V imenu svojih bratov je prevzel vladno Friderik s priimkom Lepi. Med tem je nastal prepir radi češkega prestola. L. 1306 je namreč izumrla vladarska rodovina Přemislidov in češki velikaši so izvolili za kralja Albrehtovega sina Rudolfa, ki je pa umrl že naslednjega leta. Sedaj so češki stanovi izvolili za kralja koroškega vojvoda Henrika. Prišlo je zbog tega do vojne med Habsburžani z ene ter Čehi in koroškim vojvodom z druge strani. Ko je pa bil kralj Albreht 1308 od svojega nečaka zavrato umorjen, se je Friderik pogodil s koroškim vojvodom, ki je bil sedaj tudi češki kralj. Odpovedal se je Češki in Moravski ter vrnil Henriku vse, kar je bil osvojil na Koroškem, zato je pa dobil l. 1311. Friderik Savinjsko dolino in okolico Slov. Bistrice, ki sta doslej še spadali pod Karantanijo. Ker so solnograške in krške zajme itak imeli že Habsburžani, je tako l. 1311. cela Spodnja Štajerska prišla pod nadoblast štajerskih deželnih vojvodov, izvzet je bil le še Slovenigradec z Mislinjsko dolino.

Ker Habsburžani domačemu staremu plemstvu niso prav zaupali, so privabili v deželo razne plemenitaše iz Nemčije, ki so sčasoma zavzeli zelo važna mesta v naši deželi. Obenem se s Habsburžani začelja še močnejše po-

udarjati nemška struja in dežela hitreje ponemčevati. Ta nemški poudarek se prav značilno očituje v prošnji deželnih stanov na vojvoda Albrehta II. l. 1327., naj da listino, ki vsebuje potrdilo njihovih svoboščin, predstaviti v nemški jezik, da bodo vsi mogli razumeti. Da bi se izrazila tudi želja po slovenskem prevodu, se ni zdelo potrebno niti na Kranjskem niti na Koroškem, kjer so sicer stanovi krčevito držali na starem običaju ustoličevanja na vojvodskem prestolu, kjer se je vendar rabila slovenščina. Tako daleč je že bilo plemstvo naših dežel potujčeno.

Friderik Lepi je l. 1313. od ene stranke bil izvoljen za nemškega kralja, dočim je druga stranka izvolila Ludovika Bavarca. V boju med obema tekmečema je bil Friderik 1322 ujet in se tudi po oprostitvi ni brigal za vladne posle. Vladala sta njegova brata Albreht II. Hromi in Oton. L. 1335. so Habsburžani dobili v svoje roke tudi Koroško in Kranjsko. L. 1335. je namreč umrl koroški vojvoda Henrik in Oton je še istega leta vdrl z vojsko na Koroško in jo osvojil. Še istega leta se je dal na gospodarskem polju slovesno ustoličiti. Njegovemu dvoru se je zdel ta obred smešen in robat, a stanovi in ljudstvo so veliko držali do tega in Oton si je s tem privezal Korošce na sebe. Tako je večina slovenskih dežel bila sedaj združena vsaj pod enim vladarskim žezlom in so postale jedro polagoma se razvijajoče habsburške monarhije.

L. 1355. je izdal Albreht II. „Hromi“ važno rodbinsko naredbo, da naj njegovi štirje sinovi, Rudolf, Friderik, Albreht in Leopold vedno skupno vladajo svoje dežele.

Za vlade Albrehta II. so prišle čez našo deželo hude nesreče, ki niso napravile nič manjše škode, kakor če bi najhujši sovražnik vdrl v deželo.

Že l. 1309. so se pojavile v veliki množini kobilice na Spod. Štajerskem, zlasti okrog Slovenjgradca. Nkega hlapca Ulrika Soneškega, ki se je na konju spustil v rój kobilic, so s konjem vred do kosti izjedle. Še hujše je bilo l. 1338. Tokrat so prihrumele od iztoka čez Polj-

sko, Ogrsko, Češko v avstrijske dežele ter se razširile tje do Rena in Lombardije. Oglodale so do korenine vse, kar je bilo kje zelenega. Letele so kakor vojaki v urejenih četah. Njih vodniki so leteli dan hoda naprej, kakor bi iskali primeren kraj. Za njimi so priletele cele tolpe in se navadno okoli 9. ure predpoldne spustile na tla in se niso umaknile z mesta, dokler ni naslednjega dne solnce osušilo njih od rose ovlaženih trupel. Živali so imele po štiri perutnice, na glavi greben in truplo posuto s svetlimi pikami nalik žlahtnim kamenom, ki so jih ženske všivale na obleko. Letele so tako gosto, da so solnce zakrile. Med potom so povsod puščale obilno zalego, mladiči so hitro rastli in se množili naprej. Ko so prihajale, se je od daleč slišalo zamolklo šumenje. Z neznosnim smradom so okužile ves zrak in za njimi je prišla kuga. Ljudje so bili čisto zbegani, s pobijanjem in velikim ognjem so jih skušali pokončevati, ali množina tega mrčesa je bila preogromna.

Deset let pozneje, 1348 25. jan. ob 3. uri popoldne je strahovit potres pretresel zemljo med Donavo in Adrijo, porušil nešteto gradov in vasi ter zahteval tudi mnogo človeških žrtev. Sunek je bil tako silen, da se je vrh Dobrača na Koroškem razklal in zasul 17 gradov in vasi. Glavno ognjišče tega potresa se zdi, da je bila Dravska kotlina in je na Štajerskem zlasti Maribor bil hudo zadet.

Istega in naslednjega leta je po vsej Evropi gori do Islandije morila strašna kuga, ki je po starih poročilih pobrala dve tretjini evropskega prebivalstva. Zanesla se je v Evropo iz Azije. Že itak nepopolna takratna zdravniška veda je bila nasproti tej morilki brez moči. V naših deželah so tu in tam izumrle cele vasi. Pretrgale so se vse družabne vezi. Ljudje so kakor brez uma begali sem in tje, bali so se drug drugega ter se skrivali po gozdovih in duplinah. Obrt in trgovina je zastala, polje je stalo prazno in neobdelano. Kakor v 13. stoletju, so se zopet pojavili bičarji (flagelanti), ki so se v tolpah klatili od kraja do kraja in se do krvi bičali, zraven pa uganjali razne nerodnosti. Kolikor je sploh ljudi ostalo, je omika in moralnost med njimi silno padla.

Po smrti Albrehta II. (1358), katerega zgodovinarji hvalijo, da je bil pravičen, miroljuben in skrben vladar, je prevzel vladu njegov najstarejši sin Rudolf IV., „Ustanovitelj“ (1358—1365), dočim so njegovi bratje bili še maloletni. V vojni z oglejskim patrijarhom je l. 1362. dosegel, da mu je patrijarh prepustil v zajem Slovenjgradec. Tako je cela Spodnja Štajerska prišla pod habsburško oblast.

Rudolf IV. je zasnoval načrt, kako bi svoje dežele odtrgal od nemškega cesarstva, toda to se mu ni posrečilo. Vlada Rudolfa IV. je važna za razvoj naših mest, ker je ta vladar podpiral meščanski stan in sploh skušal dvigniti davčno moč svojih podložnikov. Takratne razmere so zelo ovirale razvoj mest. Meščani so imeli posestva tudi zunaj mestnega ozemlja in so morali zemljiški gosposki plačevati zemljiški davek kakor drugi podložniki, nasprotno so imeli plemiči, samostani in škofje svoje dvorce tudi v mestih, pa so jih dajali v zajem meščanom. Taki zajmi se niso mogli nikdar odkupiti, prav tako, če si je meščan pri kakem plemenitašu izposodil denar, ni mogel vrniti glavnice, ostal je večni dolžnik in moral plačevati obresti. Nadalje so bile hiše, ki so jih plemenitaši imeli v mestih, proste davka in tako je ves davek tičal le na meščanskih hišah. Meščani so stavili celo pravično zahtevo: „Kdor hoče uživati mestne pravice, naj nosi tudi mestna bremena.“ Vojvoda Rudolf je temu odpomogel. Izdal je zakon, da se vse, na mestnih hišah ležeče dajatve lahko odkupijo, ako se izplača osemkratni znesek letnih dač. Tako je l. 1363. dovolil Mariboržanom, da vsak funt dače ali obresti lahko odkupijo z osmimi funti, oziroma pol funta s štirimi funti. Ako bi oni, ki so sprejemali te dače, ne bili s tem zadovoljni, so mariborski meščani oproščeni vsake dače.

Odpravil je tudi oprostitev od davkov plemiških in cerkvenih hiš v mestu. S tem se je znatno ojačil realni kredit in dvignilo obrtništvo v mestih.

Po smrti Rudolfovi sta prevzela vladu njegova brata Albreht III. in Leopold III. ter sta si l. 1379. vkljub na-

redbi Albrehta II. l. 1355. razdelila dežele in ustanovila dve habsburški liniji: albertinsko in leopoldinsko. Štajersko in Koroško je dobil Leopold, a ni sledu, da bi se bil dal slovesno vmestiti na vojvodskem stolu. Leopold je l. 1386. padel v boju s Švicarji in zapustil štiri sinove: Viljema, Leopolda (IV.), Ernesta in Friderika. Viljem kot najstarejši je prevzel vlado, a uvidel je, da je delitev iz l. 1379. škodljiva ugledu in moči habsburške rodovine, pa je prosil svojega strica Albrehta III., naj zopet vse dežele združi. Albreht je umrl že l. 1395. in je pred smrtjo rotil svoje dediče, naj s svojimi ljudmi in deželami „ostanejo skupaj“, ali če to ne gre, naj se vsaj drže delilnih listin, ki jih je on napravil s svojimi brati. Po dolgih razprtijah sta se Albrehtov sin Albreht IV. in Viljem pogodila tako, da hočeta ostati skupaj v prijateljstvu in ljubezni do smrti.

Leopolda so odpravili z letnimi 6000 gld., Ernesta pa kratkomalo prezrli, dasi je med tem postal že polnoleten.

Po Viljemovi smrti je zavladal na Štajerskem Ernest Železni (1406—1424), ki se je dal l. 1414. slovesno ustoličiti. Štajerska je bila sedaj ločena od drugih dežel in ji je bil Gradec določen za glavno mesto.

Ernest si je prvi dal naslov nadvojvoda. Nasproti podložnikom je bil Ernest mil in pravičen, nasproti svojim sorodnikom grabežljiv, nasproti velikašem brezobziren in strog. Dasiravno orjak po telesu, je umrl že l. 1424., star šele 49 let. Ker sta njegova sinova Friderik V. in Albreht VI. bila še mladoletna, je prevzel oskrbništvo njun stric Friderik Tirolski. Šele l. 1435. je prevzel vlado notranje-avstrijskih dežel Friderik V., ki je l. 1440. postal nemški kralj, l. 1452. nemški cesar ter je vladal dolgo vrsto let do 1493.

Njegova dolga vlada je prinesla naši deželi mnogo trpljenja in mnogo zelo važnih sprememb. Najvažnejši pojav za njegove vlade so Soneško-celjski grofje.

Soneški gospodje.

V prejšnji dobi smo zasledovali rodovnik Soneških do Ulrika, ki je živel ob prehodu 13. v 14. stoletje. V prvem desetletju 14. stoletja igra Ulrik važno vlogo v sporu med Habsburžani in karantanskim vojvodom radi češke krone. Soneški so imeli tradicionalen diplomatski in politički takt, da so se v raznih sporih postavili vedno na tisto stran, kjer je bil zagotovljen končni uspeh, pa vendar niso bili kaki neznačajni omahljivci, ki bi od slučaja do slučaja obračali plašč po vetru. Ulrik Soneški in njegov svak Friderik Vovbrški sta bila kolovodja habsburške plemiške stranke, prvi na Koroškem, drugi v Savinjski dolini. Bojevala sta se proti glavarju koroškega vojvoda in ujela celo gornjegrajskega opata Wülfinga, ki je bil v neprijateljstvu z Vovbrškimi. Ko je spomladi 1308 Friderik Lepi sam prišel na bojišče, je izročil Ulriku Soneškemu v varstvo vse v tej vojni osvojene gradove na Koroškem. Na to se je vrnil vojvoda v Gradec, za njim pa je šel tja Ulrik ter izdal v Gradcu 22. aprila 1308 velevažno listino, s katero je „popolnoma prostovoljno in neprisiljeno“ izročil Frideriku Lepemu dedne gradove Sonek (Savinjek), Scheinek, Liebenstein, Ojstrico, potem je pa vse to dobil nazaj kot deželno knežji za j m. za sebe, svojo ženo Katarino, za svoje sinove in hčere. Ob enem je obljubil rimskemu kralju Albertu, vojvodu Frideriku, njegovim bratom in dedičem zvestobo proti izgubi zajmov. Na ta način postane Soneški formelni habsburški deželno knežji za j mnik. Ob enem je iz te listine razvidno, da so omenjeni gradovi bili prastara last soneške rodovine, ker če bi bili državni ali vojvodski zajmi, bi ne imelo smisla, da jih Ulrik izroča deželnemu vladarju, ako bi pa bili cerkveni, oglejski, solnograški ali krški zajmi, bi pa taka izročitev bila pravno nemogoča. Iz vsega tega sledi, da so Soneški prastara domača, visokoplemenita rodovina.

L. 1308.—1311. je Ulrik vzel v varstvo žička posestva v Žičah, Konjicah, v Rogatcu, iz česar je sklepati

na dobro sosedstvo, hkrati pa to predpostavlja veliki ugled Ulrikov.

V septembru l. 1314. je prepustil vojvoda Friderik Soneškemu tudi razne dohodke na drugi strani Drave ter okoli Slov. Bistrice. Že prej je dobil Ulrik v svoje roke krški zajem v Rogatcu. Kakor je bilo že omenjeno, je Rogatec po izumrtju Rogaških prešel v roke (ok. 1300) štajerskih Lichtensteinov. Oton II. (u. 1311), sin znanega viteškega pesnika Ulrika Lichtensteina, je s privoljenjem svojih sinov Otona (III.) in Rudolfa prodal grad Rogatec Ulriku Soneškemu za 700 mark tehtanega srebra. L. 1304., dne 5. febr. je Soneški podpisal zajmniško listino krškemu škofu Henriku. L. 1303. je pa grof Ulrik IV. Pfanberški prepustil Soneškemu od patrijarha pozajmljeno desetino v pražupnji Sv. Križa in Ponikve.

Ker se je Soneško ozemlje vedno bolj prepletalo s posestvi Žičkega samostana, se je priorju Gotfridu zdelo potrebno, naprositi Leopolda Konjiškega, starosta konjiške rodovine, da je natančno določil meje z ene strani med svojim in samostanskim ozemljem, z druge strani pa z ozemljem Soneških.

Ena najvažnejših listin za razvoj Soneških posestev je listina, izdana v Mariboru l. 1307., s katero sta Ulrik Marenberški in njegova žena Vendela na prigovarjanje svojih „prijateljev“, t. j. sorodnikov Hartnida Ptuskega in Kolona Vuzeniškega napravila konec pravdi z materinim bratom Ulrikom Soneškim radi Lemberga pri Dobrni. Poravnali so se tako, da je Soneški izplačal 425 mark srebra, ona dva pa sta se odrekla vsem pravicam, ki sta jih imela po moževi, takrat že mrtvi materi Ani, sestri Soneškega, kakor tudi vsem pravicam do зайmov ob Dravinji in onih, ki jih je Soneški kupil od Henrika Freudenberga ali Valterja Ljutomerskega.

Ulrik Soneški je kupil neko posestvo tudi od Hugona Tifenskega (von Tevffen). Kje je bilo to posestvo, ni natančneje povedano, vsekako je bilo nekje med soneškimi posestvi v Savinjski dolini.

Zadnje listine, v katerih se omenja Ulrik Soneški, so iz l. 1311.—1314. L. 1314. je še kupil od bratov „Sunnel-

berg“ za 30 mark srebra 30 kmetij okoli Kotelj. S tem so Soneški postavili svojo nogo v iztočno Koroško, v bližino Slovenjgradca, ki je še takrat spadal pod Koroško in bil patrijarhova last.

Na večer svojega življenja je Ulrik lahko z zadovoljstvom gledal, kako je porastla moč njegove hiše. Le zavetništvo nad gornjegrajskim samostanom so že od l. 1262. imeli Ptujski, od Ptujskih pa so ga l. 1288. prevzeli Vovbrški, a ne bo dolgo, pa bo tudi ta čast padla v naročje Soneškim. Ulrik je bil eden najuglednejših velikašev, ob enem habsburški, oglejski in krški zajmnik. Preživel je vse svoje brate in sestre ter ogromno posest zapustil edinemu sinu Frideriku. Je-li imel več hčera ko eno, ni znano. Ulrik je umrl med l. 1314.—1318, 25. jan. 1318 je bil že mrtev. Dasi je Ulrik učakal visoko starost, je vendar zapustil še maloletna otroka Friderika in Ano. Slednja je bila zaročena z Rudolfom Lichtensteinom ter je v zmislu rodbinske pogodbe iz l. 1262. dobila 100 mark srebra dote. Skrbništvo nad otrokoma je prevzel Herman Vovbrški. Žena Katarina mu je umrla že prej. Oba sta bila pokopana v cerkvi žičkega samostana.

Friderik Soneški je postal polnoleten pred l. 1322., ker od tega časa nastopa samostojno. Koj ob nastopu v javnost mu je sreča vrgla v naročje krasno jabolko. L. 1322. je namreč umrl zadnji moški potomec mogočnih in bogatih Vovbrških gospodov, Herman. Ta ugledna rodovina je bila stranska panoga prastare brežko-selške-savinjske rodovine, iz katere je bila tudi blažena Hema in njeno sorodstvo. Friderik je bil najbližji moški sorodnik Vovbrških, ker je njegova mati Katarina bila sestra zadnjega Vovberžana. Vovbrški so na Spodnjem Štajerskem posedali Celje, Mozirje, Šoštanj, Forchtenek, Turn, Šalek ter ob Paki v Šaleški dolini 10 plemičarskih občin nalik Teharju. Razen tega grad Smernik (Schmirenberg) pri Lučanah kot šentpavelski zajem. Za ogromno vovbrško posest se je oglasilo več dedičev, začele so se dolgotrajne pravde, končno pa so najboljši delež vendar dobili Soneški. Vdova Hermanova Elizabeta, hči Albrehta III. Goriškega se je zadovoljila

z odpravnino 4000 mark srebra. Drugi dedič je bila še živeča Hermanova sestra Elizabeta, ki je s svojim nečakom Ulrikom Pfanberškim l. 1323. zastavila polovico gradu in trga celjskega Konradu Auffensteinu, deželnemu glavarju koroškemu. Baš radi celjske dedščine je nastalo smrtno sovraštvo med Friderikom Soneškim in Konradom Auffensteinom. Radi teh prepиров so bili strahovito opustošeni mnogi kraji po Štajerskem, Koroškem in Kranjskem. Tretji sodedič je bil sin druge, že rajne sestre Hermanove Marjete Ulrik V. Pfanberški, Friderikov ujec.

Friderik Soneški se je oženil okoli l. 1330. — tega leta je bil še brez otrok — z Dimuto, mlajšo sestro Valsejcev Ulrika, Friderika in Ivana. Valzejci (Wallsee) so bili izmed tistih rodovin, ki so jih Habsburžani iz Nemčije spravili na Štajersko. Bili so jako ugledni in pri Habsburžanih v visoki milosti. Ko se je Friderik Soneški zapletel v boj z Auffensteinom, je napravil zvito potezo: svoje gradove Rogatec, Kostrivnico,⁵⁹ Lemberg, Sonek, Ojstrico, Smlednik, Šoštanj in Mozirje s pripadajočimi posestvi je zastavil proti odkupu za 8000 mark srebra graške teže. S tem je svojemu krutemu nasprotniku onemogočil, da bi se polastil katerega njegovih gradov, ker bi si s tem zvalil na vrat mogočne Valsejce in celo Habsburžane.

Da je bila zastava dogovorjena le začasno in za slučaj napada, je razvidno iz tega, ker se Valsejci sploh niso posluževali zastavnih pravic.

Končno se je Frideriku posrečilo spraviti celjsko graščino popolnoma v svoje roke. Okoli 1326 mu je Pfanberg prodal svojo polovico celjske graščine, drugo polovico je imel Auffenstein, ki pa si je lastil celo graščino in ni pustil Soneškega do soposesti. Tako je nastalo

⁵⁹ Kostrivnico, krški zajem, je kupil Friderik Soneški l. 1322. od Friderika Podsredskega in njegove žene Ane, roj. grofice Sternberg za 20 mark navadnega denarja in 40 mark srebra. Krški škof je že istega leta priznal Soneškega kot zajmnika Kostrivnice. Imenovana Ana je bila zadnja potomkinja koroške rodovine Sternbergov ter je l. 1330. prodala svoj dedni grad Sternberg Ortenburžanom, po teh pa je pozneje prišel v roke Celjskih.

med njima krvavo sovraštvo. A l. 1333. je Auffenstein prodal Soneškemu svojo polovico proti temu, da mu je ta odstopil Guštanj, ki ga je dotlej posedal skupno s Pfanbergom, in izplačal še 2000 mark srebra.

Pridobitev celjske gosposčine je ena najvažnejših v zgodovini Soneške rodovine in podlaga njenega nadaljnega razmaha. Polagoma spravi Soneški v svoje roke vsa vovbrška posestva na štajerskih tleh ter se po pridobitvi Celja začne imenovati Celjski.

Celjski grofje.

Od l. 1334. nastopa Friderik Soneški kot glavar na Kranjskem in v (Slovenski) marki. Ko so Habsburžani l. 1335. zasedli Koroško, Kranjsko in marko, je Friderik Soneški stal na njihovi strani ter se bojeval s Čehi in Ogri, ki so podpirali Ivana Češkega proti Habsburžanom. Soneški je bil potrjen v svoji službi kot glavar Kranjske in Marke.

Nekje med ll. 1326.—1330. je tudi zavetništvo nad gornjegrajskim samostanom prešlo od Pfanbergov, ki so ga podedovali po Vovbrških, na Soneške, ker l. 1330. je Friderik tudi to zavetništvo zastavil Valsejcem. L. 1332. se je Friderik v prid gornjegrajskemu samostanu odpovedal patronatu nad braslovško župnijo in tako vsaj nekoliko popravil velike krivice, ki so jih storili samostanu njegovi predniki. L. 1334. je patrijarh Bertrand, rojen Provensalec, potrdil Soneškemu oglejske zajme: desetino v Lembergu, v Novi cerkvi, v župniji Sv. Petra v Sav. dolini, v Braslovčah in v Šaleški dolini, pa tudi vse one zajme, ki so jih prej posedali Vovbrški. L. 1335. je dobil Soneški grad in gosposčino Eckenstein od krškega škofa Lovrenca, le krvno sodstvo je pridržal škof sebi. Neznatne razvaline tega gradu se še vidijo med Velenjem in Sv. Martinom pri Šaleku.

L. 1336. je sledila nova važna pridobitev. Habsburžani so bili dolžni Soneškemu 870 mark srebra in 900 mark oglejskih novcev. Ker mu te svote niso mogli vrniti, so mu prepustili Laško, Freudeneck (pri Laškem) in grad pri Zidanem mostu (Klausenstein) ter Ra-

deče. L. 1338. in 1339. je Soneški kupil tudi Podsredo. L. 1341. je nakupil še grad Prežin pri Celju in tako popolnoma zaokrožil celjsko posest. Med tem si je pridobil razna posestva tudi na Dolenjskem, okoli Ljubljane in Radovljice. Zbelovski, Begunjski, Svibenski, so se prostovoljno podali pod njegovo oblast. L. 1340. je krški škof Konrad prepustil Soneškemu tudi graščino Helfenberg.

Čudovita zvezda je svetica nad hišo Soneško. Krog in krog so stare mogočne rodovine izumrle ali gospodarsko propadle, ta se pa naglo dviga kakor svetel meteor. Večina takratnega plemstva je bila v slabih denarnih razmerah. Posojevali so si denar za visoke obresti navadno pri Judih. Celjski so jim bili mnogokrat poroki pri takih posojilih, pa so morali sami plačati dolgove, zato so jim pa prišla v roke posestva zadolženih graščakov. Včasih so si tudi Celjski izposodili denar pri Judih, pa le za kratko časa in v ta namen, da so nakupili kako novo posestvo. Niso bili samo veliki diplomatje in pogumni vitezi, temveč tudi izvrstni gospodarji.

Kako je takrat plemstvo gospodarski propadalo, so najbolj nazoren zgled prej tako mogočni Ostrovrharji. L. 1339. sta brata Ulrik in Henrik Ostrovrharja prodala Soneškemu za 700 mark svojo polovico na gradu Planini s pridržkom, da Henrik ta zajem zopet lahko odkupi. A kmalu potem je bil Henrik že dolžen Soneškemu drugih 432 mark in l. 1345. je Planina prešla popolnoma v roke Soneškega, ki si je istočasno nakupil dve hiši celo na Dunaju.

Friderik Soneški je celo stezal roke že po Prekmurju in Medjimurju. Na nepojasnjen način je dobil v roke medjimursko vlastelinstvo Belo, ki je bila last „magistra“ (glavarja?) Petra, sina slavonskega bana Henrika. V tej pravdi je razsodil Herdeg Ptujski l. 1334., da mora Friderik izročiti Belo, na katero naj imenovani Peter uvede (brata?) Nikolaja, Soneškemu pa naj izroči neke kmete, oziroma župana Ulrika z vso njegovo družino.

L. 1353. si je Friderik kupil neki vinograd pri Ljutomeru in tako oskrbel svojo klet z žlahtno ljutomersko

kapljico. L. 1355. dobi Soneški tudi solnograške zajme okoli Brežic in Podsrede. L. 1359. dobi v svoje roke Pod-sredo, Sevnico in Krško. Že prej l. 1347. je deloma z nakupom, deloma z zameno s Kozjanskim pomnožil svojo posest okoli Buč ter tako zaokrožil svojo posest v Pod-sredi.

Sijajen uspeh je prineslo njegovemu častihlepiju leto 1341. Tega leta ga je namreč kralj Ludovik Bavarec povzdignil v grofovski stan in tako postane neposredno državni velikaš. Uvodoma poudarja Ludovikova listina, da so Friderik in njegovi predniki vedno zvesto služili cesarju in državi in je pričakovati, da bodo tudi potomci tako ravnali, zato je uslišal Friderikovo prošnjo, njegova obsežna posestva itak odgovarjajo časti državnega grofa.

Značilno je pa, da listina veže grofovski naslov z Lemberšk o gosposčino, popolnoma pa molči o dednih soneških gradovih. To je umljivo; ti gradovi so bili pod višjim gospostvom deželnih vojvodov in bi trebalo njihovega privoljenja, tega pa ni bilo, Lemberg je pa bil krški zajem, pri katerem deželni vojvodi niso imeli besede.

To odlikovanje pa za sedaj ni imelo trajne veljave. L. 1347. je umrl Ludovik Bavarec in njegov naslednik Karel IV. Luksenburžan je 1348 razveljavil vse darilne listine Ludovikove, ki bi bile na škodo Albrehtu Habsburškemu in njegovim sinovom. To je veljalo tudi za Soneške, ker bi bili kot državni velikaši izvzeti izpod deželnoknežje oblasti. L. 1372. je cesar Karel IV. izdal Soneškim novo listino, s katero jim potrdi grofovsko čast, ki sedaj ni več navezana le na Lemberg, temveč na njihovo pradedovino in celjsko graščino. Odslej so v polnem pomenu Celjski grofje. Tej odliki sta pri-trdila tudi Habsburžana Albreht III. in Leopold III.

Soneško finančno pomoč so potrebovali tudi Habsburžani, kar seveda ni bilo brez protiuslug. L. 1357. je Friderik izplačal Weissenekovo zastavnino 6000 gld. za Vipavo, povrh pa je še vojvodu Albrehtu posodil 1000 gl. Tudi Rudolf IV. Ustanovitelj je bil dolžen So-

neškemu 1000 gl. za poslanstvo, ki ga je zanj opravil Soneški na papeškem dvoru v Avinjonu.

Finančna sredstva Soneških so bila naravnost neizčrpna. L. 1359. je vojvoda Rudolf IV. dovolil, da je Soneški izplačal Katzensteinu svoto 8000 gl., za katero je bil vojvoda zastavil vlastelinstvo Strehovo (Strechau) v Aniški dolini. Tako je zopet ta zajem prešel v soneške roke in zdi se, da se je v rodovini čuvala tradicija, kje so njihovi stari predniki imeli posestva, katera skuša zopet zbrati v svojih rokah.

Friderik je imel z Dimuto Valsejsko dva sina Ulrika II. (kot celjski grof I.) in Hermana I. ter dve hčeri, Ano, omoženo z Otonom Ortenburgom, in Katarino, ki je vzela Alberta IV. Goriškega, po njegovi smrti pa 1374 Ivana Waldburga. Na stare dni, za časa Rudolfa IV., se Friderik ni več mnogo pečal s politiko in diplomacijo, dosledno in skrbno je pa zbiral v svoji roki razna posestva in tako položil temelj silnemu bogastvu in naglemu razmahu Celjskih, ne sluteč, da bo čez 100 let ves ta sijaj za vselej padel v temno grobnico.

Friderik je umrl med 9. avg. 1359 in 5. marcem 1360. Njegova žena je bila že koncem 1357 mrtva.

Na podlagi pogodbe iz l. 1262. je prevzel po smrti Fridrikovi starešinstvo starejši sin Ulrik I., ki je slovel kot pogumen vitez in je obhodil veliko sveta, potoval in bojeval se je v Italiji, Istri, Dalmaciji, Bosni, Bolgariji, na Pruskem in po Litevskem. Umrl je pa že l. 1368. in zapustil sina Viljema. Starešinstvo je sedaj prevzel mlajši Ulrikov brat Herman I. (1368—1385), ki se je oženil s Katarino, hčerjo bosanskega kralja Štefana I. Tvrdka. To nam daje slutiti na dalekosežne načrte v celjski hiši. Doslej so sklepali rodbinske zveze z najbogatejšimi in najodličnejšimi domačimi aristokratskimi rodovinami, sedaj stopajo v zvezo celo z vladarskimi hišami. S Katarino je imel Herman I. sina Hermana II.

V javnosti nastopi Herman I. prvič, ko je l. 1377. s svojim očetom in bratrancem Viljemom spremljal mladega Albrehta III. na njegovem viteškem pohodu proti Prusom. Imeli so trde boje s paganskimi ljudstvi. Med

potom je Herman mladega vojvoda udaril za viteza. Na povratku skozi Rdečo Rusijo je Herman sijajno pogostil Albrehta in njegovo spremstvo z izborno ljutomersko kapljico. Vračali so se skozi Malo Poljsko, Šlezijo, Moravsko in Avstrijo, kjer so se ločili. Oba Celjana sta se zdrava vrnila domov.

L. 1370. je na Poljskem izumrla v moškem kolenu vladarska rodovina Piastov. Poljsko krono je dobil sedaj ogrski kralj Ludovik Anžuvinec, pod katerega zastavo se je že prej junaško boril Ulrik I. Celjski proti Bolgarom, Srbom, Turkom in Benečanom. Po Ludovikovem posredovanju je vzel zadnjo Piastovko Ano Viljem Celjski. Ludovik jima je priredil vprav kraljevsko gostijo. Ta Piastovka je rodila Viljemu edino hčerko Ano, katero je pozneje usoda privedla nazaj na dvor njenih prednikov.

Herman II. je bil oženjen z Elizabeto Schaumberg, ki mu je kmalu po letu 1372. rodila najstarejšega sina Friderika. Razen njega je še imel dva sina, Hermana in Ludovika ter tri hčere, Elizabeto, Ano in Barbaro. Ker je postal zgodaj vdovec, je imel tudi nezakonskih otrok, od katerih je pozakonil enega sina in eno hčer.

Friderika je Herman zgodaj oženil z Elizabeto Frankopanko-Modruško ter jima odkazal poseben dvor v Krškem. Najstarejša hči Elizabeta je l. 1400. vzela goriškega grofa Henrika IV., robatega in pitju vdanega človeka, s katerim je na tihoma veliko trpela in umrla že 1426. Druga hči Ana je vzela mogočnega palatina Nikolaja Gorjanskega; 1. avgusta 1405 sta že bila oženjena.

Barbara je postala žena ogrskega kralja in od l. 1410. nemškega kralja Sigismunda. Bila pa je žena „brez sramu in vere“ ter je umrla l. 1451. O ostalih otrokih bo govor pozneje. Po smrti svojega očeta (1358) je Herman II. bil starosta celjskega rodu.

L. 1389. je bil Herman zaposlen v raznih političnih in diplomatskih zadevah, ki so bile za mladega moža izvrstna šola. Po umoru Friderika Savorgnana ga je deželni zbor furlanski poklical za razsodnika. Meseca junija i. l. se je v Šopronju pogajal kot odposlanec voj-

voda Albrehta z odposlancem kralja Sigismunda radi obmejnih spornih zadev. L. 1391. nastopa že zopet kot posredovalec v sporu med Vidmom in Čedadom.

Ker je l. 1392. umrl njegov bratranec Viljem in zapustil le hčer Ano, je ž njim izumrla Ulrikova linija. Herman je postal edini oblastnik nad ogromno celjsko posestjo.

Celjska zvezda se je sedaj s Hermanom povzdignila na višek. Posebno važno je bilo zanj l. 1396. Sigismund se je takrat pripravljaj na vojno proti Turkom. Posrečilo se mu je, zbrati cvet evropskega viteštva, prihiteli so celo Angleži, Burgundci in Francozi. V strašni bitki pri Nikopolju (28. sept. 1396) je med redkimi, ki so vztrajali pri Sigismundu, bil Herman Celjski s svojimi slovenskimi vitezi. Hermanu se je imel Sigismund zahvaliti, da ni bil ujet ali ubit, z njegovo pomočjo se je rešil na ladjo in potem odplul v Carigrad ter se po dolgem tavanju vrnil po morju čez Dalmacijo v svojo državo.

Preden je Herman šel na vojno, je napravil oporoko, iz katere izvemo, da je l. 1396. že bil vdovec, pač pa je še takrat živela njegova mati Katarina, ki je umrla pred l. 1408. V oporoki se omenja Friderikova zaročenka, Elizabeta Modruška. Za skrbnika nedoraslim otrokom je določil svojega sorodnika in prijatelja Friderika Ortenburškega, kateremu je posebno priporočil, naj njegovim hčerkam najde dobre ženine.

Ko se je Sigismund vrnil v svojo državo, je v zahvalo za storjene usluge — hvaležnost je sploh bila značajna poteza Luksenburžanov v opreki s Habsburžani — sijajno nagradil Hermana. Že 14. avgusta 1397 mu je daroval mesto Varaždin z okolico, kmalu potem Vinico blizu Ormoža in zagorski grad Vrbovec, sedaj Vel. Tabor blizu Rogatca. L. 1399. mu je podaril Krapino s celim Zagorjem. Odslej se Celjani imenujejo tudi grofje Zagorski. L. 1405. mu je pa zastavil Čakovec s celim Medjimurjem za 48.00 gl. Kmalu potem dobi Herman na Hrvaškem bansko čast, v Bosni je Tvrtko določil Hermana II. kot sina bosanske pricesinje za dediča kraljevega prestola.

Ker je 1395 Sigismundu umrla prva žena Marija, je kralj zaprosil za roko Hermanove hčere Barbare. Poroko so slavili na gradu Krapini 15. nov. 1404. Barbara je bila takrat stara okoli 18 let, bila je ženska izredne lepote in bistrournosti, pa častihlepna in strastna kakor vsi Celjani.

Malo pred Barbarino zaroko so prišli odposlanci poljskega kralja Vladislava II. Jagelonca snubit Viljemovo hčer Ano. Herman se je bojda razjokal od veselja, ko so prišli kraljevi snubci. Sirota je pa v tem zakonu imela malo sreče in veselja, umrla je že l. 1416.

Ko so l. 1420. izumrli Ortenburžani, so njih ogromna posestva pripadla Celjskim, ki se zanaprej imenujejo tudi grofje Ortenburški. Ta posestva bi naj prevzel Hermanov tretji sin Ludovik, toda umrl je že l. 1417., tako mlad, da še niti zaročen ni bil, kar se je po takratnem običaju godilo v zgodnji mladosti.

S sijajem, bogastvom in častmi je bila kar obsipana celjska rodovina, manjkalo ji je le eno in poglavitno: tiha rodbinska sreča. Prišlo je do spora med kraljem Sigismundom in njegovo ženo Barbaro, ker sta bila oba lahko-mišljena, vkljub temu sta Sigismund in Herman ostala dobra prijatelja. Še hujši je bil razpor med Friderikom in njegovo ženo Elizabeto Modruško. Strastni in poželjivi Friderik se je zagledal v dvorjanko svoje žene, Veroniko Deseniško, hčer nižjega plemiča hrvaškega. Ona se je branila nedovoljene zveze, a Friderik jo je zasledoval tem strastneje. To je povzročilo razpor med njim in Elizabeto, ki je trajal celih osem let. Imela sta edinega sina Ulrika. Da se odstrani javno pohujšanje, so sorodniki sicer spravili Friderika in Elizabeto, toda že na dan sprave je Elizabeta izrazila slutnjo bližnje smrti in res so jo drugo jutro našli mrtvo v postelji. Ves svet je bil prepričan, da jo je umoril Friderik sam. Na to se je Friderik tajno poročil z Veroniko. Stari Herman je bil strašno razjarjen. Umor bi še bil spregledal sinu, a ni mogel prenesti, da mu je z ženitvijo z nižjo plemkinjo onečastil visoki aristokratski ponos. Friderika je dal vkovati v železje in ga zaprl v celjski grad, ubogo Veroniko

je pa tako dolgo zasledoval po svojih vohunih, da jo je nekje pri Vurbergu dobil v pest. Postavil jo je najprej pred sodišče, da jo obsodi radi čarovništva, ker da mu je začarala sina, a sodniki so vendar imeli toliko moškega poguma, da so jo glede čarovništva proglasili za nedolžno. Na to jo je strašni Herman dal zadaviti v kopeli v Ostrovici. Friderika je hotel odstaviti od prvo-rojenstva in te pravice prenesti na Hermana III., toda Herman je pri Radovljici padel s konja in zbog tega umrl 30. julija 1426. v najlepših letih, zapustivši edino hčerko Marjeto. To je bil za starega Hermana silen udarec, sedaj je celi celjski moški rod bil skrčen le na Friderika in njegovega sina Ulrika. Stari Herman se je dal sedaj omehčati in se je polagoma izmiril s Friderikom.

L. 1435. dne 13. oktobra je priletnega, a duševno in telesno še čilega Hermana II. nenadoma zadela smrt v Požunu, kjer se je v važnih poslih mudil pri svojem zetu Sigismundu. Prepeljali so ga v domovino in pokopali v njemu toli priljubljeni pleterski kartuziji, celjski rodbinski zadušbini. Z njim je padel v grob najmogočnejši in najizrazitejši član starodavne soneško-celjske rodovine, mož železne volje in hladnega razuma, ki je delal vedno „z mero in tehtnico v roki“, a žal, srce in čuvstveno življenje je pri njem kakor pri drugih Celjanih stopilo celo v ozadje. Izvirni portreti Hermana II., njegovih sinov in hčera so nam ohranjeni edino na ptujsko-gorskem oltarnem reliefu. Bili so ljudje visoke, vitke postave, močnih kosti, ravnega tankega nosa, s potezami prelestne naslade krog usten, to so ljudje, v katerih divjajo hude strasti, ki jih ženejo k drznim činom pa tudi v moralno propast. To isto sklepajo fiziologi iz oblike njih lobanj, ki se hranijo v celjski minoritski cerkvi.

L. 1430. je Sigismund povzdignil Friderika in Ulrika Celjana v stan knezov. Njih grofija je tvorila posebno državno kneževino, neodvisno od deželnega vladarja štajerskega. Njih politično težišče se pomika vedno bolj na dežele ogrske krone in na slovenski jug.

Povišanje Celjskih v neodvisne državne kneze je hudo speklo Habsburžane, ki so dobro slutili, kam meri

osamosvojitve celjske grofije. Štajerski vojvoda Friderik je bival takrat na Jutrovskem in je, vrnivši se domov, ugovarjal, da se je njegov vazal brez njegovega privoljenja tako povišal. Ugovor pri cesarju Sigismundu kajpada ni nič zalegel, nastal je pa zbog tega dolgoleten krvav prepir med Celjani in Habsburžani, ki je Slovence razklal v dve stranki, celjsko in habsburško. Večina Slovencev je bila na strani Celjanov, le na Kranjskem in v Istri so našli Habsburžani pristašev, ki so se proti svojim rojakom bojevali za tujo korist. Takrat je Friderik Celjski sprejel v svojo službo češkega viteza Jana Vitovca, ki je prišel iz Šlezije s tremi konji ter postal takoj poveljnik celjskih čet. Z naglim naskokom je Vitovec vzel gradove krškega škofa, vojvodovega pristaša, Anderburg pri Št. Jurju ob južni železnici, Sotesko, Gomilsko in Vitanje. Ko je vojvoda Friderik prihitel škofu na pomoč, je Vitovec napadel in vzel nadvojvodove gradove Zbelovo in Poljčane, potem pa kranjske gradove. Nadaljnji boji so se vršili večinoma na Kranjskem. Po kratkem premirju se je l. 1442. začelo novo bojevanje, ki ga je vodil na celjski strani Friderikov sin Ulrik II. Ko je štajerski vojvoda Friderik postal cesar, je l. 1443. prišlo do poravnave v Dunajskem Novem mestu. Cesar je priznal Celjske kot državne kneze. Sklenili so pa tudi za Celjane usodno dedno pogodbo: če bi prej izumrl habsburški rod, dobe Celjani pazinsko grofijo, Metliko, Mehovo, Novo mesto, Kostanjevico, Laško, Vojnik, Žalec, Postojno in Vipavo, nasprotno, če bi prej odmrli celjski rod, dobe Habsburžani celjsko, ortenburško in šternberško grofijo. Žal, slednje se je zgodilo že deset let pozneje. Mladi Ulrik II. je vzel za ženo Katarino, hčer srbskega kneza Jurija Brankovića. Tako se je zdelo, da bo ta prastara rodovina, ki je zrastle iz slovensko-štajerskih tal, vzela v roke usodo jugoslovenskih dežel. A celjskim zvezdam je bil baš tu usojen nagel in tragičen zaton. Samopašni hrvatski in ogrski velikaši so že dolgo z zavistnim očesom gledali na rast celjske moči. Kot hrvatsko-slavonski ban je Herman II. zahteval strog red, kar nikakor ni ugajalo domačemu plemstvu, ki je bilo vajeno, v neredu ribariti.

Ulrik je imel s Katarino sinova Hermana in Jurija ter hčer Elizabeto, ki so pa vsi pomrli že v otroških letih. Pregrehe prednikov so se začele maščevati na potomstvu, ki nima več dovolj življenske moči. Ko so se Celjani l. 1443. poravnali s Habsburžani, je zavladal v njihovih deželah mir, toda nemirni in strastni Ulrik ni mogel imeti miru. Ker doma ni našel primerne delokroga, se je začel vtikati v ogrske zadeve. Tam je po smrti Sigismundovi l. 1437. postal kralj Albert Habsburški, ki je imel za ženo Elizabeto, hčerko Sigismunda in Barbare. Čez dve leti je pa umrl Albreht in šele po njegovi smrti se mu je rodil sinček Ladislav, imenovan radi tega Posmrtni. Na Ogrskem je zavladala velika zmešnjava. En del Ogrov z junakom Ivanom Hunjadijem na čelu je pozval na ogrski prestol poljskega kralja Vladislava II., drugi so pa priznali hčer Sigismundovo in njenega otročiča za postavna dediča ogrske krone. Šele tri mesece stari Ladislav je bil 1440 v Stolnem Belgradu kronan za ogrskega kralja. Ujec Ulrik Celjski mu je držal Štefanovo krono nad glavo in namesto njega prisegel.

Ko je prišel poljski kralj v deželo, mu je šel Ulrik s svojim poveljnikom Janom Vitovcem skozi Prekmurje nasproti. Na strani poljskega kralja je bil tudi dolnjelendavski magnat Pavel Banič, ki je vodil oddelek kraljeve vojske, pa ga je Vitovec pri Sombotelju porazil in ujel, nasprotno je pa Ulrika Celjskega porazil ob Rabi Ivan Hunjadi, ga ujel in poslal kralju Vladislavu v Budim.

Ko je potem Vladislav 1444 padel pri Varni, so vsi Ogri priznali malega Ladislava za svojega kralja. Toda njegov varih, cesar Friderik III., ga ni dal iz rok, ker je hotel imeti odločilno besedo v ogrskih zadevah. Tedaj se je potegnil za mladega kralja z vso odločnostjo Ulrik Celjski in z avstrijskimi uporniki obkolil cesarja v Dunajskem Novem mestu. Gotovo bi ga bili ujeli, ko bi ga ne bil rešil Andrej Baumkircher. Prepustiti je pa moral Ladislava Ulriku, ki je sedaj postal namestnik na Avstrijskem, ki je pripadalo Ladislavu. Ulrik ni znal držati reda kakor njegov ded. Tlačil je podložnike in očitno prodajal javne službe. Zatožili so ga pri kralju in bil je odstav-

ljen. Sramotno se je moral umakniti na svoj celjski grad in tu snoval načrt za maščevanje. S podkupovanjem se mu je posrečilo, pritegniti vplivne dvornike na svojo stran. Kmalu se je zopet vrnil v prejšnjo službo. Ni mu bilo dovolj, da je bil že ban hrvatski in namestnik avstrijski, hotel je postati namestnik tudi na Ogrskem, kar se mu je po smrti Ivana Hunjadija 1456 tudi posrečilo. A to je bila njegova nesreča.

L. 1456. je prišel s svojim varovancem na Ogrsko, kjer so Turki ogražali mejo. Tu je mladi kralj imenoval Ulrika za stotnika svoje vojske, kar je hudo razkačilo sina ogrskega kralja, umrlega Ivana Hunjadija, ker se je bal, da ga bo omraženi Celjan popolnoma potisnil v stran. Vojska se je zbirala v Belgradu, kamor je prišel tudi kralj v spremstvu Ulrikovem. Moštvo sta pustila v mestu, sama sta pa z majhnim spremstvom odjezdila v trdnjavo. Neki Madjar je opozoril Ulrika, naj ne hodi s kraljem v grad. Ulrik je poslal nekega svojih spremljevalcev v grad, da si ogleda, kako so zanj in za kralja pripravili prostore za prenočišče. Temu spremljevalcu so pokazali lepe in udobne sobe, ni pa videl vojakov, ki so bili skriti po stolpih in kletih. Odposlanec je zagotovil grofa, naj si ne dela skrbi, ker je vse lepo pripravljeno in v gradu ni vojaštva. Po noči je zopet prišel k njemu neki Madjar in ga opozoril, da gre za njegovo življenje. Ponudil mu je, da ga izpelje iz trdnjave, a kralj mora ostati notri. Ulrik je dal viteza dostojen odgovor: „Naj se zgodi, kar Bog hoče. Svojega gospoda in kralja pa ne zapustim, rajši umrjem!“

Zjutraj je bil Ulrik s kraljem pri maši. Preden je bila maša končana, je poslal Hunjadi po Ulrika, naj pride na razgovor v važni zadevi. Komaj je Ulrik stopil med zbrane velikaše, ga je nahrulil Hunjadi: „Kaj vas je prineslo na Ogrsko? Ali še. hočete tu več posestev in časti?“ Grof je odgovoril: „Prišel sem kot spremljevalec svojega kralja v obrambo krščanske vere. Vaših posestev ne potrebujem!“ Na to izdere Hunjadi meč in zakliče: „Udarite po Celjanu!“ Ulriku se je vzbudil levji pogum, zamahnil je proti Hunjadiju, mu odbil ročaj meča

ter ga ranil na glavi in palcu. V tem se odpro vrata in v sobo se vsuje krdelo skritih vojakov z meči in sulicami, ki izranijo in na tla pobijejo Celjana. Truplo položijo na mizo in mu odsekajo glavo. To se je zgodilo v jutranjih urah 9. novembra 1456.

Ko so križarji spodaj v mestu zvedeli, kaj se je zgodilo, so hoteli napasti grad, a na povelje kraljevo so odnehali, pač pa so zahtevali mrtvo truplo, ki so ga prepeljali v Celje. Tu se je pri pogrebu še zadnjikrat razvil ves sijaj mogočnih celjskih grofov. Po slovesni zadušnici je stopilo v cerkev dvanajst črno oblečenih dvornikov, ki so položili na oder oklep, kopje, meč, čelado in ščit umorjenega Ulrika. Na to je vitez v železni opravi vrgel na tla ščit, čelado in grb ter trikrat glasno zaklical pretresljive besede: „Grofje celjski, danes in nikdar več!“ V znamenje, da je izumrl celjski rod, je razlomil rodbinski grb. In tedaj, pravi celjska kronika, so zagnali moške in žene tolik vik in jok, da ga ni moči popisati. Če je ta popis pogrebne slovesnosti zanesljiv, se lahko sodi iz tega, kako velikanski ugled so imeli Celjski pri ljudstvu. Osebnost so sicer zadnji Celjani imeli marsikaj na vesti, toda ob pogrebu zadnjega Celjana je množica nekam instinktivno začutila strahovito težo tragičnega trenutka. Ljudstvo je čutilo, da je z zadnjim Celjanom šlo v grobnico nekaj velikega, kar se je iztrgalo iz samega osrčja skupne narodne duše.⁶⁰

⁶⁰ Ulrik je bil prvotno pokopan v grajski kapeli spodnjega gradu (sedanja vojašnica), šele pozneje so ga prenesli v minoritsko cerkev. L. 1813. so vprav na vandalski način v grobnico vlomili, kosti raztresli, grobnico zasuli, lobanje pa shranili za velikim oltarjem, kjer so še dandanes. Orožen, III., str. 178. — Glavni vir za zgodovino zadnjih Celjanov je — Enej Silvij Pikolomini, osebni prijatelj Friderika III., ljutega nasprotnika Celjanov, zato pristranski. Iz njega je črpal ogrski zgodovinar Bonfini. Kakega moralnega ideala si kajpada ne smemo predpostavljati pri Celjanih, imeli so pa vendar tudi dobre lastnosti ter so za našo kulturo več storili kakor Habsburžani.

Kakor pozneje pri Zrinjskih, so tudi pri Celjanih Habsburžani in njihovi oboževalci storili vse, da čim bolj očrniijo spomin Celjanov, da bi s tem udušili v slovenskem ljudstvu politično idejo, ki se kristalizuje v Celjanih.

Kakor se vzvalovi morje, če se potopi velika ladja, tako je smrt zadnjega Celjana spravila v nemir naše dežele. Za ogromno celjsko dediščino je nastal hud prepir, katerega posledice je nosilo zopet ljudstvo. Oglasila se je cela vrsta dedičev. Med njimi so bili najbolj resni: vdova Katarina, cesar Friderik III. na podlagi celjsko-habsburške pogodbe iz l. 1443. ter ogrski kralj Ladislav Posmrtni. Z raznimi obljubami je polagoma cesar Friderik pridobil na svojo stran oskrbnike in gradnike celjanskih graščin ter je osebno z 200 vitezi mahnil čez Maribor in Slov. Bistrico proti Celju, da ga vzame v posest. Tu se mu je posrečilo, dobiti na svojo stran stotnika Celjskih Jana Vitovca, ki je doslej držal z vdovo in ogrskim kraljem. Zagotovil mu je letnih 500 funtov plače. Cesar je na to zasedel gornji grad, a med tem se je Vitovec premislil, začel oblegati mesto, ki se mu je moralo vdati, ujel cesarjeve svetovalce in oblegal samega cesarja v gornjem gradu, vendar čez 8 dni je odšel z bogatim plenom.

Sedaj šele se je razvil najhujši boj za celjsko dediščino, ki je povzročil toliko gorja, da se po pravici sme primerjati najhujšim turškim navalom.

Ko je pa l. 1457. umrl kralj Ladislav, Katarina in Vitovec nista imela več opore. Cesar se je poravnal z vdovo in tudi Vitovec je — proti bogatemu darilu — stopil zopet v cesarjevo službo. Večino celjskih graščin je pridržal cesar zase, drugo je razdelil svojim privržencem in prijateljem. Po bivši celjski grofiji se je začela huda germanizacija.

Ogrsko-štajerske homatije.

Za časa cesarja Friderika III. slede drug za drugim upori avstrijskih in štajerskih velikašev, ki imajo svoje korenine deloma v osebni koristoljubju in maščevalnosti užaljenih in v svojem pravu prikrajšanih velikašev, deloma v sočasnih političnih in gospodarskih razmerah. Cesar je bil v večnih denarnih zadregah. Izposojeval si je denar, kjer ga je le mogel dobiti, plačnik pa je bil zelo slab. Naravnost brezstidno je odiral velikaše, kjer je slutil

kaj cvenka. Če bi se kdo drznil, zahtevati svoj denar nazaj, je moral že naprej vedeti, da ga čaka huda cesarska nemilost. To je bil eden glavnih vzrokov splošne nezadovoljnosti.

Za časa cesarja Friderika se je koval v cesarskih peneznicah zelo malovreden denar, kar je neslo cesarju in njegovim penezničarjem dober dobiček. Črnikasti novci so bili skoraj edino-le iz bakra in ljudje so jih zaničljivo imenovali „oderušnike“ (Schinderlinge). Spričo slabega denarja je nastala tudi velika draginja.

Drug razlog nemirom in vojnam je iskati v napetih razmerah med Friderikom in ogrskim kraljem Matjažem Korvinom, ki je po smrti Ladislavovi 1457 prišel na ogrski prestol. Iz početka je Friderik preziral Matjaža in mu pošiljal pozive, naj se mu pride klanjat, kakor se spodobi „zvestemu podložniku“. Računal je na neizkušenost mladega kralja in na neslogo med ogrskimi velikaši, češ, Matjaž bo itak kmalu dogospodaril in ogrsko kraljestvo bo padlo kakor zrelo jabolko njemu v naročje. Zato je netil prepire med Ogrji in ščuval velikaše drugega proti drugemu. Matjaž je pa vračal milo za drago ter uporabljal enako sredstvo. Tako so nezadovoljni elementi na Ogrskem vlekli s cesarjem, ne kakor bi si ga želeli za vladarja, marveč da bi z njegovo pomočjo za sebe kaj ulovili, nasprotno so v sosedni Avstriji in Štajerski nezadovoljni velikaši držali s kraljem Matjažem.

Med obema vladarjema je nastalo nepomirljivo osebno sovraštvo, ki je bilo glavni povod krvavim vojnam, radi katerih je baš Spodnja Štajerska nepopisno trpela. Friderik in Matjaž sta tudi čisto nasprotna značaja. Prvi je počasen, neroden, nezaupljiv, skop, brez vojaškega duha, v privatnem življenju pa strog in zmeren. Nasprotno je Korvin poln ognja in podjetnosti, vitez od pete do glave, z vsakomer prijazen in priljuden, pa skoraj lahkomišeln veseljak. Friderikova nerodna politika je nalagala podložnikom neznosna bremena, revnejše sloje je izsesaval z davki, bogate aristokrate pa z nepovračljivimi posojili, kralj Matjaž ni bil prijatelj samopašnemu

visokemu plemstvu, zato je pa bil tem bolj naklonjen svobodnim mestom, nižjemu plemstvu in kmetskemu ljudstvu. Dočim v Friderikovi državi nikjer ni bilo pravega reda, ne pravice, se je nasprotno Matjaž odločno potegoval za pravico in izdal za svojo državo takrat res vzoren zakonik. Ni čuda, da je nižje plemstvo ob meji na Štajerskem vleklo s kraljem Matjažem in se je našemu ljudstvu tako globoko vtisnil v spomin, dasi so naše dežele neznansko trpele zbog Matjaževih vojen. Glavna pozornica teh prask je bila južna Štajerska in v ospredju cesarju nasprotnega nižjega plemstva je stal poleg Baumkircherja južnoštajerski vitez Ulrik Pesničar.

V jeseni l. 1468. se je cesar napotil v Rim, kralj Matjaž je z zavistnim očesom spremljal to potovanje. V cesarjevih dednih deželah je tlelo obče nezadovoljstvo, ki ga je še podžigal ogrski kralj. Vojakom cesarske blagajne niso mogle izplačevati mezde, pa so si sami iskali plačilo s plenom, ljudstvo je vzdihovalo pod neznosnimi bremenmi, reda in pravice ni bilo nikjer. Graščaki kakor podložniki so preklinjali cesarjeve „komorne služabnike“, jude, ki so strašno odirali graščake in podložnike; denar je bil slab in brez vrednosti. V takem ozračju se je za časa cesarjeve odsotnosti izcimila med štajerskim plemstvom obsežna zarota in plamen vstaje je buknil na Svečnico 1469. Na čelu vstaji je bil Andrej Baumkircher, rodom Kranjec, ki je pa imel obširna posestva po Štajerskem in Ogrskem. Jedro vstašev so tvorili štajerski plemiči: Baumkircherjev zet Ivan Stubenberg, Ulrik Pesničar, Nikolaj Liechtenstein, brata Krištof in Andrej Narring, Ludovik Hausner in Andrej Greisseneck. V Baumkircherjevih četah so bili večinoma Slovenci, Hrvati in Čehi, med temi mnogo husitov. Vstaši so se očitno zatekli pod okrilje ogrskega kralja ter zaporedoma zavzeli gradove in mesta ob meji, med njimi Maribor, Slovensko Bistrico in Konjice.

Cesar je že med potom zvedel za vstajo ter pohitel na Koroško in tam sklical deželne stanove. Po nekaterih uspehih je bila cesarska vojska 22. julija 1469 med Für-

stenfeldom in Radgono do nog potolčena. Umakniti se je morala više proti Gradcu, Baumkircher pa je neusmiljeno plenil po zemlji svojih nasprotnikov na Spodnjem in Srednjem Štajerskem.

Cesar je proti svoji navadi razvijal živahno delavnost, a pomagati si ni mogel iz zadrege. Najhujše težave so mu delale finančne zadeve, od Metlike pa so pretili Turki, da vsak čas udarijo proti Štajerski. V hudi stiski ni preostajalo cesarju drugo, kakor z lepa se pogoditi s kraljem Matjažem, ki je ščitil domače sovražnike cesarjeve. Povabil ga je na razgovor na Dunaj. Kralj Matjaž je prišel tjekaj s sijajnim spremstvom, v katerem je bil tudi Baumkircher. Pogajanja so ostala brezuspešna, ker je položaj bil za Matjaža in vstaše preugoden. Krvava igra se je nadaljevala in naša dežela je neznanško trpela.

Meseca majnika 1470 je cesar sklical deželni zbor v Velikovec, da bi se dobila potrebna sredstva za vojno. Deželni stanovi so se že naveličali domačih razprtij in pobojev ter so silili v cesarja, naj na vsak način sklene miz z Baumkircherjem, da bo vendar že konec strašnemu pustošenju in prelivanju krvi. Baumkircher se je takrat mudil v Slov. Bistrici, tjekaj so prišli odposlanci cesarjevi in zbranih deželnih stanov. Z zagotovilom osebne varstva se je Baumkircher napotil v Velikovec in tam so 30. junija sklenili mirovno pogodbo, po kateri so vstaši vrnili cesarju vse osvojene gradove in mesta, nasprotno so tudi oni dobili nazaj izgubljena posestva in podložnike. Vrh tega je cesar izdal 2. jul. še posebno listino, s katero je sprejel „v svojo cesarsko milost“ Baumkircherja, Stubenberga, oba Narringerja, Pesničarja in Hausnerja.

Koliko je bilo vse to vredno, so pokazali naslednji dogodki. Baumkircher se je dal zvabiti na nov razgovor v Gradec z zagotovilom osebne varnosti.

Ko so bili Baumkircher, Greissenecker in Stubenberg v Gradcu, je dal cesar Stubenberga odvesti na grad, Baumkircherja in Greisseneckerja pa zapreti skupaj. Mestna vrata so se zaprla in cesar je poklical k sebi

krvnega sodnika in ga poslal s tajnim naročilom k Baumkircherju in Greisseneckerju. Sodnik ju je z biričem dal peljati skozi grajski vrt, čez glavni trg k murskemu mostu. Baumkircher je mislil, da ga hočejo spraviti kam v zapor in je med potom prostodušno prosil sodnika, naj ga v ječi ne pusti stradati in žejati. Sodnik ga je osorno zavrnil in mu razodel, da ima nalog obsoditi ga na smrt. Sedaj šele se je zavedel resnosti svojega položaja. Pokleknil je pred križ, naslikan na mestna vrata in prosil Boga odpuščanja svojih grehov. Ponudil je, da izplača cesarju 80.000 gl. in mu izroči vse gradove. Nič ni pomagalo. Hitro so poklicali spovednika, med znotranjimi in mestnimi vrati sta se oba spovedala in, ko se je solnce — dne 24. aprila — nagibalo k zatonu, je padla najprej Baumkircherjeva, potem Greisseneckerjeva glava. Ponoči so oba pokopali v bližnjem minoritskem, potem frančiškanskem samostanu.

Nasilna usmrtitev obeh mož brez formalnega sodnega procesa je bil gotovo nepostaven čin samovolje in nasilja. Z druge strani pa je imel Baumkircher na vesti neštivilna zlodejstva nad nedolžnimi ljudmi, ki so brez lastne krivde bili podložniki cesarja, kateremu je on sam dolgo časa zvesto služil.

Baumkircherjeva in Greisseneckerjeva nasilna smrt cesarju ni prinesla zaželenega miru; postopanje cesarjevo je globoko užalilo in do skrajnosti ogorčilo mnogoštevilne njune sorodnike in pristaše. Nezadovoljnežem je stopil sedaj na čelo Ulrik Pesničar in njegov grad Weitersfeld blizu Cmureka je bil središče upornežev. Pesničarju se je pridružil Sigmund Weispriach, rojen Korošec, ki je nekaj časa bil oskrbnik na Muti ob štajersko-koroški meji, potem stotnik solnograškega nadškofa v Ptuj in Brežicah. L. 1461. se je še bojeval z Baumkircherjem vred za cesarja, potem je odstopil od njega. L. 1466. ga je kralj Matjaž povzdignil v ogrski plemiški stan. Ko je bil sklenjen mir, je posodil precej denarja štajerskim in koroškim stanovom za cesarja, a ko je naslednjega leta hotel imeti denar nazaj, je našel povsod gluha ušesa. To ga je tako ogorčilo, da je prijel s Pesni-

čarjem za orožje. Vendar drugi pristaši so se pomišljali nadaljevati prelivanje krvi, zato se je pa Pesničar znosil nad enim izmed njih na način, ki je prav značilen za takratne pravne razmere. Krištofa Narringerja, Stubenbergovega gradnika v Vürbergu, je povabil na razgovor v Weitersfeld in mu poslal varstveno pismo s pripombo, naj glede varnostnega pisma nikomur nič ne zaupa. Narringer je šel brezskrbno na obisk k svojemu nedavnemu vojnemu tovarišu, a ko je došel v Weitersfeld, ga je dal Pesničar vkovati v železje na rokah in nogah, češ, ali ti nisem pisal, da glede osebnega varstva nikomur nič ne zaupaj!

L. 1472. je bil položaj za cesarja zelo kritičen, od vseh strani so se pletle proti njemu nevarne zanke. Celo solnograški nadškof je prepustil svoja posestva Korvinu, ki je te svoje pravice začel tudi takoj izvrševati. Da ni prišlo do novega boja med Friderikom in Matjažem, je bil razlog ta, da je tudi Matjaž imel neprilike s svojimi nezadovoljnimi, povrh je obema pretila turška nevarnost. Najslabše je pri tem odrezal Ulrik Pesničar. Računal je na nov spor med cesarjem in ogrskim kraljem, a sedaj je bilo v mirovni pogodbi določeno tudi to, da kralj Matjaž ne sme trpeti na svojem ozemlju Ulrika Pesničarja ali drugih sovražnikov cesarjevih in ne dovoliti, da ondi zbirajo čete, temveč požene jih naj iz svoje zemlje. Trmasti mož se je bojeval dalje na lastno pest, a sreča ga je zapustila. Štajerski stanovi so ga proglasili za sovražnika domovine, ki iz sebičnih namenov povzročuje toliko gorja zemlji, katere sin je sam.

V teh homatijah nastopi važna zemljiška sprememba na Spodnjem Štajerskem. Ostrogonski nadškof Ivan se je namreč sprl s kraljem Matjažem ter pobegnil z bogatimi zakladi k cesarju Frideriku, kateremu je vročil veliko svoto denarja. Friderik mu je za to hotel pomoči do solnograške stolice in je res pregovoril takratnega solnograškega nadškofa Bernarda, da se je odrekel škofiji. A kmalu se je skesal in preklical svojo odpoved. To je cesarja tako ujezilo, da mu je vzel vsa posestva na Koroškem in Štajerskem. Ta spor je imel dalekosežne posledice.

dice. Nadškof Bernard se je zatekel h kralju Matjažu in mu izročil svoja posestva na Štajerskem. Matjaž je dal takoj zasesti Radgono, Ptuj in Brežice po svojih četah ter je za stotnika čez Radgono in Ptuj postavil svojega zvestega plemiča Jakoba Sekelja, katerega rodovina je odslej igrala važno vlogo v naši zgodovini. Schaunbergi, takratni lastniki Ptuja in ž njim združenega Ormoža in Središča so morali odstopiti Ormož in Središče Barbari, roj. Schaunberg, omoženi z Matjaževim stotnikom Dujmom Frankopanom. Toda l. 1487. so prihrule pred Ormož cesarske čete pod vodstvom Jerneja Pernečkega, negovskega graščaka, ter se polastile mesta in ga zažgale. Utrjenega gradu sicer niso mogle vzeti, ker je prihitel s Hrvati in Ogri Ivan Frankopan, pač pa so ujele Barbarinega sina, mladega Mihaela Frankopana. Obupana mati je ponudila Ormož in drugo Schaunberško dediščino kralju Matjažu, če ji reši sina in izplača 3000 gl. Kralj je res osvobodil mladega Frankopana in izplačal zanj Pernečkemu 4000 gl. odkupnine. Začetkom l. 1489. je Ormož s Središčem prešel v last ogrskega kralja, ki ga je že 18. jan. proti izplačilu 6000 gl. izročil Jakobu Sekelju, njegovemu bratu Nikolaju in stričniku Benediktu. Istega leta sta se začela pogajati kralj Matjaž in Friderik. Matjažev pooblaščenec je bil Jakob Sekelj. A preden so se pogajanja končala, je nenadoma umrl kralj Matjaž 6. aprila 1490. Previdni Sekelj se je takoj napotil k cesarju in mu prisegel zvestobo; isto sta storila brat in stričnik.

L. 1493. meseca avgusta je umrl v Lincu tudi cesar Friderik III. po 69-letni vladi nad Štajersko. Njegov sin Maksimilijan je že prej l. 1491. sklenil z naslednikom Korvinovim kraljem Vladislavom mir. V tej mirovni pogodbi je bila tudi važna določba, da Ogrska pripade Maksimilijanu in njegovim potomcem, ako bi Vladislav ali njegovi sinovi bili brez moškega potomstva.

L. 1493. se je Maksimilijan pogodil tudi s solnograškim nadškofom ter mu vrnil zaplenjena posestva na Koroškem in Štajerskem, a pridržal si je Ptuj in Brežice; očitno mu je mnogo stalo do tega, da svoji hiši utrdi stališče v naši zemlji. Ker je gojil nado, da mu prej ali slej

pridejo v roke dežele ogrske krone, bi mu v slučaju kakih zapletljajev tuje gospodstvo ob meji — v Ptuj in Brežicah — utegnilo biti prav neprijetno. Tako je po večstoletnem obstanku prenehala solnograška svetna oblast na slovenskem ozemlju Spodnje Štajerske. Ob enem se je sedaj crmoška graščina (s Središčem) ločila od ptujske graščine, ker je obema bil višji gospod cesar sam. L. 1531. je sicer Ferdinand I. prepustil Ptuj z Ormožem zopet solnograškemu nadškofu, kardinalu Mateju Langu, a že 1565. je Ptuj postal zopet last deželnega vladarja in je ostal do konca fevdalne dobe.

Pri posojilih in plačevanju dolgov je Maksimilijan zvesto posnemal svojega očeta. To je bridko izkusil zlasti Ulrik Pesničar. Začetkom njegove vlade mu je le-ta posodil 100 cekinov. Ko je pa pozneje hotel denar imeti nazaj, so hudobni jeziki našli pri cesarju odprto uho, očrnili so ga, padel je v nemilost in bil izgnan, njegova posestva pa zaplenjena. Šele njegov pravnuk Volf Konrad je po dolgem posredovanju vplivnih zagovornikov dosegel pri nadvojvodu Karlu I. 1571., da mu je bila vrnjena weitersfeldska graščina in dovoljena vrnitev, a je prej umrl l. 1574. in ž njim je izumrla starodavna spodnještajerska viteška rodovina Pesničarjev.

Za časa cesarja Maksimilijana I. so bili l. 1496. iz Štajerskega izgnani „na večne čase“ vsi judje. Izgon so proti volji vladarjevi izsilili deželni stanovi, ki so se s to zadevo pečali že l. 1494. v deželnem zboru v Mariboru. Kot „odškodnino“ za izgnane jude so izplačali vladarju v treh obrokih 38.000 funt. Spodnještajerski judje so se izselili deloma na Ogrsko in Hrvaško, največ pa v Trst in Benečijo, kjer še dandanes judovsko rodbinsko ime Morpurgo spominja na prvotno domovino — Maribor.

Prvi turški napadi.

Jugoslovenska ljudska tradicija in pod njenim dojemom več ali manj naša zgodovina smatra Kosovsko bitko na Vidov dan 15. junija 1389 kot odločilno za vse gorje, ki so ga prinesli Turki v naslednjih stoletjih našim deželam. Največja nesreča je bila ta, da na slovanskem jugu ni

bilo takrat sposobnega človeka, ki bi znal izkoristiti zmede, nastale v turškem cesarstvu v naslednjih desetletjih.

Muradov sin in naslednik Bajezid I. (1389—1493) si je kmalu osvojil še ostanke bolgarske države in Vlaško ter je tako postal neposredni sosed ogrskega in hrvaškega kraljestva.

Na prošnjo grškega cesarja Emanuela se je ogrski kralj Sigismund I. 1396. dvignil na veliko križarsko vojno proti Turkom, da bi rešil nevarnosti Carigrad in odpodil Turke nazaj v Azijo. Sigismundu so prišli na pomoč tudi Nemci, Francozi, celo Angleži. Slovenske viteze je vodil celjski grof Herman II. Toda Bajezid je 28. septembra 1396 pri Nikopolju premagal krščansko vojsko. Zmaga se je že popolnoma nagibala na krščansko stran, a v najbolj kritičnem trenutku je priskočil Bajezidu na pomoč s svežo rezervo srbski knez Štefan Lazarević, sin cara Lazara, istočasno se je umaknil z bojišča, kakor so mu pozneje očitali, medjimurski velikaš Štefan Lacković, ki je poveljeval desnemu krilu. S tem je bila usodepolna bitka odločena in zopet se je ponovilo žalostno dejstvo, da so Slovani v odločilni uri sami sebi največja nesreča in da tujec tepe Slované vedno s pomočjo Slovanov. Ta poraz je bil grozna nesreča za naše dežele. Bajezid je tri dni počival na bojišču, potem se je s svojimi divjimi četami vzdignil proti Ogrski. Med tem ko je Sigismund taval po tujini in se po morju vračal v domovino, so Turki pri Mitrovici prebrodili Savo ter se kakor povodenj razlili po Slavoniji in Ogrski. Ob rekah Savi, Dravi in Muri so prodirali navzgor. Nekatere turške čete so pridrle ob Dravi skozi Medjimurje na Dravsko polje. Pri Središču je prvičkrat stopilo turško kopito na slovensko-štajerska tla. Nihče ni bil pripravljen na ta nenadni obisk. Glas o porazu pri Nikopolju je povzročil le še večjo zmedo. Brez odpora so Turki po volji požigali in plenili, ljudi pa morili ali vlekli s seboj. Do 16.000 ljudi (morda nekoliko pretirano število), mož, žen in otrok z živino in drugim imetjem so odvlekli v globoko Turčijo. Nenadoma so napadli tudi slabo utrjeno ptujsko mesto ter ga oplenili

in požgali. Sicer nekateri⁶¹ z ozirom na daljavo pota in letni čas dvomijo, so li res takrat Turki došli do Ptuja, toda poročilo je jasno in jesen, če je suha, je najpripravnejša za take pohode. Ptujška mestna cerkev kaže, da jo je nekje koncem 14. stol. zadela neka katastrofa ter je bilo treba obsežnega popravila.

Odslej naprej pozna zgodovina 30 turških napadov na štajersko zemljo, če odštejemo napade Krucev in drugih ogrskih četašev, s katerimi so bili v večji ali manjši množini pomešani tudi Turki.

Dalje od Dravskega polja l. 1396. Bajezit ni prodiral, temveč vrnil se je z bogatim plenom domov, ker za daljnji pohod ni bil dovolj pripravljen.

Trebalo je mnogo mirnih let, da se je mogla vsaj za silo popraviti ogromna škoda, ki so jo napravili Turki l. 1396. na Dravskem polju. K sreči je minulo blizu 80 let, preden so turška kopita zopet teptala Dravsko polje.

Nekaj desetletij sedaj sploh ni sledu o turških napadih na naše kraje. Mongolska nevarnost in pa domače razprtije so zadrževale Turke od večjih pohodov. L. 1408. in 1411. so sicer Turki rogovilili po nekod na Kranjskem, ali na Štajersko jih ni bilo. L. 1415. je vdrla velika turška vojska na Ogrsko in prodrla celo do Blatnega jezera. Pri tem pohodu je bilo hudo zadeto Prekmurje, manjše turške čete so divjale tudi po celjski in ortenburški grofiji. Meseca avgusta so znovič Turki, preganjajoč poraženo ogrsko vojsko, ki je prodrla v Bosno, udarili na celjsko grofijo ter požigali do Drave. Odvedli so takrat bojda preko Dalmacije nad 30.000 kristjanov v sužnost. Potem so prenehali turški napadi na slovenske zemlje skoraj za pol stoletja, ker so Turki v tem času imeli opraviti še na Balkanu in pri Carigradu, deloma tudi z Ogri (1437—1444).⁶²

Vprav porazen vtisk je napravila v Evropi novica, da je l. 1453. padel Carigrad v turške roke. Tri leta pozneje je podjetni sultan Mohamed II. z vsemi silami

⁶¹ Pirchegger, Zeitschrift des Hist. Ver. f. St. 1922, str. 67 d

⁶² Bitka s Turki pri Radgoni l. 1418. ni zajamčena. Tu je šlo le za neki ogrski napad, ki so ga potem zamenjali s turškim.

oblegel Beograd. Turki so razširili sedaj svojo oblast do Save in začeli napadati Hrvatsko. Evropa se ni zganila, edino ogrski kralj Matija Korvin se je nekaj let uspešno bojeval proti Turkom.

L. 1469. so hudo razsajali po slovenskih deželah in končno proti koncu leta oplenili tudi Savinjsko dolino do Celja. Celjski stotnik je l. 1471. poročal državnemu zboru v Reznu, da so Turki tega leta med drugim porušili samostan v Gornjem gradu, Novi kloster v Savinjski dolini in Jurkloster. Na Štajerskem so porušili 24 cerkva in odgnali okoli 5000 ljudi. Koder so šli, je bilo vse požgano in pokončano.

Ker je deželna bramba bila tako slabo urejena, da je vsaka tolpa lahko neovirano divjala po deželi, so ljudje sami začeli misliti na samopomoč. Kakor so v prehistorični dobi svetišča večkrat spremenili v branišča, tako so od l. 1471. naprej napravljali pri cerkvah in na strminah tabore. Krog cerkve, so napravili visok zid, včasih tudi obrambne stolpe. Ob času nevarnosti so ljudje znosili svoje imetje v tabor, ženske in otroci so v cerkvi molili, možje pa so se postavili v bran. Ker se je Turkom navadno mudilo, niso dolgo oblegali takih taborov, a večkrat so jih skokoma zavzeli in pomorili ali zarobili vse, kar je bilo notri. Tabori so bili skoraj pri vseh starejših cerkvah, nanje spominja cerkev Sv. Jurja ob Taboru, močan tabor je bil v Žalcu, na Ponikvi, na Ptujski gori itd.

Naslednja leta so bili Turki redni gostje na Slovenskem. Posebno hudo so l. 1473. divjali po Koroškem. Ko so oplenili vso Junsko dolino, so se 29. septembra usuli proti Guštanju in Slovenjgradcu, kjer se jim je pogumno ustavil oskrbnik Egidij Schultheitzinger s 100 možmi, a je drago plačal to drznost. Njegovi ljudje so bili deloma pobiti, deloma razkropljeni. Turki so se utaborili pri Slovenjgradcu in tu prenočili. Drugi dan so se razdelili v dve četi. Ena je šla skozi Vitanje proti Konjicam, druga pa čez Velenje in Šoštanj v Savinjsko dolino. V soboto se je dolga vrsta ujetnikov, okoli 8000, z ugrabljeno živino in drugim blagom od 8. ure zjutraj do 4. popoldne pomikala mimo Celja. Še isti dan so oplenili okolico Sv. Jurija

ob južni železnici pod Rifnikom, potem so se pri Brežicah umaknili s plenom na Hrvaško. Ljudstvo jih je sicer med potom tu in tam napadalo, a kaj uspešnega niso opravili.

L. 1474. in 1475. so stanovi notranjeavstrijskih dežel zborovali zaporedom v Mariboru ter se posvetovali o brambi zoper Turke. L. 1475. so določili „turški davek“ in poveljnike za posamezne dežele, sicer je pa za besedami sledilo malo dejanja, kakor so pokazali dogodki istega leta.

Meseca avgusta 1475. je zopet krdelo Turkov vdrlo na Štajersko in razsajalo zlasti po Dravskem polju gori do Limbuša pri Mariboru. Ko sta jim koroški in štajerski poveljnik hitela s svojimi četami nasproti, so se umaknili proti Savi in pri Brežicah na Hrvaško. Tu so jim prišli nasproti tudi Kranjci z majhno četo. Združeni Korošci, Kranjci in Štajerci, vse skupaj komaj 450 mož, so napadli Turke, katerih je bilo okoli 12.000. Pri takem razmerju junaštvo ni nič pomagalo. Krščanska vojska je bila poražena, mnogo odličnih plemičev je padlo, mnogi so bili ujeti in so se morali za drag denar odkupiti, Turki so pa tisto jesen še enkrat obiskali Kranjsko.

L. 1476. dne 11. julija je zopet pridrla 4500 turških konjenikov proti Brežicam z onstran Save. Ker niso mogli čez naraslo reko, so se klatili po Dolenjskem notri do Vipave in Gorice, kakih 2000 mož pa je vendar pri Krškem prešlo Savo ter plenilo po Štajerskem okoli Sevnice, Pilštanja, Kozjega in Rogatca ter se pri Brežicah z bogatim plenom vrnilo domov. Istega leta je sledil še drug napad, ki je hudo zadel zlasti Koroško. Z naplenjenim blagom in ujetniki so se iz Koroškega vračali preko Slovenjgradca in Celja proti Krškemu, med potom seveda pleneč in požigajoč. Pri Krškem so taborili osem dni ter delali svoje izlete na vse strani in prodrli celo do Krasa. Za takratne obrambne razmere je prav značilna opazka župnika Unresta: „Naj vendar pomisli vsak pameten človek, kako je mogoče, da je tako majhna četa Turkov, ki so jo cenili k večjemu na 2000 mož, smela brez ovire divjati po Dravski dolini, Koroškem, po Slovenski krajini, po Kranjskem in

Krasu, ne da bi se ji kdo ustavil!“ Manjkala je pač trdna pest celjskih grofov.

L. 1477. in 1478. so zlasti primorski kraji mnogo trpeli od Turkov, ki so l. 1478. imeli vojno z Benečani, vendar so se tega leta vračali z ujetniki in plenom iz Junske doline zopet čez Slovenjgradec in Celje proti Hrvaškemu, a tokrat so jo slabo skupili. Pri Jajcu sta jih napadla Peter Zrinjski in poveljnik Jajca ter jih porazila tako, da se jih je rešilo komaj 5000 od 20.000.

Posebno hud je bil napad l. 1480., takrat so prodrli najdalje na zapad in sever. Iz Koroškega je en del udaril na Gornje Štajersko ter razsajal celo okoli Ljubnega in Judenburga, drugi del pa se je usul zlasti na lepo Lavan-tinsko dolino ter plenil tudi okoli Slovenjgradca. Koroško in Štajersko so tokrat strašno opustošili in nikjer niso zadeli na kak odpor. Brez števila cerkev in vasi so požgali in do tal porušili, drugod so cerkve spremenili v hleve in uganjali najgnusnejše reči. Na tisoče ljudi so odgnali v sužnost, med njimi do 500 duhovnikov. Cerkveno opravo in vse dragocenosti so pobrali, starce, deco in sploh slabейše ljudi so pomorili, močnejše in zdrave pa odgnali, posebno krepke dečke in zale deklice. Povsod so ležali kupi mrtvih ljudi in živali in ni ga bilo, ki bi jih pokopal. Nastal je neznosen smrad. Celo v vodnjake so nametali mrtvih trupel in tako okužili vodo.

L. 1481. je umrl siloviti sultan Mohamed. Njegov sin Bajezit II. se je bolj pečal z znanstvom in ljubil mirno življenje. Za njegove vlade so sosedne države imele mir, ali naše dežele so neprestano nadlegovali boja- in plena-željni begi in paše v Bosni. L. 1483. so hudo opustošili Kranjsko, Koroško in Štajersko. Pozno v jeseni, ko so bili pridelki že pospravljeni, so prihruli ob Dravi in v naglici po Dravskem polju do Ptuja pobrali vse, kar se je dalo, potem pa jo odkurili na Hrvaško. Na povratku so sicer Hrvati in Srbi potolkli skoraj vse Turke in ujetnike osvobodili, kolikor jih niso Turki prej pobili, a storjene škode nihče ni mogel popraviti.

Sedaj je bil 10 let mir pred njimi, a l. 1493. je zopet zastokala Štajerska. Meseca avgusta je prilomastil okrutni

bosanski paša Jakub z 8000 konjeniki s Hrvaškega na Štajersko ter požigajoč in pleneč vihral proti Ptuju, kjer se je nadejal bogatega plena. Mesta sicer ni mogel vzeti, a tem groznejše je razsajal po odprtem Dravskem polju. Celih 15 dni so divjali Turki po Dravskem polju in počenjali nečuvence grozovitosti. Naposled se je dvignil ormoški graščak Jakob Sekelj s 5000 konjeniki in drugimi vojaki ter divjake potisnil iz dežele. Na Modruškem polju je potem napadel vračajoče se Turke hrvatski ban Mirko Derenčin, ali Jakub-paša ga je premagal. Ban Derenčin z mnogimi najodličnejšimi velikaši je bil ujet ter je kmalu umrl v ujetništvu.

Naslednjega leta je zopet meseca avgusta ali koncem septembra 5000 Turkov udrlo pri Krškem na Štajersko. Divjali so okoli Planine, Pilštanja, Žusma, Studenic, Slov. Bistrice in Žičkega samostana,⁶³ potem so se obrnili proti Ptujski gori ter polovili mnogo ljudi, ki so se vračali iz sejma ter jih z živino vred gnali v sužnost preko Kraljevca in Pilštanja.⁶⁴ Celo visoko v planine so prodirali divjaki, ker lavantinski škof Lenart je l. 1510. posvetil cerkev v Pernicah, visoko nad Dravo, ki so jo Turki bili opustošili. To se je zgodilo najbrž l. 1494.

Odslej je imela štajerska dežela mir pred Turki do l. 1529. Tako se je končalo 15. stoletje, ki je prineslo Slovencem sploh in posebej še štajerskim ogromno gorja.

Z nastopom cesarja Maksimilijana 1493 se začena nova doba. L. 1495. je zboroval deželni zbor zopet v Mariboru ter se posvetoval radi preteče turške nevarnosti, še istega leta je bil sklenjen mir med Turčijo in ogrskim kraljestvom, v katerem so bile vključene tudi cesarjeve dežele. Značilno je, da je nemški državni zbor 1498 moral izdati strogo prepoved, prodajati na Turško živila ali orožje.

⁶³ V Žičkem samostanu so ujeli priorja in dva meniha.

⁶⁴ V bližini je bilo sicer 3000 mož ces. vojske, a je niso spustili na Turke, pač pa je nadlegovala domače ljudstvo.

Cerkvene in kulturne razmere v 14. in 15. stol.

Najvažnejši dogodek v cerkveni zgodovini te periode je nedvomno ustanovitev ljubljanske škofije.⁶⁵ Po izumrlih celjskih grofih je Friderik Habsburški dobil ogromna posestva. Od tega je mala trohica padla tudi v prid slovenskemu narodu, da se je končno ustvarilo na njegovem ozemlju vsaj skromno duševno središče. Kmalu po izumrtju celjskih grofov se je cesar Friderik oprijel načrta, ki ga je pred 200 leti zasnoval patrijarh Bertold: v Gornjem gradu ustanoviti novo škofijo. Cesarja so kajpada pri tem vodili bolj politični kakor verski nagibi, vendar je s tem bilo vsaj nekoliko ustrezno kričeči verski potrebi. Friderik je dobro porabil ugodno priliko, ko je na papeški stolici sedel njegov osebni prijatelj Pij II., Eneja Silvio Pikolomini, bivši cesarjev tajnik, poprej župnik pri Sv. Martinu pri Slovenjgradcu in tržaški škof, ki je dobro poznaval razmere in potrebe v slovensko-avstrijskih deželah.

Ustanovno pismo za novo škofijo je cesar izdal na praznik sv. Nikolaja, 6. dec. 1461. Papež je ustanovo nove škofije potrdil z bulo dne 6. dec. 1462. Benečani in patrijarh so se z vsemi silami upirali ustanovitvi, pa ni nič pomagalo. Za dotacijo nove škofije je cesar porabil nekatera posestva celjskih grofov, pa opatijo gornjegrajsko, ki je bila vtelesena škofiji. Cesar je z neprijaznim očesom gledal na gornjegrajski benediktinski samostan, ker so menihi bili zvesti pristaši Celjskih ter so za časa razkola s Celjani vred zvesto stali na strani papeža Evgena IV. in tudi po izumrtju Celjskih čuvali njih spomin. L. 1460. je Pij II. dal cesarju pravico, da preiskuje in reformira samostane na Štajerskem, Koroškem, Kranjskem in v Slovenski marki. Na podlagi te pravice je cesar smel ukreniti vse potrebno za izboljšanje redovne discipline, pa tudi po potrebi samostane zatreti in njih imetje porabiti za druge cerkvene namene. Tega se je cesar poslužil

⁶⁵ Gruden, Cerkvene razmere med Slovenci v XV. stol. in ustanovitev ljublj. škofije. — Orožen, Das Stift Oberburg.

zlasti pri Gornjem gradu. Po smrti opata Gašparja Pintera je cesar prepovedal izvolitev novega opata, menihi naj čakajo tozadevnega papeževega odloka. Vkljub prepovedi so si gornjegrajski menihi izvolili novega opata Gregorija Hineka iz Trebnja. Na podlagi ustanovne listine ljubljanske škofije bi naj samostan ostal in bi v njem naj bilo 10—12 reformiranih menihov, ki bi opravljali službo božjo, a pravico, nastavlјati in odstavljati priorje bi imel škof. Menihi so proti temu ugovarjali, a ko ni nič pomagalo, so zapustili opatijo in s seboj odnesli listine, zapisnike, dragocenosti, sploh vse, kar se je dalo odnesti. Na ta način so se pozgubili važni zgodovinski viri in umetniški predmeti. Ker so ostali brezuspešni vsi poskusi, da se v samostanu napravi red, je končno Pij II. na zahtevo cesarjevo z bulo 8. aprila 1473 starodavni gornjegrajski samostan zatrl. Namesto menihov je bil uveden nekak zborni kapitul, 10—12 duhovnikov, ki so oskrbovali božjo službo in vodili dušno pastirstvo.

Za prvega škofa ljubljanskega je bil imenovan Sigismund pl. Lamberg, cesarjev dvorni kapelan (1463—1488). Novi škofiji so bile na Štajerskem pridelnene župnije: 1. Gornji grad z naslednjimi, ob ustanovitvi škofije že obstoječimi vikarijati: Devica Marije v Solčavi (omenja se že l. 1365.), sv. Elizabete v Ljubnem (om. 1308), sv. Kancijana v Rečici, sv. Jurija v Mozirju. 2. Sv. Jurija v Škalah z vikarijati sv. Martina pri Šaleku, radi katerega se je vlekla dolga pravda s patrijarhi, sv. Mihaela pri Šoštanju (om. že 1261), sv. Ivana na Peči (om. 1261), sv. Ilja pri Gradiču blizu Velenja (om. 1426). 3. Devica Marija v Braslovčah z vikarijati na Vranskem, Sv. Pavla pri Boljski, Sv. Pankracija v Grižah, sv. Miklavža v Trbovljah (v 14. stol.), v Motniku je nastal vikarijat že pred l. 1360. 4. Sv. Mihaela v Pilštanju. To župnijo je že l. 1364. patrijarh Bertrand priklopil gornjegrajski opatiji in je l. 1461. bila pridelnena ljubljanski škofiji. Takrat je že imela vikarijate: Sv. Vida pri Planini (om. 1452), Sv. Petra pod Gorami, Sv. Lovrenca v Pod-

četrtku, Sv. Ivana Krst. v Podsredi (om. 1426), Sv. Jakoba v Žusmu (ustan. 1394).

Nova škofija je bila le majhen otok v prostrani patrijarhiji, a patrijarhu se vedno bolj zožuje oblast, nobene župnije ni več podeljeval on, vse so bile v cesarjevih rokah ali vtelešene raznim samostanom. Med leti 1388.—1398. je bila gornjegrajskemu samostanu vtelešena pražupnija Hoče z vikarijati pri sv. Magdaleni na Pobrežju pri Mariboru, v Hajdini, v Žetalah, Sv. Lovrencu na Dr. polju, v Majšpergu, Sv. Vid nižje Ptuja. Ker je hočka župnija bila ljubljanski škofiji preveč od rok, ji ni bila priklopljena, temveč patronat nad njo je prešel na cesarja. Pražupnija Ponikva je bila l. 1494. vtelešena novoustanovljenemu zbornemu kapitulu v Novem mestu, pražupnija Nova cerkev pa l. 1468. kapitulu v Strassburgu na Koroškem.

*

Dva važna pojava v cerkvenem področju označujeta 14. in 15. stoletje ter tlačita kakor mora duhove: avinjonsko prognanstvo papežev in velik razkol v zapadni cerkvi. Oboje meče temne sence tudi v naše kraje. Razkol je dobil nazoren izraz na ptujskogorskem reliefu, ki nam kaže religiozni položaj v naših deželah ob koncu prvega desetletja 15. stoletja. Na reliefu so predstavljeni cerkveni in svetni dostojanstveniki, samo papež manjka, ker Sigismund in njegov tast Herman Celjski nista tisti čas (ok. 1408—9) priznavala nobenega papeža. Vse to je kajpada pogubno vplivalo na versko življenje in cerkveno disciplino med duhovščino in ljudstvom. K temu so se pridružile še homatije v oglejskem patrijarhatu.

L. 1418.—1420. so Benečani storili konec cerkveni državi oglejskih patrijarhov ob avstrijsko-beneški meji. Razpad te države je imel dalekosežne posledice in je močno vplival na cerkvene razmere v naših deželah. Takratni patrijarh Ludovik II., vojvoda Teck, bolj vojak kakor svečenik, se je zatekel k svojemu prijatelju, Hermanu Celjskemu, in je bival večinoma v Celju. V beneškem delu kajpada ni mogel izvrševati svoje škofovske službe, na-

sprotno poznejši patrijarhi, večinoma rojeni Benečani in podložniki beneške republike, niso mogli delovati v avstrijskem delu svoje vladikovine. Tako so politične razmere patrijarhat razklale v dva ločena dela: beneški in avstrijski. V naših deželah je to rodilo jako slabe posledice, ker ni bilo redne škofovske oblasti. Vrh tega se je z bazelskim koncilom še poostrila takratna velika cerkveno-politična kriza, razkol. Bazeljski cerkveni zbor je bil nasproten papežu Evghenu IV. ter ga je celo odstavil in postavil protipapeža Feliksa V. (1439).

Ta je imel veliko pristašev v avstrijskih deželah, tudi patrijarh Ludovik II. je bil na njegovi strani in potegnil v razkol skoraj celo svojo vladikovino. Po njegovi smrti je nastal razkol v patrijarhatu samem; v beneškem delu je vladal Ludovik III. Scarampo (1439—1463), v avstrijskem pa Aleksander Ziemovicki, ujec cesarja Friderika III., brat njegove matere Cimburge, druge žene Ernesta Železnega. Kakor nekdanj boj za investituro, je tudi ta prepir napravil globok razdor v naših deželah. Celjani in njihovi podložniki so stali na eni, cesar s svojimi deželami na drugi strani. Vkljub vsem nedostatkem se je na verskocerkvenem polju v tem razdobju mnogo ustvarilo. V 14. in še bolj v 15. stol. so nastale neštete ustanove in bratovščine, ki so za tisti čas tudi velikega socijalnega pomena. V tej dobi imajo svoj početek bolnice in sirotišča. Gornjegrajska opatija je vzdrževala pravo bolnico, Friderik II. Celjski in Katarina, žena zadnjega Celjana, sta obdarovala celjsko bolnico, okoli l. 1440. je bil ustanovljen hospital v Laškem, 1419 Sv. Duha v Slovenjgradcu, Maribor je imel svoj hospital že v 14. stol.

Tudi rokodelske zadruge (cehi) so bile prvotno čisto cerkvenega značaja. Njih prvotni namen je bil, skrbeti za olepšavo bratovskega oltarja ali kapele in opravljanje službe božje ob določenih dneh, podpirati ubožne in bolne soude ter jim poskrbeti dostojen pogreb. Razločevale so se od drugih bratovščin v tem, da so bile omejene na dotično panogo rokodelstva ter so sčasoma postale stanovska udruženja in si pridobile tudi političnih pravic.

Nove župnije.

V Prekmurju izkazuje zagrebški zapisnik iz l. 1334. 23 župnij, ki so spadale pod zagrebško škofijo. Od teh sta sedaj v naši državi Dolnja Lendava in Turnišče. Večinoma so bile te župnije raztresene ob porečju Krke in Pake, ker tamošnje rodovitne doline so bile posebno gosto zasejane z naselbinami. V 14. stol. se iz Prekmurja omenjajo trije kleriki, ki so v Zagrebu sprejeli višje rede: poddijakona Martin in Mihael iz Dolnje Lendave ter duhovnik iz Egerfala.⁶⁶

Na ozemlju levo od Drave so v 14. in 15. stol. nastale tele nove župnije, oziroma vikarijati: v okviru dravogradske pražupnije je pred l. 1349. nastala župnija sv. Mihaela v Marenbergu, med ll. 1349.—1456. Muta. V mariborski nadžupniji so se ta čas vikarijati v Selnici, Kamnici in pri Sv. Petru razvili v popolne župnije. V jareninski pražupniji so nastale lokalije v Št. Ilju in pri Sv. Jakobu, v obsežni št. lenartski župniji zasledimo podružnico Sv. Jurija v Slov. gor. že 1388.

V radgonskem župnem okolišu so nastale župnije: Ljutomer (pred 1328), Sv. Križ (pred 1445), Sv. Jurij na Ščavnici (pred 1329), Sv. Benedikt v Slov. gor. (pred 1329), Apače (pred 1445). V ptujski pražupniji zasledimo v 15. stol. nov vikarijat pri Sv. Marjeti na Drav. polju, verjetno je bil že pred 16. stol. vikarijat pri Sv. Rupertu radi velike oddaljenosti od Ptuja. V velikonedeljski pražupniji se l. 1486. omenja cerkev Sv. Miklavža in je najbrž že takrat obstajal tam tudi vikarijat, ker je ta okoliš bil zelo oddaljen od Ormoža in od Velike nedelje.

Na desni strani Drave je vuzeniška pražupnija ostala v tej dobi še nerazdeljena, dasi so nekatere podružne cerkve gotovo že obstajale. Vikarijate hocke pražupnije smo že omenili; v slivniški pražupniji so v prejšnji dobi nastali vikarijati obstajali naprej, nadaljnja cepitev stare župnije se ne najde v 14. in 15. stol. Tudi v konjiški pražupniji ni v tem času zasle-

⁶⁶ Tkalčič, Vjesnik hrv. arheol. dr. 1898, str. 2; 6.

diti novih vikarijatov. V svetokriški pražupniji sta v 15. stol. nastala vikarijata v Rogatcu in v Kostivnici. V pražupniji Nova cerkev se je v 15. stol. najbrž izločil vikarijat v Vojniku. V laški pražupniji je ostala prejšnja razdelitev v dve poli, le v Radečah je 1429 nastal nov vikarijat.

Videmska pražupnija je bila 1381 pripojena cistercijskemu samostanu v Kostanjevici.

V šmartinski pri Slovenjgradcu je najbrž že v tem razdobju nastal vikarijat v Št. Ilju pod Turjakom.

Mnogi vikarijati, ki so izpričani stoprav po 16. stol., so mogli nastati že prej, vendar mnogokje še ostane stari župni okoliš nerazdeljen. Razlog je ta, ker se je v teh dveh stoletjih radi velikih pomorov, mnogih vojn in turških navalov ljudstvo razmeroma le slabo pomnožilo. Vrh tega je gospodarska beda, ki postaja vedno bolj občutna, obtežavala dotacijo novih župnij.

Prosveta in umetnost.

Na polju cerkvenega stavbarstva je bila ta doba zelo plodovita, dasi so čez deželo prišle mnoge nesreče. V 14. in 15. stol je med Muro in Savo bilo pozidanih nad 100 cerkev. Prejšnje romanske cerkve so bile večinoma gotizirane in povečane. Gotika se je v tem času popolnoma udomačila in je še gospodovala naprej, ko jo je drugod že spodrinil nov preporedni slog. Mnoge cerkve so bile poslikane, žal, da je poznejši čas te freske večinoma uničil. Ostalo je le nekaj bornih ostankov kakor v Vuzenici, v Žusmu, pri Sv. Miklavžu pri Čadramu, v podružnici Sv. Duha nad Loko pri Zidanem mostu, pri Sv. Janezu nad Dravčami, v podružnici sv. Mohora pri Koblju, na Tinskem, potem pa osobito v Prekmurju: Murska Sobota, Martijanci, Sela in Turnišče. V obmurskih krajih je znan celo umetnik: Ivan Aquila iz Radgone, ki je poslikal prekmurske cerkve in gotovo tudi mnoge štajerske. V cerkvi sv. Duha v Slov. gradcu pa je imenovan „maister Andre Maller von Ostrog 1450“.

Največ zaslug za cerkveno stavbarstvo imajo nedvomno celjski grofje. Koder je segala njihova oblast, so skoraj povsod zapustili sledove svojega kulturnega delovanja in postavili več res monumentalnih stavb, kakor celjsko župno cerkev sv. Daniela, minoritsko cerkev v Celju, župno cerkev v Solčavi, Svetino, pred vsem pa ptujskogorsko cerkev, ki nosi značaj visoke in pozne gotike, ker so jo stavili več desetletij. S to stavbo sta si postavili časten spomenik dve sorodni, za Spodnjo Štajersko najznamenitejši rodovini: Celjski in Ptujski, katerih vzajemno sodelovanje pri stavbi spričujejo rodbinski grbi in relief na velikem oltarju, ki nam je ohranil izvirne portrete okoli 1409 živčih Celjskih in Ptujskih. Ta cerkev je njih zadnji in najlepši spomenik, preden so ugasnili.

O šolstvu tistega časa imamo na žalost le pičla poročila. Cerkveno pravo je naročalo (Corpus Iuris can. c. X, III. l/, da mora vsak župnik imeti klerika, ki oskrbuje petje in vodi šolo. V koliki meri se je ta določba pri nas izvrševala, ni moči določiti, ker manjka podatkov. Vsekako je na sedežu večjih župnij bila kaka šola že iz tega razloga, ker so morali skrbeti za duhovski naraščaj. Večina kandidatov nižje duhovščine se je izobraževala doma, ker le redkim je bilo mogoče, iti na kako višjo šolo v tujino. To potrjuje kratek pa važen podatek iz Pilštanja, kjer se l. 1466. omenja hiša pod gradom, v kateri je bila takrat šola.⁶⁷ Če je bila šola v Pilštanju, si jo smemo tem bolj domnevati še pri važnejših pražupnijah, n. pr. v Konjicah, Laškem, v Žalcu in v mestih. V Celju se omenja vodja šole Pavel Pildhauer l. 1460. Šole so imeli samostani, Jurkloster, Žiče, ptujski dominikanci, predvsem seveda za svoj naraščaj, pa tudi mesta, kakor Maribor, Slovenjgradec itd.

V Mariboru se l. 1325. omenja učitelj Hertlein ali Hartvik.⁶⁸ Vsekako je bilo več šol, ker se je lavantinski škof na solnograški sinodi l. 1456. pritoževal, da plemiči

⁶⁷ Orožen VI, str. 60.

⁶⁸ Mitteilungen XXXIV. (1886), str. 12.

nasproti župnikom samolastno nastavljajo in odstavljajo učitelje.⁶⁹

Velikega pomena za naše dežele je bila ustanovitev dunajskega vseučilišča za časa Rudolfa IV. Odslej so vsaj posamezni Slovenci tukaj dobivali višjo izobrazbo in tudi delovali kot profesorji na tej visoki šoli. Med slednjimi je znan iz 15. stol. dr. Tomaž Prelokar, rojen v Celju ali bližnji okolici. Bil je doktor obojnega prava in se je posvetil duhovskemu stanu. Kot prošt pri dunajski stolnici je bil tudi vseučiliški kancelar. Mlademu Maksimilijanu, poznejšemu cesarju, je bil učitelj iz latinščine in slovenščine, ker ta cesar je bojda znal tudi slovenski. Prelokar je slovel kot zelo učen mož in izvrsten govornik. Umrli je kot škof v Kostnici ob Bodenskem jezeru l. 1496.⁷⁰

Drug znamenit mož, ki je iz Spodnje Štajerske prišel v širni svet, je Jurij Slavonec, doma iz Brežic, ki je koncem 14. in pričetkom 15. stol. bil kanonik penitencijar pri stolnici v Turu na Francoskem ter je zapustil glagolske rokopise.⁷¹

Briccius, Prepost iz Celja, 1480 licencijski teologije, je bil 1476—1501 trikrat dekan artistske (filozofske) fakultete, petkrat dekan teološke fakultete dunajske univerze.

Za našo kulturno zgodovino zelo važen pojav je raba glagolice pri službi božji vzporedno z latinskimi obredom. Da se je tudi po Štajerskem v oglejski vladikovini vmes rabila glagolica, je verjetno že z ozirom na takratne razmere med patrijarhi in Luksemburžani, ki so pospeševali staroslovensko bogoslužje, isto tako Celjski grofje. Friderik II. je l. 1448. tik ob štajerski meji v Štrigovi pri Ljutomeru pozidal cerkev sv. Jeronima in nastavil pri njej glagoljaše.⁷² Izrečno pa rabo glagolice na Sp. Štajerskem in južnem Koroškem izpričuje v pismu zadrskemu škofu l. 1627. ninski škof

⁶⁹ Muchar VII, 423.

⁷⁰ Trstenjak, Kres IV, 631; Ljubša, Dom in Svet 1896, 276, 278.

⁷¹ Louis Leger v „Jagić Festschrift“, Berlin 1908, str. 112 sl.

⁷² Tkalčič, Slovensko bogoslužje u Hrvatskoj, str. 75.

Blaž Mandevi,⁷³ ki je bil (pred 1602) v službi patrijarhovi ter je osebno obhodil cerkve na Kranjskem, (južnem) Koroškem in Štajerskem. S tem se ujema nekoliko kasnejše (okr. 1739) poročilo zadrškega nadškofa Mateja Karamana, ki je pa še dobro poznal prejšnje razmere, ter pravi, da so pred nastopom Lutrovim vsepovsod po Koroškem, Kranjskem, Hrvaškem, Štajerskem itd. bili ilirski duhovniki, za katere sta se tiskala misala v Benetkah 1528 in v Reki 1531. Po izumrtju celjskih grofov je močnejši germanizatorični veter polagoma zatrl glagolico na Štajerskem, kakor tudi marsikateri drug spomin na celjske grofe. Pomenljiva je opomba na platnicah zapisnika konjiške bratovščine Žalostne Matere božje iz l. 1737., ki omenja neke težko čitljive z „gotskimi“ in „arabskimi“ črkami pisane listine. Da bi bil kdo za konjiško bratovščino izdajal „arabske“ listine, je kajpada izključeno. Bile so to najbrž z glagolico pisane listine. Žal, da že Orožen ni mogel dognati, kam so prešle. Najbrž so jih kot „nečitljive“ zavrgli.

Novi samostani.

Zadnja leta svojega življenja je sklenil Friderik II. Celjski, v Savinjski dolini, v župniji polzelski ustanoviti samostan — Bogu v čast in za svoje dušno zveličanje —. Prvotno je mislil na kak eremitski samostan, a končno se je odločil za dominikanski red. Že l. 1440. je začel s pripravami za stavbo cerkve in samostana, ki bi naj bila posvečena sv. Duhu, l. 1451. si je izposloval tudi papeško dovoljenje ter je kot izvršitelj tozadevnega papeškega pisma bil imenovan zagrebški škof Benedikt de Zolio. L. 1452. je škof že izročil novi samostan dominikancem, ustanovno listino je izdal Friderik l. 1453. Po burnem življenju je priletni mož v tej listini nekako izlil svoja čustva, ki so ga navdajala na večer njegovega dolgega življenja. Z boleznim srcem premišljuje minljivost vseh pozemeljskih reči in prihaja do spoznanja, da ima človek od pozemeljskega imetja le to, kar je ž njim

⁷³ Premrou, ČZN, 1923, str. 22; d.

dobrega storil. Iz teh nagibov, pravi, se je odločil, ustanoviti samostan dominikanskega reda, ki ga imenuje biser krščanske cerkve. Za vzdrževanje je samostanu odstopil kostriviško graščino, več kmetij in mlin v Savinjski dolini. To pismo je bilo izdano 17. jan. 1453, 20. jan. i. l. je njegov sin Ulrik potrdil ustanovo, 9. junija 1454 je Friderik zatisnil oči na gradu Soneškem, star čez 90 let.

Frančiškanski samostan v Ormožu je ustanovil ondotni graščak Jakob Sekelj in pozidal tudi krasno gotsko samostansko cerkev s tremi ladjami. L. 1504. je samostan in cerkev slovesno posvetil sekovski škof Krištof II., ustanovitelj sam je takrat že počival v grobnici iste cerkve, umrl je par tednov poprej v Murski Soboti, odkoder so ga prepeljali v Ormož.

Trije slovenski kartuzijanski samostani (dva štajerska, žički in jurkloštarski, kranjski v Bistri), so do l. 1335. bili pod imenom „Sclavonia“ združeni z lombardsko redovno provincijo, tega leta so jih pa priklopili nemški provinciji, radi tega so dobili čisto nemški značaj in postali tujeroden element v slovenskem ozemlju. V dobi zapadnega razkola je žički samostan stal na višku (1391—1410), celjski grofi so ga podpirali. Od l. 1300. do 1500. je iz tega samostana znanih pet pisateljev, ki so pisali nemški in latinski, med njimi slovi zlasti brat Filip v prvi polovici 14. stol., ki je v 10.133 kratkih verzih v bavarskem narečju opisal Marijino življenje.⁷⁴ Po l. 1456. je začel samostan propadati, pridobljeno bogastvo mu ni bilo v prid. Tudi iz Jurkloštra so od njegovega početka (1174) do konca 15. veka znani trije latinski pisatelji.⁷⁵

Mesta in trgi.

V tej dobi, od 1300—1500 je večina mest in trgov na Sp. Štajerskem dobila svoje svoboščine, vendar se nobeno mesto do najnovejšega časa ni moglo razviti do

⁷⁴ Poslovenit M. Zemljič, Maribor 1904. Stegenšek, Konjiška dekanija, str. 284 d.

⁷⁵ Stegenšek, „Voditelj“ 1910, štr. 210—215.

večjega pomena. Razlogi so različni. Poleg nesigurnosti radi ogrskih in turških napadov habsburški centralizem, ki je vlekel vse na svojo prestolnico, Dunaj in pozneje Gradec. Solnograški nadškofje so vedno redkeje zahajali v Ptuj in Brežice. V naših mestih ni sedežev raznih mogočnjakov, kakor n. pr. v Italiji, kjer so posamezni mogotci včasih prav tiransko gospodarili, vendar skrbeli so za povzdigo svoje prestolice.

Do večjega pomena se je dvignilo Celje, ko je l. 1340. postalo sedež pozneje mogočnih Celjskih grofov, vendar je še l. 1450. bilo obdano le s plotom in jarkom. Po velikem požaru l. 1448. je bilo 1450—1473 utrjeno z obzidjem in l. 1451. mu je grof Friderik podelil enake svoboščine, kakor so jih imela druga mesta na Štajerskem.

Ptuj ima najstarejše mestne statute iz l. 1376. Radgona se omenja kot mesto od l. 1307. naprej. Ormož u sta ptujska gospoda Friderik in Herdek leta 1331. podelila enake pravice, kakor jih je imel Ptuj, torej je Ormož t. l. postal mesto in sicer patrimonialno, ne deželnoknežje. Brežice se še l. 1360. imenujejo „marckt“.

Od spodnještajerskih trgov so v tem razdobju izpričani: Veržej (1413), Središče (1300—1350, l. 1488. trške pravice le na novo potrjene), Lemberg pri Poljčanah 1466, Vuzenica (1359, l. 1394. se že tu razločuje „stari trg“, torej se je moral med tem razviti novi del trga). Pilštanj (1404), Planina (1363), Šoštanj (1354), Velenje (1444). Gornji grad in Ljubno sta dobila sejmske in tržne pravice od cesarja Friderika III. Gotovo so že tudi drugod imeli v tej dobi trške pravice, a podatki manjkajo.

Po naših mestih in večjih trgih so se razvile zlasti one obrtne panoge, ki jih zahtevajo vsakdanje potrebščine, zlasti usnjarstvo, v Mariboru še mizarstvo, ker je tu bilo v bližini dovolj lesa, ki so ga splavarji spravljali po Dravi v južne kraje. Celo z Dubrovnikom je imel Maribor v 15. stol. trgovske zveze.⁷⁶

⁷⁶ Kos, ČZN, 1919, str. 97.

Nadalnji razlog, da se naša mesta niso mogla bolj razviti, je iskati v tem, da je naša dežela v srednjem veku bila v stran od glavnega trgovskega pota, ki je šel od Dunaja preko Semeringa čez Breže in Beljak proti Benetkam. Ceste so pri nas bile dokaj slabe in nesigurne radi mnogih roparskih vitezov. Stare rimske ceste so se obrabile, novih pa niso delali. Vendar je tudi naša dežela imela še dokaj živahno kupčijo z južno Nemčijo, Italijo in Ogrsko. Tuji trgovci so dovažali k nam sukno, preproge, milo, dišave, južno ovočje, steklo in razno lepотиčje. Izvažali so pa od nas žito, platno, volno, kožuho-vino, kože, zlasti pa vino. V 14. stol. so celo Florentinci imeli svojo banko v Ljubljani in v Celju. Čez našo zemljo je šla tudi prehodna kupčija v Italijo s svincem, železom, bakrom, ki so ga dobivali na Gornjem Štajerskem.

Slišijo se pa splošne pritožbe našega meščanstva, da kupčija in obrt propadata radi velikih davkov. Krivdo so pripisovali tudi judom in konkurenci tujih trgovcev in obrtnikov, ki oškodujejo domačine. Vse to je deloma resnično, a pripoznati se mora, da je našim dedom manjkalo tudi podjetnosti in trgovske dalekovidnosti. V malih gnezdih, kakor so bila naša mesta, se je zaredilo kratkovidno, zložno, malenkostno-sebično malomestno življenje. Malomeščani in tržani, brez vsakega širjega obzorja, so hoteli dobro živeti in hitro obogateti brez velikega napa in rizika. Zato so skušali doseči od vladarjev razne predpravitve, katere so prav ozkosrčno izrabljali za svoje dobičkarije. Zlasti so izkoriščali kmete na deželi. L. 1458. so zborovali zastopniki mest ter zahtevali od cerkvenih predstojnikov, naj naroče podrejenim župnikom in vikarjem, da ob nedeljah in praznikih ne trpe trgovanja pri cerkvah. Le kdor ima v mestu ali trgu meščansko ozir. tržansko pravico, se sme pečati s kupčijo. Tujim trgovcem so hoteli popolnoma zapreti pot v deželo, k večjemu 3—4 krat na leto bi smeli priti na sejme. Kupovati so kajpada smeli železnino in druge domače pridelke vsak čas, a plačevati so morali v gotovini, k večjemu ob vnebohodu in Martinjem so smeli zamenjavati robo. Nakupljene robe pa tuji trgovci niso smeli prodajati v

deželi, temveč le izvažati. Na ta način so bili ljudje popolnoma navezani na domače trgovce in obrtnike v mestih, katerim glede cen in kakovosti blaga nihče ni mogel delati konkurence. Izvrševanje obrti na deželi je bilo prepovedano. Plemiči in duhovniki na deželi so sicer smeli imeti svoje rokodelce, a le za lastno rabo.

Posebno strogo so v obmejnih krajih, kakor v Radgoni, Ljutomeru, Mariboru, Ptuj in Brežicah pazili, da se ni uvažalo tuje vino. Natančno se je nadzorovalo, koliko je kdo pridelal vina in koliko ga je prodal, da ne bi kdo tujega vina prodajal kot svoj domač pridelek.

Javno življenje v mestih je pod Habsburžani dobilo čisto nemški značaj, po krvi je seveda bilo meščanstvo večinoma slovenskega rodu. Nemški obrtniki, ki so jih graščaki morda privabili v deželo ob naselitvi mest in trgov, so sčasoma izmrli, ko so pa mesta dobila svoje štatute in so se obrtniki organizirali v zadruge, pa niso lahko pripustili tujca v svojo sredo. Imena srednjeveških meščanov v naših mestih zvene sicer večinoma nemško, a niso noben dokaz za nemško narodnost njih nositeljev. Ohranila so se v davčnih knjigah, urbarjih in kupnih listinah le imena premožnejših slojev, o veliki masi mestnega prebivalstva ni nobenega sledu, ker cerkvene matice ne segajo čez 17. stol. Ohranjena imena so nastala ali iz očetovega krstnega imena, ali po njegovem poklicu (Schuster, Richter itd.) in so naravno nemška, ker je v javnosti vladala nemščina.

O občnem kulturnem stanju naših dežel izreka Enej Silvij Pikolomini dokaj neugodno sodbo, toži namreč, da biva, potujoč po Koroškem, Štajerskem in Kranjskem, sredi barbarov, med sirovim ljudstvom. A te sodbe ne smemo vzeti pretragično. Enej je bil fino izobražen humanist in literat, ki seveda pri nas tega ni našel, česar je bil vaje od mladosti. Z druge strani se pa mora priznati, da je izobrazba takratnega plemstva, ki je bilo glavni činitelj v javnem življenju, bila prav skromna. Bojevanje, lov in razne pustolovščine so bile glavna stvar pri večini takratnega plemstva, kolikor ni bilo zaposleno v državni politiki ali diplomaciji. Med pleme-

nito gospodo in slovenskim tlačanom je nastajal proti koncu 15. stol. vedno večji prepad, ki je končno rodil kmetске vstaje.

Proti sredini 15. stol. se je razpasla med plemstvom huda lovska strast, kmetom so kratili stare pravice do lova in gozdov, strogo so kaznovali kmeta, če je pobijal zverjad, ki mu je delala škodo na polju.

Zadnje polstoletje — 1450—1500 — tvori važno prehodno dobo od srednjega k novemu veku. Na vseh koncih se kaže kriza, ki je rodila velike viharje 16. stoletja. A baš za to dobo manjkajo na Štajerskem sočasne kronike, a množijo se tem bolj listine.

26. III. 1953.

VI. Doba.

Kmetske vstaje in verski boji (1500–1800).

Turški navali v 16. in 17. stol.

L. 1520. je zasedel carigrajski prestol Soliman II., največji turški sultan. Njegovo pest so kmalu začutile naše dežele. Najprej se je vrgel na Ogrsko, kjer so bile itak gnile razmere. Trdnjava za trdnjavo je padla v turške roke. L. 1526. dne 29. avgusta je Soliman popolnoma razbil ogrsko-hrvaško vojsko pri Mohaču, na bojišču je našel žalostno smrt tudi mladi in slabotni kralj Ludovik II. Turkom je bila sedaj odprta pot na vse strani. Čez nekaj let je večji del Ogrske in Slavonije postal turška last. Turki so tudi izvrstno izrabili borbe za ogrski prestol med Ivanom Zapoljem in Ferdinandom. Da bi Zapolji pomogel do prestola, je sultan meseca majnika 1529 z 250.000 vojniki in 300 topovi krenil iz Carigrada na Ogrsko proti Dunaju. Skoraj mesec dni je brezuspešno oblegal Dunaj. Medtem je nastopilo slabo jesensko vreme, v turški vojski je nastalo pomanjkanje, med janičarji se je pojavila nezadovoljnost in Soliman je moral opustiti daljnje obleganje. Glavna vojska se je valila po Ogrskem nazaj domov, stranske čete pa so se zaletale tudi na Štajersko ter mimo Maribora, čez Slov. Bistrico, Konjice in Celje divjale proti Hrvaški.

L. 1530. je poslal Ferdinand I. poslanstvo v Carigrad, da bi se sklenil mir. Vodil je to poslanstvo Josip Lamberg, za tolmača pa je bil štajerski Slovenec Benedikt Kuripečič iz Gornjega grada. Po ukazu avstrijske vlade je Lamberg nagovoril sultana in velikega vezirja Ibrahama v nemškem jeziku, Kuripečič je pa njegove besede tolmačil latinski, a Turki niso razumeli ne enega ne drugega, iz

zadrege je potem pomagal Nikola Jurišić, ki je bil tudi v poslanstvu, s hrvaščino.

Svojega neuspeha pred Dunajem Turki niso mogli pozabiti, pripravljali so se na nov napad in medtem v manjših četah nadlegovali naše dežele. Tako so l. 1531. rogovilili po ljutomerski okolici ter požgali trg Ljutomer. Poleti 1531 so se štajerski, koroški in kranjski stanovi posvetovali v Dravogradu o preteči turški nevarnosti. Sklenili so, da mora stati ob mejah stalna straža pešcev in konjenikov, vsak deseti mož mora biti pripravljen za vojsko; kdor ima 100 funtov dohodkov, mora oskrbeti konja in pet pešcev; zvišale so se tudi vojne doklade. Na raznih krajih so napravili za silo utrdbe. Takrat so šentpavelski benediktinci dali napraviti znani „turški zid“ nad Rušami. Tedaj so najbrž nastale tudi „turške šance“ pri Guštanju. Za vrhovnega poveljnika na Koroškem, Kranjskem in Štajerskem je cesar imenoval Ivana Kacijanerja, ki je naslednjega leta prevzel poveljstvo čez vso avstrijsko armado, Ivana Ungnada pa je imenoval za štajerskega deželnega glavarja.

Meseca aprila 1532 se je Soliman napotil z ogromno vojsko čez Ogrsko proti Dunaju, toda v Kiseku mu je zastavil pot hrabri junak Nikola Jurišić z majhno četo 700 vojakov in 200 za orožje sposobnih meščanov. Cele tri tedne ga je zadržal, medtem je nastopilo jesensko vreme in sultan se je moral vrniti. Sedaj je pa zaječala naša zemlja pod turškimi kopiti. Po Prekmurju na levem bregu Mure so pljačkali največ Tatari, glavna četa se je valila mimo Gradca proti Lipnici, odtod pa ob stari cesti čez Plač proti Mariboru. Dne 14. sept. so turške tolpe oplenile Svečino in požgale ondotni gradič. Dne 16. sept. je bila glavna vojska pred Mariborom. Turki so zahtevali prost prehod skozi mesto čez dravski most, a meščani so pod svojim hrabrim županom Krištofom Wildenrainerjem zahtevo odločno odbili. Na to je veliki vezir Ibrahim paša pod osebnim vodstvom dal napraviti niže od mesta nov most. Od ranega jutra 20. sept. do poldneva 21. sept. se je neprenehoma pomikala turška vojska čez most. Zvečer zadnjega dne je šel čez most sultan sam, ki je bil celo

iznenaden, da je bil most v tako kratkem času tako solidno zgrajen in se je vojska v najlepšem redu pomikala. Velikega vezirja je obdaroval z dragoceno opremljenim konjem in bogatim denarnim darilom. Medtem so se stranske čete razlile po Slovenskih goricah in po Kozjaku. Sledove turškega pustošenja nam najbolj spričuje posvečevanje oskrunjenih cerkev in pokopališč, ki ga je izvršil lavantinski škof Filip Renner 1534—1535. Prestopivši Dravo, se je en oddelek zagnal proti Koroškemu, od Remšnika do Hoč in Sv. Benedikta v Slov. gorice, drugi proti Celju, glavni del vojske se je pomikal, požigajoč in pleneč, proti Ptuju, katerega pa ni mogel vzeti. Od Ptuja je krenil sultan skozi blatne haloške klance na Hrvaško ter nemoteno nadaljeval pot čez Varaždin, Požego in Beograd.

Po l. 1532. je imela Štajerska pred Turki mir celih 30 let, a vojna bremena so vkljub temu tlačila deželo. Že l. 1536. je pretila velika nevarnost, deželni stanovi so dovolili vladarju za šest let po 12.000 gld. vojnih prispevkov, katere so kajpada morali plačati podložniki. Še večja nevarnost je pretila l. 1542. Takrat je prišlo v navado zvočenje o poldne za odvrnitev turške nevarnosti. Za pobiranje „turške štibre“ se je moralo l. 1542. preceniti vse blago, imetje in dohodki, mostnina, cestnina, gozdarstvo, ribištvo, rudarstvo, vse panoge kmetijstva in obrti, celo dohodek dninarjev in delavcev. Na vsakih 60 gld. vrednosti je prišlo 1 gld. turškega davka. V Brežicah, v Mariboru in Radgoni so popravili mestno obzidje, Ptuj je bil že itak utrjen, Ormož so obdali z nasipom in obkopi. Ormoški graščak Luka Sekelj je dobil povelje, naj postavi v kratkem v Nedeljišče ali Varaždin 300 lahkih konj. Po Muri, Dravi in Savi pa tudi po suhem so neprestano vozili živež, strelivo in druge vojne potrebščine. Turki so gotovo zvedeli za te obsežne priprave, zato jih naslednja leta ni bilo na Štajersko. Šele l. 1562. so turški četaši, imenovani martolozi, udrli na Mursko polje in odvedli množino ljudi, zlasti krepkih dečkov v sužnost.

L. 1566. je pri obleganju trdnjave Siget, katero je z nezaslišanim pogumom branil slavni junak Nikola Zrinjski,

umrl mogočni sultan Soliman. Njegov naslednik Selim II. je bil eden najslabših turških vladarjev; zvezda turške moči se je začela nagibati k zatonu, vendar so naše dežele še morale pretrpeti več ljutih turških navalov. Največ je v naslednjih desetletjih trpelo Mursko polje med Radgono in Ljutomerom. Za Prekmurje in sosedno Mursko polje je bila posebno važna, sredi močvirja zgrajena trdnjava Kaniža. L. 1599. jo je uničil požar z vojnimi pripravami vred. Poveljnik Jurij Paradeiser je poslal nujno prošnjo za pomoč na Dunaj in v Prago ter dal noč in dan popravljati razrušene utrdbe. Bilo je prepozno. Meseca septembra 1600 so obkolili Turki Kanižo. Nemška posadka je prestopila deloma k Turkom in 20. okt. jim je padla trdnjava v roke. Paradeiser je radi tega izgubil glavo, a vsi poskusi, iztrgati Turkom Kanižo, so ostali brezuspešni. Kaniža je ostala turška celih 100 let (do 1699). Iz Kaniže je sedaj pretila neprestano turška nevarnost Prekmurju in iztočnemu robu Štajerske. Prebivalstva se je polotil nepopisen strah. Kmalu potem so Turki oplenili Medjimurje in Mursko polje na obeh straneh Mure do Radgone, dokler jih niso Zrinjski, Kolonić in Herberstein spodili preko meje.

Meseca junija 1603 so turške tolpe udrle od Kormenda na Štajersko ter oplenile in požgale Mursko polje in Slovenske gorice do Ptuja. V naglici so poklicali pod orožje vsakega 5. ali 10. moža, ob cestah napravili pregraje in ojačili straže, a preden se je to vse izvršilo, so Turki odnesli pete z bogatim plenom in odvedli s seboj okoli 1000 ljudi. L. 1605. so vdrli zopet preko Mure ogrski četaši, pomešani z vsakovrstno turško drhaljo ter oplenili vse Mursko polje in sosedne gorice. Trga Veržej in Ljutomer sta ob tej priliki do tal pogorela. Odvedli so zopet s seboj množino ljudi in živine. L. 1606. je bil sklenjen žitvaroški mir in potem so za 35 let prenehali večji napadi, manjši roparski pohodi so se ponavljali tudi naprej.

Turška država je medtem trpela za težko finančno krizo, sultani so se pogostoma menjavali, v Aziji so jim delali preglavice Perzijci. A l. 1640. je napadel čopor Turkov od Kaniže prekmurske vasi Melince, Ižekovce in

Bistrice ter izsilil od kmetov težak vojni davek. Udarili so tudi preko Mure ter opleni liutomersko okolico. Drug oddelek je pa vdrl pri Soboti preko Mure in opleni zgornji del Murskega polja do Radgone. Deželni stanovi so se obrnili za pomoč na dunajsko vlado, — ne morda iz sočutja do trpečega ljudstva, marveč ker so se bali za svojo trgatav v bližnjih gorica h. Cesarski poslanik je radi tega napada posredoval celo v Carigradu, a dobil je lakoničen odgovor: „Kar se je zgodilo, se je zgodilo!“

L. 1641. je Hasan paša v Kaniži pozval prekmurske vasi v Rabski dolini in okoli Radgone, naj se podvržejo sultanu, drugače jim da porezati nosove in ušesa. L. 1646. so zopet opleni li Medjimurje in Prekmurje, 1655. pa tudi Mursko polje do Radgone.

L. 1656. so provalili turški četaši v Prekmurju do Monoštra, požgali vasi in odvedli ljudi v sužnost. Istega leta je poslal kaniški paša Ahmed Ali-beg pismeno zahtevo Dedoncem pri Radgoni, naj se pokorijo sultanu in plačajo harač, drugače pride z morijo in požigom nad nje. Ker so iz Kaniže Turki vsak čas nadlegovali Mursko polje, so postavili v radgonsko predmestje za stražo 300 in v Veržej 50 konjikov, pa je vse to malo pomagalo.

L. 1663. je šel glas od ust do ust, da se približuje Turek z velikanko vojsko, v oktobru so skušali udreti na Štajersko, pa jih je potolkel grof Peter Zrinjski. Medtem so se delale mrzlične priprave na novo turško vojno. Glavni vojni stan cesarske vojske je bil prvotno pri Legradu ob stoku Mure in Drave, a bali so se, da bo veliki vezir skušal obiti cesarsko vojsko ter pri Radgoni udreti na Štajersko ter korakati proti Gradcu in Dunaju. Zato se je Montecucoli umaknil v Rabsko dolino ter dobil pojačenja. Ob Rabi sta se srečali sovražni vojski in pri Sv. Gothardu je 1. avgusta 1664 došlo do svetovno zgodovinske bitke, v kateri so bili Turki popolnoma potolčeni. Bežeče turške tolpe so preletele tudi razne kraje v Prekmurju in iztočnem Štajerskem. Veliko več škode je ljudstvu napravila domača vojska, ki je bila razmeščena ob Muri in Dravi. Razen tega se je zaredila vojna psihoza, slična današnji po svetovni vojni. Kupčija in obrtnija po

mestih in trgih je zastala; tržani in meščani so bili večinoma pod orožjem, kupčije in obrta so se polastili kočarji in viničarji, razpaslo se je verižništvo, umazana dobičkarija, zapravljivost in upornost. Lastniki vinogradov si skoraj niso upali k svojim vinogradom, ker so jim viničarji pretili, da jih ubijejo, kar se je nekemu radgonskemu meščanu na Runču blizu Ormoža tudi res zgodilo.

Sijajne zmage l. 1664. Avstrija ni znala izkoristiti, Turki so že 1676. in 1677. plenili po Rabski dolini in po iztočni Štajerski. — Kakor je zabeležil grof Sigismund Joahim Trautmannsdorf v svojem dnevniku, je meseca septembra 1681. udrlo 6000 Turčinov pri Radgoni na Štajersko; požgali so vasi in odvedli čez 300 ljudi v sužnost.

Silen strah se je polastil naših krajev l. 1682., ko se je zvedelo, da se pripravlja nova turška vojna. V naglici so se delale obsežne priprave. Vso zimo so ob štajersko-ogrski meji prevažali živila in strelivo, nabirali vojake in konje, skozi mesta, trge in vasi so se dan za dnem pomikale čete, ki so delale ljudem veliko nadlege. Ker so reke zamrznile, se je bilo bati roparskih vpadov, zato so morali obmejni prebivalci noč in dan stati na straži. Župani so morali prijaviti vse berače in postopače, da so pomagali delati nasipe in utrdbe. Po daleko vidljivih gričih so nakopičili hlodja in slame za kresove, da bi se dalo znamenje, po noči z ognjem, po dnevu s črnim dimom, ako bi se bližal sovražnik. Obmejni promet je skoraj popolnoma prenehal. Iz Štajerske se ni smela goniti živina, iz Ogrske pa ni dohajalo žito, zbog tega so razni oderuhi vkljub vladnim prepovedim silno navijali cene. Bridka negotovost je mučila duhove, ker se dolgo ni vedelo, v kateri smeri se bo pomikala turška vojska. Nekoliko so se oddahnili, ko so zvedeli, da gre daleč proč od štajerske meje naravnost proti Dunaju. Z velikim strahom se je pa pričakoval izid krvave igre pred Dunajem.

V nedeljo 3. oktobra 1683. se je po vseh župnijah opravila slovesna zahvalna služba božja za dobljeno zmago pred Dunajem. Bil je v resnici epohalen zaključek dolge in mukotrpne dobe, ki je vsekala globoke rane na-

šemu narodu. Sodobniki so se popolnoma zavedali daljnosežnosti dunajske zmage. Ivan Svetokriški je rekel v propovedi, ki jo je imel v proslavo te zmage, da je sedaj prišel čas, da se izžene Turek iz Evrope. Vendar iztočni del Spodnje Štajerske in Prekmurja sta še dolgo čutila bojna bremena, ker je bilo povsod nastanjeno domače vojaštvo in je zlasti v Prekmurju trebalo iz ruševin vse nanovo dvigniti. Turkov poslej ni bilo več na slovenska tla.

V prvi periodi (1396—1494) so sledili turški napadi pred vsem ob Savi in Dravi, v drugi periodi, v 16. in 17. stoletju pa od ogrske strani preko Mure. Razlog je ta, ker je Kranjsko in savsko stran ščitila hrvatska, dravsko porečje pa slavonska vojna granica, dočim je od ogrske strani bila odprta pot.

Posledice turških napadov v gospodarstvu in prosveti so bile nedogledne. Obsežni kraji so bili na daleč in široko popolnoma opustošeni in razljudeni. Po mestih, ki so bila na ozemlju turških napadov, sta zastala obrt in kupčija. Ker ni bilo pomoči od zunaj, so si morali prebivalci sami s svojimi skromnimi sredstvi pomagati, kakor so znali. Itak še slabo razvito poljedelstvo je še bolj zahiralo. Zavladalo je splošno uboštvo; turški napadi in kmetске vstaje so med seboj v ozki vzročni zvezi. Kmetске vstaje v 16. stol. so le izbruh obupnega gospodarskega in socialnega položaja slov.-hrv. kmetstva. Te vstaje imajo tudi svoje žarišče tam, kjer so bili turški napadi najpogostejši, v Kočevju in v okolici Brežic, kjer so bila odprta vrata za turške vpade.

Vojna granica.

Po mnogih in bridkih skušnjah so končno vladajoči krogi prišli do spoznanja, da samo hipno zbiranje vojaštva od slučaja do slučaja nikakor ne zadostuje za obrambo dežele, temveč da je potrebna stalna vojska. Taka vojska pa potrebuje varnih bivališč in stalnega poveljstva. Vse to pa zahteva znatna denarna sredstva in baš to je bilo v takratni gospodarski krizi najtežje vprašanje. Zlasti dežele, ki niso bile neposredno izpostavljene tur-

škim navalom, so se branile takih bremen. Vsaka dežela se je izgovarjala na svojo sosedo in vezala svoje dajatve na pogoj, če tudi druge prispevajo določene vsote. V tem kolobarju so se sukala dolgotrajna pogajanja in od te mrtve točke ni šlo nikamor, dokler ni kruta sila pomaknila vse zadeve naprej.

V 16. stol. je treba še dobro razločevati med Hrvatsko, zemljo onstran Save do Adrije, in Slavonijo med Dravo in Savo. Štajerski deželni stanovi so prvotno podpirali bolj Hrvate, dočim so. napram Slavoncem bili nekam hladni. Razlog je bil ta, ker so starejši napadi turški prihajali preko Kranjske in Save, drug, še važnejši razlog je bil ta, ker je v Slavoniji bilo gnezdo Ferdinandovih sovražnikov in pristašev Zapoljevih, med njimi so bili najstrastnejši Zapoljevci zagrebški škof in njegov brat ban Peter Erdödi ter dolnjelendavski graščak Banić (Banffy).

L. 1529. se je začetkom junija vršil v Dravogradu sestanek zastopnikov notranjeavstrijskih dežel, ki so se posvetovali o brambi deželne meje. Tu so se Štajerci obvezali, plačevati dve tretjini stroškov za vzdrževanje 1500 španskih vojakov. Tega leta se je pripravljala velika vojna proti Turkom, h kateri bi naj Štajerci s Korošci prispevali 56.000 gld. ter na hrvatsko-ogrski meji vzdrževali svoje posadke. A ozkosrčni štajerski stanovi so na svojem deželnem zboru v Bruku koncem i. l. omejili svojo pomoč le na slučaj, če bi Zapoljevi pristaši prekoračili štajersko mejo.

Poznejše razmere so pa prisilile Štajerce, da so začeli obračati pozornost bolj na Slavonijo, ker je po mohački bitki od te strani pretila Štajerski največja nevarnost. Na poziv kralja Ferdinanda so se zastopniki notranjeavstrijskih dežel zopet sešli l. 1530. v Slovenjgradcu, kjer se je opozorilo, da preti velika nevarnost od spodnje Drave. Štajerci so obljubili pomoč, a končno najeli le ogleduha za „slovenske zemlje“. L. 1531. se je vršil zopet sestanek v Dravogradu, kjer so bili Štajerci številno zastopani. Sklenilo se je, najeti med Uskoki 300 četašev in zavarovati štajersko mejo s 400 lahkimi konjiki, ki bi po potrebi šli tudi čez mejo. Hrvati so pri avstrijskih sta-

novih izgubili simpatije, ker se je raznesel glas, da se hočejo podati pod sultanovo oblast. L. 1558. je med štajerskimi deželnimi stanovi že splošno prevladalo mnenje, da Hrvatska onstran Save ne spada v interesno sfero Štajerske, tem bolj pa Slavonija. Zveze med Slavonijo in Štajersko postajajo vedno tesnejše in mnogi slavonski kapetani prestopajo v štajersko službo.

L. 1539. so po dolгих posvetovanjih tudi nižjeavstrijski stanovi obljubili pomoč in tako je bila za leto dni zagotovljena stalna posadka, broječa 3000 mož. V jeseni l. 1540. je bil Ivan Ungnad imenovan za vrhovnega poveljnika avstr. dežel, Hrvatske in Slovenske krajine. V Slavoniji je pa Štajerska sama vzdrževala nekaj stalnih posadek.

L. 1546. se lahko smatra kot ustanovno leto vojne granice. Petero avstrijskih kronovin je takrat zložilo 324.000 gl., da bi se utrdila obmejna mesta: Varaždin, Zagreb, Bihać, Otočac, Pečuh, Stolni Belgrad, Gjur in Komorn. Naslednjega leta so imenovane dežele dovolile zopet 300.000 gl., Štajerska sama je dotlej izplačala že 85.532 gl. Na praškem sestanku l. 1544. so napravili velikopotezni obrambni načrt: od moravske meje do Adrije bi se naj vojaško zasedel primerno širok pas, ki naj bi se razdelil v pet okrajev. Štajerski mejni okraj bi segal od Dolnje Lendave do Save. Semkaj so postavili 1500 konjиков in 700 pešcev. Ta načrt se je izvedel šele 30 let pozneje. Poleg stalne vojaške posadke so uvedli še „vojno spremo“ (Rüstung) t. j. za boj sposobno moštvo, ki naj bi ob času nevarnosti prišlo za orožje. Štajerci so postavili svoje moštvo v Radgono, Korošci v Ptuj, Kranjci in Goričani pa v Krško.

Za ll. 1546.—1547. je štajerski deželni zbor dovolil po 134.000 gl., 1548—1551 po 75.000 gl. L. 1552. so Turki v Slavoniji vzeli 17 gradov, zato so Štajerci za l. 1553. zopet zvišali prispevek na 153.750 gl.

Velike težave so bile pri določitvi krajev, kjer bi se naj namestile posadke. K temu so morali privoliti zemljiški gospodje, pa tudi ogrski, oziroma hrvatsko-slavon-

ski sabor. Vojaške posadke so bile neljubi gostje in jih je vsakdo pustil na svoje ozemlje le v skrajni sili. Mnogi slavonski velikaši so prostovoljno prepustili svoje gradove, ker jih sami niso mogli držati. Iz tega so pa nastale nove potežkoče. Nastalo je vprašanje, kdo bo nosil stroške za vzdrževanje teh gradov. Deželni stanovi so se branili, češ, da ti gradovi niso njihovi, marveč cesarski, cesar je pa odvrčal, da nima nič od teh gradov in je njih vzdrževanje le v korist sosednim deželam. Z druge strani so se Nemci vedli prav oblastno, kjer so se kdaj vgnezdili. Tako so že l. 1546. štajerski stanovi prosili vladarja, naj posestev, ki jih je Nikola Zrinjski vzel Kegleviću, ne združuje več z Ogrsko, temveč naj jih spoji z nemškimi deželami. Mesto in grad Varaždin, kjer je navadno bila štajerska posadka, je Ferdinand l. 1554. izročil štajerskemu deželnemu glavarju Ivanu Ungnadu. Nemci so hudo grešili proti domačemu prebivalstvu, ker so se vtikali celo v zasebnopravne zadeve in kot protestantje nalašč žalili verski čut katoliškega prebivalstva. Sicer pa je med moštvom bilo malo Nemcev, večinoma so bili Slovenci in drugi Slovani, toda častništvo je bilo nemško, oprema nemška in uradni jezik nemški, tako so Hrvati vse skupaj smatrali za „Švabe“. Kolikor bolj so se umikali Turki, toliko bolj se je širil pas vojne granice in Hrvate je močno žalilo, da se kraji, ki niso bili več v turški nevarnosti, niso vračali materi zemlji, temveč ostajali pod nemško oblastjo.

Poveljstvo nad mejnim vojaštvom se je naslonilo na staro slavonsko čast kraljevinskega kapitana (Capitaneus Regni). To čast je imel ormoški graščak Jakob Sekelj, za njim pa njegov sin Luka. L. 1544. je prevzel kapitanstvo Jurij Wildenstein, ki je pa že l. 1546. odstopil in prevzel ga je zopet Luka Sekelj. Pozneje so ga imeli navadno le nemški generali.

Sedež poveljstva slavonske granice je bil od l. 1595. stalno Varaždin, hrvatske granice pa od leta 1575. Karlovec.

Srbske naselbine na Sp. Štajerskem.

Hudi pomori in neprestane vojne z Ogri ter med domačimi velikaši v 14. in 15. stol. so znatno zredčili spodnještajersko in prekmursko prebivalstvo. Gotovo bi se bil začel nov doseljeniški dotok iz nemškega zapada in severa, ko bi ne bili turški navalili dali selitvenemu pokretu čisto drugo smer. Namesto od zapada proti iztoku sledi sedaj selitveni val od iztoka, iz balkanskih dežel proti zapadu. Turški napadi in novi prišleci so dali močen nasprotni sunek napredujoči germanizaciji. Ta pokret je znatno premešal dotedanje plemenske plasti. Štokavski element se je pred turško silo znatno pomaknil na zapad, dočim se je hrvaški element v ožjem pomenu, namreč čakavski, v precejšnji meri izselil na zapadno Ogrsko med Rabo in Donavo, da, celo na Moravsko in Nižje Avstrijsko.

Tudi Spodnje Štajersko je zasegel ta pokret, samo da se je tukaj novodošli element popolnoma zlil z domačim slovenskim v jezikovnem in verskem oziru. Na različne načine je dobila naša dežela dotok srbskohrvaškega življa. Pred vsem so mnogi četaši prestopali iz turške službe v cesarsko ter stalno tu ostali. Avstrijskim vojaškim oblastim so prav dobro došli, ker so se v prežanju na Turka veliko bolj obnesli kakor domači kmetje, zlasti v ogleduški službi so jih dobro rabili. Pri mnogoterih turških pohodih je marsikdo zaostal kot invalid ali odmetnik od turške vojske. Mnogotera turška rodbinska imena na Dravskem in Murskem polju je pripisovati tem zaostankom. Največja množina pa je došla v naše kraje kot begunci pred turško silo. Avstrijski vladarji so jih sprejeli in jim dali zemlje, ki je bila na mnogih krajih celo prazna, od njih so dobivali izvrstne vojake.

V sredini 16. stol. je prestopil v cesarsko službo četaš Ivan Margetič, ki se je dolgo časa skital med Križevci in Koprivnico na Hrvaškem. L. 1552. so ga naselili v Veržeu na Murskem polju, kjer je trški magistrat na vladno povelje prisilil tržana Štefana Kopavška, da mu je odstopil svoj dvorec za odškodnino 20 dukatov, katere je pa šele čez nekaj let dobil od tržanov. Poleg njega se

l. 1555. imenujejo pribegi Radko, Plavec Margetić in Rado. Istega leta so iskali prostora, kamor bi naselili 40 oseb broječo družino pribegov Aleksića, Dojčina in Vukmira, ki so pobegnili izpod turške oblasti in stopili v cesarsko službo. Tudi v Veržeu nastanjeni Margetić je imel večjo družino in je tožil, da mu samo en dvorec nikakor ne zadostuje za vzdrževanje. 1555. je skušal kralj Ferdinand nagniti Grabenskega plemiča, da bi prodal svoj dvorec pri Veržeu za Margetićevo družino, a ta se je branil, zato je še istega leta zadevo vzel v roke štajerski deželni zbor, ki hvali Margetića, da se je izkazal zvestega in za-sluznega v obrambi domovine.

Ivanu Margetiću, ki je umrl okoli l. 1564., sta sledila sin Ivan in rajnega brat Plavec, za njima pa mlajši brat Ivanov Lazar, ki je okoli l. 1578. na Ogrskem padel v turško sužnost in se poturčil. Ko se je za to zvedelo, je nadvojvoda Karel podaril verženski dvorec drugemu uskoku, Nikoli Ožegoviću in njegovemu najstarejšemu sinu. Ožegović ni bival v Veržeu, temveč je služil kot vojvoda pri Ludbregu, zato je že l. 1590. verženski dvorec dobil baron Jurij Rupert Herberstein. Vendar je še do l. 1597. opravljal vojvodsko službo neki Jernej Šalamun. Potem so se potegovali za vojvodstvo Blaž Vugola in Nikola Dugofretić, a deželni stanovi so se izjavili, da to vojvodstvo ni potrebno, ker da je za obrambo meje dovolj drugih sposobnih ljudi in ker ti vojvodi itak niso doma branili meje. Ko so l. 1605. s Turki pomešani ogrski četaši požgali Veržej, je izginil tudi vojvodski dvorec, ostale so pa tu mnoge uskoške srbske obitelji kakor Aleksići, Antolovići, Jurinci, Jurovići itd.

Drugo večjo srbsko nasebino imamo v Skokah • na Dravskem polju, kjer je kraj izgubil svoje staro ime Vodogaj in po Uskokih dobil ime Skoke. Le-tu je štajerska dežela l. 1556. nakupila od vdove za turškega obleganja 1532 proslulega mariborskega župana Krištofa Wildenrainerja dvorec in naselila prej imenovane pribegi Aleksića, Dojčina in Vukmira z njihovimi družinami. Nekatere izmed teh Uskokov je Maksimilijan II. l. 1574. povzdignil v ogrski plemiški stan in sicer koprivniškega

vojvoda Radoslava Bakoša ter njegove brate Raleta, Peaka in Ogmana. Toda Wildenrainerjev dvorec jim je bil pretesen, zemljišče pa je itak bilo slabo, zato je dežela za nekatere begunce nakupila nekaj zemljišča ob potoku Grajeni blizu Vičave pri Ptuj. Pa tudi onim, ki so se naselili v Skokah, je kmalu postalo pretesno in l. 1570. so prosili nadvojvoda Karola, naj jim da 16 kmetij v Rogozi, ki so bile prazne in opustošene. Toda izkazalo se je, da so bile že zasedene in zemljiški lastnik, žički samostan, se je branil, odstopiti jih Uskokom. Sedem kmetij so vendar dobili tudi v Rogozi. Uskoki so se branili plačevati zemljiškemu gospodu dačo, češ, da so oni „viteški ljudje“, ki so za državo žrtvovali imetje in življenje ter hočejo svoje viteštvo držati do smrti.

Domače prebivalstvo jim ni bilo prijazno. Tožili so jih, da ne marajo za delo, da napadajo potnike na cesti in imajo hude pse, ki trgajo sosedom kmetom živino na pašnikih. Sovraštvo je šlo tako daleč, da so na žičkih posestvih pribege z ženami in otroki vred zažgali v njihovi hiši. Proti koncu 16. stol. je propadla uskoška naselbina v Skokah. Dvorec so prodali in se izselili neznano kam. Nekaj jih je ostalo, a so se polagoma izgubili v domačem prebivalstvu.

Tudi v Hočah je bilo naseljenih nekaj Uskokov. Že pred l. 1581. sta nakupila tu brata Radoslav Bakoš in Raleta neko kmetijo, Radoslav se omenja na tej kmetiji še 1585.

V Stonjcih pri Sv. Marku pod Ptujem se 16. stol. omenja „Tusilovićev dvor“. Tusilović je bil kapitan v cesarski vojski koncem 16. stol. Še danes se prvi hiši v trgu pravi po domače „kapitan“ in Stonjčane sosedi včasih zbadajo: „saj vi niste naši“. ⁷⁷ Nedvomno je i tu iskati uskoško naselbino.

Najbrž so srbski begunci zanesli na Dravsko polje intenzivnejšo svinjerejo ter so od vladarjev, zlasti pozneje od Marije Terezije dobili tržne pravice na mari-

⁷⁷ Slekovec v Sl. Gosp. 1892, št. 8.

borskem trgu, kjer še dandanes ob sobotah „špeharji“ prodajajo slanino.

Tudi Šmarski okraj je dobil več Uskokov, enako Posavje okoli Brežic.

L. 1600. so štajerski stanovi ustavili podporo Uskokom in prosili nadvojvoda Ferdinanda, naj ne sprejema več „tujega ljudstva“ na štajersko ozemlje. Poslej so se bolj naseljevali v varaždinskem generalatu.

Avstrijski vojski so ti Uskoki dobro služili zlasti kot ogleduhi, ker so poznali turške običaje in jezik.⁷⁸

Kmetske vstaje.

Kmetske vstaje so občni evropski pojav in posledek socialnih razmer, ki so se razvile pod vplivom rimskega prava in germanskega fevdalizma. Francija je prebolela svojo krvavo kmetsko vstajo že l. 1358., Anglija l. 1381. V deželah rimskonemškega cesarstva in ogrskega kraljestva nastopajo kmetske vstaje v 16. stol. ter so odmev velike gospodarske krize 15. stol., ki znači prehod od naturalnega k denarnemu gospodarstvu. V naših deželah so itak slab gospodarski položaj kmetstva poslabšale še neprestane vojne za Friderika III. s kraljem Matjažem in notranjimi nezadovoljneži, boji za celjsko dediščino in pa turški napadi. Kmetsko prebivalstvo je splošno ubožalo, dosti kmetij je bilo celo zapuščenih in neobdelanih. Mnogotere vojne so zahtevale velike žrtve, graščaki so zahtevali od podložnikov vedno več prispevkov tako v denarju kakor v pridelkih in raboti, nasprotno so pa omejevali kmetom pašno, gozdno in lovsko pravico. Vsemu temu bi se bilo odpomoglo, ako bi bili znali pravočasno izboljšati kmetijstvo in dvigniti davčno moč ljudstva. A do tega se takratni oblastniki niso povzpeli.

⁷⁸ Gl. Bidermann, Mitteilungen XXXI (1883); Levec VI. Pettauer, Studien II (1899); Majcen G., Donešek k uskoškim naselbinam v Skokah na D. polju, ČZN. II (1905), str. 161—174. Dr. Mal, Uskoške seobe i slovenske pokrajine, Izd. kr.-srb. akademije 1924, str. 81 do 92.

V prejšnjih stoletjih so se leto za letom vršili kmetijski sodni zbori, „veče“ imenovani, v katerih področje je spadalo vsaj nižje sodstvo, sporne zadeve radi dediščine, nekrvavi pretepi, žaljenje časti. Krivcu so veče nalagale kazen, imenovano „stesnina“ (Wandelpön). V starih časih je veljalo ljudsko-pravno načelo: le kmetje raj kmeta sodijo. Ko je pri nas prevladalo rimsko pravo, so prenehale veče, kar se je zgodilo začetkom 16. veka.⁷⁹ Konec je bil „stare pravde“.

Gospodarski krizi se je v 16. stol. pridružila še verska kriza. Propovedi lutrovskih predikantov o evangelijski svobodi so razpalile že itak nezadovoljne kmetске množice. Sodelovali so tudi individualni psihološki momenti. Plemstvo je splošno npravno propadlo in posirovelo, po graščakih so se ravnali njih oskrbniki ter so brezčutno terjali kmete za svoje pravice in sirovo z njimi postopali, kar je le povečalo gnev tlačene množice.

Na Spodnjem Štajerskem se že v 15. stol. začenjajo javljati nemiri na gornjegrajskih posestvih ljubljanskih škofov. L. 1495. je papež Aleksander VI. na pritožbo ljubljanskega škofa naročil gornjegrajskemu proštu in dekanu, naj skličeta uporne podložnike gornjegrajskega ozemlja in jih pod pretnjo duhovnih kazni pripravita k pokorščini napram škofu. Povod nemirom so dali novi davki, ki so jih naložili deželni stanovi, pa so kmetje mislili, da jih škof zahteva za sebe. Ta pokret je ostal takrat osamljen.

L. 1503. so se pojavili upori na več krajih, a so jih kmalu zadušili, ker še kmetje niso bili dovolj pripravljeni za vstajo. Ker graščaki niso odpravili kričečih krivic, so se upori ponovili l. 1513. in 1514., pa so jih kmalu zadušili.

Veliko bolj nevaren je bil upor l. 1515. Začel se je v Kočevju ter se bliskoma razširil po Kranjskem in segel na Sp. Štajersko in južno Koroško. Na Štajerskem se je vnel upor v konjiški okolici ter se razširil od Sotle do Lipnice. Nasproti cesarju so kmetje zagotavljali zvestobo

⁷⁹ Kaspret, ČZN. IV (1907), 214—220.

ter poslali odposlanstvo v Augsburg. Cesar je potrpežljivo poslušal kmetске pritožbe ter obljubil, da bo ukazal graščakom, naj se napram podložnikom drže „stare pravde“. Med kmeti je to poslanstvo razglasilo, da je glede graščakov cesar z njimi enih misli. To jih je še bolj utrdilo v upornosti. Vkljub opetovanim opominom cesarjevim se kmetje niso hoteli raziti. Proti upornežem so notranjeavstrijski stanovi izvolili skupnega poveljnika *brat h. g. v.* *Herbersteina* *Herberstein*. Ta je najprej razgnal zbrane kmete okoli Vuzenice v Dravski dolini, potem se je obrnil proti Celju ter jih tam porazil, padlo jih je okoli 700. Od Celja je hitel po Savski dolini ter pri Rajhenburgu prekoračil Savo in udušil upor na Dolenjskem. Štajerski deželni glavar Žiga Dietrichstein je pa napadel slabo oborožene kmete pri Brežicah ter jih do nog potolkel. Razkropljene kmete so večinoma polovili in jih povесili ali drugače pobili. Kazen je bila strašna in bremena zanaprej še hujša. Kmalu se je pokazalo, kako nespametno so ravnali graščaki v svoji maščevalni strasti. Potlačeni kmetje so izgubili vse veselje do dela, rabotali so le toliko, kolikor so morali pod valpetovim bičem. Posestva so se zane-marjala, zemlja je vedno manj nesla, to je pa še povečalo splošno bedo in draginjo. Cesar je sicer skušal nekoliko ublažiti žalostno usodo kmetstva, ali brez uspeha; med vladarjem in kmetom je v fevdalnem sistemu stala trda skala zemljiškokgosposke kaste, kmet za pravo ni bil državni podložnik, marveč graščakov.

Nemiri l. 1515. so trajali od marca do avgusta. Njih žalostni konec je zastrašil kmete in vstaja nemških kmetov l. 1525. ni našla odziva med slovensko kmet-sko rajo.

Minulo je pol stoletja, ko je pridušen kmetски гнев bruhn timer zopet na strahovit način na dan. Tokrat je imel upor svoje žarišče na Hrvatskem. Že spomladi l. 1572. so kmetje iz Podsuseda, Stubice, Brdovca, Stupnika in Cesargrada sklenili med seboj tajno zvezo proti nečuv-enim nasilstvom Frana Tahija. Prvotni namen tega pokreta je bil, rešiti se na vsak način okrutnega tirana Tahija.

Tudi sedaj so poslali najprej poslanstvo k cesarju Maksu II., a za odgovor so dobili le splošne pomirjevalne obljube, katerim pa ni sledilo dejanje. Nezadovoljstvo kmetov so podžigali razni plemiči, osebni sovražniki Tahijevi, zlasti vdova Uršula Henning, ki je imela s Tahijem dolgotrajno pravdo radi solastništva v Podsedu, in njen zet Štefan Gregorijanec. Na Štajerskem sta podpihovala kmete proti Tahiju zlasti ormoška graščaka Luka in Mihael Sekelj, ker sta se sprla s Tahijevim prijateljem Matijem Keglevičem radi grada Krapine. Strašni Tahi ni pestil le hrvatskih kmetov okoli Podsuseda, marveč tudi slovenske podložnike stattenberške graščine pri Makolah v Dravinjski dolini. Nezadovoljstvo je zavzemalo vedno večji obseg po zagrebški in varaždinski županiji. Tahijevim kmetom so se pridružili kmetje drugih graščakov, zlasti podložniki vdove bana Erdödija. Ker so Erdödiji bili smrtni sovražniki Zrinjskih, so tudi ti podpirali nezadovoljne kmete, zlasti ko je umrla Tahijeva prva žena Helena, sestra sigetskega junaka Nikole Zrinjskega, ter je med Zrinjskimi in Tahijem prišlo do sovraštva radi njene dedščine. Vsi ti plemiči so pihali na žerjavico, dokler ni buknil plamen, potem so kmete sramotno pustili na cedilu, niti eden se ni zavzel zanje, nasprotno, obrnili so orožje proti njim. Prvotno lokalni kmetijski pokret je postal splošen. Geslo vstaških kmetov: „Proč s Tahijem!“ se je spremenilo v drugo: „Za staro pravdo! Proč z gospodo sploh!“

Pobunjeni kmetje so si izbrali svoje vodstvo, katero so tvorili Matija Gubec, Ivan Pasanec in Ivan Mogaić. Potem so si izbrali 12 stotnikov, ki naj bi po posameznih vaseh zbirali in vodili pobunjene kmete. Na čelo vse vojske so postavili Ilija Gregorića, ki se je nekdanj bojeval pod Lenkovićem ter dvakrat ušel iz turškega robstva. Videč, da so hrvatski seljaki za sebe preslabi, si je iskal zaveznikov. Obrnil se je na žumberške Uskoke in slovenske kmete na Kranjskem in Štajerskem. Uskoki se niso dali zvabiti, pač pa slovenski kmetje, v katerih je itak tlelo sovraštvo proti plemstvu še od l. 1515. V vse

slovenske vasi je Gregorić razposlal petelinovo pero in bršljan kot znak vstašev.

Kot smoter vstaje so določili: hrvatskoslovenski seljaki se naj rešijo oblasti graščakov, odstavijo naj se vsi uradniki, ki pobirajo davke in mitnino, vsaka carina naj preneha, odpre se naj prosta pot trgovini do morja. V Zagrebu se uvede nova cesarska vlada, kmetje sami pobirajo davek in čuvajo mejo. Torej nekaka monarhična kmetska republika! Kmetje so pokorni le cesarju in nadvojvodu in nikomur drugemu. Načrt vsebuje torej odpravo fevdalizma, kar se je več ali manj doseglo šele l. 1848., sicer pa je načrt naivno fantastičen in bi se praktično ne bil dal izvesti, če bi bila tudi vstaja uspela. Ves pokret je bil že naprej obsojen v neuspeh, ker vstaši so si izbrali neprimeren zimski čas. Manjkalo jim je obleke in obutala, še bolj pa orožja. Večinoma so bili oboroženi samo s kiji, mlati, sekirami, kosami, le malo jih je imelo sablje in puške, topov še manj, le kolikor so jih ugrabili v kaki graščini. Najbolj je pa manjkalo discipline. Vstašem so se pridružili vsakovrstni elementi, ki so si upali na lahek način napolniti žepe in trebuh. Veliko napako so storili vstaši, da so z grožnjami in celo mukami silili ljudi v svoje vrste, varali jih s ponarejenimi cesarskimi pismi. Proti redni in izurjeni vojski je bil trajen upor nemogoč.

Skoraj istočasno je buknila vstaja pri Podsusedu in pri Makolah, kjer so se vstaši polastili graščine in potem krenili proti Sotli, da se tam združijo z ostalimi vstaši. Koncem januarja 1573 so pobunjeni hrvatski kmetje pri Cesargradu prestopili štajersko mejo ter so se jim takoj pridružili bizeljski podložniki. Podsredski oskrbnik Krištof pravi v svojem poročilu na celjskega vicedoma, da so podsredske, kozjanske in pilštanske podložnike vstaši naravnost prisilili, da so se jim pridružili, sicer pa na podsredskem ozemlju niso napravili nobene škode.

Po Gregorićevem vojnem načrtu je jedro kmetske vojske ostalo v Stubici, on sam je z enim delom krenil črez Pišce proti Brežicam, kjer je s pobunjenimi slovenskimi kmeti hotel ojačiti svoje čete. Pri Brežicah je

misllil pomnoženo vojsko razdeliti v dva oddelka; eden bi šel na Krško in po dolini Krke proti Kostanjevici in Novemu mestu, med potom buneč in zbirajoč kmete, zlasti Uskoke. Ta oddelek bi potem krenil preko Metlike k onemu delu hrvatske vojske, ki je taboril med Jastrebarskim in Samoborom. Z drugim oddelkom bi Gregorić sam šel od Brežic na Sevnico, Radeče, Laško, Celje gori do Vranskega, spotoma bi bunil in zbiral kmetske čete. Potem bi se ta oddelek vrnil preko Rogatca k Cesargradu, pri Celju bi se pa od njega ločil nov oddelek, ki bi mahnil proti Ljubljani in dalje do morja ter bi se združil s Kraševci in odprl pot prosti trgovini do morja.

Ves ta načrt je domneval, da bodo oddelki povsod zmagovali in se bodo vstašem povsod pridruževale nove dobro oborožene kmetske čete, ni pa računal s slučajem, da jih na pohodu kje doleti poraz in izostanejo nova pojačenja.

Pobunjeni seljaki so strašno gospodarili okoli Klanjca, v Cesargradu so zaplenili precej municije in obglavili grajskega oskrbnika. Na Svečnico se je Gregorić utaboril pri Dobovi ter se pripravil za napad na Brežice. Okoli Brežic je bilo vse na nogah. Gospoda je večinoma pobegnila, ko se je zvedelo, da so uporniki prekoračili Sotlo. Ponoči 2.—3. febr. so Brežice brez odpora padle vstašem v roke in sedaj so se njihove čete res znatno pomnožile. Brežiškega gradu pa niso mogli vzeti. Grajski upravitelj je dal iz gradu le tri strele iz topa in niso se upali niti približati, znak, kako slabo so bili pripravljeni na svoj bojni pohod. Le neizkušenosť, obupnost, želja po plenu in kmetska trma jih je gnala naprej.

Ko so Brežice padle, so se štajerski deželni stanovi preplašili. Začelo se je živahno gibanje in dopisovanje. Nadvojvoda Karla samega je skrbelo, da bi se kje pokret ne razširil tudi na druge avstrijske dežele, ker avstrijskim kmetom se ni veliko bolje godilo kakor hrvatskim. Da bi bil bliže dogodkom, se je nadvojvoda preselil iz Gradca v Maribor. Odtod je 4. febr. izdal nujno povelje kranjskemu deželnemu glavarju Herbartu Auerspergu,

naj takoj iz ljubljanske orožnice odpošlje v Brežice 20 dvocevnih pušek, smodnika in svinčenk ter 24 mož ljubljanske posadke. Ti naj ostanejo v Brežicah do daljnje odredbe. Obenem mu je naročil, naj skrbno pazi na vsak korak vstaških kmetov in mu poroča ponoči ali podnevi o vsakem najmanjšem dogodku.

Iz početka je mislil nadvojvoda, da se bo dala vstaja končati mirnim potom. Poslal je v ta namen med vstaše posredovalce in kranjskim dež. stanovom je priporočal, naj ne rabijo sile proti kmetom, da jih še bolj ne razdražijo. Toda upor je došel že predaleč, da bi se dal ustaviti izlepa. Prvi uspehi so tudi kmete še bolj utrdili v njihovih naklepih. Vlada in stanovi so uvideli, da preti nevarnost kmetske vstaje vsem alpskim deželam in so z veliko naglico, ki je ob turških napadih niso nikdar kazali, delali obsežne priprave.

Štajerski dež. stanovi so se 4. febr. obrnili na zagrebškega škofa in bana Jurija Draškovića, naj pošlje čete na pomoč proti vstašem. V isti zadevi so se obrnili na cesarja Maksa ter na kranjske stanove.

Dne 5. febr. so razglasili občni vojni poziv v mari-borskem okrožju. Medtem je kmetska vojska naglo napredovala. Od Brežic se je Gregorić pomaknil proti Vidmu ter se utaboril nasproti Krškemu pod vodstvom Nikole Kupinića. V tem oddelku je bilo mnogo bizeljskih in pišečkih podložnikov. Iz Krškega sta prišla dvakrat dva meščana preko Save v kmetski tabor. Krški meščani, sami na pol kmetje, so obljubili vstašem, da jim bodo proti plačilu dajali smodnik, vino in druge potrebščine, seljaki pa bodo mestu prizanesli. Kmalu nato so zasedli Krško. Odtod so se zaleteli v okoliške vasi ter prisilili kmete, da se jim pridružijo. Kdor se jim je ustavljal, so ga nataknil na kol ali drugače ubili, vasi, ki so odklonile njihovo zvezo, so požgali.

Pri Vidmu se je kmetska vojska razdelila. Kupinić je s kakimi 2000 možmi na krških ladjah prebrodil Savo ter bi bil po načrtu moral od Krškega prodirati proti Kostanjevici in dalje, Gregorić pa se je z manjšim krde-lom napotil proti Rajhenburgu in Sevnici.

Od Krškega je bila kmetom odprta pot v notranjost Kranjske. Jošt Josip Thurn, kateremu so kranjski stanovni poverili poveljstvo svoje vojske, se je mudil pri Kostanjevici, a brez vojakov. Vsak čas je bilo pričakovati kmetskih čet pred Kostanjevico, od vseh strani so prihajale prošnje za pomoč, od Krasa so prihajali vznemirljivi glasovi. Bati se je bilo, da se bodo tudi Uskoki pridružili napredujočim kmetom. V obupu je Thurn rotill deželne stanove, naj vendar izprevidijo resnost položaja in mu nemudoma pošljejo vojakov. V zadnjem trenutku je prijezdilo od Novega mesta kakih 500 konjenikov. S temi in pa s kostanjeviškimi podložniki in nekaterimi Uskoki se je Thurn 5. febr. okoli 11. ure predpoldnem napotil proti Krškemu. Ko so kmetje zagledali Thurnovo vojsko, so se umaknili v Krško. Thurn je v naglici razdelil svojo četo v dva oddelka: konjeniki so napadli mesto od zgornje, pešci od spodnje strani. V kratkem času je bila kmetska vojska razbita, do 300 kmetov je padlo, mnogo se jih je potopilo v mrzli Savi. Ostali so se zaprli v mestne hiše in se obupno branili, a Uskoki so hiše zažgali in kmetje so morali bežati iz gorečih hiš. Uskoki so neusmiljeno pobili vse, kar jim je prišlo pod meč, celo ženske in otroke. Počenjali so take grozovitosti, da se je zgražal celo Thurn. Po tej zmagi se je Thurn vrnil v Kostanjevico, da bi se združil z vojsko grofa Zrinjskega ter napadel kmete pri Jastrebarskem, ker se je bilo bati, da ti napadejo Uskoke in jih potegnejo na svojo stran.

Medtem so v Gradcu in Mariboru delali obsežne priprave. 6. febr. je bil razglašen občni poziv v štirih okrožjih. Črnovojniki iz borovskega okrožja so se zbirali v Ptuj, iz krajev med Muro in Dravo v Mariboru, kamor naj bi se bila sešla vsa konjica, iz judenburškega in aniškega okrožja so se zbirali v Lipnici, iz celjskega pa v Celju. Ker se je pa zvedelo, da se buna širi proti Celju, je bilo naročeno okrožnemu stotniku Juriju Schrattenbachu, naj izbere drug primeren kraj za zbirališče.

Vrelo je tudi že med podložniki Zrinjskega v Medjimurju in med Sekeljevimi okoli Ormoža. Sekelji so na

Hrvaškem ščuvali kmete proti graščakom, doma so pa svoje podložnike prav tako tlačili kakor druga gospoda.

A usoda kmetске vstaje je bila odločena že s porazom pri Krškem. Gregorićevo krdelo je bilo majhno in slabo oboroženo, vendar se mu je Sevnica 5. febr. vdala brez odpora. Grajski upravitelj v Radečah je na to dal takoj vse ladje prepeljati na desni savski breg in jih zastražiti. Vstaši so mu iz Sevnice sporočili, da mu pridejo v posete, a mu ne bodo nič storili, le davčne uradnike jim naj izroči. Radečani so se nagibali na stran vstašev. Upravitelj jih je opozoril, da jim je sveta dolžnost, braniti grad svojega gospoda, oni pa so odvrnili, da so že plačali letne dače, grad pa naj sam brani, če ga hoče. Drugi so odkrito izrazili željo, naj le pridejo vstaši, da jih rešijo davkov, doklad in carin. Ilija Gregorić se je od Radeč obrnil ne proti Celju, ampak proti Planini, hoteč priti čez Pilštanj in Kozje v stik z rezervo pri Cesargradu. Po teh krajih je pobunil kmete neki Pavel Šterc, ključavničar iz Kraljevca (Kunšberga) ter privedel Iliju večjo četo, nego je bila njegova. Dne 6. febr. sta došla dva oddelka v Planino, v prvem je bilo kakih 120, v drugem 600—700 mož. Prvi oddelek je šel takoj naprej v Jurklošter, drugi je ostal v Planini. Od jurklošterskega priorja Krištofa Brunnerja so kmetje zahtevali jedi in pijače. Vsa tolpa je vdrla v samostan in prior jih je moral pogostiti ter mirno poslušati njihove psovke in grožnje. Tedajci se pridrevi jezdec iz Pilštanj in prinese neresnično vest, da so Turki pridrli do Kozjega. Na ta glas se je razbežala vsa Šterčeva četa, in ko jih je hotel pomiriti, so ga izročili planinskemu oskrbniku Štefanu Sibenaicherju, ki ga je vrgel v ječo. Zastonj si je prizadeval Gregorić, da bi ga rešil. Kmalu se je raznesel glas o porazu vojske in Ilija se je takoj dvignil, da pravočasno doseže Sotlo in se združi z glavno vstaško vojsko, preden se mu njegova četa raztepe. Prenočivši v Pilštanju, je na vse zgodaj 8. febr. krenil čez Kozje proti Sv. Petru, toda med potom so ga napadli od dveh strani celjski glavar Schrattenbach, brata Dietrichstein, kozjanski gospod Ruepp, katerim so se pridružili tudi

nekateri bizeljski in kraljeviški podložniki, ki niso potegnili z vstaši. Gregorić je bil prisiljen sprejeti bitko, v kateri je bila njegova četa dodobra poražena, on sam je pobegnil v šume. Na njegovo glavo je Thurn razpisal 500 gl. nagrade. Posrečilo se mu je s tovarišem Miškom Gušetićem pobegniti na Hrvaško, a tam so pri Jasenovcu haramije oba ujeli in jih izročili banu. Ta jih je poslal na Dunaj, kjer so se vršila dolga zasliševanja z uporabo natezalnice. Ilija je vse iskreno priznal, Gušetić pa je zvrčal krivdo na druge. L. 1574. so oba poslali nazaj v Zagreb, da bi bila tam kaznovana, kjer sta kazen zaslužila. Proti koncu i. l. je ban Drašković naznanil kralju, da je dal Gregorića usmrtiti.

Medtem sta podban Alapić in Thurn s svojimi Uskoki že 6. febr. razbila kmete, ki so taborili pri Jastrebarskem. Njuni vojaki so kar tekmovali v divjaštvu, požigali kmetom hiše in pobijali vse, kar jim je prišlo pod roke. Ulovljenim kmetom je dal Thurn porezati ušesa in nosove ter odsekati roke. Enaka grozodejstva je počenjala nad kmeti druga gospoda. Kmetje z desne strani Save so pošiljali poslanstvo za poslanstvom k Thurnu in milo prosili milosti, češ, da so se le prisiljeni pridružili buntovnikom, toda pobesnela gospoda ni poznala usmiljenja.

Sedaj je prišla na vrsto glavna Gubčeva četa, ki je, nahujskana od plemičev, zlasti obeh Sekeljev, ki sta naravnost silila kmete na vstajo, razsajala po Zagorju. Ko so slišali o porazih svojih tovarišev, jim je upadel pogum, vendar je še Gubec imel kakih 8000 mož pri sebi. Ko je bila uničena kmetska vojska med Savo in Kolpo, je ban Drašković zaukazal Alapiću, naj gre proti glavni četi pri Stubici in Cesargradu. Gubec se je utaboril blizu Stubiških toplic. Vodje plemiške vojske so mislili, da imajo pred seboj številno veliko močnejšega nasprotnika. V Zagrebu so zbrali kakih 8000 konjenikov in pešcev. S temi je Alapić šel proti kmetom. V sredino je postavil pešce, na obe krili konjeničstvo ter osokolil svoje vojake, naj ne klonejo duhom in se ne boje mnoštva seljakov, ker to so ljudje, ki so zapustili plug, pa

se bodo razbežali, ko zagledajo meče, rane in kri. Dne 9. febr. sta obe vojski z velikanskim krikom udarili druga na drugo. Kmetje so se cele štiri ure krčevito branili, končno je pritisnilo konjenišvo od obeh strani in napravilo zmešnjavo v kmetskih vrstah. Poraz Gubčeve vojske je bil strahovit. Kar ni padlo pod meči in konjskimi kopiti, je bilo ulovljeno, med njimi Gubec in njegov pobočnik Andrej Pasanec. Le malo se jih je rešilo z begom. Alapić in Keglević sta se s prav azijsko krutostjo znašala nad premaganimi kmeti. Na bojišču samem so ujete kmete pobijali kakor pse, mnogim so „za večni spomin na buno“ porezali nosove, ušesa in roke. „Kmet-skemu kralju“ Gubcu — ta zaničljivi naslov so mu dali njegovi sovražni zmagovalci, on sam si ni nikdar lastil kraljevega naslova — je bila določena enaka kazen, kakor l. 1514. vodju ogrske kmetske vojske Dosziju.

V nedeljo dne 15. febr. so med bobnanjem in trobentanjem dovedli na Markov trg v Zagrebu Gubca in Pasanca. — Najprej so pred Gubčevimi očmi strahovito mučili Pasanca, na kolesu so mu potrli vse ude, potem ga obglavili. Nato so „kmetskega kralja“ Gubca posadili na razbeljen železni prestol in mu na glavo pritisnili razbeljeno železno krono.

Tako se je v 10 dneh končala krvava žaloigra hrvatsko-slovenskega mukotrpnega kmetstva. Po stubiškem porazu je zavladal povsod vprav mrtvaški mir; motili so ga le še pobesneli plemiči, ki v svoji maščevalnosti niso poznali nobenih mej.

Že 12. febr. so javili štajerski stanovi kranjskim, da nevarnost od pobunjenih kmetov pojema, a naslednjega dne javljajo, da je že povsod zavladal mir, vaje črno-vojnikov so ustavili in zbrano vojsko začeli razpuščati. Dne 15. febr. so naznanili kranjski stanovi štajerskim, da je vstaja tudi na Kranjskem zadušena. V tej vstaji je padlo okoli 1400 hrv. in slov. kmetov, samo krepki možje, ki jih je bilo tem bolj škoda, ker so pogostne kužne bolezni in turške vojne zahtevale ogromnih žrtev.

Dne 9. febr. je moralo 15 žusemskih kmetov pomagati spremljati v Celje 42 ujetih stanovskih tovarišev,

ki so jih zaprli v neki stolp. Preden so jih odpravili v Gradec, so jim morali dati obuvalo in obleko, tako slabo so bili opremljeni. Celjska kovača Janez Winkler in Pavel Schmid sta napravila 41 železnih obročev in 24 sežnjev dolgo verigo, na katero so vklenili ujete kmete in jih kakor živino gnali v Gradec.

Kmetski vstajniki so bili strašno kaznovani, dočim so tisti, ki so s svojim zverinstvom povzročili te nemire in kmete celo ščuvali, ostali brez kazni ter počenjali svoje grozote naprej.

Stattenberški podložniki pri Makolah so si mnogo prizadevali, da se rešijo vsaj okrutnega Tahija in njegovega nič boljšega sina Gabriela. Nadvojvoda Karel je prvotno razsodil kmetom v prid, a končno so vsemožni velikaši dosegli, da je ostalo vse pri starem in kmetje so se morali vdati ter priseči zvestobo v okrvavljeno Tahijevo roko.

Prvi hip kmetska vstaja ni prinesla kmetom nobene olajšave, marveč nasprotno, vendar brez dobrih posledic ni bila. Vlada je odslej posvečala večjo pozornost kmetskemu vprašanju in čim bolj se je utrjeval vladni absolutizem, tem bolj so vladarji pritegovali uzde samopašnim velikašem, dokler ni prišlo koncem 18. stol. do večjih preosnov. Da so kmete vsaj nekoliko utolažili, so v vinogradnih krajih obnovili stare „gorske pravde“ (Bergtaidinge), ki se na Bizeljskem omenjajo še l. 1654.⁸⁰

Kmetski nemiri so se pa na Spodnjem Štajerskem ponavljali še v 17. in 18. stol. Dočim so prejšnje vstaje imele svoj začetek v sosednjih deželah, 1515 na Kranjskem, 1573 na Hrvaškem, so poznejše domačega, lokalnega izvora.

Manjše praske in „nepokorščine“ pri raznih graščinah so se ponavljale večkrat, posebno hudo je pa zavrelo l. 1635. Povod je dal ostriški graščak Feliks Schrattenbach s svojim trdim postopanjem. Že početkom 1635 so se kazali sumljivi znaki, da se med Schrattenbachovimi podložniki nekaj kuha, a graščak je mislil,

⁸⁰ Orožen, VI, 418.

da bo s strahovanjem sam ugnal kmete in pokret omejil na svoje ozemlje. Toda motil se je. Ko je videl, da ni sam kos pobunjenim kmetom, se je obrnil na notranjeavstrijsko vlado. Valovi upornosti so se vedno bolj širili. 19. aprila je prišel deželni profos, takrat načelnik varnostnega oddelka deželne vlade, Lovro Maas v Lemberg pri Celju. S seboj je imel le 40 mož, ker je mislil izlepa poravnati ves spor. Ko je došel do Savinje, mu je prišel naproti Schrattenbach in ga skušal s prijaznimi besedami pridobiti na svojo stran ter zahteval, da takoj z orožjem udarita na kmete. Maas je bil vesten mož v službi in je kratko malo odklonil zahtevo s pripombo, da si ne da od nikogar nič ukazovati ter da ni prišel kmetov pobijati, marveč da mirnim potom reši zadevo. Beseda je dala besedo in prišlo je do prepira, v katerem so profosu celo ponujali zaušnice. Na lastno pest je Schrattenbach napadel kmete, profos pa je šel za njim, da bi videl, kako se bo stvar iztekla. Kmetje so mislili, da je Schrattenbachov zaveznik in so ga sprejeli s streli in kamenjem. Na to je profos zaukazal rabiti orožje, 2 kmeta sta bila ubita, 11 ujetih, drugi so se razpršili v gorovje, en del pa se je zatekel v bližnjo cerkev sv. Krištofa. Schrattenbachovi vojaki so vdrli v cerkev, vzeli kmetom, kar so imeli, ter oplenili tudi cerkev. Profos je uvidel, da je med njim in kmeti nepremagljiva ovira, bojeviti in brezobzirni Schrattenbach, ki onemogoča vsako pogajanje. Vrnil se je, da bi poročal vladi o svoji neuspeli misiji. V Slivnici je že zvedel, da se pripravlja nekaj tudi med framskimi podložniki. Kmalu po njegovem odhodu so buknili nemiri skoraj po vseh graščinah celjskega okrožja. Iz ognjišča bune pri Ojstrici so razposlali uporniki svoje agitatorje po vsej deželi in koncem aprila je nastala splošna slovenskoštajerska pobuna, ki je napravila ogromno škode in marsikaterega plemiča spravila skoraj na beraško palico. Po novokloštrski kroniki so uporni kmetje oplenili, požgali in deloma razdejali 67 gradov in plemiških dvorcev, med njimi zlasti grad na Ponikvi, Buchenstein pri Vuzenici, Jelše, Korpule, Golič pri Konjicah, Oplotnico, Freistein pri Spodnji

Polškavi, Gornjo Polskavo, Fram, Slivnico, Pohorski grad (Hausampacher), Laško, Sonek in druge gradove v Savinjski in Saleški dolini. Pri plenjenju Freisteina so se udeležile celo ženske iz Črešnjevca.

V ozemlje Rogatca, Podčetrтка, Bizeljskega, Podrede, Sevnice in Brežic ni segla ta buna, vsaj poročil ni nobenih. Menda je še ondotnim podložnikom tičala v kosteh katastrofa iz l. 1573. Pač pa so se vzdignili planinski in žusemski kmetje ter opleni Planino in Žusem.

Plemiči so se poskrili v utrjena mesta, le redovniki, redovnice in duhovniki so ostali na svojem mestu in čutili tu in tam trdo pest upornih kmetov.

Dne 6. maja je prišlo kakih 200 upornikov pod Novi kloster ter burno zahtevalo kruha in vina. Sploh so se zmagovalci povsod vdajali trenutnemu materialnemu užitku in v pijanosti počenjali reči, katerih bi se sicer gotovo sramovali. Ker je bil Novi kloster brez vsake obrambe, je moral ugoditi vsem željicam upornikov, ki so postajali vedno drznejši. Zahtevali so sploh vse pridelke, ki so jih oni pridelali ter kot desetino nanosili v samostan. Zahtevali so tudi znižanje rabote na tri dni na leto; vsak je imel še svoje posebne zahteve, eden je hotel imeti kravo, drugi njivo ali kaj drugega.

Žički samostan so opleni že l. 1630., ko je nastala lokalna rabuka na samostanskem ozemlju. Sedaj so se izgredi ponovili in samostan je trpel silno škodo. Enako Jurkloster.

V Studenicah so uporniki vdrli v samostansko cerkev, pobrali dragocenosti ter priorko, ki se je zatekla v cerkev pred Najsvetejše, pred oltarjem posilili.

Župnik Štefan Magerle pri Sv. Juriju pri Rifniku je na prižnici skušal pomirjevalno vplivati na ljudi, pa je hudo naletel. Šestdesetletnega starčka so pred cerkvijo počakali in mu naložili težko bruno na rame, ki ga je moral nesti na neki grič. Tam so s strelom in udarcem po glavi, ki mu je razklal glavo, storili konec daljnjim njegovim mukam.

Vlada je poslala najprej dva komisarja, da bi se pogajala z upornimi kmeti in zaslišala njihove pritožbe.

Dne 1. maja sta komisarja poslala poziv kmetom laške in ostriške graščine, naj odložijo orožje. Mnogi so to tudi storili. Komisarja sta bila pooblaščenca podeliti kesanim milost in oproščenje. Toda vstašem so se pridružili razni grabežljivi elementi in vstaja je zavzemala vedno večje dimenzije.

Vlada se je tedaj odločila za strožja sredstva. Za udušitev upora so iz Slovenske krajine poklicali 300 haramij, 100 konjikov in 100 nemških hlapcev. Naročili so tudi 500 graničarjev, a grof Jurij Ludovik Schwarzenberg jih je prignal kar 3000, ker so se mu pridružili ljudje, ki so se nadejali obilnega plena.

Schwarzenberg je skušal kmete zastrašiti ter je 22. maja moralo vse moštvo nastopiti pri orožnih vajah blizu Žalca. Uporni kmetje so iz bližnjih gozdov opazovali ta prizor ter so se res mnogi razbežali in prosili pri cesarju milosti. Ena skupina upornikov se je utaborila pri Šoštanju, te so graničarji napadli, 31 je bilo posekanih, 23 ujetih. Kot najhujši vstaši so sloveli trboveljski in laški podložniki, a tudi ti so odposlali poslanstvo ter obljubili 24. maja odložiti orožje.

V Gradcu so z zadovoljstvom sprejemali poročila, da vstaja pojema, gluha ušesa so pa imeli za Schwarzenbergove opomine, da izplačajo mezdo vojaštvu. Tu se gospodi ni prav nič mudilo. Lačni, bosí in razcapani so hodili vojaki okrog, zato so si sami začeli iskati plačo. Neusmiljeno so plenili po kmetih, prav tako kakor poprej kmetje po graščinah. Pleneči vojaki niso delali nobene razlike med pobunjenimi in mirnimi kmeti. Komisar Galler je poslal nujen opomin v Gradec, da bo kmalu oplenjeno vse celjsko okrožje, in mariborski mestni svet je opozarjal stanove, da bo mesto čisto ubožalo, ker mora samo nabavljati provijant za vojaštvo. Ko so začelkom junija jeli novačiti novo moštvo, je pričelo zopet vreti krog Konjic in Celja. 12. junija je Schwarzenberg z graničarji zapustil deželo, nadomestil ga je Herberstein z novo nabranim moštvom, ki je štel le 112 mož in ga je bilo laže prehranjovati.

V sredini julija je potihnila vstaja. Le tu in tam je prišlo do prask, zlasti so se laški podložniki obotavljali izpolniti od komisarjev stavljenе pogoje, da bi vrnili ugrabljeno blago, oddali orožje in izročili kolovodje, ki so bili izključeni od pomiloščenja. Komisariji so posredovali med kmeti in graščaki, znatnih olajšav sicer to posredovanje ni prineslo kmetom, a preiskave so dognale in priznale sokrivdo graščakov, dva graščaka, Erazem Raumschüssel in Hans Adam sta bila naravnost obdolžena zveze z uporniki. Polovljene kolovodje so nekaj odpeljali v Gradec, nekaj jih zaprli v celjski grad. Meseca oktobra so bili glavni kolovodje obsojeni na smrt, 36 pa so jih odpravili v Italijo, manjše krivce so kaznovali denarno in potem izpustili. 12. oktobra je bila izvršena zadnja smrtna kazen in s tem zaključena kmetska vstaja l. 1635., ki je na Spod. Štajerskem napravila več škode kakor l. 1573. Kazni za druge upornike primeroma niso bile prehude. V jeseni je Herberstein razpustil svoje moštvo in zavladal je mir. Minulo je pa dokaj let, preden so se zacelile hude rane in naslednja leta ni bilo konca prošnjam za popust pri davkih.

Nadaljnji upori so se pojavljali l. 1644. v župniji Sv. Petra v Savinjski dolini in okoli Ojstrice, 1646 na Spodnji Polskavi radi vladnih odredob proti kugi; ljudi je prišel mirit komisar Hohenwart v spremstvu tedaj slovečega slovenskega govornika, takratnega braslovškega župnika Filipa Trpina, imenovanega „slovenski Cicero“.

L. 1650. so se pobunili podložniki slivniškega župnika in istega leta zopet Schrattenbachovi podložniki. Schrattenbacha niso dogodki l. 1635. prav nič izmodrili, podložniki pa so bili vsak čas pripravljeni, svoje resnične ali namišljene pravice uveljaviti — z gorjačo. Ti nemiri so izvirali večkrat iz nesporazumenja, ker so kmetje mislili, da si je od dežele novo razpisane davke izmislil graščak za svoj žep, včasih je dalo povod nastanjanje vojaštva. Večkrat so podpihovalci nemirov sedeli v Gradcu,

kjer so razni zakotni pisarji in advokatje pri tem dobro služili.

Radi nastanitve vojaštva so se dogodili tudi izgredi v Ivanjih in Destincih pri Ptuj 1. 1633, 1. 1655 pa v Ljutomeru.⁸¹

L. 1674. so buknili nemiri na soneški gosposčini grofa Rudolfa Wagenberga. Najprej so komisarji pomirili ljudstvo, končno pa je bilo vendar potrebno nastopiti z vojaško silo. Meseca avg. so poslali 700 mož v Braslovče, Mozirje, Gomilsko, v Poljčane in nekatere druge vasi. Vojaštvo je sicer preprečilo hujše izgrede ali napetost med kmeti in graščaki se ni dala odstraniti. Še začetkom l. 1675. je vrelo tako nevarno, da se je bilo bati splošne vstaje kakor l. 1635. Deželni komisar se je nemudoma napotil v Sonek, kjer je bilo ognjišče vstaje. Posrečilo se je, pokret omejiti na Wagenbergovo ozemlje, kjer je moralo vojaštvo iz Slovenske krajine napraviti mir. Glavne kolovodje so polovili in odpravili v Gradec. Duhovi so se polagoma pomirili in s tem je bila zaključena vrsta večjih kmetjskih vstaj. Odslej so kmetje dajali duška svojemu užaljenemu pravočutju v vlogah na deželnega glavarja.

Do manjših prask je prišlo tu in tam še kasneje, celo v dobi Jožefa II., ker so kmetje napačno umeli njegove preosnove. — Med vstajami 16. in 17. stol. je znatna razlika. Takrat se plemstvo po mili volji znaša nad poraženimi kmeti, pozneje se postopa z njimi obzirneje in vlada drži svojo roko nad njimi. Kmet prihaja polagoma do svojih človeških in državljanskih pravic.

Obmejni prepiri z Ogri.

V 16. stoletju so nastali med Ogri in Štajerci radi meje dolgotrajni in hudi boji, v katere so bili zapleteni zlasti kraji na Murskem polju od Radgone do Ljutomera.

Početkom 16. stol. je gornjelendavski graščak Tomaž Széchy hotel zaokrožiti svoja posestva ter jih zavarovati

⁸¹ Gubo, Aus Steiermarks Vergangenheit, str. 56 do 71; 167 do 169.

proti Muri, ki je svoj tok neprestano spreminjala in bila razlita v množino panog in strug. Széchy je dal nasproti Turjencem niže od Radgone zavoziti dve strugi, drugi dve pa je z močnim poprečnim nasipom tako združil, da se je tok reke z vso silo obrnil na štajersko stran. Spričo tega je Mura začela nagloma podkapati najrodovitnejše njive na štajerski strani ter se bližati celo hišam. Radi te svojevoljne uravnave Mure na ogrski strani so prebivalci na Štajerski strani trpeli velikansko škodo in so se pritožili pri vladi. Cesarski namestnik v Gradcu je stopil v dogovore s Széchyjem, a nič ni dosegel. L. 1511. je poslal inženirja z delavci, da bi s potrebnim jezom preprečili nadaljnjo škodo. A komaj so dva dni delali, pa je planil nanje Széchy z oboroženo silo, delavce razgnal, inženirja pa ujel in ga vrgel v ječo. Potem je na štajerski strani dal napraviti močne nasipe in razpostavil nanje topove, da si nihče ni upal blizu. Tako zavarovani ogrski delavci so potem izkopali na štajersko stran tri široke jarke in vodo vanjo spustili, na ogrski strani pa še ojačili prejšnje nasipe in napravili nove. Mura se je sedaj obrnila še bolj na štajersko stran, njeni valovi so z vso silo butali v rahlo zemljišče in ga trgali kakor maslo. V kratkem času so izginili najlepši travniki in njive in čez malo let tudi tri vasi: Pirovci, Pipovci in precejšnji del Stare vesi. Prebivalci teh vasi so se potem naselili v Zasadih in iz premožnih kmetov postali siromašni želarji.

L. 1524. je vlada poslala tje komisarje, a ko so ti z ogromno množino prizadetega ljudstva dospeli k Muri, je prihrul Széchy z vojaki ter začel s topovi in puškami streljati na štajersko stran. Morali so vsi skupaj naglo odbežati, da so si rešili življenje. Pomagali so si s tem, da so nekoliko od obrežja zabijali v zemljo močne kole in delali nasipe, a k vodi niso smeli, ker je na ogrski strani noč in dan stal oddelek vojakov, ki so zabranili vsako delo tik Mure. Ko je pa voda vse to izpodjedla, so morali začeti znovič zopet dalje od obrežja, ker v vodo niti kola niso smeli zabiti. V tistih časih je Mura

drla pod križevsko cerkvijo, kjer se še pozna struga in ob večjih povodnjih še sedaj nastopa voda.

Enako je tok Mure potiskal na štajersko stran dolnjelendavski graščak Anton Banić (Banffy), čigar obsežna zemljišča so se razprostirala po ravnini nasproti Veržeju. Ker je Muro na ogrski strani z močnimi nasipi stisnil v ozko strugo, je voda že pri srednji povodnji udrla čez obrežje in se razlila po Murskem polju, da je bilo podobno jezeru. Škoda je bila strašanska, zaostale močvare so povzročile tudi razne bolezni pri ljudeh in pri živini. Najbolj so bili zadeti kraji: Bunčani, Krapje, Krištanci, Babinci, Spodnja Mota, Cven, Veržej, Pristava. V Veržeju je izpodkopala celo staro cerkev in trg se je moral prestaviti na drugo mesto. Tudi ta struga se še pozna, gre ob severoiztočnem robu sedanjega trga in po veržjskih travnikih ter je še dandanes ob povodnjih polna vode.

Štajerski deželni stanovi so se leto za letom pogajali s svojeglavimi Madjari, druga za drugo so se vršile komisije, posvetovali so se sedaj v Gradcu, sedaj v Radgoni, a vlada ogrskega kralja Ladislava in Ludovika II. je bila preslaba, da bi odločno nastopila proti oholim madjarskim magnatom. Ko so pa na Ogrskem zavladali Habsburžani, zopet niso mogli dovolj odločno nastopiti proti njim, da si jih še bolj ne odbijejo. Zlasti Ferdinand I. je bil prva leta proti Madjarom zelo popustljiv in jim je vse izpregledal. Šele ko so Turki l. 1537. pri Osijeku pobili krščansko vojsko, je izprevidel, da utegne prav v kratkem potrebovati štajerske pomoči proti Turkom in začel proti Madjarom bolj odločno postopati. Štajerci so na raznih zborih zahtevali od vlade nujne pomoči in pretili, da bodo svoje vojake poslali ne proti Turkom, ampak proti Madjarom, da ukrote predrzne velikaše, ki so deželi povzročali toliko gorja.

Štajerski deželni glavar baron Janez Ungnad je spoznal za potrebo, nastopiti z vojaško silo proti graščakom Gornje in Dolnje Lendave. V Gornji Lendavi je medtem nasledil očeta Tomaža sin Štefan Széchy, za njim pa je dobil gornjelendavsko graščino ogrski na-

mestnik Aleksij Thurzó, ki je bil še bolj drzen, zato so prepiri med Ogri in Štajerci postajali vedno bolj opasni.

Meseca junija 1537 je pustila štajerska deželna vlada pod zavetjem pešcev in konjikov Kacijanerjeve armade na ogrski strani izkopati več jarkov in s tem tok Muri vsaj toliko uravnati, da ne bi Štajercem delala nove škode. A Thurzó je dal jarke takoj zopet zakopati in zavarovati z visokimi nasipi, potem je prignal 200 oboroženih vojakov, ki so Hrastju nasproti napravili nov velikanski nasip. Štajersko Mursko polje je sedaj prišlo še v večjo nevarnost. Zato so se prebivalci obrnili na Kacijanerja. Ta je nadutemu graščaku zagrozil, da odpokliče mahoma vse štajerske čete, ki so se bojevale na Ogrskem proti Turkom, če ne odstrani pogubnega nasipa. Tega Turzó ni storil, Kacijaner pa ni smel odpoklicati vojaštva zaradi skupnega vojnega podjetja Avstrije in Ogrske proti Turkom. Ferdinand je zaukazal, naj se razprava o uravnavi Mure odloži za dva meseca. Dva meseca sta pretekla, a zaradi madjarske trmoglavosti se tudi sedaj niso mogli sporazumeti. Štajerski deželni stanovi so tedaj sklenili, vsako uravnavo Mure, ki bi bila na kvar Štajerski, ustaviti z vojaško silo.

A že februarja 1538 so podložniki Thurzovi stari nasip, ki ga je voda podkopala, tako obnovili, da se je Mura obrnila naravnost proti Veržeu. Radi te ogrske samovoljnosti v Radgono sklicane obravnave so ostale brezuspešne, zato so Štajerci sklenili pod vodstvom deželnega glavarja s silo odstraniti dotičine jezove. Ker so se pa tudi Madjari ustavljali, je tekla na obeh straneh kri. Nekega madjarskega davkarja, ki je ljudi ščuval, so na rokah in nogah zvezanega vrgli v Muro.

Thurzó je kmalu zbral precejšnjo četo vojakov in delavcev ter je hotel napraviti nove nasipe. Štajerci so ga 1539 skušali najprej zlepa odvrniti od tega početja, a ko to ni zaleгло, so zagrozili z vojaško silo. Že so bili vojaki in topovi na potu v Radgono, ko Ferdinand zapove Štajercem in Ogrom mir. Slavnemu Nikoli Juršiču je zaukazal, naj gre z vojsko na Mursko polje in skrbi tam za red. Tako je prišel Jurišić v Veržej in dokler je bil on

tu, je vladal mir na obeh straneh. Pozneje so se prepiri ponavljali in mnogokrat je prišlo do krvavih prask. Muro so porivali sedaj na to, sedaj na ono stran, ker je vlada omahovala, so se nasilstva ponavljala leto za letom. Šele v drugi polovici 16. stoletja so se duhovi nekoliko pomirili in Mura je pozneje sama popravila, kar so Ogri po krivici vzeli Štajercem, vendar je še v 17. in 18. stol. vse polno pritožeb zoper Ogre, da so svojevoljno spreminjali meje. Končno je za časa Marije Terezije posebna komisija natančno določila meje in postavila mejnike, ki še deloma dandanes stoje, zlasti med Medjimurjem in Štajersko.⁸²

Obrambno zvezo med Štajersko in Hrvaško so tudi v 17. stoletju motili pravno-politični prepiri zaradi deželne meje. Od strani avstrijske vlade se je poskušalo, priklopiti Štajerski ves varaždinski generalat, z druge strani je je pa Nikola Zrinjski, gospodar Medjimurja, hotel na vsak način priklopiti Medjimurju nekatere vasi na Murskem polju, zbog česar so nastale dolgotrajne pravde in prepiri, katere so najbolj čutili prebivalci dotičnih vasi.

Dne 29. avgusta 1659 so se štajerski deželni stanovi med drugim pritožili v obširni vlogi na cesarja, da si je Nikola Zrinjski prilastil devet vasi, spadajočih od nekdanje Ljutomerske graščine, namreč (Spodnjo) Muto, Cven, Pristavo, Podgradje, Stročjo ves, Krištance, Grlavo, Banovce in Radomerje, ne da bi dokazal kako pravico do teh vasi. S huzarji in hajduki sili njih prebivalce k raboti in če se kdo le malo protivi, ga da z živino vred odpeljati v Čakovec, kjer ga zapro in pretepejo.

Spričo te pritožbe je cesar ukazal posebni komisiji, naj vso zadevo preišče. A preteklo je 12 let, preden je ta komisija začela delovati. Slednjič je meseca novembra 1671 prišel v tej zadevi v Ljutomer svetovalec deželne komore, Viljem Galucci ter vpričo 300—400 ljudi pregledal stare mejnike in zaslišal najstarejše ljudi. Vsi so enoglasno izpovedali, da si je Zrinjski l. 1652. tik pred žetvijo z oboroženo silo prisvojil zemljišča za 5000—6000 težakov. K temu ga je bojda naščuval neki menih, ki je

⁸² Prim. Muchar, VIII., 399; Beiträge 1883, str. 92—136.

bival pri njem. Ko je komisija hotela vso zadevo urediti, je Zrinjski zagrozil, da pride s 400 huzarji, kar ni nič dobrega obetal; komisija je morala oditi. Do tega prepira je prišlo takole:

Ljutomersko graščino je takrat posedal grof Gašpar Drašković, ki je dal svojo edino hčer Evzebijo Nikoli Zrinjskemu za ženo. Za doto ji je dal gradova Trakoščan in Klenovnik na Hrvaškem, Zrinjski pa mu je zato izplačal 30.000 gld. Ko je pa Evzebija že l. 1651. umrla brez otrok, je njen oče zahteval gradova nazaj. Zrinjski pa gradov ni hotel prej izročiti, dokler mu Drašković ne vrne 30.000 gld. Drašković je na to siloma vzel Trakoščan, a Zrinjski mu ga je kmalu s pomočjo nemške in hrvatske vojske vzel nazaj in vrnil šele takrat, ko mu je Drašković izplačal 30.000 gld.

Iz maščevanja je potem planil Zrinjski na Draškovičeva posestva na Murskem polju.

Po dvornem dekretu 10. jan. 1672 naj bi bila zadevo preiskala še ena komisija, ki je pričela svoje delo 12. marca 1672 s pregledovanjem mej pri Razkrižju. Izmed povabljenih 123 prič je bilo zaslišanih 63, ki so jasno dokazale, da si je Zrinjski krivično prilastil imenovane vasi. Dne 19. marca je bila zaslišana tudi vdova rajnega Nikole Zrinjskega — raztrgal ga je namreč divji merjasec na lovu v Kuršanskem logu ob Dravi nasproti Varaždinu 18. novembra 1664. Vdova ni vedela kaj posebnega povedati; zastopniki pokojnega Zrinjskega in hrvaške kraljevine so sicer pokazali neko listino, s katero je stolni kapitol v Pečuhu 1355 potrdil, da je mejo med Štajersko in Ogrsko že kralj Bela tako določil, kakor je trdil Zrinjski, vendar je komisija razsodila v prid ljutomerski graščini, ni pa izrekla, spadajo li te vasi državopravno pod Ogrsko ali Štajersko.

Krčelić⁸³ poroča tudi, da so Slavonci l. 1584. zahtevali, naj se priključijo Slavoniji, h kateri so bojda nekdanj spadali, naslednji kraji: Mokrice, Brežice, Bizeljsko, Kraljevec (Kunšberg), Podčetrtek, Pišece, Kozje, Podsreda,

⁸³ Historia Ecclesiae Zagrab. I, 272.

Reka (?), Rogatec, Krško, Kostanjevica, Metlika, Kočevje, Črnomelj i. dr. Ti prepiri so trajali že dalje časa, ker že l. 1559. je bilo bizeljski graščini odpisano nekaj davka, ker ji je sovražni sosed odtrgal precej zemljišča. L. 1570. je bila poslana posebna komisija, da uravna mejo ob Sotli. Vkljub temu je še l. 1614. prosil Ivan Krištof baron Tattenbach, naj se mu odpusti nekaj davka, ker je Sotla spremenila svojo strugo in si je zemljo onstran Sotle prilastil Erdödi.

Zrinjsko-frankopanska zarota. Erazem Tattenbach.

Dolgo vladarsko dobo Leopolda I. (1657—1705) polnijo neprestani boji s Turki in nezadovoljnimi Ogri, pri katerih je bila Spodnja Štajerska prav občutno zadeta. Avstrijska vlada sama je dajala mnogokrat povod nezadovoljstvu. Čim bolj je padala turška moč, tem bolj se je utrjeval centralistični absolutizem z vzporedno germanizacijo. Češka je bila po 30 letni vojni popolnoma zlomljena, sedaj so skušali tudi Ogrsko in Hrvatsko čim tesneje združiti z dednimi habsburškimi kronovinami. Vse deželne posebnosti bi naj prenehale, vladar si je lastil pravico, pobirati brez državnega zbora davke in vojaštvo, v urade se je bolj in bolj uvajala nemščina, važnejše službe so dobivali le Nemci, zvesti oprode dvorske politike. Vse to je hudo žalilo ogrske in hrvatske velikaše.

Najbolj je razpalilo Ogre in Hrvate, ko je Leopold I. v naglici sklenil s Turki vašvarski mir 10. avg. 1664. Po tem miru se je zdelo, da je pri Sv. Gothardu Turek bil zmagovalec. Ogri in Hrvatje so se smatrali naravnost izdane po tem miru. Iz nezadovoljstva se je izcimila velika zarota med hrvatskimi in ogrskimi velikaši, kateri je bil na čelu ban Peter Zrinjski s svojim svakom Franjem Frankopanom. V svoje kolo je Zrinjski potegnil tudi spodnještajerskega veljaka Ivana Erazma Tattenbacha, ki je navadno bival na svojem gradu v Račah. Erazem Tattenbach je bil eden najbogatejših štajerskih velikašev, pa silno lahkomišeln in razuzdan.

Poleg Rač je posedal na Sp. Štajerskem še Konjice, Trebnik, Galenhofen pri Slovenjgradcu, Statenberg, Pohorski grad, Olimje in Podčetrtek. Zrinjski je potreboval njegove pomoči, da bi mogel osvojiti Ptuj in Gradec. Zarotniki so nameravali Ogrsko in Hrvatsko odcepiti od Habsburžanov, Tattenbach bi v okviru nove države dobil štajerski vojvodski klobuk ali vsaj celjsko grofijo.

Zrinjski je bil pač dober vojak ali slab diplomat in politik. Sicer vetrenjaški Tattenbach je imel izprva prav tehtne pomisleke: na koga se zarotniki največ zanašajo, Turek jih lahko vsak čas pusti na cedilu in zahrbtno napade, kaj poreče k temu soseda Venecija, kaj hrvatska granica, Kranjska in Koroška; kje dobiti potrebnega denarja, municije, večjih častnikov, hrano za vojaštvo, koliko vojakov imajo zarotniki na razpolago, ali bo mogoče varovati tajnost, dokler se vojska ne zbere? Vse to so bile jako resne in premisleka vredne stvari. A Zrinjski ga je v svojem naivnem optimizmu zagotavljal, da ni treba skrbeti za to, dovolj bo denarja in vsega drugega, ker na njihovi strani so mogočni zavezniki. Tattenbach se je dal pregovoriti in je 9. sept. 1667 podpisal Zrinjskemu zavezno pogodbo.

Zrinjski je vse svoje nade stavil na francoskega kralja Ludovika XIV. in na Turčijo. Zveza s Turkom je bila najnesrečnejša misel v vsem podjetju. S tem je stvar zarotnikov izgubila simpatije med domačini in končno, če bi bila tudi zarota uspela, bi bila nova država postala vazalna dežela turškega sultana. Na francoskem dvoru pa so bili bolj izkušeni diplomatje nego v Čakovcu, na dvoru Zrinjskega, in so že naprej lahko spoznali, da iz te moke ne bo kruha. Ludovik XIV. je pač gledal, potegniti iz avstrijsko-ogrskih homatij čim več koristi za sebe, a brez lastnih žrtev. Zrinjskega je z lepimi besedami zagotavljal svojega prijateljstva, a ostalo je, le pri besedah.

Prvi polom so zarotniki doživeli prav pri visoki porti. Njih zaupnik Balló ni dosegel pri velikem vezirju ničesar, povrh je verolomni Grk Panajoti, katerega je Balló rabil kot tolmača in mu zaupal vso skrivnost, izdal vse dunajski vladi.

Tudi Tattenbachu je njegov sluga izmaknil iz hlačenega žepa neko važno pismo in ko ga je Tattenbach radi nekega prestopka kaznoval z zaporom, je sluga pismo izročil graški vladi. Vlada je dobila tudi od drugih strani zanesljiva poročila o zaroti. Tattenbacha, ki je še o pustu 1670 v Gradcu zelo razuzdano rajal, so zaprli že 22. marca. Ko sta Zrinjski in Frankopan videla, da je vse izdano in vsak odpor nemogoč, sta šla 13. aprila 1671 prostovoljno na Dunaj, prosit odpuščanja. Že drugi dan je general Spankau pridrl z nemško soldatesko pred Čakovec. Grad so popolnoma oplenili, grofico Katarino Zrinjsko s hčerko so odpravili v Gradec. Podivjani nemški vojaki so v Čakovcu tako popivali, da so jih častniki le na ta način spravili iz kleti, da so sodom izbili dna in vse vino spustili. Imetje nesrečnih Zrinjskih se je neusmiljeno kradlo in grabilo, še preden je bila izrečena nad Zrinjskim kaka obsodba. V svoji veliki gorečnosti je tudi ormoški graščak vdrl v Medjimurje ter požgal 10 vasi.

Na Dunaju Zrinjski in Frankopan nista našla milosti, obsodili so oba na smrt in ju 30. aprila 1671 obglavili v Dunajskem Novem mestu.

Preiskava proti Tattenbachu se je vlekla dalje, ker je del njegovega imetja hotel imeti brandenburški knez. Ko so se pogodili zastran delitve Tattenbachove imovine, je bila izvršena smrtna kazen 1. decembra 1671 v Gradcu.

Kakor so svoj čas očrnil in zatrli spomin celjskih grofov, tako sedaj Zrinjskega in Frankopana. Vsa zarota je bila nesrečno zasnovana in še bolj nesrečno končana. Kolikorkoli so pri tem sodelovali nagibi osebnih ambicij, zlasti Petrove žene Katarine, vendar je ta zarota znamenit pojav v zgodovini južnega Slovenstva ter stopajo v ospredje tudi narodni motivi. Obtožnica proti Frankopanu navaja med drugim kot obtežilno okoliščino to, da je Frankopan bil s o v r a ž e n N e m c e m. Že takrat se je torej štel v zlo, če kdo ni hotel slepo hlapčevati nemški gospodovalnosti. Da so tudi Spodnjo Štajersko potegnili v okvir svojih načrtov, so gotovo vplivali etnografski momenti, slovenski značaj južne Štajerske, a zanaprej je nemštvo tem intenzivneje delovalo na to, da

tudi južni del štajerske dežele dobi nemški narodni značaj.

Zrinjski je imel v Medjimurju kakih 8000 vojakov. Ko je padla njegova glava, so ti vojaki nekaj prestopili v cesarsko vojsko, nekaj se razpršili ter se klatili okoli, beračili, kradli in ropali. Tudi obmejni kraji na Štajerskem so veliko trpeli od teh tolp. Z druge strani pa se je v velikem kradlo po Zrinjskih posestvih ter blago skrivoma prevažalo na štajersko stran, zlasti Zrinjskega vina se je veliko točilo v obmejnih vaseh.

Kruci na Slov. Štajerskem.

Med mnogimi sovražniki, ki so nekdanj teptali rodovitne kraje med Muro in Dravo in katerih še ljudstvo do danes ni pozabilo, zavzemajo poleg Turkov prvo mesto Kruci. Beseda „Kruc“ pomeni na Murskem polju in v Slov. goricah drznega in neustrašenega korenjaka, pa tudi podivjanega človeka brez vsakega sočutja in vere, kateremu ni nič sveto. Okoli Središča so jih imenovali tudi „frajkore“ ali „frankore“ t. j. svobodnjaške čete v nasprotju s cesarskimi. Kruci so se bojevali pod geslom „Za svobodo!“ Tudi krucovski denar ima napis „Pro libertate“ — za svobodo.

Prve sledove Krucev zasledimo že za časa cesarja Maksimilijana I. Okoli l. 1514. se je zbralo več ko 10.000 ogrskih kmetov, da bi šli nad Turka. Po zgledu starih križarjev so si pripeli na desno ramo ali na prsa rdeč križ in po tem križu — latinski crux — so se imenovali Kruciati ali okrajšano — Kruci. Zbrani kmetje pa pod svojim vodjem Jurijem Dosom niso šli nad Turka, marveč so planili nad omražene ogrske graščake in nastala je strahovita ogrska kmetska vstaja. Odslej so se vsi ogrski nezadovoljneži, navadno tolpa plena željnih razbijačev, zvali sploh Kruci.

Ko so l. 1683. Turki korakali proti Dunaju, jim je kazal najkrajšo pot „kralj Krucev“, njegove tolpe so se pa nalik povodnji razlile na vse strani in pretile, da prekoračijo tudi Muro. Takrat jim je junaški križevski

župnik Simon Pornat s svojimi ljudmi zabranil prehod na štajersko stran. Ta prizor predstavlja brezdvomno stara slika v Ljutomerski občinski hiši, ki jo je dal Pornat napraviti l. 1690. ter napis izrečno pravi, da se slika nanaša na ogrske vstaše l. 1683. Slika je bila najbrž prvotno v križevski cerkvi, ko so pa za Josipa II. morali iz cerkev odstraniti vse posvetne slike, je prišla v Ljutomersko svetovalnico in pozneje se je mislilo, da slika predstavlja, kako Ljutomerski župnik vodi Ljutomeržane proti Krucem. A Pornat nikdar ni bil Ljutomerski župnik in l. 1683. ni bilo Krucev na Mursko polje.

Pač pa so l. 1685. vdrli preko Mure niže od Veržeja ter na Murskem polju naplenili blaga, požgali nekaj hiš in se nagloma umaknili na Ogrsko. Zasledoval jih je Ljutomersko-braneški graščak Tomaž baron Mauerburg ter jim pri tem ugrabil nekega petletnega turškega otroka, ki je bil potem krščen.

Huje so čutili naši kraji pest groznih Krucev, ko je stopil na čelo ogrskim vstašem Franc Rakoci II., sin Helene, hčere umorjenega Petra Zrinjskega. Celi roji nezadovoljnežev so se mu l. 1703. pridružili, plamen vstaje je švignil skoraj po vsej Ogrski. Njegovi četaši so se razkropili na vse strani. V dveh večjih oddelkih so prebrodili Muro v Medjimurju in pri Veržeju. Utaborili so se v Nedejljšču in v Veržeju. Odtod so se razlili kakor povodenj čez Mursko polje ter napravili na Moti, pri Braneku in na Razkrižju manjše tabore, kamor so spravljali naplenjeno blago. V Veržeju samem so napravili tržanom za 3304 gl. 48 kr. škode, poleg tega jim odgnali 28 glav živine in štiri Veržejce zvezane vrgli v Muro.

V Ljutomer so privedli 8. febr. 1704, a takratni župan Jurij Smrekar je odbil prvi napad, toda naslednji dan so se vrnili v večjem krdelu ter premagali trško stražo in se z groznim krikom vsuli v trg. Najprej so opleni cerkev ter pobrali dragocenosti, oltarje in kipe so znosili na kup ter zažgali. V izpraznjeno cerkev so postavili svoje konje. Potem so opleni trške hiše in končno trg zažgali. Škoda, ki so jo napravili Ljutomeržanom, se je cenila na 40.234 gl. Enako so opleni vse vasi na Murskem

polju ter požgali gradič na Cvenu, ki se ni več dvignil iz ruševin. Prodrli so tudi v bližnje ljutomerske gorice. Niso samo plenili blaga in živine, marveč tudi z ljudmi ravnali kakor Turki. Mnoge so postreljali in smrtno zbili, nekaterim so porezali nosove in ušesa, druge do nagega slekli in počenjali z njimi nezaslišane grdobije. Končno je prišel na pomoč z oboroženo silo grof Žiga Trautmannsdorf, tudi radgonski mestni župan Draš je pripeljal četo meščanov in kmetov. Bile so se srdite bitke pri Ljutomeru in pri Veržeju, kjer so končno Kruce pognali v Muro, in jih je mnogo utonilo. Tudi blizu Radgone je bila neka bitka 28. marca, v kateri je junaški padel grof Sigmund Gaisruck, kakor pravi njegov nagrobnik v celjski župni cerkvi.

Oni oddelek, ki se je utaboril v Nedeljšču, je drugi dan po Svečnici prihrul v Središče, kjer so tržanom zagrozili, da jim požgejo vse hiše, ako z njimi ne potegnejo. Ker so imeli Središčani hude praske z ormoškimi graščaki, so se vdali sili in pomagali Krucem opliniti ormoški grad. Pri Veliki Nedelji se jim je postavil v bran velikonedeljski komtur in župnik Maksimilijan Krajner ter jih premagal. S tem večjo srditostjo so se pa sedaj vrgli na okolico in Središčani so jim morali s svojo živino po blatnih klancih dovažati naplenjeno vino in drugo blago v središki tabor. Oplenili so tudi središko župno cerkev. Razsajali so več tednov, šele potem je prišla vojna pomoč Hrvatov ter divjake zapodila preko Mure.

Krivo bi bilo misliti, da so ti divjaki bili Prekmurci, bili so to četaši iz notranjosti Ogrske in prekmursko ljudstvo je baš tako trpelo od njih kakor štajersko. Iz strahu in grabežljivosti so se jim kajpada posamezniki pridružili, kakor se je to zgodilo tudi v Središču.

L. 1706. so divjali zopet nad Radgono, 1707 so razsajali tudi okoli Male Nedelje in po Ljutomerskih goricah. L. 1710. so zadnjič plenili okoli Radgone. Slednjič je bila Rakocijeva vstaja 1711 zadušena in konec je bil sovražnih napadov od ogrske strani — do l. 1848.

Verske razmere na Južnem Štajerskem ob zori protestantizma.

Šestnajsto stoletje je sprejelo od petnajstega slabo dediščino. Gospodarski propad je rodil hude krize, ki se najizraziteje javljajo v kmetskih vstajah. Slično prepadanje se kaže v versko-moralnem oziru, kar je povzročilo velike verske krize, ki pretresajo vse 16. in 17. stoletje.

Cesar Friderik III. je bil sicer osebno v nravnem oziru strog in veren, a s svojim zaspanim in nemodrim vladanjem je podpiral propadanje nravnosti. Boljše cerkvene nadarbine in vplivnejše službe je uporabljal le za dotacijo in nagrade svojim uslužbencem. Škofe je upotrebljal za razne politične in diplomatske posle ter jih tako odtegnil njih pravemu poklicu, zlasti ljubljanske, lavantinske in sekovske, oglejski patrijarhi pa radi napetih razmer itak niso mogli izvrševati svoje oblasti v avstrijskih deželah. Vsa cerkvena uprava je bila le v rokah arhidijakonov, ki pa niso imeli dovolj ugleda in moči, da bi vzdrževali cerkveno disciplino.

Kakor med plemstvom in meščanstvom, se je tudi med duhovščino razpasla razbrzdanost, priležništvo, pijanstvo in požrešnost, neotesano govorjenje in bogokletje, igranje in razbijanje po krčmah, poleg tega pa velika nevednost.

Gléde na splošno razbrzdanost so se l. 1518. deželni stanovi Štajerske obrnili celo na cesarja, naj nekaj ukrene zoper to in določi kazni zoper prestopke. Cesar je to tudi storil in prepovedal zlasti bogokletje, popivanje in preveliko potratnost pri gostijah in sedminah. Pomagalo je to prav tako malo kakor l. 1517. ustanovljena treznostna bratovščina sv. Krištofa. Vse takratno družabno ozračje je bilo okuženo, strasti premočne, razvade pre-splošne; v prekomernem uživanju so ljudje iskali celo čast.

Podivjanosti in razuzdanosti med plemstvom, duhovščino in ljudstvom nastop luteranstva ni obrnil na bolje, temveč strasti le še bolj razpalil. Stvar se je zasukala na bolje, ko se je med protestanti začela izvajati znotranja

pozitivna konsolidacija in so se na katoliški strani pričele izvrševati preosnove na podlagi sklepov tridentinskega koncila.

Prvotno si je Lutrov nauk osvajal duhove le z negativne strani, saj Luter sam v razlagi evangelija prve postne nedelje pravi, da je bolje vdati se pijanosti in požrešnosti kakor imeti post za dobro delo.⁸⁴ Mnogi so smatrali Lutrov nastop kot opravičen odpor proti raznim zlorabam, ne da bi se zavedali daljnosežnosti v dogmatičnem oziru, večinoma so pa videli v njegovem nauku neko „zložno vero“ (ein bequemes Gläublein), ker je po Lutrovem nauku dovolj, imeti vero in zaupanje v Kristusa, živi se pa lahko, kakor komu prija. Marsikaj je pozneje zboljšala tudi brezobzirna, ostra in včasih robata medsebojna kritika in polemika med katoličani in protestanti. Ker je takratna gospodarska kriza zadela tudi plemstvo, z druge strani pa se razpasla nebrzdana pohlepnost za uživanjem in bogatenjem, je Lutrov nauk pokazal plemičem nov dobrodošel vir v grabežu cerkvenega imetja. Verska razlika je le še poglobila prepad med plemstvom in kmetstvom. Sicer pa vkljub mnogim senčnim stranem ni zamrl verski idealizem v ljudstvu. Ne samo, da so ljudje v prvi polovici 16. stol. popravili po Turkih oškodovane cerkve, temveč postavili so tudi dokaj novih in stare povečali. Na Spodnjem Štajerskem cerkvena stavbena podjetnost celo nadkriljuje 14. in 15. stoletje. Nad 100 cerkev je bilo na spodnještajerskem ozemlju v 16. stoletju pozidanih, povečanih ali docela popravljenih.

Razširjanje protestantizma na Sp. Štajerskem in v Prekmurju.

Že prvi Lutrov nastop je našel privržencev na Sp. Štajerskem med svetnimi in duhovskimi sloji. Nadvojvoda Ferdinand je smatral za potrebno, dogovorno s solnograškim nadškofom in ljubljanskim škofom Krištofom Rav-

⁸⁴ „Besser sich der Trunkenheit und Völlerei ergeben, als Fasten für ein gutes Werk halten“. Auslegung des Evangeliums für den I. Sonntag in der Fasten. Walch, Luthers Werke XI, 730.

berjem, upraviteljem sekovske škofije, imenovati 1528 posebno komisijo, ki je zlasti po mestih ugotovila že zatroseno luteranstvo, med ljudstvom na vaseh je pa našla razne nedostatke, ki so značilni za traktatni moralni in kulturni položaj slovenskega ljudstva v naši deželi. Komisija je došla v vse važnejše kraje in tjakaj poklicala duhovnike, župane, cerkvene ključarje in druge odličnejše župljane ter jih izpraševala, kako je z njihovo vero, kaj mislijo o Mariji, o zakramentih, o maši, o postu in praznikih, o vicah in če imajo drug zoper drugega kako pritožbo.

V M a r e n b e r g so bile poklicane župnije: Ivnica, Stari trg (na Srednjem Štajer.), Sv. Peter (Sr. Št.), Remšnik in Vuzenica. Ivniški župnik se je pritožil, da graščak Krištof Eibiswalder jemlje za sebe, kar kdo sporoči cerkvi; mnogo zmede je delal neki menih, ki se je vzdrževal z neko žensko pri ondotnem županu.

Dne 2. jul. je bila vizitacija v M a r i b o r u. V mestu še takrat o luteranstvu ni bilo nič znano, le neki brivec je bil zatožen, da je o prepovedanem času jedel meso. Pač pa so bile tod že razširjene luteranske knjige; limbuški župnik jih je sam nekaj izročil komisiji, ki jih je dala sežgati. Mestni vikar se je pritožil, da mu ljudje odrekajo desetino in da malo ljudi hodi v cerkev. V Maribor so bile poklicane z leve strani Drave župnije: Sv. Peter, kjer je bilo 11 zakonskih prešuštnikov, ki so zapustili svoje žene in vzeli druge ali so živeli v divjem zakonu. Večinoma so bili to viničarji in gostači iz Metave, Hrence in Nebove. Tudi v Jarenini so ugotovili več oženjenih prešuštnikov. Od Sv. Lenarta v Sl. gor., Svečine, Lučan, Kamnice ni bilo posebnih pritožeb. Z desne strani Drave so bile semkaj pozvane župnije: Limbuš, Sv. Lovrenc na Pohorju, Hoče, Slivnica, Sp. Polskava, pa ni bilo posebnih pritožeb.

V R a d g o n i se je poročalo komisiji, da ima neki ondotni oskrbnik pri sebi luteranske knjige. Friderika Gleinitz, r. Stubenberg, in Hans Kainach sta si lastila cerkvene vinograde, župnik radgonski pa se je pritožil, da je neki tujec iz Nürnberga na pepelnico v zasramo-

vanje katoliške cerkve napravil procesijo, katere se je udeležilo kakih 24 oseb. Naprej so nosili križ in nanj obesili slanika. V Radgoni so bile zaslišane naslednje slovenske župnije: Ormož, Velika Nedelja s podružnicami pri Sv. Duhu v Središču in Sv. Miklavž, Sv. Križ, Ljutomer, Apače, Sv. Benedikt v Sl. gor., Sv. Jurij ob Ščavnici. V teh župnijah ni bilo takrat nobene novotarije.

Tudi v P t u j u in njegovih okoliških cerkvah ni našla komisija nič posebnega.

Na desni strani Drave se je komisija mudila v S l o - v e n j r a d c u, kjer se je ugotovilo, da se je telovske procesije l. 1528. udeležilo samo 70 oseb. Iz Slovenjgradca je šla komisija v C e l j e, kjer so bile zaslišane tudi župnije Savinjske doline, laškega, rogaškega in pilštanjskega okrožja. Iz dotičnega zapisnika je razvidno, da je l. 1528. disciplina med celjsko duhovščino bila precej zrahljana, luteranstvo je našlo tal že med duhovniki in laiki, plemiči so že takrat po svojih gradovih in dvorcih imeli ubegle menihe za predikante.

Na kmetih v Savinjski dolini in v pilštanjskem okrožju ni bilo takrat nikakšne zmote ali novotarije.

Na ozemlju laške pražupnije ni bilo še sledu o luteranstvu. Rogaški župnik je ovadil samo nekega Grünwalterja, da ni opravil velikonočne pobožnosti, dva druga pa sta živela v divjem zakonu, sicer ni bilo nikakšne zmote.

Precej je pa bilo luteranstvo zasejano že v Š a l e š k i d o l i n i. V nobenem delu Spodnje Štajerske ni bilo toliko gradov in gradičev kakor tukaj. In ti plemiči so bili že takrat vdani luteranstvu, zlasti velenjski graščak Franc Lichtenberg, Jurij Triebeneck na Gradiču (Schwarzenstein) in gospa Altenhaus. Značilno je, da so se Vitanjčani pritožili zoper svojega župnika, da ne zna slovenski; ker njegovi kapelani ob nedeljah gredo k podružnicam, doma sploh nikdar, niti o Veliki noči, ne slišijo besede božje.

Iz Celja je šla komisija v Ž i č k i s a m o s t a n, kjer je prejšnje leto prior Peter odpadel k luteranstvu. Tu so zaslišali župnije Konjice, Sl. Bistrico, Črešnjevec in Laporje, pa niso našli kake zmote.

V gornjegrajsko ozemlje, lastnino ljubljanskega škofa, komisija sploh ni šla in tudi ni bilo tam sledu o luteranstvu. Izvzeti so bili od vizitacije zaradi njih redovnih svo-boščin samostani minoritov, dominikancev in avguštincev v Mariboru, v Radgoni, v Ptuju, Celju in Ormožu. Splošno v teh samostanih takrat ni bilo privržencev luteranstva, dasi disciplina ni bila povsod najboljša. Tudi pozneje v spodnještajerskih samostanih protestantizem ni našel toliko odziva kakor v raznih nemških deželah.

Slovensko ljudstvo je torej l. 1528. bilo nedotaknjeno od luteranstva, kažejo se pa njega zametki med meščanstvom in plemstvom.

V naslednjih desetletjih do konca 16. stol. so se razmere znatno spremenile. Zlasti je dobil protestantizem velik razmah po tako imenovani „verski pacifikaciji“ v Bruku 9. febr. 1578. Nadvojvoda je bil v težavnem položaju, zbog tega je pustil cerkvenopolitične razmere, kakor jih je našel ob svojem nastopu, in je že l. 1572. izrečno izjavil, da pusti stanove v njihovi veri, kakor jih je dobil ob nastopu. Stanovi pa s tem niso bili zadovoljni. Ne samo da so si hoteli zagotoviti dejansko posestno stanje, marveč hoteli so si izvojevati pravico, določati vero svojim podložnikom in raztegniti svobodo nove vere tudi na mesta in trge. Nadvojvoda jim je toliko popustil, da je obljubil, da v mestih in trgih ne bo nikomur skrivil lasu radi njegove vere, le tega ni dopustil, da bi stanovi po svoji volji v deželnoknežjih mestih in trgih svojevoljno nastavljali predikante.

Najmočnejša trdnjava luteranstva na Sp. Štajerskem je bila R a d g o n a. Dasi je bilo mesto neposredno podložno deželnemu vladarju, je vendar kljubovalo vsem vladnim naredbam. Nasprotovanje se ni omejilo le na versko področje, temveč je seglo tudi na politično ter se je tako zaostriilo, da je šlo sploh za obstanek vladarjeve oblasti nad mestom. Radgonski protestantizem ima čisto nemško obeležje. Slovenci so mu bili vsaj iz početka malo naklonjeni, ker meščani v svojih poročilih na deželne stanove pravijo, da so celo nekateri Slovenci pred vojvodovimi komisarji neustrašeno priznali

avgsburško veroizpoved. Luterani so dobili v mestu mestni svet popolnoma v svoje roke in ta je izročil mestno župnijo predikantu Abrahamu Hombergerju. Po njegovi smrti je sicer sekovski škof s pomočjo nadvojvodovo dobil župno cerkev zopet v svoje roke, toda meščani so tako strastno sovražili katoliške župnike, da jih je v enem letu moralo osem oditi. Nadvojvodovim komisarjem so pretili Radgončani, da jih pomečejo skozi okno, ako bi jim hoteli umestiti katoliškega župnika. Vsepovsod so se razlegale nemške luteranske pesmi. Kljubovanje je trajalo do l. 1599. Ko niso smeli več poljubno gospodariti v župni cerkvi, so odkazali predikantu stanovanje in prostor za shode v zasebni hiši. Ko so jih tudi odtod pregnali, so zunaj mesta postavili molivnico, kjer so bile nemške in slovenske pridige. Iz Radgone se je protestantizem širil po Murskem polju in sosednih Slov. goricah. Pri podružnici sv. Petra zunaj Radgone je za nekaj desetletij služba božja popolnoma prenehala in še l. 1611. je bilo celo po vaseh več ljudi, ki niso marali za velikonočno spoved, znak, da so se tudi po selih ljudje navzeli že luteranstva.

V Ljutomeru je še l. 1611. bilo šest luteranov, bili so najbrž doseljenci iz Nemčije in Ogrskega, ker so imena celo nemška, Unger in Kiš pa sta bila najbrž Ogra. V Ljutomeru se pa protestantizem ni mogel držati, ker ni imel graščakove opore. Koncem 16. stol. je postal lastnik ljutomerske graščine Peter Drašković, nečak slavnega hrvatskega kardinala Jurija Draškovića. Obitelj Draškovičev je ostala katoliška. L. 1617. so bili že vsi ljutomerski župljani katoličani. V Veržejju so se sicer tržani nekaj časa nagibali na stran protestantskih deželnih stanov, ko je baron Herberstein postal njih zemljiški gospod, toda deželni vladar je kmalu izročil ondotni dvorec Juriju Ožegoviću in protestantstvo ni imelo opore. Pri Mali Nedelji je l. 1607. bil neki vikar, „ničvreden človek“, ki je v heretični obliki delil zakramente in so ljudje iz sosednih župnij vreli k njemu, zlasti ljutomerski tržani.

Pri Sv. Lenartu v Slov. gor. je bil l. 1600. na sumu krivoverstva župnik Ivan Morenus, ki je imel oporo v hrastovškem graščaku Herbersteinu. Nato se je vgnezdil pri podružnici Sv. Jurija v Slov. goricah. Živel je pohujšljivo in ljudi kupoma odvezoval. Okoli l. 1607. ga je lenarški župnik dal izgnati z vojaško silo in potem izgine. Herberstein je tudi na svojem gradu Hrastovcu imel nekega odpadlega duhovnika za oskrbnika, o njem pa ni znano, je li delal kako propagando za protestantizem. Videti je, da v Slov. goricah med ljudstvom luteranstvo ni našlo tal, pač pa med duhovniki in grajsko gospodo.

Tudi v Mariboru se je protestantstvo precej razširilo, dasi je mesto bilo neposredno podložno deželnemu vladarju. Ž luterani so potegnili domači duhovniki, tako mestni kapelan, ki se je 1574 dal poročiti po „slovenskem“ kapelanu pred cerkvenimi vrati. Ko je na prvo adventno nedeljo l. 1576. mestni organist zapel v cerkvi luteransko pesem „Aus tiefer Noth schrei ich zu Dir...“, so meščani zapustili cerkev, ostali so notri le kmetje, ki pač niso vedeli, kaj pesem pomeni. Iz tega je razvidno, da je takrat še tudi znaten del meščanstva bil nasproten novemu nauku. Po strogih ukazih nadvojvoda Karla je morala l. 1587. v mestu prenehati protestantska služba božja, luteranski meščani so se tedaj zatekli v Herbersteinovo graščino Bednavo, kamor je 1. jul. i. l. prišel protestantski predikant Sigmund Lierzer. Poseben odbor je zbiral med plemstvom in meščanstvom doneske za stavbo cerkve in predikantovega stanovanja. Meščanom je bilo pod kaznijo 10—30 gl. zabranjeno, zahajati v Bednavo k božji službi, a ni nič pomagalo. Celo mestni svet so dobili protestantje v roke; povsod se je kazala nasprotljivost in so se pele luteranske pesmi. V letih 1596. do 1599. je postal položaj tako napet, da se katoličani, zlasti duhovniki, niso smeli pokazati na ulici. V Bednavi so najprej opravljali službo božjo v gradu, potem so postavili leseno lopo, l. 1596. pa so sklenili, pozidati cerkev in stanovanje za predikanta in šolnika, ki je 1596 moral zapustiti mesto.

Iz dotičnih zapiskov je razvidno, da je po Dravskem polju bilo vse polno protestantskih plemičev, vmes je tudi več slovenskih imen, a to so mestni obrtniki, na okoliško slovensko ljudstvo protestantska postojanka ni imela vpliva, nasprotno, poroča se celo o sovražnih nastopih kmetskega ljudstva proti luteranom.

Na gradu Vurbergu sta Franc in Ambrož Stubenberg močno podpirala protestantizem.

Ondotnega katoliškega vikarja so luterani vrgli skozi okno, župnišče razdejali ter se polastili župnijskih in cerkvenih dohodkov. Iz cerkve so pometali slike in kipe ter jo spremenili v luteranski tempelj. Baltazar Stubenberg, sin prej imenovanega Franca, je napravil posebno ustanovo za vzdrževanje luteranskega predikanta.

V Ptuju so bile razmere slične kakor v Mariboru. Zlasti so bile tu mnoge ženske strastne luteranke. Za versko povzdigo je sicer tukaj marljivo deloval mestni župnik Boštjan Knobelj (1580—1599), a ko je nadvojvoda Karel umrl, so se Ptujčani očitno uprli in katoličani niti življenja niso bili varni.

Najbolj se je protestantizem razpasel okoli Ormoža in Velike Nedelje ter v Središču, kjer je imel mogočne zaščitnike, v Medjimurju Zrinjskega, sina sigetskega junaka, v Ormožu pa Jakoba in Mihaela Sekelja, z druge strani pa so bili skrajno zanikarni duhovniki nemškega viteškega reda, ki je največjim propalicam dajal potuho. Koncem 16. stol. je bilo v Središču samo 50 katoličanov in še 1621 le 160. Značilno je, da se je tukaj — tik ob ogrski meji — zakotilo zlasti kalvinstvo, ki drugod po Štajerskem ni dobilo tal.

Na južni strani Drave je luteranstvo imelo glavni postojanki v Slovenjgradcu in v Celju. V Slovenjgradcu so si plemiči l. 1586. najeli predikanta Štefana Kimerlinga. Ko so pa izšli strogi ukazi nadvojvodovi, je moral pobegniti preko meje na Koroško, odkoder so ga tedaj pa tedaj klicali, da je krščeval otroke, poročal zakonce in pokopaval mrliča. Po smrti Karlovi so postali bolj drzni ter so hoteli zgraditi cerkev in predikantovo hišo. Preprečil

je pa to ljubljanski škof Ivan Tavčar, takrat namestnik v notranjeavstr. deželah. Daljnjim poskusom, ustanoviti tu predikantsko postojanko, so napravile konec deželno-knežje komisije.

V Celju je hitro po l. 1528. deloval sam Primož Trubar, ki je kot vikar v Loki dobil celjsko kapelanijo in jo pridržal tudi potem, ko je postal stolni kanonik v Ljubljani. Ni sicer stalno bival v Celju, a prihajal je sem sedaj pa sedaj. L. 1575. je bil v Celju luteranski predikant Jurij Maček, ki je obiskoval tudi kraje ob Savi. L. 1580. so plemiči celjskega okrožja prosili še za enega predikanta, ki bi bil zmožen tudi slovenskega jezika. Ker so nadvojvodovi odloki pregnali predikanta iz Celja, se je zatekel v Žalec. Ondi je rabil za shode neko kovačnico ob koncu trga. L. 1580. so kupili za 1000 gl. stavbišče za novo cerkev, a nadvojvoda jim je zidanje prepovedal. Vkljub temu so stanovi na deželnem zboru v Gradcu sklenili, da se mora cerkev vsekako postaviti in sicer so izbrali za stavbišče dvorec Golče pri Žalcu (Scharfenau). L. 1586. je bila gradnja dokončana, stavbena dela je izvršil italijanski stavbenik v Konjicah, Peter Anton Piegrato po načrtih deželnega stavbenika Franca Marbela. Cerkev je bila dokaj lična središčna stavba, z obliko dvanajsterokota v talnem načrtu. Sicer renesanska stavba je imela zunaj podpornike, očitno pod dojemom takrat še v deželi mogočne gotike. Znotraj je osrednji prostor obkroževalo 12 kamenitih stebrov, med stebri in steno je bil mnogokoten obhod, nad katerim so bile empore. Duhovnišče (kor) je bilo banjasto obokano, ladja je imela lesen strop. Ob iztočni strani kora je stal zvonik. Krog cerkve je bilo pravokotno pokopališče, obdano z zidom in štirimi stolpi na oglih. Poleg cerkve je bila hiša za predikanta, za drugega predikanta so pripravili stanovanje v enem izmed stolpov. Vsa zgradba je bila videti kakor trdnjava in je bila očitno namenjena za okolišne kmete in utrjena za napad. Luterani so mislili odtod razpresti svojo agitacijo čez vso celjsko grofijo, a slovensko ljudstvo je le z neprijaznim očesom gledalo to stavbo svojih poluteranjenih nemških graščakov. Predikant Jurij Maček je tukaj umrl

l. 1591., za njim je prišel Nemec Ivan Weidinger, katerega so morali radi razuzdanega življenja odstaviti, potem sta še službovala tu Ivan Pistor in Hrvat Ivan Doljanski.

Posebno močno je bil razširjen protestantizem po gradovih in dvorcih Šaleške doline in se je tod tudi precej dolgo krčevito držal. Velenjski graščak Wagen se je polastil trške Marijine cerkve, kjer so prirejali luteranske bogoslužne shode. Po dolgih pravdah je ljubljanski škof Tomaž Hren l. 1600. cerkev pridobil zopet za katoliško bogoslužje, a pravda je trajala še nekaj let.

*

Med spodnještajerskimi samostani je zlasti žička kartuzija v 16. stol. zelo propadla. Po zgledu priorja Petra se je tudi več drugih menihov poženilo. Samostan je gmotno in moralno propadel, od l. 1564.—1595. je redovno življenje celo prenehalo. Po l. 1595. se je vnovič dvignil, a vedno se mu je bilo boriti z gmotnimi težavami, dokler mu ni Josip II. ugasil življenja.

Med spodnještajerskimi ženskimi samostani je prebil posebno hudo krizo samostan dominikank v Studenicah. L. 1568. naznanja generalni vikar Jakob Maracco patrijarhu Ivanu Grimaniju, da je malo poprej umrla priorka živela zelo razuzdano, poleg nje so bile na slabem glasu še ena redovnica in dve dekleti. Samostan je tako zabredel, da ni imel niti sposobne redovnice za predstojnico. Nune so si izvolile za priorko neko Uršo Zeirerjevo, ki je pa bila kanonično premlada in zelo lahkomišelna. Pod njo se je samostan s podružnimi župnijami vred celo poluteranil. Na župnije, katerim je bil samostan patron, je nastavljala heretične ali vsaj zelo sumljive duhovnike ter nedostojno z njimi občevala. L. 1570. je Maracco poročal patrijarhu, da je ta samostan pač bogat z dohodki, ubog pa z vero in poštenjem. Arhidijakon Polidor pl. Montagnana je dobil nalog, naj odstavi Zeirerico in po potrebi pokliče kako redovnico iz Velesovskega samostana. A tudi Zeireričina naslednica se je omožila.

Ker je samostan celo shiral, se je resno mislilo na to, da se ukine in namesto njega ustanovi jezuitski kolegij, oziroma nadvojvoda Karel je hotel porabiti samostanske

dohodke za dotacijo graškega jezuitskega kolegija. Izdan je bil že zadevni papeški odlok, a razpustu se je odločno uprl Oglej in dosegel, da se je papežev odlok umaknil. Generalni vikar Pavel Bizancij se je zavzel za samostan, češ, da hoče nadvojvoda samostanske dohodke porabiti za svoje namene. Nasvetoval je, naj se samostan iz tega samotnega kraja premesti v Celje ali kam drugam. Končno je pa ostal na svojem mestu in l. 1594. je poročal patrijarh Franc Barbaro, da je v samostanu našel vzoren red; redovnice so se poboljšale in si pridobile dobro ime po svoji dobrotljivosti in zglednem življenju.

Tudi v M a r e n b e r g u je prevratni duh tistega časa prodril v zidovje ondotnega ženskega samostana. O redovnicah sicer ni poročila, da bi bila katera odpadla k protestantizmu, ali samostanska disciplina je močno popustila. Ni čuda, ker so bile v samostanu večinoma razvajene plemkinje, ki mnogokrat niso prišle v samostan iz poklica. L. 1577. so morali priorko Brigido Ederjevo odstaviti radi težkih disciplinarnih prestopkov. Med redovnicami niso mogli najti za to službo primerne osebe, ker so bile vse premlade — pod 24 leti. Izvolili so potem podpriorko Judito Hurnas, ki je že imela potrebno starost in je bila že 10 let v samostanu, a tudi ta je po noči ušla iz samostana in bila zbog tega odstavljena. Potem so poklicali za priorko neko redovnico iz Gradca, a tudi pod njo se niso razmere veliko zlepšale. Šele pod njenimi naslednicami je nastal red in stroga disciplina.

Zagoneten psihopatičen pojav, ki ga je rodila doba verskih bojov na Slovenskem, je sekta s k a k a č e v (Springer, Werfer, Purzler, Stifter). Slični pojavi nastopajo večkrat v zgodovini v dobah velikih religioznih kriz kot posledica napete razdraženosti in nemoralnosti. Proti koncu 16. stol. so se pojavili na Goriškem in na Kranjskem, ko so jih pa tam pregnali, so se njih blodnje zatosile na Spodnje Štajersko, kjer jih zasledimo pri Sp. Polskavi na Dr. polju, na vrh Radlja okoli Sobote in pri Sv. Duhu nad Lučanami, njih glavno gnezdo pa je bilo pri Sv. Lenartu v Slov. gor. Formalno se niso ločili od katoliške cerkve, ampak leto za letom so nadlegovali cer-

kveno oblast, naj jim dovoli pozidati v Radehovi cerkev božjega groba. Vbili so si namreč v glavo, da angeli prinese božji grob iz Jeruzalema k Sv. Lenartu in treba tu pozidati cerkev, drugače pridejo hude nesreče in konec sveta. Shajali so se ob večerih na mlade sobote na samotnih krajih, zbijali različne burke, skakali preko ognja, čudno se zvijali, vedeževali in trdili, da imajo vizije. Poleg tega so uganjali nemoralne orgije. Vkljub strogim prepovedim so že l. 1599. postavili v Radehovi, na mestu nekdanjega gradu, leseno kapelo ter se razširili po sosednjih župnijah Sv. Benedikta in Sv. Petra. Reformacijska komisija jim je kapelo l. 1600. pognala v zrak, a so jo zopet postavili. Sekta je životarila do l. 1622., ko je cesar Ferdinand izdal strog ukaz, naj se kapela podre, skakači pa polove.

Ko je skakaštvo izginilo, se je ljudem dovolilo zidanje nove cerkve na bližnjem griču, na „Gradišču“. Ta cerkev, posvečena sv. Trojici, je bila dozidana l. 1643. L. 1662. so se semkaj naselili iz Radgone avguštinci, ki so potem 1735—1740 pozidali sedanjo krasno baročno cerkev, ki je kras Slov. goric.

Razmeroma mnogo večje uspehe kakor med avstrijskimi Slovenci je imel protestantizem v Prekmurju. Prekmurški Slovenci so bili od svojih graščakov še veliko bolj odvisni kakor naši in graščaki so po načelu: čija je zemlja, njegova je vera, t. j. on ima pravico, določiti podložnikom vero, vrinili ljudstvu novo vero.

Že Melanhton je poslal na Ogrsko odpadlega meniha Matija Devaja, da bi tu širil novi nauk. Pridobil je najprej palatina Nadasdija, ki je bil obenem veliki župan Železne županije, v katero je spadal gornji del Prekmurja. Devaju se je pridružil med drugimi tudi Hrvat Janoš Drugec, katerega je Nadasdi nalašč poslal v slovensko krajino, da bi jo poluteranil. K protestantizmu je prestopil tudi gornjelendavski graščak Jurij Sechi, ki je imel ogromna posestva v gornjem Prekmurju in poleg Grada ali Gor. Lendave tudi grad v Soboti.

Ko so bili protestantje izgnani iz sosedne Radgone, so našli varno zavetje pri ogrskih velikaših. V 17. stol.,

ko je na Štajerskem protestantizem pojemał, je v Prekmurju prišel šele do pravega razmaha. Ohranilo se je še med prekmurskimi Slovenci izročilo, kako se je izvršil prestop iz katolicizma v protestantizem. Neko nedeljo so prišli ljudje po običaju k službi božji k župni cerkvi. Pri cerkvi je bil pripravljen kup palic. Po opraviu je dal graščak razbobnati in razglasiti svoj ukaz: kdor sprejme grofovo vero, naj gre mirno na svoj dom, kdor pa ne, naj si vzame iz kupa palico in naj gre s trebuhom za kruhom, kamor hoče, samo na svojo kmetijo ne več. Presenečeni ljudje so kajpada storili većinoma prvo, ker itak niso vedeli, za kaj gre. Predikanti so iz previdnosti pridržali zunanje oblike katoliškega bogoslužja.

Verski pokret na Ogrskem je bil v ozki zvezi s političnimi homatijami, ker so vstaši vedno podpirali luteranstvo in kalvinstvo. Po l. 1606. so vse slovenske župne cerkve v Železni županiji prišle luteranom v roke. Gjurški škofje, pod katerih oblast je spadalo gornje Prekmurje, so bili napram plemstvu brez moči in za redno dušno pastirstvo niti duhovnikov niso imeli. Zmeda je bila v Prekmurju tem večja, ker se je poleg luteranstva širilo tudi kalvinstvo ter je večkrat prišlo do spora med luteranci in kalvinci.

V drugi polovici 17. stol. so se ogrski velikaši polagoma vračali v katoliško cerkev, med njimi tudi Peter Sechi, ki je potem vrnil katoličanom većino cerkev, vseh pa ni mogel, ker se je nova vera skozi par zarodov že preveč ukoreninila in tudi ni bilo dobiti dovolj katoliških duhovnikov. Iz zapisnika prve katoliške vizitacije l. 1678. je razvidno, da so se med Slovenci Železne županije ohranili le borni ostanki katolicizma. Tako je v Tišini od 1492 prebivalcev bilo le 255 katoličanov, v Gornji Lendavi od 982 prebivalcev 79 katoličanov. L. 1718 se je 14 slovenskih protestantskih rodovin izselilo v šomodsko županijo, kjer dandanes še le imena spominjajo na nekdanje slovenske prebivalce. V Šurdu so imeli svoje središče, kjer je 1755—1779 pastirjeval glasoviti Štefan Küzmič, prekmurski Dalmatin, ki je preložil na slovenski jezik Novo zavezo in spisal več drugih nabožnih knjig.

Veliko manj se je mogla nova vera razširiti po dolnjem Prekmurju, ki je politično spadalo pod zaladsko županijo, cerkveno pa pod zagrebško škofijo. Glavni župniji sta bili tukaj Turnišče in Dolnja Lendava. Gospodar te zemlje je bila starodavna rodovina Haholt ali Buzat, ki je pozneje dobila priimek Banić (Banffy) ter je v moškem kolenu izumrla l. 1644. Potem so Dolnjo Lendavo za nekaj časa dobili Nadaždi, ki so bili v ženskem sorodstvu z Banići, in ker so Nadaždi bili protestantje, so takoj začeli tudi v dolnjem Prekmurju uvajati protestantizem. Za Nadaždi so pa dobili Dolnjo Lendavo Esterhaziji, ki so ostali katoličani. Ker je medtem tudi v sosednem Medjimurju Zrinjski prešel nazaj v katolicizem, na Hrvaškem pa se protestantizem itak ni mogel prav udomačiti, mu je kmalu odklenkalo tudi v dolnjem Prekmurju. V turniški cerkvi se še sedaj kaže pridižnica, raz katero je nekdaj govoril predikant. Okoli l. 1631. je bival tukaj kalvinski predikant Andrej Hidegkuti, za njim je pa prišel luteran. V dolnjem Prekmurju se protestantizem sploh ni mogel vzdržati, kar je tu protestantov, so se od drugod priselili.

V protestantski dobi se omenja celo tiskarna v Dolnji Lendavi; ni pa znano, da bi bila tu tiskana kaka slovenska ali hrvatska knjiga.

L. 1584. je izšel slovenski prevod sv. pisma, ki ga je priredil Jurij Dalmatin, že poprej je Primož Trubar poslovenil Novi zakon, a njegov prevod se ni tako razširil kakor Dalmatinov. Dalmatinove biblije se je tiskalo 1500 izvodov, od teh so jih 300 poslali na Koroško, 330 na Štajersko, drugo je ostalo na Kranjskem.⁸⁵ Rabili so pa Dalmatinovo biblijo tudi v Prekmurju, dokler ni Küzmič oskrbel svojega prevoda Nove zaveze. Razpečevalec Dalmatinove biblije na Štajerskem je bil Seifrid Truebnekh na Gradiču pri Velenju. Na Štajerskem je sicer protestantizem za slovensko slovstvo bil popolnoma neplodovit, dočim je celo prekmurskim Slovencem vzbudil književnost.

⁸⁵ W. Šmid, Über Entstehung und Herausgabe der Bibel Dalmatins. Mitteilungen d. Mus. Vereines f. Krain 1904, zv. 3—4, str. 42.

Katoliška reformacija.

„Reformacijska komisija“ je pričela svoje delo na Spodnjem Štajerskem v Radgoni, kjer je bila najmočnejša luteranska postojanka. Nenadoma je prišla komisija pod noč 17. dec. 1599. v mesto z vojaškim spremstvom. Ostala je v Radgoni do 5. jan. Poklicano je bilo pred njo vse meščanstvo in škof Brenner jim je naštel vse pregreške in prestopke, ki so jih zakrivali zadnja leta. Mestno svetovalstvo je bilo odstavljeno in za mestnega sodnika postavljen Luka Lelič, ki so ga prej radi njegovega katoliškega mišljenja kruto preganjali. Radi izgrediv proti prejšnjim komisijam se je glavnim krivcem naložila občutna denarna kazen. Meščanom se je določil rok treh mesecev, da se povrnejo ali v katoliško cerkev ali izselijo. Škof Brenner je vsak dan po več ur v cerkvi ali v mestni hiši pridigoval in zavračal luteranske nauke. Pri-seči so morali pred škofom pokorščino deželnemu knezu in da se bodo vzdržali luteranskih sestankov. Končno jim je komisija izročila instrukcijo, kako se mora vršiti mestna uprava in se poživiti versko življenje. Za posadko je komisija pustila v mestu 150 strelcev.

Iz Radgone je šla komisija k Sv. Lenartu, kjer so tržani bili katoličani, v Radehovi so pa skakačem razbili njihovo iz desk zbito kapelo. Nato se je komisija napotila v Maribor, kjer je že prej bil odstavljen luteranski mestni zastop in nastavljen katoliški. Škof je imel ves teden pridige in pri izpraševanju so se skoraj vsi meščani izjavili za katoliško vero, le nekaj plemičev je ostalo trdovratnih. Ker so hujskali meščane, so jih izgnali iz mesta. Slednjič je vse meščanstvo dalo zahtevano prisego in izročilo luteranske knjige. Leseno luteransko kapelo v Bednavi je dala komisija požgati, predikantovo stanovanje in učilnico pa razstreliti.

Dne 15. jan. 1600 je komisija došla v Ptuj, kjer ji je katoliški mestni sodnik z vsem svetovalstvom prišel naproti ter ji izročil mestne ključe. Med meščani je bilo okoli 60 luteranov, med njimi kakih 20 žensk, ki so se po tridnevnem pouku spreobrnili in izročili luteranske knjige. Le nekaj plemičev je moralo mesto zapustiti.

Iz Ptuja je komisija krenila proti Celju ter med potom obiskala Slov. Bistrico, kjer je našla le tri uporneže, in Konjice, kjer so razdrli luteransko pokopališče.

V Celju so bili pozvani pred komisijo meščani in tržani iz Žalca. Vsi so voljno prisegli, le pet trdovratnežev so morali izgnati. Luteransko cerkev v Golčah in predikantovo stanovanje so razstrelili, pri čemer so pomagali tudi okoliški kmetje.

Iz Celja je prispela komisija 24. jan. v Slovenjgradec, kjer ni bilo nič več luteranov. Potem je še komisija obiskala Dravograd in Marenberg, na to pa odšla v Arvež in Lipnico. Pri Lučanah in v Soboti je požgala dve skakaški kapeli.

Tako je komisija v sedmih tednih prepotovala Spodnjo Štajersko in izvršila vladarjeve naredbe.

Ta komisija se ne sme presciati le s konfesionalnega stališča, temveč tu so se prepletala verska vprašanja s političnimi in državnopravnimi. Ako je deželni vladar hotel obvarovati svoje vladarske pravice, je moral streti odpor objestnega luteranskega plemstva. V verskem oziru je komisija opravila le negativno delo, ustavila je protikatoliško gonjo in odstranila predikante, ki v svojih napadih niso poznali nobene meje in so jih celo stanovi morali večkrat opominjati, naj zmerneje nastopajo, ker sicer svoji stvari več škodujejo nego koristijo. Instrukcije, ki jih je dajala komisija, obsegajo tudi jako primerne policijsko-nravstvene naredbe za izboljšanje nravnega in društvenega življenja. Komisije so skušale napraviti red v občinski upravi in gospodarstvu. Srenjskim predstojnikom in svetovalcem se zabičuje, naj skrbе za red po ulicah in trgih, naj prepovejo sirovo preklinjanje, pretepanje, popivanje, razsajanje in razbijanje po krčmah. Došli tujci se morajo prijaviti oblasti, brezposelna drhal pa pognati iz mesta. Strogo je bilo zaukazano, skrbeti za snago in paziti na ogenj.

A za trajno zboljšanje razmer niso zadostovale te komisije, tu je trebalo vztrajnega in podrobnega dela. Prvi strah, ki ga je napravila komisija, je hitro minil, skesanost se je umaknila prejšnjemu malopridnemu živ-

ljenju. Protestantom so vstajali novi upi, češ, komisij ne bo tako kmalu nazaj iz Gradca. Cerkve so bile tudi poslej prazne, krčme pa polne in mesnice ob postnih dnevih oblegovane. Tudi tam, kjer ni bilo luteranstva, je bila med ljudstvom velika nevednost in razuzdanost, duhovščina pa maloštevilna in slaba. Trebalo je vzgojiti nov zarod. Polagoma se stvari obračajo na bolje.

Razne vizitacije kažejo, da so se tudi v нравnem oziru razmere med duhovščino polagoma zboljšale, vendar zlo, ki so ga nakopičili prejšnji časi, še meče svojo senco globoko v 17. stol. Zlasti na desni strani Drave, v patrijarhatu, so bile razmere slabe. Vzrok žalostnim razmeram je bila deloma cerkvena politika habsburških vladarjev, ki niso pustili, da se razglasijo in praktično izvedejo koristni reformni odloki tridentskega koncila. Drug razlog je bil ta, da patrijarhi v avstrijskih deželah niso smeli izvrševati svoje oblasti in je tako v naših krajih zavladalo v cerkvenih zadevah popolno brezvladje. V cerkveni upravi so patrijarha namestovali arhidijakoni, ki pa niso imeli dovolj ugleda in so mu duhovni, opirajoč se na vladno pomoč, mnogokrat kljubovali.

Za umstveno in moralno obnovo so bili velikega pomena razni zavodi, samostani in nove župnije, ki jih je prinesla doba katoliške reformacije.

Neprecenljive vrednosti za duševno povzdigo naših dežel je bila ustanovitev visoke šole v Gradcu, ki je bila namenjena tudi za slovenske in hrvatske dežele. Odslej srečavamo v Gradcu mnogo Slovencev in Hrvatov, ki so se tako med seboj kulturno zblížali in spoznali. Proti koncu 17. in v 18. stol. nahajamo na Spodnjem Štajerskem celo na priprostih župnijah akademično graduirane duhovnike. Slovenskim sinovom se ni trebalo potikati po svetu, imeli so v bližini duševno ognjišče, kjer so se lahko obrazovali tudi manj premožni mladeniči.

Za iztočni del Spodnje Štajerske med Muro in Dravo je bila velikega pomena varaždinska jezuitska gimnazija, ki je istotako sad katoliške reformacije. Jezuitski kolegij, cerkev in učilnico je v Varaždinu postavil l. 1649. ljutomerski graščak Gašpar Drašković, ki se

je radi tega močno zadolžil, a njegova naprava je bila za naše kraje velikanskega kulturnega pomena. Ako se pozneje kaže baš v iztočni Štajerski tako živa narodna zavest in čut vzajemnosti s Hrvati, je to v znatni meri delo varaždinske gimnazije, ki je ostala tudi potem, ko so bili jezuitje odpravljeni.

Na slovenskoštajerskih tleh je bila ruška gimnazija nad sto let edino višje izobraževališče. Ustanovil jo je l. 1644. župnik Jurij Kozina, rojen Rušanec, in otvoril naslednjega leta s 17 učenci. Prva pomožna učitelja sta mu bila Boštjan Strempfl, doma iz Ruš, in Ivan Pilat. Sprejemali so 9—10-letne dečke. Vrhunec je dosegla ta gimnazija l. 1698., ko je imela 220 gojencev, med njimi 21 grofov in baronov. Za podlago je služil jezuitski učni načrt, za slovenske dečke je bil nastavljen poseben instruktor. V vsem se je na tem zavodu izšolalo 6931 učencev, med njimi 600 plemičev iz najodličnejših rodovin, 8 škofov in 17 drugih prelatov. Največ zaslug za ta zavod si je pridobilo pet župnikov iz domače rodovine Jamnikov, med njimi zlasti prvi, Luka Jamnik (1676—1698), imenovan ruški Romulus.

Po jezuitskem vzorcu je Jamnik uvedel gledališke igre, ki so se predstavljale vsako leto „na ruško nedeljo“, t. j. v nedeljo po mali Gospojnici, ko je v Rušah od starih časov največji shod. Ker so igralci in gledalci bili domačini Slovenci, so se prav gotovo te igre vršile tudi v slovenskem jeziku, žal, da se doslej ni dala nobena izslediti. Za l. 1700. pravi ruška kronika izrečno, da se je igralo najprej v nemškem, potem v slovenskem jeziku.

Ko so l. 1758. jezuitje v Mariboru otvorili javno gimnazijo, je prenehala gimnazija v Rušah.⁸⁶

Tudi kapitul v Gornjem gradu je Tomaž Hren spremenil v nekako duhovsko vzgajališče, kjer bi naj mladi duhovniki nadaljevali svoje študije, kandidati se pa pripravljali na duhovski stan. Temu zavodu je dal ime „Collegium Marianum“ in mu določil pravila. Število go-

⁸⁶ O Ruški gimnaziji gl. Ruško kroniko; Orožen I, 387—390; Frid. Kavčič v „Izvestjih“ IV. (1896), str. 69 d.

jencev je bilo omejeno na sedem. Vredno je omeniti, da v 7. točki teh pravil priporoča, naj se v spodbudo ljudstva goji slovensko petje. Pred obhajilom se naj vedno moli v slovenskem jeziku očitna spoved. Bodočim pridigarjem se naroča, naj se posebno bore zoper pijanstvo, nečistovanje in bogokletje, pregrehe, ki so bile takrat najbolj razširjene med Slovenci.

Za dotacijo jezuitskega kolegija v Gradcu je nadvojvoda določil na Spodnjem Štajerskem dohodke Jurkloštrske kartuzije in pa nadarbino na Ptujski gori. Kakega učnega zavoda jezuitje v reformacijski dobi niso otvorili na slovensko-štajerskem ozemlju, to se je zgodilo šele v sredini 18. stol. pod Marijo Terezijo.

To je bila Jezuitska rezidenca v Mariboru. Že l. 1621. in 1622. je predlagal krški škof, naj se v Mariboru ustanovi jezuitski kolegij. Takratnega mestnega župnika Jurija Klobučarja (Pileator) je skušal pregovoriti, da bi se odrekel župniji in bi se tako del župnijskih dohodkov porabil za dotacijo kolegija, toda župnik se ni dal pripraviti k temu. Tudi mestni svet, ki je sicer želel, da se ustanovi tak kolegij, se ni hotel odpovedati svojim pravicam do raznih beneficijev pri mestni cerkvi. Tako se je načrt izjalovil in šele 1758 so se jezuitje naselili v Mariboru. Med pogoji, ki jih je solnograški nadškof stavil pri ustanovitvi tega zavoda, je bil tudi ta, da morata vsaj dva jezuita biti večša slovenščini.

Po grofu Albertu Purgstallu, ki je stopil v jezuitsko družbo in jej zapustil svoje premoženje († na Dunaju 1744), so po dolgi pravdi dobili 45.000 gl. in s tem so ustanovili mariborsko rezidenco. Dne 7. jul. 1758 so otvorili gimnazijo, ki obstoji še dandanes in je bila za štajerske Slovence velikega pomena. Rektor p. Peter Halloy, rojen Francoz, je pozidal 1767—1769 Alojzijevo cerkev. Med mariborskimi jezuiti je bilo več Slovencev in se je zavod oziral tudi na slovenski jezik. A že l. 1773. je bila jezuitska družba zatrta, vendar so razpuščeni jezuitje ostali večinoma v Mariboru, oskrbovali rano božjo službo v Alojzjevi cerkvi s slovensko pridigo in delovali kot učitelji na gimnaziji. L. 1811. se je predlagalo, naj se v bivšem jezuit-

skem kolegiju ustanovi modroslovno učilišče, katero bi oskrbovali benediktinci iz Št. Pavla, obenem bi se naj slovenska župnija prenesla semkaj. A ta načrt se ni izpeljal.

Skromno in tiho pa za verskomoralno obnovo prostega ljudstva zelo uspešno je bilo delovanje kapucinov. Najstarejši samostan tega reda na Slov. Štajerskem je nastal v Celju l. 1611. L. 1615. sta bila samostan in cerkev dozidana ter ju je posvetil škof Hren. Istega leta je nastal kapucinski samostan v Ptuj.

Kapucinski samostan v Mariboru je ustanovil l. 1613. grof Ivan Jakob Khisl (Kisel).

L. 1614. je Jakob Rosolenz, prošt v Stainzu, uvedel kapucine v Radgono, kjer so imeli hude boje z ogrskimi protestanti. L. 1635. so ogrski kalvinci tri radgonske kapucine umorili in jih vrgli v Muro.

Kot delo poznejše katoliške reformacije se lahko smatrata frančiškanska samostana v Nazarju v Savinjski dolini in v Brežicah. Prvega je ustanovil ljubljanski škof Rajnald Scarlichi (1630—1640), poleg loretske kapelice, ki jo je nad gradom Vrbovcem pozidal že njegov prednik Hren. Brežiški samostan pa je ustanovil Jurij VI. Frankopan l. 1660.

L. 1662 si je hrvatski magnat Ivan Sakhmardi de Dionković izprosil dovoljenje pri cesarju Leopoldu, pri ljubljanskem škofu Otonu Frideriku grofu Buchhaimu in pri krškem škofu kot zemljiškem gospodu za ustanovitev samostana pavlincev-eremitov v Olimju ob Sotli. Že l. 1663. se je naselilo tu šest pavlincev, prav gotovo iz Hrvatske, kjer je ta red že bil udomačen. Tudi pozneje je ta samostan spadal v hrvatsko redovno pokrajino. L. 1675. so pavlinci prizidali prostorno in lepo baročno cerkev, ki še sedaj služi za župno cerkev.

Katoliška reformacija je ustvarila tudi več novih župnij. Tako so levo od Drave dobile stalnega župnika, oziroma vikarja: Negova, Sv. Anton v Slov. gor., Mala Nedelja, na ozemlju nemških križnikov Sv. Miklavž in Središče, na ozemlju stare ptujske pražupnije je početkom 17. stol. dobil Sv. Rupert v Slov. goricah stalnega vikarja.

Desno od Drave so v 17. in 18. stol. — pred Josipom II. nastale župnije: Ruše (1625), Cirkovce (1683), Zreče (1675), Loče (ok. 1681), Ribnica na Poh. (v 17. stol.), Doberna (1628), Bizeljsko (1564), Šmarje pri Jelšah (ok. 1632), Sv. Jurij ob južni žel. (1621), Zibika (pred 1669).

Umetnost.

Do srede 15. stol. in nekoliko dalje se kaže v sten-skem gotskem slikarstvu nekaj idealizem na trecentistični podlagi, proti koncu 15. stol. večkrat grobi kmetski realizem. Okoli l. 1500. se začenja v umetnosti na Slovenskem nova doba, vendar naši umetniki ne stoje v območju italijanske renesanse, temveč so v stiku z nemškim severom. V prvih desetletjih se opaža v Nemčiji in v alpskih deželah prodiranje renesanških oblik v gotske sheme. V velikem svetu je gotika že zdavna mrtva, preživela se je tudi že zgodnja renesansa, odkar je Michelangelo odprl umetnosti nova pota. V naših pokrajinah se pa kaže v slikarstvu in stavbarstvu velika konservativnost, še celo stavbe in oltarji iz konca 16. ter začetka 17. stol. kažejo v izumirajoči gotiki le slaboten vpliv renesanse. Resnično zmago renesanse pod južnim vplivom je prinesla šele katoliška reformacija.

Podrobna vizitacijska poročila iz 17. stol. kažejo, da se je v cerkveni opravi vse „moderniziralo“. Starina v obliki srednjeveške gotike se mora umikati novi struji pozne renesanse, ki veje od juga. Zato se nam je ohranilo tako malo predmetov velike in drobne gotske plastike iz gotske dobe. Kar je bilo iz srebra in zlata, so itak že prej pobrali za „turški davek“.

Kako živahno se je delovalo v 17. stol. v cerkvenem stavbarstvu in slikarstvu, nam kaže seznam podpor, ki jih je dala dežela: l. 1613. pri Sv. Janžu na Dravskem polju za povišanje cerkve, 1617 v Slov. Bistrici v bolniški c., 1621 in 1660 Novi kloster v Savinjski dolini, 1623 Vuzenica, župna cerkev, 1645 in 1648 za cerkev sv. Daniela (podr. Sv. Lovrenca na Pohorju), 1626 Ljutomer, ž. c., 1643 Sv. Martin pri Slovenjgradcu, 1649 cerkev Sv. Andreja istotam, 1646 frančiškani v Ormožu, 1649 dominikanci v Ptuj, 1652 župna cerkev v Mariboru, 1664 in 1680 minoriti v Mariboru, 1652 minoriti v Celju, 1662 cerkev Sv. Maksimilijana v Celju, 1653 Nazarje, 1653 cerkev Sv. Pankracija pri Jamniku, 1655 samostan v

Marenbergu, 1659 kapela v Kugelmannovi hiši v Marenbergu, 1666 Sv. Trojica v Slovenskih goricah, 1677 bolnišnica pri Sv. Lernartu v Slovenskih goricah.

V 17. stol. je znan slovenskoštajerski slikar Matej Plavec, ki je l. 1613. slikal v Celju in v Gornjem gradu, v 18. stol. je na Štajerskem mnogo slikal Val. Menzinger, v Mozirju se omenja kipar Jakob Arnold, l. 1791. je v Mozirju popravljajl oltarje slikar Mihael Jenčič, Nikolaj Pogačnik († 1755) je bil duhovnik pa tudi slikar.⁸⁷

Najizrazitejša stavba slovenskega konservatizma je cerkev sv. Uršule na Plešivcu. Dozidana je bila l. 1602., a drži se še gotskih oblik. Postavili so jo kmetje sami ter je res prava ljudska stavba. Gotika se je nenavadno globoko vživela v ljudsko dušo, polagoma je pa do konca 17. stol. njeno mesto zavzel bohotni barok.

Stavbena podjetnost je v drugi polovici 16. stol. radi verske krize nekoliko popustila, a tem bolj jo je dvignil probujeni verski idealizem 17. stol. Javne nadloge, kakor kuga, lakota in vojne, niso zaustavile stavbene delavnosti, nasprotno, mnoge cerkve so nastale baš kot zaobljubni spomini na prebite nadloge, zlasti po velikem pomoru l. 1680—1681. Cerkev, ki so jih Turki na svojih pohodih onečastili in požgali, so hitro popravili in navadno še povečali, le redkokje je katera ostala v ruševinah in izginila. Starejše župne cerkve so imele do 17. stol. v ladji navadno lesen strop, v 17. in 18. stol. so jih presvodili, tu in tam so stari, poškodovani gotski svod nadomestili z novim, kakor n. pr. v Rušah l. 1710—1721. (štukature napravil Peter Car, slikarijo Ivan Krst. Vogl). Žal, da so mnogokje stare gotske freske uničili ali prebelili, gotska okna s krogovičjem zazidali ali izdrli in povečali, a tudi baročna slikarija je tu in tam znatne umetniške vrednosti in še čaka podrobnih raziskav.

Med najznamenitejše cerkve 17. stoletja spadajo: Devica Marija v Puščavi, slopna bazilika italijanske pozne renesanse s tremi ladjami (1627—1628 in zopet 1672 v sedanji velikosti), župna cerkev v Slov. Bistrici, Ljutomer (glavna ladja, 1688—1690), Spodnja Polskava (1675—1686),

⁸⁷ Stegenšek, Dekanija Gornji grad, str. 179—185.

Sv. Barbara v Halozah (pred 1684). V 17. stol. je bila dvakrat pozidana slovita božjepotna cerkev na Sv. gorah ob Sotli (1611, 1693), 1655 v Petrovčah pri Žalcu, ki kaže odločno italijanski vpliv. Minoritska cerkev v Ptuju je dobila krasno baročno pročelje, ki je pač najlepše v Sloveniji.

Najznamenitejša stavba iz druge polovice 18. stol. na slovenskoštajerskih tleh je nedvomno nova gornjegrajska cerkev, postavljena v baročnem slogu med ll. 1752.—1761. za časa škofa Ernesta grofa Attemsa (1743—1757). Stavbar je bil Matija Perský iz Ljubljane. Zavedajoč se ogromne mase, si je prizadeval z arhitektonično členovitostjo odstraniti dolgočasnost, le fasada kaže premalo plastičnega življenja in gibčnosti, sicer je pa dobro delo poznega baroka in vsebuje motive, ki jih je Alberti uvedel že v prvo renesanso.

Jožefinizem je sicer zatrl nekaj podružnic ter samostanskih cerkev, med njimi monumentalni stavbi pri žički kartuziji in ormoško frančiškansko cerkev, a stavbenega gibanja ni ustavil, radi novo ustanovljenih župnij je bilo celo treba postaviti več čisto novih cerkev, druge pa povečati in prenoviti.

V 17. in 18. stol. je nastala večina podružnih cerkev po gričih, ki dajejo pestro slikovitost naši deželi. V številu stavb presegajo župnije v nekdanjem patrijarhatu zgradbe levo od Drave. Razlog je deloma ta, ker so ti kraji do konca 17. stol. bili še izpostavljeni turškim navalom.

Tudi graščaki zapuščajo v 17. in 18. stol. stare gradove s tesnimi in mračnimi prostori na težko pristopnih strminah ter si zidajo nove, udobne stavbe z velikim razkošjem, z bogatimi štukaturami, arkadami, stopnišči, z vrati in vežami. Tako je bil v 18. stol. dograjen mari-borski grad v mestu s svojimi baročnimi štukaturami in lepim stopniščem, slično Stattenberg (1730), grad v Slov. Bistrici, Novo Celje itd.

Ognjišče umetniškega delovanja v 17. in 18. stol. je nekaj v Gradcu, nekaj v Ljubljani, oboje stoji pod odločnim italijanskim vplivom.

Razvoj znotranjepolitične uprave.

Do izumrtja celjskih grofov je Spodnja Štajerska v okviru rimsko-nemškega cesarstva v večjem ali manjšem obsegu zavzemala posebno mesto in predstavljala nekako individualnost napram ostalemu delu štajerske dežele. Nekak medli sij te individualnosti se je še ohranil precej časa; ostalo je vsaj ime „Celjske grofije“ in tudi habsburški vladarji so si večkrat pridevali naslov „celjskih grofov“, končno je spomin na nekdanjo Savinjsko marko in Celjsko grofijo izzvenel v upravni enoti celjske četrti in celjskega okrožja. Za deželnega vladarja je upravljal celjsko grofijo poseben namestnik — vicedom (vice-dominus). Prvi vicedom je bil Nikolaj Aprecher. Največ iz vojaških ozirov je bila štajerska dežela razdeljena v četrti. Na mesto celjske grofije stopi sedaj celjska četrt, ki je pa bila nekoliko večja nego prej grofija. Meja celjske grofije je šla v jugoiztočni smeri od Drave pri Dravogradu ob južnem robu Pohorja, mimo Vitanja, po vrhu Konjiške gore čez Boč in Donačko goro, sploh ob razvodu Drave in Save do izvira Sotle. Napram Hrvaški je delala mejo Sotla do svojega izliva v Savo, potem napram Kranjski Sava. Med Zagorjem in Trbovljami je skrenila od Save po trboveljskem gorskem hrbtu, po vrhu Menine, Savinjskih planin Ošava in Radoha čez Plešivec (Sv. Uršula) zopet do Dravograda. „Celjska četrt“ je posegala tudi preko Save na Kranjsko. A vicedom je upravljal še naprej celjsko četrt. Ferdinand III. (1637—1657) pa jo je združil z ostalo štajersko vojvodino. Tako je ostalo do Marije Terezije, ki je vpeljala okrožne urade. Spodnja Štajerska je bila do l. 1918. tesno priklenjena na srednji in zgornji del štajerske dežele.

Cesar Maksimilijan I. (1493—1519) je že v prvem letu svoje vlade preustrojil deželnoknežjo upravo Štajerske. Sestavil je namreč posebno „vlado“, ki so jo tvorili glavar, namestnik in več svetovalcev. Sedež te vlade je bil izprva na Dunaju. Poleg tega je ustvaril na Dunaju najvišjo finančno oblast ali računsko komoro, v Dunajskem Novem mestu pa najvišjo sodno oblast. Štajerska, Koroška in Kranjska so bile na ta način ozko spojene z Gornjo in

Spodnjo Avstrijo ter podrejene imenovanim trem oblastim. Štajerskim stanovom to sicer ni bilo pogodu, ker so videli v tem ukinitvev samostojnosti svoje dežele, toda ostalo je pri tej ureditvi. L. 1518. je cesar ustanovil stalno vojsko ter določil, naj ima vsaka dežela svojega poveljnika in naj si avstr. dežele medsebojno pomagajo vsaj s 100 oboroženimi konjiki.

Po bruseljskem dogovoru l. 1522. so avstrijske dežele pripadle Ferdinandu, bratu nemškega kralja Karla V. Po smrti Ferdinanda I. (1522—1564) je njegov sin Karel dobil slovenske dežele: Štajersko, Koroško, Kranjsko, Gorico, Trst in Istro ter je zanje ustvaril nova osrednja oblastva s sedežem v Gradcu. Nadvojvodu ob strani je stal tajni dvorni svet z dvornim kancelarjem na čelu. Dvorna komora je upravljala deželnoknežje dohodke, l. 1578. se je še pridružil dvorni vojni svet.

Poleg vlade deželnega kneza je od starih časov obstajala v posameznih deželah še posebna oblast: deželni stanov s svojimi mnogoštevilnimi pravicami, na katere je moral priseči vsak novi deželni vladar. „Stanovi“ so bili sestavljeni iz cerkvenih dostojanstvenikov, višjega plemstva (Herrenstand) in vitezov (Ritterstand). Tem so se pridružili zastopniki mest in trgov, a ti niso tvorili posebne skupine kakor prvi trije. Prišli so le vsakokrat ob nastopu novega vladarja k poklonitvi in zaprisegi in s tem je bilo njihovo delovanje pri kraju. Ko je pa zaradi turške nevarnosti bilo potrebno nalagati vedno nove davke, so začeli vabiti v deželne zbore tudi zastopnike mest in trgov, pa le k posvetovanju o novih davkih, v ostalih deželnih zadevah niso smeli nič govoriti. Šele po l. 1569. so stanovi dovolili zastopnikom mest in trgov, udeleževati se tudi posvetovanj o verskih zadevah, ker so poluteranjeni stanovi upali s tem ojačiti svojo stranko. Ko so Turki leto za letom delali neznansko škodo, se je plemenita gospoda skušala odškodovati na račun podložnikov, meščanov in tržanov. Za nadomestilo so jim ponujali Lutrov „svobodni evangelij“, s čimer pa meščani in tržani kajpada niso bili zadovoljni, zato je med meščanstvom in gospodo vladala velika napetost in tako

je umljivo, da so uporni kmetje mnogokrat našli simpatij in pristašev zlasti v manjših mestih in trgih.

Na čelu deželnim stanovom je bil deželni maršal, ki je predsedoval deželnim zborom. Deželni glavar je pa vodil varnostne in justične naredbe ter skrbel, da so se sprejeti zakoni izvrševali. Njemu je bil podrejen deželni oskrbnik (Landesverweser), ki je tudi namestoval glavarja, če je bil ta zadržan, sicer pa je bil najvišji sodnik in upravitelj deželnih financ.

Kot stalni izvrševalni organ je bil od deželnega zbora izvoljen deželni odbor (Verordneter - Collegium) navadno 5 članov, od l. 1579. včasih tudi po 7, iz vrst gospode in vitezov, prelatje so bili izključeni, vsaj v dobi verskih bojev. — Deželni stanovi so bili institucija, s katero je v poznejših časih bilo treba izvojevati hude boje, da je končno tudi meščan in kmet prišel do političnih pravic.

Ko je Karlov sin, nadvojvoda Ferdinand II. 1619 postal nemški cesar, je zopet združil vse avstrijske dežele in Gradec je nehal biti prestolnica deželnega vladarja, le dvorna komora in vojni svet sta še ostala v Gradcu. „Deželno vlado“ so za Ferdinanda II. v notranjeavstrijskih deželah tvorili namestniki in podnamestniki, vladni kancelar in po osem plemičev iz štirih notranjeavstrijskih dežel, katere je imenoval cesar. Prideljeni so jim bili štirje pravniki. Po združitvi čeških in ogrsko-hrvaških dežel z dednimi avstrijskimi se je po l. 1526. polagoma izcimila misel državne skupnosti.

Nove spremembe v deželni upravi je uvedla šele cesarica Marija Terezija (1740—1780). V Gradcu je ukinila tajni svet in ustanovila novo oblast, ki bi naj predstavljala osebo vladarjevo. Podrejen je bil ta urad neposredno najvišji upravni oblasti na Dunaju, imenovani „direktorij“. Ta deželna oblast se je imenovala prvotno „deputacija“, potem dalje časa „reprezentacija in komora“. Področje te oblasti je bilo mnogolično. V pravne zadeve se pa ni smela vtikati ta oblast. L. 1763. je Marija Terezija ukinila reprezentacijo in komoro ter ustanovila gubernij v Gradcu.

Leopold II. (1790—1792) je ločil od Karla II. združene notranjeavstrijske dežele ter je Štajerski, Koroški in Kranjski dal poseben gubernij. Ti guberniji so ostali do l. 1848. in so bili podrejeni raznim najvišjim uradom na Dunaju.

Ves ta osrednje-upravni aparat je slonel popolnoma na starem fevdalnopodložniškem sestavu; izvršitev vladnih ukrepov je bila odvisna od dobre volje zemljiške gospode, zato je uprava bila slaba in neenotna. Korenita preosnova se je izvršila šele za Marije Terezije. L. 1749. je bila justica ločena od uprave. Njen minister grof Friderik Viljem Haugvitz je hotel storiti izvršbo vladnih naredeb neodvisno od zemljiških gospodov, mest in trgov, v ta namen je uvedel l. 1740. okrožne glavarje, katerih oblast se je raztezala na manjša okrožja. Tako je vsa Štajerska bila razdeljena v pet okrožij; Bruk ob Muri, Judenburg, Lipnica, od 1750 Maribor, Hartberg, pozneje Gradec in Celje. Meja med mariborskim in graškim okrožjem je šla visoko na Srednjem Štajerskem od koroške meje blizu Paškega kota (Pack-Winkel) čez Rožni vrh (Rosenkogel), južno od Stainza se je obrnila skoraj v južni smeri do blizu Št. Florijana, potem v severni do potoka (srednje-štajerske) Ščavnice (Stainz) zapadno od Hrovata (Krauth), dalje ob tem potoku do blizu Vildona, kjer je napravila oster trikotnik in šla nekaj časa vzporedno z Muro, južno od Lebringa je delala mejo Mura do Radgone. Od koroške deželne meje med Dravogradom in Muto je delala napram celjskemu okrožju mejo reka Drava do Brezna. Nasproti Breznu je krenila meja na vrh Pohorja, s Pohorja se je med Gornjo Polskavo in Framom spustila na Dravsko polje. Ob veliki cesti, ki gre iz Slov. Bistrice v Ptuj se je priključila potoku Polskavi, izpod Ptujске gore je odstopila od Polskave in šla v vijugastih zavojih preko Dravinje skozi Gornje Haloze iztočno od Žetal do Maceljske gore, kjer je dosegla hrvatsko-štajersko deželno mejo.

Celjsko okrožje je med Zidanim mostom in hrvatsko-štajersko mejo segalo tudi preko Save na Kranjsko. — Ta razdelitev je ostala v veljavi do l. 1849. V območje teh

okrožnih uradov je spadala deželna policija, zdravstvo, promet in ceste, zlasti pa naj bi bili ti uradi dvignili dotlej povsem zanemarjeni sloj kmetskega prebivalstva, v katerem je cesarica spoznala „temelj in glavno oporo države“. Ti uradi so občevali neposredno z ljudstvom, brez posredovanja zemljiške gospode, v njih je kmet našel mnogokrat zaslombo proti samovolji graščakov. Okrožnim uradom je bilo skrbeti, da se vladne naredbe v njih okrožjih natančno izvršujejo, v sporih med graščaki in podložniki so nekaj posredovali, nekaj tudi razsojali ter so morali ščititi podložnike proti samovoljnemu tlačenju, nadzorovali so razmerje med graščaki in njih podložniki, posredovali med osrednjimi in krajevnimi graščinskimi oblastvi. Na čelu okrožnemu uradu je bil okrožni glavar, obenem pravi guberinjalni svetnik, njemu ob strani je bilo več okrožnih komisarjev, okrožni zemljemernik in več uradnikov. Okrožje je bilo zopet razdeljeno v več okrajev in okrožnemu uradu podrejenih okrajnih komisarjev.

Na Štajerskem je bilo v vsem 948 zemljiških gospoščin, ki so le redkokdaj imele svoje podložnike v sklenjenem ozemlju, navadno so bili raztreseni med podložniki drugih gospoščin, kar je zelo oviralo uspešno upravo, zlasti so se nedostatki kazali pri novačenju. L. 1770. je bilo novačenje postavljeno na osnovo ljudskega štetja, zaukazano prvo ljudsko štetje ter označba hiš s številkami. L. 1771. je bila vsa štajerska dežela razdeljena v 228 okrajev. Razdelitev se je opirala na župnije in občine. Okrajni komisarji so tvorili prvo politično instanco. V območje okrajnih oblastev je spadalo novačenje, štetje ljudstva in živine, statistika umrljivosti in porodov, službene in selitvene zadeve, vojaška nastanitve in predprega, skrb za invalide, varnostna, sanitetna in нравstvena policija, istotako delavska, poselska, obrtna policija, nadzorstvo nad berači in postopači, izseljevanje in izročanje kakega zločinstva osumljenih oseb, skrb za okrajne in občinske ceste, vodne in druge javne naprave, pobiranje deželnoknežjih davkov. Za izvrševanje zakonov in vladnih naredeb je bila ta uredba primerna in prvi korak k osa-

mosvojitvi podložnikov izpod graščinske oblasti, a nastajale so zbog tega tudi zmede, ker je podložnik bil podrejen svoji zemljiški gosposki in politični oblasti.

V okviru okrajev so bile občine in sicer konskripcijske in davčne občine.

S temi aparati je država uveljavljala svoj absolutizem, ki je v socialnem oziru imel tudi svoje dobre strani, ker je omejeval oblastnost graščakov, a v nenemških deželah so vsi ti uradi pospeševali germanizacijo.

Agrarne reforme Marije Terezije in Josipa II.

Marija Terezija je ob nastopu svoje vlade našla zelo žalostne razmere, ki jih pri najboljši volji ni mogla hitro odstraniti. Šele po nesrečni sedemletni vojni je obrnila večjo pozornost temeljitejšim znotranjim reformam, ki so se nanašale zlasti na vojaštvo, agrarno vprašanje in šolstvo. Vojništvo se je preustrojilo po pruskem vzorcu. Vpeljali so se neke vrste manevri, ki so privedli cesarico na Sp. Štajersko l. 1749. in 1750. v Ptuj, ker so se vršili manevri na Ptujem polju. Značilno je za takratne razmere, da so na vladno povelje morali odstraniti ob cestah, koder se je cesarica vozila, vse vislice in obešence, da bi to na nosečo cesarico ne napravilo neugodnega vtiska. Po reformah Marije Terezije in njenega sina je Avstrija stopila takrat med prvovrstne države.

Za nas najvažnejše reforme Marije Terezije in Josipa II. so bile one, ki so se nanašale na kmetstvo in podložništvo. Reforme teh dveh vladarjev so našle naše ljudstvo še v onem primitivnem položaju, v katerega ga je potisnila karolinška doba in restavracija po odgonu Madjarov. Dočim se je v raznih deželah fevdalno razmerje med gospodo in podložniki polagoma razvijalo ter dobilo tu in tam v nebistvenih rečeh različne oblike, se je pri nas kratko in malo naložil fevdalni sistem tako, kakor je bil takrat že razvit.

Kmet je bil živa renta za zemljiškega gospoda, njegova dača in delo dobiček, ki ga je nesla zemlja svojemu

lastniku. Najbolj izrazito obeležje podložništva je bila *r a b o t a* t. j. delo, ki ga je moral podložnik opraviti za svojo zemljiško gospodo. Na Štajerskem se je to splošno imenovalo „rabota“, v iztočnem delu tudi „gospoščina“.

Kot pravna institucija je ostala rabota nespremenjena od karolinških, oziroma pomadjskih časov do Marije Terezije in njenega naslednika.

Prvotno je glavno rabotno delo bilo krčenje šum, potem obdelovanje polja. Odločilne za raboto so bile potrebe graščine kot gospodarske enote in pa osebne potrebe graščakove. Kjer je graščina imela dovolj hlapcev in dekel za obdelovanje lastnega zemljišča, je rabota imela le pomožni pomen. Ponekod so graščine večino zemljišča dale obdelovati po podložnikih, tu je rabota bila omejena na določen čas, na neke njive in travnike. Drugače je bilo, kjer je graščina obdelovala v lastni režiji velike komplekse zemljišča. Tu je rabota bila zelo občutna. V poznejših časih se rabota bolj in bolj specializira, kakor so se razvijale gospodarske in socialne razmere in potrebščine. Rabota je bila odmerjena ali neodmerjena t. j. opravljati se je morala, dokler ni bilo delo končano, n. pr. žetev, košnja, ali pa je bila odmerjena na določeno število dni in oseb.

Neodmerjeno raboto je potrdil nadvojvoda Karel II. l. 1563. s pristavkom, naj vlada pravičnost pri zahtevi neodmerjene rabote. Podložnikom ni to prineslo nobene olajšave, ker je vsak graščak smatral tudi najbolj trde zahteve za „pravične“. Cesar Ferdinand II. je pa l. 1627. pod kaznijo graščakom prepovedal, zahtevati od podložnikov ob nedeljah in praznikih kakršnokoli tlako. Razlog tej prepovedi je bil ta, ker so poluteranjeni graščaki katoliške podložnike nalašč silili, da so morali ob nedeljah in zapovedanih praznikih na lovu priganjati divjačino, loviti ribe, opravljati selsko službo in se vozariti po njihovih poslih sem in tja. To so bile edine naredbe, ki so se nanašale na raboto. Glede števila rabotnih dneвов in oseb sploh do l. 1778. ni bilo nobenega zakonitega predpisa. Tu je odločevalo le krajevno običajno pravo in dobra volja graščakov. Dajati rabotarjem hrano, ni bilo na

Štajerskem nikjer predpisano, to je bilo odvisno le od dobre volje graščaka ali njegovega oskrbnika. Bližnji vzrok nemirom in vstajam je navadno bila pretrda rabota, toda z vstajami se ni kmetom rabota prav nič olajšala, prej nasprotno. Šele ko je absolutistični centralizem zlo-mil premoč plemstva, je vlada posegla v razmerje med podložniki in graščaki. Šele ko so bili uvedeni c. kr. okrožni uradi, jim je bilo naročeno, naj nadzorujejo politično upravo graščinskih gospodsk in ščitijo podložnike. S tem je bil izdelan prepad med kmetom in vlado, a ker so v teh uradih sedeli večinoma sami plemenitaši, pač svojih žlahtnih tovarišev na gradovih niso pretrdo prijemali.

Važno olajšavo je prineslo l. 1778. Najprej je cesarica z dvornim odlokom 23. jun. prepovedala prekomerno in zakonito neutemeljeno raboto. Dne 5. dec. i. l. je pa izšel r a b o t n i p a t e n t, ki določa, da se sme rabota raztezati le na tri dni v tednu. Le če bi kak teden rabota celo izostala ali bi se delalo manj ko 3 dni, se smejo naslednji teden zahtevati 4 rabotni dnevi. Vobče ne sme število rabotnih dni v letu presegati števila 156.

Isti patent je natančno določil tudi delovni čas. V zimskem času t. j. od 1. okt. do 31. marca traja celodnevna vožnja ali ročna rabota 8 ur, v poletnem času, od 1. aprila do 30. sept. pa 12 ur. Pri osemurnem delavniku je 1 ura počitka za kosilo in krmljenje živine, ob 12 urnih delav-nikih pa 2 uri počitka. Le ob času žetve se sme delovni čas raztegniti še za dve uri. Pot od doma se je vštel. Glede voznih rabot v daljavo je bilo določeno, da v zim-skem času konjska vožnja ali selska pešpot znaša 3 milje, volovska vožnja 2 milj, v poletnem času prva 4, druga tri milje. Vozna in ročna rabota se istočasno ne sme zahte-vati. Ne sme se preobložiti ne človek, ne žival. Oproščeni so rabote otroci in starci nad 60 let, bolne osebe, pohab-ljenci, vojni invalidi in odpuščeni vojaki, ki nimajo lastne hiše, samski ali oženjeni sinovi in hčere, ki nimajo last-nega gospodarstva, temveč žive pri starših, enako pre-užitkarji. Ako dobe lastno hišo in gospodarstvo, so dolžni raboto kakor drugi podložniki.

Reforme Marije Terezije so z logično doslednostjo vodile do daljnjih olajšav in končno do osvoboditve podložnikov. Cesar Josip II. se je na svojih potovanjih po Moravskem in Ogrskem na lastne oči prepričal o bednem stanju kmetstva. S patentom 1. sept. 1781 je določil podložnikom okrožne urade kot instanco za pritožbe in omejil kazenske pravice graščakom, obenem pa kmetom zabičal, da morajo točno izpolnjevati svoje obveznosti napram graščakom. Nevoljništvo je bilo odpravljeno. Z dvornim odlokom 20. sept. i. l. je bil za silo urejen tudi odkup rabote. Tozadevno se je lahko sklenila pogodba med graščakom in podložniki, ki je pa smela veljati le tri leta. Po treh letih se je morala skleniti nova pogodba, ali če je graščina hotela skleniti pogodbo na daljšo dobo, jo je morala potrditi okrožna in deželna oblast. Isti odlok je predvidel že tudi „abolicijo“ t. j. odkup rabote za vse čase. S tem je bil nadelan pot k odkupu zemljišča samega, kar se je izvršilo l. 1848.

L. 1783. je bila zmanjšana rabota polkmetijam in četrtkmetijam. Če je kmet posedal več kot eno kmetijo, ni smela rabota presegati meje, ki je bila določena za eno celo kmetijo. Podložnikom, ki so doslej opravljali manj kot tri dni rabote na teden, ni smela graščina števila zvišati do maksima, ostati je moralo pri starem. Kmetom se je moralo prizanašati z daljnimi vožnjami, da niso preveč zamudili svojega dela doma.

S patentom 25. avg. 1784 je bila urejena tudi porazdelitev ročne in vozne rabote. Ako je bil kmet navezan na obojno raboto, je znanprej rabotal dva dni z vožnjo, 1 dan z ročnim delom, naslednji teden pa obratno. S posebno pogodbo se je to lahko tudi drugače uredilo.⁸⁸

Manj ugodno je vplivala na kmetska posestva cesarjeva naredba iz l. 1786. o enaki dedni pravici. S to naredbo je bil odpravljen stoletni nasledstveni majorat pri kmetskih posestvih. Odslej so imeli vsi otroci enake dedne pravice, a spričo tega so se kmetska pose-

⁸⁸ Mell Dr. Ant., Beiträge zur Geschichte des Unterthanwesens in Steiermark. Mittheilungen XL, 1892.

stva močno zadolžila, ker je tisti, ki je prevzel posestvo, moral izplačati velike deleže svojim bratom in sestram, več, kakor je dejanski neslo posestvo.

Veliko slabši nego na Štajerskem je bil položaj seljštva na Prekmurskem. Oblastnost in samovoljnost ogrskih velikašev je presegala vse meje. Ko se je po srečnih turških vojnah v 17. stol. ojačila vladarska oblast, je Leopold I. zabičal graščakom, naj se natančno drže določil, popisanih v urbarijih. Toda nihče ni nadziral graščakov, kako se drže urbarskih določil. Cesar Karel VI. je napram magnatom moral biti zelo obziren, če jih je hotel vzdržati v dobri volji, da sprejmejo pragmatično sankcijo in priznajo njegovo hčer za svojo kraljico.

Marija Terezija je dala pregledati obveznostne predpise podložnikov in jih ublažiti, toda vse olajšave so ostale večinoma le na papirju, ker je cesarica v svojem težavnem položaju bila navezana na pomoč ogrskega plemstva in mu je morala marsikaj spregledati. Terezijanski urbarij je skušal vsaj v skromni meri izvesti prepotrebno agrarno reformo. Določeno je bilo, da se prepusti kmetijam po 16—38, včasih celo po 40 oralov oranice in 8 oralov travnikov; nadalje so imeli kmetje — po krajevnih razmerah — na razpolago večje ali manjše pašnike in drva, kolikor jih je potrebovala domača hiša. Z ostalim zemljiščem je prosto razpolagal graščak; lahko ga je obdeloval sam, ali ga je s posebno pogodbo dal kmetom v najem. Večinoma so v graščakovih rokah ostala obširna posestva, ljudstvo, ki se je močno množilo, je hudo trpelo pomanjkanje zemlje. Zlo se je še pomnožilo s košanjem kmetskih posestev na dediče. Posledica tega je bilo veliko siromaštvo in beda; v duševnost prekmurskega seljaka se je zaleгла nezaupnost, izmikanje in prekanjenost. Pri raboti so ravnali graščaki čisto samovoljno. Od žetve je moral dati kmet graščaku deveti del, deseti del pa duhovščini. Razen tega so morali kmetje plačevati vladi davek v denarju in krvi, popravljati ceste in mostove, dajati razne potrebščine župnikom, učiteljem (odkar so bile ustanovljene šole) in vaškim sodnikom. Proti majhni odškodnini so morali dajati kmetje tudi priprago za voja-

štvo in pošto. Poštno doprego so navadno kmetje najrajši dajali, ker so od potnikov, zlasti tujcev, dobivali lepa darila, če so dobro vozili.

Poleg graščakov so bili za ljudstvo huda nadloga — judje, katerih je na Ogrskem kar mrgolelo. Dočim so jih iz Štajerske koncem 15. stol. izgnali, so na Ogrskem mirno opravljali svoj posel tudi v novem veku. Že v srednjem veku je prišel ves kapital v roke judom, ki so si nakupili mnogo veleposestev. To je vzbudilo odpor plemstva. L. 1222. in 1231. so sprejeli zakon, ki je prepovedal judom sodelovanje pri pobiranju davkov in kovanju denarja, proglasil jih je tudi za nesposobne, pridobivati zemljišča in plemstvo. Kralj Ludovik Veliki (1342—1382) jim je prepovedal priseljevanje, a kralj Sigismund (1387—1437), ki je bil v večnih denarnih zadregah, jim je zopet dovolil prosto naseljevanje in celo obrestno oderuštvo. Za slabotnega Ludovika II. je bil neki jud Izak celo vrhovni nadzornik kraljeve peneznice v Kašovi. Po bitki pri Mohaču so nastopili za jude manj ugodni časi, ker Turek je smatral oderuštvo za svojo predstveno pravico. Po zmagi nad Turki so si pa judje zopet oddahnili. L. 1729. jim je sicer bilo prepovedano bivanje v nekaterih komitatih, zlasti v rudarskih krajih, a tem bolj so se širili po selih. Reforme Marije Terezije in Josipa II. so jim šle na roko in jim prinesle več prida kakor kmetom. L. 1785. je bilo na Ogrskem 75.089 judov, 20 let pozneje pa že 127.816.⁸⁹ V 19. stol. so se ogrski židje priključili madjarskemu nacionalizmu ter bili v nemadjarskih krajih goreči pospeševalci madjarizacije.

Ljudsko šolstvo.

Kakor sploh za kulturno življenje so bile tudi za šolstvo pri nas razmere zelo neugodne radi neprestanih sovražnih napadov, sedaj od Ogrov, sedaj od Turkov. Država se do Marije Terezije vobče za šolstvo ni brigala, marveč ga je smatrala za cerkveno zadevo. Novi časi so pa od-

⁸⁹ Pardoe Miss, Ungarn und seine Bewohner III. Leipzig 1842, str. 134 d.

ločno zahtevali, naj tudi država posveti šoli večjo pozornost. Kardinal in škof pasovski Leopold III. grof Firmian je v posebni spomenici razložil cesarici, „kolike koristi je dobra šola za državo in sv. vero“ ter kako potrebno je, da se z vladnimi naredbami spravi dober red v šole in jih država znatno podpira. Marija Terezija je sprevidela potrebo šolske preosnove ter je poklicala na Dunaj avgustinskega opata Ignacija Felbigerja, ki je sestavil nov učni načrt za normalne, glavne in trivialne šole. Ta učni red je izšel 6. dec. 1774. Po tem načrtu bi naj dobila vsaka dežela svojo normalno šolo, vsako okrožje glavno, v manjših mestih in trgih ter pri župnijskih cerkvah in večjih podružnicah pa naj bi bila navadna osnovna ali trivialna šola. Marija Terezija je želela, naj bi „vsak njen podložnik dobil svojemu stanu in poklicu primerno izobrazbo“; „na vzgoji mladine je vse“, je dejala večkrat cesarica. Zato je 13. okt. 1770 izrečno proglasila šolo za „politicum“ t. j. državno zadevo. Z Marijo Terezijo se začenja v pravem pomenu nova doba za osnovno šolstvo. Vlada pa v tem ni bila dosledna. Proglasila je sicer šolo za državno zadevo; cerkovniki, ki so bili obenem učitelji, bi naj bili podrejeni duhovščini le kot cerkovniki, kot učitelji pa naj bodo odvisni zgolj od posvetne oblasti. Prilastila si je država pač vrhovno vodstvo nad šolo, stroške za šolo pa je prepustila drugim, samo v skrajnemu slučaju je bila pripravljena kaj prispevati, pa ne iz državne blagajne, temveč le iz „jezuitskega fonda“. Država je računala pred vsem na deželne stanove, a štajerski deželni stanovi so kratko in malo odrekli vsak prispevek za ljudsko šolstvo, češ, da jih žulijo drugi dolгови. Ostali prispevki bi se naj dobivali iz vstopnine pri maškaradah, od bratovščin in duhovščine, ki je pa ponekod sama imela borne dohodke.

Iz poročil na vladni poziv l. 1751. in 1752. je razvidno, da so mnogi župniki bili navdušeni zagovorniki šole, drugi pogojni, nekateri tudi nasprotni občnemu šolskemu pouku. Najbolj odklonilno stališče je zavzel celjski okrožni glavar, ki je naravnost izjavil, da ne gre kmetom snovati šol. Utemeljeval je svoje stališče z naslednjimi razlogi: kmet je ubožen in nima denarja za šolo. Za kmeta je glavno,

da se nauči poštenega vedenja, točnega plačevanja davkov in pravih verskih načel, vse to mu pa lahko poda duhovnik in ni potreba za to šol. Kmet potrebuje otroke za domače delo, ker mu primanjkuje poslov, z delom mu koristijo otroci več, kakor če bi znali čitati in pisati. Kmet, ki bi znal čitati, bi lahko dobil v roke sumljive knjige in bi postal nevaren cerkvi in državi. Splošna šolska izobrazba in pa takratni socialni položaj nesvobodnega podložništva sta bili dve stvari, ki trajno in logično nista mogli biti druga poleg druge. Nedosledni so bili tisti, ki so se pod dojmom takratnih illuminatorskih idej pač navduševali za šolstvo, ni jim pa šlo v glavo, da bi kmet mogel postati svoboden človek. Pod ozkim vidikom takratnih dejanskih razmer so ti in slični pomisleki nekoliko umljivi. Nove časovne razmere so z vso silo trkale na vrata, a tega se mnogi niso zavedali, ker so vzrastli v starih razmerah in niso mogli pojmiti, da bi moglo biti tudi drugače. Za šolstvom je morala priti odprava tlačanstva, ki jo je tudi izvedel Josip II., kajpada le na pol, a popolna osvoboditev bi bila za tisti čas prenagel skok.

Ovire, ki so stale na potu občnemu ljudskemu šolstvu, so bile velike in raznotere. Prva ovira je bila velika revščina ljudstva in privezanost na grudo, pri čemer ljudstvo ni moglo prav čutiti potrebe po šolski izobrazbi. Druga velika ovira je bilo pomanjkanje sposobnih učiteljev in gmotnih sredstev za njih primerno vzdrževanje. Tretja velika zapreka je bila v tem, da se je šola popolnoma istovetila z nemščino; da bi se mogel v šoli rabiti tudi kak drug jezik, takratnim pedagogom in drugim razumnikom po večini ni šlo v glavo. Ker pa so naši izomikanci, zlasti med ljudstvom živeči duhovniki uvideli, da ne gre male dece mučiti s tujim jezikom, so sklepali: šola je pri Slovencih nemogoča.

V takratnih poročilih se opetovano poudarja, da „trdo slovenski kraji“ ne marajo za nemško šolo. Tako se glasi poročilo iz svečinske in šentjurske župnije nad Mariborom, da je „trde Slovence težko pridobiti za nemški pouk“. L. 1783. je sekovski škof prišel na birmovanje k Sv. Marjeti pod Ptujem in je zapisal opombo, da bi cer-

kovnik rad poučeval deco, a starši je nečejo pošiljati v šolo, „ker so Slovenci in jim ni mar za nemščino“ (quia sunt Vinidi et germanice nolunt addiscere).⁹⁰

Glede števila in pohajanja ljudskih šol v naših krajih je spričo teh okoliščin ostalo večinoma vse pri starem. Šol je pred l. 1751. ugotovljeno še razmeroma precejšnje število, le šolarjev je bilo malo ter je na mnogih krajih pouk včasih prenehal radi pomanjkanja učencev.

Pred nastopom Josipa II. (1780) so na Sp. Štajerskem ugotovljene osnovne šole in učitelji v naslednjih krajih: v večjih mestih, v Celju, Mariboru in Ptuj⁹¹ so obstajale šole nepretrgoma še iz srednjega veka. V Ormožu so v prvi polovici 16. stol. ustanovili šolo frančiškani, menih, ki je poučeval otroke, se je zval „normalista“. Početkom 18. stol. je nastala šola tudi pri župni cerkvi sv. Jakoba. Ko je bil samostan zatrt, je kajpada prenehala samostanska šola, a l. 1783. so nemški križniki vzeli učitelju stanovanje pri župni cerkvi in tako je Ormož do l. 1787. ostal brez šole. Levo od Drave, v bivši solnograški, potem v sekovski škofiji zasledimo šole: V Ljutomeru, kjer je obstajala šola že l. 1591., pri Sv. Jurju na Ščavnici (pred 1758), v Veržetu (1729), Sv. Križ pri Ljutomeru (učitelj se omenja že l. 1691.), Sv. Peter pri Radgoni (1777), v Apačah (1739), v Radgoni, pri Sv. Benediktu v Slovenskih goricah (1738), pri Negovi (1737), pri Sv. Antonu (1722), pri Sv. Lenartu v Sl. gor. (1759), pri Sv. Rupertu (1763), pri Sv. Urbanu nad Ptujem (1767, redno šolo je pa tu ustanovil šele Volkmer), pri Gornji Kungoti (1761), Sv. Tomaž pri Ormožu (1775), Sv. Barbara v Halozah (1744), pri Vel. Nedelji, v Središču (1660), v Kamnici in Selnici v prvi pol. 18. stol., v Lučanah (1740), pri Sv. Petru pri Mariboru (1740). Desno od Drave: v Rušah, pri Sv. Lovrencu na Pohorju, v Hočah (1753), na Ptujski gori (v drugi pol. 17. stol.), na Hajdini (1705), pri Sv. Vidu pod Ptujem (kjer so l. 1719. pokopali „bivšega“ učitelja, očeta takratnega učitelja Sutorija), v Slov. Bistrici (1646), v

⁹⁰ Slekovec v „Popotniku“ 1887, str. 106.

⁹¹ V Ptuj⁹¹ je bila šola tudi zunaj mesta pri Sv. Ožbaldu, kjer je do l. 1789. bila župnija.

Rogatcu, pri Sv. Križu pri Rog. Slatini (1760), na Teharjih, v Brežicah (1668, poučevali so frančiškani), v Rajhenburgu (1681), v Laškem (kjer se je 1774 otvorila nemška trivijalka kot župna šola), v Starem trgu pri Slovenjgradcu, Vitanje (1763). Bilo jih je še več, zlasti pri starejših in večjih župnijah, a bile so bolj zasebne ali „zakotne“, kjer so cerkovniki ali kaplani tedaj pa tedaj poučevali deco ali jo vsaj pripravljali za srednje šole.

L. 1771. je vlada zopet pozvedovala o stanju ljudskega šolstva, poročila so bila malo ugodna. Zanimiva je primera mariborskega in celjskega okrožja. V mariborskem okrožju je bilo takrat 54 učiteljev in 19.837 za šolo godnih otrok, a pohajalo je šolo le 4.2%, nasprotno je bilo v celjskem okrožju le 10 učiteljev in 1324(?) za šolo godnih otrok, od katerih je pohajalo šolo 15.7%.

*

Nekaj podatkov imamo tudi o prekmurskem šolstvu. L. 1625. je poročal kardinal Peter Pazman, ostrogonski nadvladika papežu Urbanu VIII., da v vsem ogrskem kraljestvu tostran Donave ni nobene katoliške šole.⁹² Iz druge polovice 17. stol. pa imamo pozitivna poročila o prekmurskem šolstvu. To nam dokazuje zbirka pesmi,⁹³ nastala med 1649—1710, kjer stoji opomba, da je pesmarica služila pevovodjem v cerkvi in v šoli. Pesmarica je nastala v gornjem Prekmurju ter je l. 1710. podpisan neki Nikola Legen v Martijancih. Za dolnje Prekmurje, ki je spadalo pod zagrebško vladikovino, pa imamo vizitacijske zapiske iz l. 1669., 1687., 1688., 1690., 1692., 1750., 1760.,⁹⁴ v katerih so izpričane šole. Tako je l. 1669. bil pri sicer siromašni cerkvi v Bogojini učitelj neki Štefan Sartor (Szabó?), ki je pa bil krivoverec, ker je Bogojina takrat imela šele prvega katoliškega župnika, poprej so bili tam kalvinski predikantje. V Turnišču je l. 1687. bil učitelj neki Agec, šolo in stanovanje je imel poleg župnikovega travnika. O Dubrovniku pravi zapisnik l. 1688., da je učitelj

⁹² Premrou v ČZN. 1922, str. 68.

⁹³ Sedaj v arhivu mariborskega „Zg. dr.“.

⁹⁴ V nadbisk. arhivu v Zagrebu.

imel šolo poleg župnišča in je dobival na leto po 1 ogrski gold. za vsakega šolarja, če jih je imel kaj.

V Dolnji Lendavi je za časa vojne proti Turkom župnišče pogorelo. Iz strahu, da se Turki vrnejo, so l. 1688. le za silo postavili leseno župnišče, če pa bo mir trajen, pravi zapisnik, bo tudi šola. L. 1760. je bil tu učitelj neki Josip Čuklin, doma iz Lendave, tudi njegov oče je bil učitelj. V šoli je imel takrat 22 dečkov in 14 deklic. Da jih ni več, pravi zapisnik, je razlog ta, ker revni kmet potrebuje deco za delo pri graščini. Šola je bila lesena in je imela eno šolsko izbo. V Turnišču je bil l. 1669 učitelj Matija Goričan.

Sodeč po slovenski pesmarici in po tem, da je dolnje Prekmurje bilo v zagrebški vladikovini, smemo sklepati, da so te šole bile slovenske, ker v javnem življenju je takrat na Ogrskem vladala latinščina, madjarski pritisk se začenja v šolstvu uveljavljati šele v 19. stoletju.

Naslednik Marije Terezije Josip II. se je zelo zanimal za šolo. Za njegove desetletne vlade se je število ljudskih šol znatno pomnožilo. L. 1781. je z odlokom 20. okt. ukazal obvezno obiskovanje šole. Premožnejši starši, ki niso pošiljali otrok v šolo, so morali za kazen plačevati dvojno šolnino, siromašni pa so morali opraviti kako raboto pri javnih napravah, kakor zidanju šol, napravljanju cest itd. Župnikom je bilo zaukazano, da so morali pred začetkom šolskega leta s prižnice opominjati roditelje, naj redno pošiljajo otroke v šolo. L. 1787. je cesar določil, da pri stavljenju šol mora zemljiška gospoda dati gradivo, les in opeko, župni patron mora plačati rokodelce, občine pa morajo dati težake in vožnjo. Josip II. je vpeljal v ljudsko šolo že tudi ženska ročna dela, kar se je pa pri manjših šolah le malokje izvršilo.

Z ustanovitvijo novih župnij so bila ustvarjena nova duševna središča, kjer so polagoma nastale šole. Kolikor je znano, so za časa Josipa II. (1780—1790) do konca 18. stol. nastale na Sp. Štajerskem naslednje šole:

Sv. Barbara pri Mariboru (1796), Sv. Lovrenc na Dravskem polju (1785), Podlehnik (1800), Leskovec v Halozah (1795), Zavrče (1788), Sv. Lovrenc v Sl. gor.,

Sv. Marjeta na Pesnici (1788), Sv. Jurij na Pesnici (1792), Vurberg (1799), Cirkovce (1786), Vuzenica (1795), Sv. Duh na Ostrem vrhu (1790), Sevnica (1782). Nekatere teh šol so morda obstajale že prej, nastalo jih je pač še več, a manjka podatkov.

Napete razmere med oglejskimi patrijarhi in avstrijskimi vladarji in zastran tega nered v cerkvenopolitičnih zadevah na našem ozemlju desno od Drave so zapustile žalostne sledove tudi v šolstvu. Dočim v slovenskem delu sekovske škofije na mnogih krajih že v 17. stol. s popolno gotovostjo zasledimo šole, so kraji desno od Drave, v starem celjskem okrožju na slabšem. Še ob času Marije Terezije in Josipa II. so učilnice tukaj redka prikazen. L. 1786. je celjsko okrožje prišlo pod Lavantinsko škofijo, a trebalo je več desetletij, da se je uredilo in popravilo, kar so prej stoletja zanemarila.

Narodno gospodarstvo.

Za časa Marije Terezije se je resno delalo na to, da se dvigne blaginja avstrijskih kronovin. L. 1767. je pozvala cesarica vse inteligente in praktične gospodarje, naj se združijo zaradi dviganja narodnega gospodarstva. Vlada je kajpada imela pred očmi pred vsem zvišanje davčne moči ljudstva, vendar njeno stremljenje je v mnogoterem oziru zboljšalo razne gospodarske panoge. Delo je bilo težavno, napredek počasen, ker je kmetско ljudstvo dolga stoletja okostenelo v starih oblikah kmetovanja. Prav nazorno se je to pokazalo pri sajenju krompirja. Dočim so se ljudje hitro oprijeli tobaka vkljub vsem prepovedim vlade, so se krčevito branili saditi krompir, ki je prišel v Evropo iz Amerike že v 16. stol. in je za ljudsko prehrano tako važen pridelek. Izprva so ljudje mislili, da jih hoče gospoda s krompirjem zastrupiti, kvečjemu so ga pokladali svinjam. Ko so pa videli, da gospoda sama goji in uživa krompir, so ga smatrali za potratno gosposko jed, ki ni za kmeta. Še okoli l. 1730. je veljal krompir le kot gosposka jed. Celo batine so dobivali kmetje, ker niso marali saditi krompirja. Tudi v koruzo, ki je istotako prišla v 16. stol. iz Amerike, prvotno niso imeli zaupanja,

gojili so jo tu in tam po vrtovih za okrasek. Na Štajerskem so jo začeli saditi l. 1733. Ko sta se oba ta sadeža sčasoma udomačila, se je s tem znatno zboljšala ljudska prehrana. Zlasti strašna lakota l. 1740. je ljudi naučila krompir ceniti.

Od davnih časov so občinarji imeli nekaj skupnega zemljišča za pašo in drva. To zemljišče je ponekod bilo prav veliko in je prinašalo le malo koristi, ker je bilo večinoma prazno in ob suši celo ožgano, ali pa je rastlo po njem le gosto trnje. Ob času Josipa II. so del tega zemljišča razdelili med kmete ter ga spremenili v oravnice in travnike.

Hudo krizo je doživelo v 18. stol. spodnještajersko vinogradništvo. Dokler so na Ogrskem vladali Turki, je našlo štajersko vino, zlasti ljutomersko, mnogo odjemalcev. Ko so pa koncem 17. stol. Turke pregnali in na Ogrskem začeli obdelovati vinograde, je ogrsko vino spodrivalo štajersko. Daljnovidni in res človekoljubni možje so že za časa Marije Terezije dali moder nasvet, naj se na Spodnjem Štajerskem vinogradi kar najbolj opuste in zemlja izkoristi za njive, travnike, pašnike in šume, ker da itak ni pričakovati poštenega, varčnega, pridnega ljudstva tam, kjer se prekomerno uživa vino. Žal, ta glas je našel gluha ušesa in tako je konsum upijanljivih pijač še dandanes ena najbolj skelečih ran v našem gospodarskem in socialnem vprašanju.

Domača goveja živina je bila takrat majhna in slaba, šele v 19. stol. so jo dvignili z boljšimi pasmami. Po planinskih krajih, zlasti na Pohorju, je bila precej razvita ovčjereja, ki je dajala ljudem hrano in obleko.

Marija Terezija je zelo pospeševala tudi čebelarstvo, ki je pri nas bilo razširjeno že od davnih časov. Posebnega napredka v tej panogi po prizadevanju Marije Terezije ni opaziti.

O rudarstvu na Sp. Štajerskem imamo le nekaj pičlih poročil iz tega razdobja. Okoli l. 1528 je zasledoval zlato in srebrno žilo okoli Konjic in Laškega neki Ivan Hoffmann, čigar predniki so se kot rudarji priselili na Štajersko in si tu z rudarstvom pridobili lepo imetje. Tudi

iz 17. stol. imamo nekaj poročil o rudnikih na Spodnjem Štajerskem.⁹⁵ Šmirenberški graščaki so med l. 1619.—1707. kopali srebrno rudo na Kozjaku med Sv. Križem in gradom Schmierenbergom. Ti rudniki so morali biti že stari, ker v Zahnovem krajevnem repertoriju l. 1372. za- beleženo krajevno ime „Aerztgruben“ nekje v bližini Gornje Kungote se očitvidno nanaša na rudnik. L. 1643. je mariborski meščan Franc Gmeiner kopal okoli Sv. Križa na Kozjaku zlato rudo. Kozjak je panoga Golovca, ki loči Štajersko in Koroško, v njem se pa res nahajajo sledovi zlate rude. Novejše in starejše geološke plasti na Kozjaku vsebujejo največ rule (Gneis) in škrilavca, kristalastega apna in phyllita, v takih skupinah se pa navadno nahaja zlata ruda. Tudi po Dravi so še v 19. stol. pobirali zlata zrnca, ki jih je voda nanosila pač iz Kozjaka. Ker pa so količine bile majhne, se delo ni izplačalo, zato se je kopanje na Kozjaku in pobiranje v Dravi opustilo. Tudi v Muri se je še v drugi polovici 19. stol. pobiralo zlato.

Okoli 1724 so nastali železni plavži ob Mislinji, 1754—1763 pri Ribnici na Pohorju, a slednji so kmalu prenehali.

Nastalo je tudi več tovaren za steklo. V Loki pri Žusmu je ustanovil steklarno neki Ivan Fridrich, ki je pozneje imel steklarne tudi pri Liboji (1794) in Ojstrici.⁹⁶ Steklarna je bila pri Sv. Marjeti na Boču blizu Kostrivnice, na Mrzli Planini jo je l. 1753. ustanovil grof Anton Gaisruck. Enake tovarne so nastale v Mislinji in Hudinji pri Vitanju. L. 1790. je Karel pl. Azula ustanovil steklarno pri Jurkloštru.

Za tvornico steklenih koralj in biserov pri Rušah je dobil dovoljenje Italijan Dioniz Nogarino, a je čez nekaj let postala last posebnega konsorcija. Pohorske steklarne so nastale po l. 1749. in jih je okoli l. 1850. bilo še 10.

Tovarna za olje je bila pri Širju.⁹⁷

V Celju se je v 17. stol. ustanovila zvonarnica tvrdke Boset, kateremu je v 18. stol. sledil Schneider.

⁹⁵ Gl. Tagespost 2. V. 1907.

⁹⁶ Orožen VII, 224.

⁹⁷ Orožen IV, 495.

Marija Terezija je skušala dvigniti industrijo in obrt, da bi ljudje v ubožnih krajih z zaslužkom zboljšali svoje bedno stanje. Na Spod. Štajerskem je skušala na deželi pospešiti zlasti prejo. Graščinskim uradnikom, ki so pospeševali prejo, je cesarica dajala posebne nagrade. Po mestih in trgih je uvedla posebne šole za prejo, namenjene zlasti sirotam in otrokom revnih rokodelcev. Omenja se taka šola v Ptuj. Cesaričin naklep se pa ni obnesel, na Spod. Štajerskem je namreč preja na kmetih bila znana, kajpada le za čisto navadno platno. Ljudje v svoji konservativnosti niso marali za take šole, po katerih bi se lahko zboljšalo platnarstvo. Manjkalo je pa tudi sposobnih ljudi, ki bi take šole prav uredili in vodili ter pri ljudstvu vzbudili zanimanje za zboljšanje te panoge domače industrije.

Za promet je bilo velike važnosti, da je Karel VI. začel graditi veliko državno cesto z Dunaja preko Maribora, Celja in Ljubljane v Trst. Sicer so pa bile ceste v zelo primitivnem stanju, tako še l. 1730. ni bilo mosta čez Savinjo v Celju. Ob mali vodi so vozili kar čez strugo, ob veliki vodi pa so prevažali blago na čolnih. Za našo socialno zgodovino je vredno zabeležiti, da so l. 1757. v Celju delavci in dninarji stopili v stavko radi prepičle plače. (Gubo, Cilli, str. 293.)

Početki štajersko-slovenske književnosti.

Razmeroma jako pozno, šele proti koncu 18. stol. — od l. 1758. — nastopa slovenski Štajer s svojimi pisatelji in pesniki v naši slovstveni stroki. Vkljub premogočnemu nemškemu pritisku nam vendar nekateri podatki iz teh stoletij kažejo, da je slovenščina tu in tam v javnem in zasebnem življenju prišla do veljave.

Za slovenski preporod na Spod. Štajerskem je bila važna mariborska gimnazija. Ravatelj temu zavodu je 1785—1794 dr. Andrej Kavčič. Takrat se je na gimnaziji upoštevala tudi slovenščina. Pri sklepni svečanosti ob koncu šolskega leta 1790/91. je učenec Josip Emenc govoril o prednostih in koristi slovenskega jezika. Tri

leta kesneje se je iz verskega zaklada določilo celo 20 štipendij po 15 gl. za tiste učence, ki bi se posebno marljivo učili slovenskega jezika. V ta namen se je določil vsako leto pismen izpit iz slovenščine, ki ga je do l. 1804. vodil mestni župnik Kavčič. V l. 1793—1798. je bil v mariborski gimnaziji profesor humanistike Jurij Oblak, ki je tudi kolikor tolako gojil slovenščino. Že l. 1784. se je razmotrivalo vprašanje, bi li ne kazalo uvesti slovenščino tudi na graškem vseučilišču.⁹⁸

V mariborskem kapucinskem samostanu je nekaj časa deloval p. Bernardin, po rojstvu Ivan Anton Apostel, rojen Mariborčan, umrl v Celju 8. nov. 1784. L. 1760. je sestavil nemškoslovenski slovar, ki je pa ostal v rokopisu, pozneje bil v Cafovi lastnini, potem se je izgubil.

Maloštevilni, doslej znani štajerski slovstveni spomeniki pred početkom pravega književnega delovanja so: 1. Velikonedeljska prisega iz l. 1570. (objavil Slekovec v „Izvestjih“ VIII., 1898, str. 47); 2. deset pisem in drugih spisov iz središkega arhiva 1633—1776 (seznam v knjigi „Trg Središče“, str. 585); 3. odlomek slovenskega prevoda Matejevega evangelija ljutomerskega župnika Andreja Raputa (1686—1690, objavil Slekovec na platnicah (!) Doma in Sveta 1896, št. 19); 4. cesarsko odločilo, čigar jezik kaže na govorico južno od Boča, iz l. 1675. (objavil in razložil dr. Štrekelj v ČZN. I., 1904, str. 22—51; 110—112); 5. ptujskogorska tržanska prisega iz l. 1696. (objavil Slekovec v „Popotniku“, 1887, str. 87); 6. dve vuzeniški prisegi iz l. 1715. (objavil V. Preglej v ČZN. II. (1905), str. 82); 7. razsodbe graščinske sodnije v Hrastovcu v Slov. gor. iz 18. stol. (še neobjavljene, sedaj v arhivu grofa Herbersteina na gradu v Ptuj); 8. nagrobni spomenik na zunanji steni celjske opatijske cerkve, ki ga je dal postaviti l. 1653. Caharija pl. Wintersheimb zum Wintergrien, ima koncem napisa štiri vrstice v latinskem, italijanskem, nemškem in slovenskem jeziku: „Bug jem daj ta vezhni myr“ (Orožen, III., str. 97); 9. v Loki pri Zidanem mostu je bil na podboju neke kleti napis najbrž iz luteranskih časov; 10. med netiskanimi književnimi spo-

⁹⁸ Hešič v ČZN. II. (1905), str. 19—20.

meniki prekmurskih Slovencev sta važna že prej omenjena dva zvezka pesmi iz 17. in 18. stol. — Pred zač. 19. stol. se morajo pač postaviti „Artikulusi Vrha Nedelszkoga“, nekak vinogradniški red, žal, da spis ni datiran.⁹⁹

Prvi tiskani spomeniki v mariborskem okrožju so nastali pod vplivom bratovščine sv. Rešnjega Telesa, v celjskem pa pod vplivom kranjske literature.

V onih spomenikih, ki so nastali levo od Drave, se kaže odločno hrvatsko-kajkavski vpliv. Ta struja se pozna še precej dolgo potem, ko začenjajo Štajerci — zadnji med vsemi Slovenci — pisati v domačem jeziku. L. 1758. je izšla med sekovskimi Slovenci mariborskega okrožja prva knjiga. To je prevod Parhamerjevenga katekizma v hrvatsko-kajkavskem narečju.

Prvi štajersko-slovenski književnik in pesnik je pa Leopold Volkmer (1741—1816). Šest gimnazijskih razredov je dovršil v Varaždinu, filozofijo in teologijo pa v Gradcu, kjer je bil l. 1764. posvečen v mašnika. L. 1784. se je odselil kot kapelan k Sv. Urbanu, kjer je ustanovil osnovno šolo in nadarjene dečke pripravljaj za latinske šole. Med njegovimi učenci je bil poznejši lavantinski škof Ignacij Cimerman. V prvem četrtletju 19. stol. je še živelo kakih 20 dekanov in župnikov, ki so bili njegovi učenci. Tudi nekateri visoki častniki so bili z njegove šole. Skromni in pobožni mož ni hotel sprejeti nikakšne častne službe ali boljše nadarbine, ostal je kapelan, dokler mu niso oči odpovedale. L. 1783. je izdal v Gradcu svojo pesmarico za službo božjo. Njegove „Fabule ino pesmi“ je izdal hočki dekan Anton Murko 1836.

Volkmer piše v narečju Slovenskih goric. Vobče se javljajo med štajerskimi pisatelji tri struje: severnoiztočni del se naslanja na kajkavsko hrvaščino, južnozapadni na mariborsko in južni na celjsko-kranjsko narečje.

Takratni književni proizvodi so namenjeni nabožnim in šolskim svrham, pa pouku ljudstva o narodnem gospodarstvu in zdravstvu.

⁹⁹ Objavljen v „Kalendarju najsvetejega Srca Jezusovoga“ l. 1912., štr. 81. Kje leži rokopis, ni povedano.

Že v katekizmih 18. stol. se pa kaže težnja, stopiti razna narečja in na tej podlagi ustvariti književni jezik. Od l. 1774. je vlada začela osredotočevati šolstvo, radi tega so se zrahljale vezi s hrvatsko kajkavščino, a kranjskemu narečju se vendar iztočna Štajerska ni približala, ker je sekovski škof stal na stališču, da je slovenski jezik v njegovi vladikovini različen od kranjskega in drugačen celo po raznih dekanijah. Tega starokopitnega stališča, ki bi se dalo naobrniti na vsak jezik, so se potem Nemci ves čas krčevito držali v borbi proti pravicam slovenskega jezika. Vendar že katekizem, ki ga je dala vlada prirediti l. 1782. in je bil naslednjega leta odobren, kaže že kontaminacijo štajerskih narečij, prevladuje celjsko narečje, a pisec se ozira tudi na iztočna narečja. To smer je pozneje okrepil zlasti Murkov in Miklošičev vpliv, Krempl se drži svoje panonščine, dočim Plohl, Jaklin in Modrinjak čuvajo hrvatsko tradicijo — tje do Stanka Vraza.

Po jeziku in po vsebini so prvi štajersko-slovenski književni proizvodi dokaj borni, a tisti čas so bili za ljudsko vzgojo in izobrazbo velikanskega kulturnega pomena. Ljudstvo je bilo popolnoma zanemarjeno in nevedno, redki so bili tisti, ki so znali čitati in pisati. Velikanska pridobitev je bila že v tem, da je ljudstvo začutilo potrebo izobrazbe in vzljubilo knjige v svojem jeziku. Napočil je s temi proizvodi vsaj „mali dan“, ko se je ljudstvo probudilo in stopilo v krog evropskih omikanih narodov na podlagi svojega lastnega, dolgo zanemarnega jezika.

Poleg Volkmerja se morajo omeniti kot pisatelji 18. stol.: Celjan J o s. H a s l (1733—1804), jezuit v Ljubljani, potem župnik v Dolu, F r a n K s. G o r j u p (1735—1781) tudi Celjan, župnik v Novi cerkvi, G a š p a r R u p n i k (1751—1790), rojen v Vojniku, župnik istotam, A n t o n B r e z n i k (1737—1793), rojen v Komendi na Kranjskem, beneficiat v Žalcu. L. 1788. je F r a n c S c h ü t z, poprej faktor v Ljubljani ustanovil tiskarno v Celju, kjer se pa ta čas omenja kot tiskar Franc Josip Jenko, 1787—1797 mestni župan. L. 1792. je Schütz ti-

skarno preselil v Ptuj, l. 1795. pa v Maribor na Glavni trg št. 1. S tem je bilo znatno olajšano izdavanje štajersko-slovenskih knjig.

Po Schützovi smrti 1809 je mariborska tiskarna prešla v roke njegovega sorodnika Ignacija Dunscheffa. Ko je ta l. 1817. neoženjen umrl, je sporočil tiskarno svojemu zvestemu sodrugu pri podjetju Josipu Janschitzu, ki je l. 1833. premestil tiskarno v svojo hišo v Dravski ulici št. 7, od tam pa 1838 v Poštno, sedaj Jurčičevo ulico, kjer je še danes „Mariborska tiskarna“.

Proti koncu 18. stol. je tudi vlada začela objavljati cesarske odloke in razglase v slovenskem jeziku. Ko je celjsko okrožje prišlo pod lavantinsko škofijo, so sledili tudi slovenski pastirski listi.

Početki prekmurskega slovstva.

Kakor v avstrijskih slovenskih deželah tako so reformatorji tudi med prekmurskimi Slovenci skušali širiti svoj nauk s pisano besedo. To je rodilo prekmursko slovensko slovstvo, vendar dokaj pozno; prve knjige so šele iz početka 18. stoletja. Od kraja so prekmurski reformatorji najbrž rabili naše slovenske in pa hrvaške knjige. Prav gotovo je bil Dalmatin razširjen tudi po Prekmurju.

Prvi znani prekmurski pisatelj je evangeličanski pastor Franc Templin, ki je l. 1715. v Halli izdal slovenski prevod iz madjarščine: „Gjörzszi Katekizmus“. Potem je l. 1747. zopet v Halli obelodanil Mihael Sever „Réd zvelicsánstva“. Mihael Bakoš je l. 1789. v Šopronju izdal „Nouvi Gráduvál“, zbirko pesmi za luteransko bogoslužje, pred l. 1791. pa „Krszcsánszke peszmene knige“. Evangeličanski učitelj Štefan Šijarto je izdal v Sombotelju l. 1796. mrtvaške pesmi, naslednjega leta pa v Šopronju evangeličanski molitvenik.

Najznamenitejši prekmurski pisatelj 18. stol. je pa Štefan Küzmič, od l. 1735. do smrti 1779 pastor med šomodskimi Slovenci. Njegovo najvažnejše delo je prevod novega zakona po grškem tekstu: „Nouvi Zákon

ali Testamentom Goszpodna Nasega Jezusa Kristusa...“, prvič tiskan v Halli 1771.

Proti koncu 18. stol. se je tudi med katoliškimi prekmurskimi Slovenci vzbudilo literarno delovanje. Prvi slov. prekmurski katoliški pisatelj je Mikloš Küzmič, ki je umrl kot župnik pri Sv. Bedeneku l. 1804. Okoli l. 1780. je izdal v Šopronju A B C za Szlovencze na Vogerszkem. L. 1780. je dal na svetlo tudi nedeljske in prazniške evangelije, ki so bili potem večkrat ponatisnjeni. Razen tega je izdal katekizem in biblične zgodbe stare in nove zaveze s pridejanim molitvenikom, ki se je Prekmurcem zelo priljubil in doživel več izdaj. Sploh je bil Mikloš Küzmič za prekmursko ljudstvo nekako to, kar Slomšek za štajerske Slovence. Pobudo za literarno delovanje mu je dal prvi somboteljski škof Janoš Szily.

Znameniti Slovenci te dobe.

Mnogo štajerskih Slovencev je v tujini doseglo visoko izobrazbo in zavzemalo odlična mesta. Mihael Tyffernus iz Laškega, sošolec poznejšega ljubljanskega škofa Krištofa Ravberja, 1514—1517 kancelar dunajskega škofa, Slovenca Jurija Slatkonja, je bil znamenit učenjak in stavbenik v 15. in 16. stol. On je prvi zbiral rimske napise v naših krajih.

Andrej Prelog (Perlach) iz Svečine je bil znamenit matematik na dunajski univerzi (um. 1551).¹⁰⁰

Muhič Peter, rodом Celjan, je bil doktor filozofije, kanonik na Dunaju in profesor grškega jezika na dunajski univerzi, 1578 in 1580 rektor. 1585 je postal prošt v Poljani (Pöllau) na Gor. Štajerskem ter je umrl 29. aprila 1600. Imel je hude literarne boje s protestanti, a v robatosti je po modi takratnega časa tekmoval s svojimi nasprotniki.

Matija Luban je bil doma iz Celja. Bil je profesor primarius fizike t. j. naravnega modroslovja ali kozmologije na dunajskem vseučilišču. L. 1575. je bil

¹⁰⁰ Krones, Mitteilungen 34, str. 9.

vseučilišni rektor, 1566, 1574, 1575 dekan modroslovne fakultete, 1576 prokurator dijakov avstrijskih narodnosti.

Jurij Hauptmانيč, župnik na Hajdini pri Ptuj, je bil klasično izobražen mož, bavil se je mnogo z zgodovino ter je spisal ptujsko zgodovino „Chronicon seu commentarius historiae Pettoviensis“ in l. 1664. izdal „Speculum diurnum“ ter v klasičnih verzih opeval kugo v Ptuj l. 1680.

Neki I. Weiss iz Laškega je bil ok. 1650 vzgojitelj v hiši avstrijskega poslanika v Lisaboni. (Patriarhalni arhiv v Vidmu — Udine.)

Jurij Krasnik se je rodil v drugi polovici 17. stol. v Konjicah. Šolal se je na Dunaju in kot magister filozofije l. 1690. izdal v Gradcu knjigo: „Philosophia polemica secundum aphorismos Aristotelis“.

Mihael Prdnik se je narodil v Slovenjgradcu l. 1730. Najprej je pohajal ruško gimnazijo, l. 1747. je postal jezuit ter je poučeval v jezuitskih šolah v Trstu in Gorici „humaniora“, v Celovcu etiko in cerkveno pravo, potem pa v Gradcu logiko, metafiziko in hebrejski jezik. Objavil je kritične opazke h Giebelovi knjigi o spovedi. Po vladnem naročilu je prevedel v italijanščino molitvenik za jetnike, ki je pa ostal v rokopisu. Umrl je l. 1815.

Henrik Grebičnič (Grebičničar) je bil po rodu iz Spodnje Štajerske. Posvetil se je slikarstvu ter je bil l. 1745. član graške slikarske zveze. Znanih je več njegovih graških slik.

Frančišek Anton Blagatinšek se je porodil v Rogatcu 18. maja 1755. Izprva je bil cesarski uradnik, potem pa izboren kmetovalec, zlasti se je ukvarjal z ovčjerejo ter l. 1793. redil 3000 ovac najboljšega plemena. Bil je zelo priljuden in patriotičen mož in kremenit značaj. Za ustanovitev celjske gimnazije je daroval 220 gl. L. 1818. mu je cesar podelil plemstvo s pridevkom Kaisersfeld. Potomec njegov je bil znani avstrijsko-nemški politik Mavro pl. Kaisersfeld, ki se je popolnoma odtujil svojemu rodu, postal hud sovražnik Slovencev in opustil staro slovensko rodbinsko ime Blagatinšek.

Ivan Žiga Popović, rojen v Arclinu pri Celju l. 1705., umrl blizu Dunaja 1774, je bil pravo čudo učenosti. Baval se je z rastlinstvom, zgodovino in jezikoslovjem. V poznavanju nemščine je prekašal celo takratne nemške učenjake. Poznaval je tudi slovanske jezike in se v svojih spisih kaže povsod Slovana. Kopitar ga je imenoval največjega učenjaka tedanje dobe.

Anton Lubi je zagledal luč sveta v Laškem l. 1750. Izšolal se je v Gradcu ter po dokončanih bogoslovnih študijah postal profesor moralnega bogoslovja v Lincu. Potem se je preselil v Gradec, kjer je poučeval nekaj časa na ondotnem liceju. L. 1787. je postal župnik novo ustanovljene župnije Marije Pomagaj v graškem predmestju, kjer je pastiroval 15 let. Lubi je bil izrazit jožefinec in svobodomislec v takratnem pomenu. Popolnoma v iluminatorskem duhu je spisal in l. 1781. izdal v Gradcu knjigo: „Theologiae moralis in systema redactae tomi tres.“ Že l. 1782. je izšla 4. izdaja. Drugo njegovo delo je: „De fidei iussoribus ordinis beneficio non gauden-tibus“, Dunaj 1780.

Štajerskim Nemcem so Slovenci dali prvega cerkvenega zgodovinarja, ta je bil dr. Gašpar Rojko. Narodil se je pri Sv. Petru pod Mariborom l. 1744. L. 1766. je postal duhovnik ter je služboval v Selnici in Svečini. Marija Terezija ga je imenovala za profesorja filozofije v Gradcu, l. 1774. je prevzel cerkveno zgodovino na graškem vseučilišču. L. 1782. ga je cesar Josip II. poklical za profesorja cerkvene zgodovine v Prago, kjer so ga doletele razne visoke časti. Umrl je kot prošt v Pragi l. 1819. Izdal je lepo vrsto spisov cerkvenozgodovinske vsebine. Njegovo glavno delo je zgodovina kostniškega koncila v 4 zvezkih. Po mišljenju je bil popolni jožefinec.

Drug jožefinec in naš rojak je bil Franc Gmeiner, rojen v Studenicah l. 1752. Kot profesor cerkvenega prava in zgodovine na vseučilišču v Gradcu je bil prvi, ki je obdeloval literarno zgodovino. Svoje uvodno predavanje „Eingangsrede über die Lehre der Literatur-geschichte“ je izdal tudi v tisku.

Kupertin Navršnik, doma iz Konjic, se je šolal v Mariboru in v Gradcu, kjer je dovršil pravoslovne nauke. S posebno vnemo je proučeval klasične in moderne jezike. Bil je poln ognja in romantičnih idealov. Zagovarjal je francoske revolucionarce, zato so se ga prijatelji začeli izogibati. V svojem zanosu je odšel v Pariz, da bi tam na svoje oči opazoval revolucijo. To mu je pa škodovalo. Ovadili so ga vladi kot nevarnega prekucuha in dolgo ni bil sprejet v državno službo ter je moral pretrpeti mnogo bede. Končno je vendar dobil državno službo ter je deloval kot okrožni komisar v Primorju in v Benečiji. Potem je prišel za namestnika civilnega in vojaškega guvernerja v Zader, kjer je zaslovel kot vzor uradnika ter je bil obče spoštovan in priljubljen. L. 1847. je stopil v pokoj ter se vrnil v svoj rojstni kraj Konjice.

Med prekmurskimi Slovenci naj se omeni Blaž pl. Jaklin, rojen v Murski Soboti, kjer je njegov oče imel veliko posestvo in je dobil ogrsko plemstvo. Blaž se je šolal v trnavskem plemiškem zavodu ter postal magister filozofije. Odšel je potem v Rim v kolegij „Germanico-Hungaricum“, kjer je z odliko dovršil bogoslovne nauke. Kot duhovnik se je vrnil v domovino, a ni deloval med svojimi slovenskimi rojaki, temveč med Slovaki. Do l. 1671. je bil župnik v požunskem komitatu, potlej je bil poklican v požunski zborni kapitol, pozneje v ostrogonski. Za časa Tökelijevih homatij je bil ujet in je predsedel nekaj časa v ječi, odkupiti se je moral s 14.000 ogrskih gld. L. 1687. je postal naslovni škof skradinski, naslednjega leta škof kninski, nazadnje škof v Nitri in l. 1690. kancelar ogrske kraljeve kancelarije. Slovel je kot nedosegljiv govornik svojega časa. Umrl je na Dunaju 17. okt. 1695.¹⁰¹

Kot slovenski cerkveni govorniki so sloveli v 17. stol: „slovenski Cicero“ Filip Trpin, župnik v Braslovčah (1643—1655), Urban Jarnik († 1694), Jurij Raglovič († 1701). V 18. stol. pa: Jakob Vrecl, Mariboržan († 1780), Mat.

¹⁰¹ Fridolin Kavčič v „Izvestjih“ IX, 1899.

Fridrih iz Konjic, župnik v Apačah († 1789), Otič Jos. iz Kamnice (do l. 1785. „chori magister“ v Mariboru), Škof Nikol., iz Selnice ob Dravi († 1801).

Cerkvene reforme pod Marijo Terezijo in Josipom II.

Pod Marijo Terezijo je končno dozorelo vprašanje oglejskega patrijarhata, ki je kakor težka peza že stoletja tlačilo naše dežele in povzročalo mnogo nereda. Vplivna cesarica je najprej dosegla, da se je l. 1750. za avstrijski del oglejskega patrijarhata imenoval posebni apostolski vikar kanonik grof Mihael Attems. Sedaj je bil do popolne delitve le še en korak. Benečani so hoteli to na vsak način preprečiti. Skušali so preplašiti papeža, obrnili so se za diplomatsko pomoč na pruskega kralja, na francosko vlado in celo na Anglijo. Ko so pa videli, da je vsak odpor zaman, so sami predlagali, naj se patrijarhat odpravi. To je tudi papež Benedikt XIV. storil z bulo 6. jun. 1751. in izrazil namen, ustanoviti novo škofijo v Gorici in nadškofijo v Vidmu za beneški del patrijarhata. Prvi nadškof goriški je bil prej imenovani Mihael Attems, pod katerega oblast je prišla tudi Spodnja Štajerska desno od Drave, izvemši one župnije, ki so bile že l. 1462. pridružene ljubljanski škofiji. Novi višji pastir je takoj naslednja leta obiskal župnije po Spodnjem Štajerskem. Sedaj so vsaj štajerski Slovenci desno od Drave v cerkvenem oziru bili združeni z ostalimi svojimi rojaki.

Tudi na Prekmurskem se je za Marije Terezije zgodila važna sprememba v cerkveni upravi. Dne 17. februarja 1777 je bila namreč ustanovljena nova škofija v Sobotišču (Szombathely) ter jej priključeno vse slovensko Prekmurje. Tako so prekmurški Slovenci bili znanprej združeni v eni škofiji, ki je pa bila seveda po svoji upravi popolnoma madjarska.

Pod Josipom II. so se na Sp. Štajerskem v zaokrožitvi škofij zgodile nove važne spremembe. Josip je namreč namerjal ukiniti goriško nadškofijo in namesto nje ustanoviti v Gradcu novo nadškofijo, kateri bi bile pod-

rejene vse notranjeavstrijske škofije. Toda solnograški nadškof se je odločno uprl temu centralistično-germanizatoričnemu načrtu. Po dolгих pogajanjih je končno Solnograd odstopil del svoje dieceze na Štajerskem v prid sekovski škofiji. Tako je čez 1000 let prenehala solnograška škofijska oblast nad štajerskimi in koroškimi Slovenci, ostale so mu edino še metropolitanske pravice. Ko se je cesarju izjalovila ustanovitev nadškofije v Gradcu, je dosegel, da je Pij VI. l. 1788. prenesel nadškofijsko stolico iz Gorice v Ljubljano. Hkratu se je izvedla na Štajerskem nova razmejitve sekovske in lavantinske škofije. Župnije mariborskega okrožja desno od Drave so prišle pod graško škofijo, celjskega pa pod lavantinsko. Po tej razdelitvi je šla meja med sekovsko in lavantinsko škofijo po gorovju ob bivši koroško-štajerski meji ter je niže od Dravograda, nasproti Trbonjam dosegla Dravo. Do Vuhreda je bila škofijska meja ob Dravi, pod Vuhredom pa na vrh Pohorja, potem po vrhu Pohorja, med Framom in Sv. Martinom se je spustila v ravnino, šla mimo Pragerskega, med Majšpergom in Ptujsko goro mimo Žetal ter se je blizu izvora Sotle združila s hrvaško-štajersko mejo, ki jo od svojega izvora do izliva v Savo določa Sotla. Deželna meja med Kranjsko in Štajersko je bila tudi meja med lavantinsko in ljubljansko škofijo. Iz takratnega celjskega okrožja so na Sp. Štajerskem prišle v lavantinsko škofijo dekanije: Slov. Bistrica, Konjice, Šmarje, Rogatec, Celje, Laško, Videm, Kozje, Braslovče, Gornji grad, Škale, Nova cerkev, Stari trg, Vuzenica. Dejanski se je ta razdelitev na Sp. Štajerskem izvršila šele l. 1789. Z dnem 15. aprila je celjsko okrožje prišlo pod oblast lavantinskega škofa. Ta sprememba ni prinesla štajerskim Slovencem nobene olajšave. Lavantinska škofija je segala od Št. Andraža v Labodski dolini doli do Sotle. Občevanje s škofom je pri takratnih občilih bilo zelo otežkočeno in ker je sedež škofije bil na nemškem ozemlju, je dobila čisto nemški značaj.

Še hujše je bilo za ostale Slovence mariborskega in graškega političnega okrožja. Do 200.000 Slovencev je bilo brezobzirno podrejenih nemški sekovski škofiji. Za-

čelo se je vsestransko ponemčevanje. Noben sekovski škof ni znal besede slovenski. Dasi je dobival najboljši del svoje duhovščine iz slovenskih krajev, se vendar ni na Slovence prav nič oziral. Mladi duhovni, ki so se v Gradcu izšolali, niso večkrat znali slovenski moliti niti apostolske vere, ko so prišli pastirovat med svoje ljudstvo. Eden edini rojen Slovenec, dr. Andrej Kavčič, mestni župnik mariborski, doma od Kapele pri Radgoni, je postal l. 1808. sekovski stolni kanonik.

Pod Marijo Terezijo in Josipom II. so bile ustanovljene mnoge nove župnije, pozneje se v večjem številu sploh niso več ustanovljale nove župnije. Za časa Marije Terezije so nastale naslednje župnije, oziroma samostojni vikarijati in kuracije ali začasno lokalne kapelanije levo od Drave: Kapela (1763, župn. 1784), Veržej (1768), Gornja Kungota (1761, župn. 1822), Sv. Martin pri Vurbergu (1761), Sv. Andraž v Sl. gor. (1757), Vurberg (1767).

Desno od Drave: Sv. Marjeta na Dr. polju pri Slivnici (začasno, 1751—1787), Sv. Anton na Poh. (1759), Sv. Rok ob Sotli (1757), Sv. Florijan pod Bočem (1760), Sv. Hema (1756, župn. za Josipa II.), Sv. Peter na Medv. selu (1768, župn. za Josipa II.), Sv. Martin v Rožni dol. (1760), Sv. Rupert nad Laškim (1755), Sv. Jakob v Dolu (1758), Nova Štifta (1777), Sv. Štefan pri Žusmu (1760), Jurklošter (1775).

Za Josipa II. je nastala cela vrsta novih župnij in kuracij, od katerih so mnoge bile zopet ukinjene. Ta razdelitev je raztrgala okvire starih pražupnij in se v duhu tistega časa ni ozirala na historični razvoj. Levo od Drave so nastale župnije: Sv. Trojica v Sl. gor. (1787), Spodnja Kungota (1786), Sv. Marjeta na Pesnici (1787), Sv. Barbara v Slov. gor. (1788), Sv. Jakob v Slov. gor. (1785), Sv. Ilj v Slov. gor. (1784), Sv. Jurij v Slov. gor. (1784, župn. 1786), Sv. Ana v Slov. gor. (1786), Sv. Jurij ob Pesnici (1787, župn. 1807), Polenšak (1789), Hum pri Ormožu (1788—1793), Sv. Marko pod Ptujem (1789), Sv. Lenart pri Vel. Nedelji (1788).

Na desni strani Drave: Marija v Puščavi (1786), Ptuj-ska gora (1786), Stoperce (1788), Fram (1785), Gor. Pol-

skava, Studenice (1786), Trbonje (1787), Vuhred (1788), Sv. Primož na Poh. (1787), Špitalič (1782), Sv. Kungota na Poh. (1785), Sv. Jernej pri Ločah (1785), Kebelj (1785), Sv. Lovrenc pod Prežinom (1786—1791, potem opuščena), Sv. Jošt na Kozjaku (1787), Frankolovo (1787), Skomarje in Stranice (1788), Kozje, Buče, Dev. Marija v Polju (1786), Zagorje in Prevorje (1787), Dobje in Olimje (1785), Dobležič (1786—1788), Marija Reka (1787), Sv. Peter v Sav. dol. (obnovljena žup.), Sv. Lenart v Dragi pri Trbovljah (1786—1788), Gomilsko (1786), Svetina nad Laškim (1788—1791), Sv. Lenart nad Laškim (1789), Sv. Nikolaj nad Laškim (1787), Rimske toplice (1789), Sv. Jedert nad Laškim (1788), Razbor (1788), Širje (1787), Okonina (1789, začasno), Sv. Martin na Dreti (1788), Nazarje (1786), Sv. Mihael nad Mozirjem (1788).

Z ustanovitvijo novih župnij je v najožji zvezi razpust samostanov. Na Štajerskem je Josip II. zatrl v vsem 24 moških in 8 ženskih samostanov, od teh jih je odpadla skoraj polovica na slovenski del dežele, kamor računimo tudi Radgono, namreč 12 moških in vsi trije ženski samostani. Najprej je bil razpuščen pavlinski samostan v Olimju, baje radi neredov v samostanu. L. 1782. je izšel odlok, s katerim so bili odpravljeni vsi kontemplativni samostani. Zavaljo tega odloka so bili razpuščeni še istega leta: ženski samostan celestink v Mariboru, ustanovljen šele l. 1760. V samostanu je bila neka dekliška šola, a bil je tako boren, da ob razpustu niti kruha ni mogel plačati pekoma. Istega leta je bil zatrt starodavni žički samostan. Posestvo je bilo prodano, glavni samostan s krasno gotsko cerkvijo je razpadel, pri bivšem spodnjem samostanu ali hospitalu pa je bila istega leta ustanovljena župnija Špitalič. Knjižnica in arhiv sta prišla na Dunaj, oziroma v Gradec, mnogo reči pa se je pozgubilo in pokradlo.

L. 1782. sta bila ukinjena tudi oba samostana dominikank v Marenbergu in v Studenicah. Le-tu je bila potem ustanovljena posebna župnija. Ker je istega leta bil zatrt tudi benediktinski samostan v Št. Pavlu, je radi tega tudi

benediktinska župnija Sv. Lovrenca na Pohorju dobila svetne duhovnike.

Cesar ni pustil, da bi vse samostane ukinili naenkrat, ker bi bilo to povzročilo preveliko šuma, temveč polagoma. L. 1784. so bili zatrti kapucini v Mariboru; njih samostan so dobili minoriti, ki so morali svoj samostan s cerkvijo vred v Koroškem predmestju prepustiti erarju za vojaške namene. L. 1786. je bila pri bivšem kapucinskem, potem minoritskem samostanu v Graškem predmestju ustanovljena slovenska predmestna župnija.

L. 1785. je bil zatrt samostan avguštincev-eremitov na Muti, l. 1786. pa dominikanski samostan in kapucinski v Ptuju, pri minoritih pa ustanovljena župnija, frančiškanski v Ormožu, minoritski v Slov. Bistrici. Avguštinci pri Sv. Trojici v Slovenskih goricah so sami prosili za razpust, ker niso imeli od česa živeti. Vlada je tej prošnji 1787 rada ustregla in ustanovila ondi župnijo, kjer so oskrbovali dušno pastirstvo do l. 1812. bivši avguštinci.

Vobče so Josipovi dekreti veliko bolj zadeli samostane v slovenskih kakor nemških deželah, kar je v kulturnem oziru znatno oškodovalo slovanske pokrajine, ker ni bilo za to dano primerno nadomestilo.

Ustavna kriza pod Leopoldom II.¹⁰²

Plemstvo in meščanstvo je bilo na Štajerskem slovenstvu odtujeno, edini, ki je čuval narodno individualnost, je bil kmet. Ta je pa bil politično brezpraven in socialno potlačen. Borba za osvoboditev kmetstva in razširjenje političnih pravic ni nikjer tolikega pomena za celokupni narod kakor pri nas. Prav poučna je borba, ki se je vojevala po smrti Josipa II. pod kratkotrajno vlado njegovega naslednika Leopolda II.

Že proti koncu svojega življenja je Josip II. videl, da se podira njegova zgradba; moral je začeti popuščati in preklicovati svoje naredbe, od katerih so mnoge bile res prenačljene. Tako so se l. 1789. smeli zopet sniti tudi štajerski stanovi v deželni zbor. To priliko so takoj pora-

¹⁰² Prim. Mitteilungen XXI, 1873.

bili in poslali cesarju izjavo, s katero so skušali odvrniti reformo zemljiškega davka in ureditev urbarija. Ker je Josip II. kmalu potem umrl, je njegov naslednik res ugodil prošnji deželnih stanov ter ustavil naredbe svojega prednika glede zemljiškega davka in urbarija, zahteval pa je, naj mu predložijo modalitete, pod katerimi se naj razglasi razveljavljenje onih naredeb. Stanovi so pri tem pokazali skrajno ozkosrčno in omejeno stališče in niso prav nič upoštevali časovnih razmer. Tudi se niso nič ozirali na glavni namen vladarjev, ki je želel, da bi se pri plačevanju davkov ohranil znotranji mir in naj bi se vprašanje o davkih tako uredilo, da bi bilo prav za gospodo in podložnike, katerim bi se naj bremena po možnosti olajšala. Prav tako so nalašč prezrli željo cesarjevo, naj se mu predloži način odkupa rabote, kar so podložniki splošno želeli. Prav zvito so znali izvabiti iz cesarja patent o razveljavljanju Josipovih naredeb glede zemljiškega davka v treh nemških in treh slovenskih izvodih. Ko jih je gubernij pozval, naj določijo svoje zastopnike pri razglasitvi podložnikom neljubega patenta, je njihov zastopnik grof Ferdinand Attems to odklonil. Tako so svoje podle namene skrili za osebo cesarjevo, češ, cesar tako hoče.

Res so nastali nemiri v celjskem okrožju. Bližnji povod temu je dalo izterjevanje deželne doklade na vino. To izterjevanje je dežela prepustila graščinskim gosposkam ter jim dovolila, da si smejo za odškodnino poleg doklade računati še po 9 kr. od štrtinjaka. Graščinski uradniki so pri tem ravnali celo svojevoljno; nepolne sode so računili za polne, nedovrel mošt za dovrelo vino.

Prav ti nemiri so vplivali na cesarja, da je bil glede zahtev deželnih stanov zanaprej bolj previden. Stvar se je nenadno zasuknila in Leopold je nastavljal sekiro na korenino stanovskih predstvenih pravic. „Državni konferenci“, pred katero so imeli starokopitni stanovi velik strah, je bilo predloženo dvojje vprašanje, ki sta bili velikanskega pomena za bodočnost: 1. ali se naj pripusti stanovom področje, ki so ga zahtevali; 2. ali se naj v zbor

deželnih stanov pripuste tudi zastopniki mest in trgov ter celo kmetov?

Mesta in trgi so imeli dotlej enega samega zastopnika v deželnem zboru. Medtem se je dvignila zavest meščanstva in zahtevali so za vsako mesto lastnega zastopnika. Referent je predlagal, naj se tudi zastopnikom kmetov da vsaj posvetujoč glas, toda predlog je v konferenci propadel. Vsekako je pa bilo važno, da se je enkrat iz višjega mesta dvignil glas za politične pravice kmetskega stanu. Dovolilo pa se je mestom 11 zastopnikov in tudi 1 zastopnik v deželnem odboru, kjer doslej zastopnik mest in trgov ni imel pristopa. S tem je bila prebita stoletna ograja stanovskih predstev. Glede mestnega zastopstva je vlada vprašala za mnenje tudi okrožne glavarje. Zanimiv je odgovor obeh spodnještajerskih glavarjev, celjskega in mariborskega. Celjski glavar Karel Schmid v. Ehrenberg se je izjavil celo v prilog kmetskih zastopnikov, dasi za te ni več šlo, mariborski Fr. v. Brandenau pa je bil starokopiten aristokrat in je zavzel nasprotno stališče. Iz njegove izjave odseva veliko zaničevanje, s katerim so takrat mnogi plemiči gledali na meščana in kmeta.

Cesar Leopold je imel zmisel za časovne potrebe in tudi takratni naslednik prestola, poznejši cesar Franc, se je precej nagibal k demokratskim idejam, toda izgredi francoske revolucije so preplašili visoke kroge in so opustili misel na izenačevanje socialnih slojev. Cesar Franc je pozneje bil največji reakcionarec.

Značilno za takratno miselnost je to, kako je l. 1795. „Bauern-Zeitung“ dokazovala „nižjim stanovom“, da je za njih dobra in koristna „neenakost stanov“, ker jim to pri njihovem nizkem socialnem položaju donaša usmiljenje višjih stanov, česar bi ne mogli pričakovati, ako bi se odstranila razlika, ki jih sedaj loči od njih dobrotnikov!

Prav logično so pa že takrat nasprotniki meščanskih in kmetskih pravic opozarjali, da bi to dosledno dovedlo do — občne volilne pravice.

S temi idejami se je 18. stoletje zaključilo, konec naslednjega stoletja jih je videl več ali manj uresničenih.

Občna kulturna slika.

Po tridesetletni vojni je zavladata strašna posirovelost, nevednost in praznovernost, ki je segla tudi v naše dežele, dasi niso bile naravnost zadete po tej vojni. Takrat se je že začelo širiti po deželi žganje, ki je bilo prej bolj ali manj le skrivnost lekarnarjev.

Slovenski kmetje so bili v 17. in 18. stol. na slabem glasu, da so leni in zanikarni, le sila in ostrost jih more priganjati k delu. To je psihološko umljivo; radi suženjsko-tlačanskih razmer je kmet izgubil veselje do dela, postal je top, nezaupen, vdajal se rad trenutnim materialnim užitkom, delal je le toliko, kolikor je res bil pri-moran.

Plemstvo je dajalo najslabši zgled, vdalo se je pijančevanju in razkošju, pretepi med žlahtno gospodo niso bili več kaj nenavadnega. Za vladne naredbe in javni blagor se niso zmenili. Šele po l. 1700. se je plemstvo nekoliko poboljšalo; mladi plemiči so vstopali v vojsko, a če so si tam pridobili kake zasluge in časti, so mislili, da smejo nasproti podložnikom delati, kar hočejo. Polagoma so se graščaki začeli udeleževati industrialnih podjetij, zlasti ko jim radi omejitve rabote posestva niso dovolj nesla.

Poprečna kulturna slika preprostega ljudstva še ob času Marije Terezije in zadnja desetletja 18. stol., ko je avstrijska država prehajala iz srednjeveških oblik v moderno dobo, je malo prijazna. Ljudstvo je bilo zlasti v zakotnih in hribovskih krajih silno zanemarjeno in sirotno, kar se je pokazalo vprav v strašni obliki v mariborskem in celjskem okrožju po slabi letini l. 1787. Hrana je bila zelo nezadostna in nezdrava. Mnogokje so še bile takrat v navadi dimnice, sobe so bile mračne in zakajene, polne smradu, nesnage in mrčesa. Marsikod so revni ljudje prebivali po zimi v istem prostoru z živalmi. Obleka je bila raztrgana in umazana, dasi je v deželi rastlo dovolj lanu. Ljudje so bili duševno in telesno čisto iznemogli. Od stradanja in nesnage so nastale razne kužne bolezni, ki so zahtevale ogromnih žrtev.

Na vladno vprašanje o šolstvu so župniki l. 1751. in 1752. poročali vladi, da ljudje na deželi slabo prihajajo h krščanskemu nauku; deca mora poleti pasti živino, po zimi pa sedi za pečjo, ker nima ne obleke, ne obutala; mnogi roditelji tudi iz same zanikarnosti ne pošiljajo otrok v cerkev, še manj seveda v šolo. Celjski okrožni glavar je pa podal tole sliko o takratnem slovenskem ljudstvu: „Slovenski kmet živi bolj po podedovanem praznoverju nego po utemeljenih naukih krščansko-katoliške vere.“¹⁰³

Naslednjo dobo je čakalo torej od sile podrobnega kulturnega dela, da se je končno izklesal lik omikanega modernega slovenskega poprečnega človeka. Duševni nivó našega ljudstva zlasti v 17. stol. osvetljuje v čudni luči:

Čarovništvo.

Najžalostnejše poglavje kulturne zgodovine 17. stol. je sodno postopanje s čarovnicami. Dandanes se nam zdi nepojmljivo, kako je bilo kaj takega mogoče v stoletju, ko so živeli možje kakor Keppler, Leibnitz, Kartezij i. dr. Toda vsako stoletje ima svoje zablode. Naše stoletje nima pravice, obsojati dobo čarovniških procesov, ko ima na vesti celo vrsto grozodejstev ter s svojim spiritizmom in okultizmom stoji prav blizu onim časom.

Čarovniške obravnave so se vršile po deželnosodnem redu iz l. 1574. Sodno postopanje je imelo toliko stvarno podlago, ker so se ljudje takrat v svojem praznoverju res ukvarjali z vražarskimi rečmi. Obtožene osebe so včasi priznale celo neverjetne reči in sodniki so jim verjeli ter na podlagi takih priznanj izrekli smrtne obsodbe. Priznave navadno obegajo te-le prestopke: čarovnice (običajno so stare ženske, izjemoma tudi moški) so imele svoje sestanke na Donački gori, kamor so letele s pomočjo hudega duha, tam jih je hudi duh (navadno imenovan Janže) gostil in napajal iz velikega soda, tam so napravljale točo. Večkrat so s hudim duhom nečistovale in mu zaobljubile svojo dušo. Zavdajale so ljudem, živini

¹⁰³ Ilešič, ČZN. 1906, str. 1.

in poljskim pridelkom. Pri svojih čarovnijah so rabile razne maže, neko črno tekočino, razna zelišča, žreblje iz mrtvaških rakev, čudne vozle z nenavadnimi gumbi. Mnogokrat so priznanje izsilile muke na natezalnici, ko so popustili natezalnico, so ponavadi zopet vse tajile. V mnogih slučajih so pa patološki pojavi histerije in drugih psihopatičnih abnormalnosti, ki si jih takratna pravna medicina ni znala drugače razložiti, kakor s hudim duhom. Najznamenitejši medicinci in pravniki so trdno verovali v čarovništvo, to je pa seveda prosto ljudstvo le še potrjevalo v njegovem praznoverju. Ženske so najbrž rabile razne narkotične pijače in jedila ter so potem svoje sanjave blodnje pod vplivom narkoze imele za resnico. Strašno moč je pa imela tudi sugestija. Ubogi obtoženki so tako dolgo trobili v ušesa njeno čarovništvo in jo z zvitimi vprašanji docela zmedli, da je nazadnje sama vse to verjela in pritrdila največjim budalostim.

Iz sodnih zapisnikov so znani le čarovniški procesi iz 17. stol. Največ slučajev je znanih iz ormoške,¹⁰⁴ borlske, mariborske, hrastovške in ljutomerske sodnije. Posebno krut je bil sodnik Ludovik Lacherer v Dolnjem gradu pri Ljutomeru, ki je obsodil brez števila čarovnic. Ko so zoper njega prišle pritožbe, je vlada poslala v Ljutomer kot preiskovalnega komisarja dr. Ivana Tülbricha, ki se je že naprej izrazil, da so po njegovem prepričanju sploh vse ljutomerske tržanke čarovnice, ki bi se s svojimi deklami vred morale izročiti deželnemu sodišču. Sledila je cela vrsta obsodeb, le s težavo je trški magistrat rešil šest žensk, da niso prišle pred deželsko sodišče, kjer bi jih bili mučili. Bile so sicer oproščene, a naprtili so jim občutne sodnijske stroške, katere je pa pozneje trg poravnal. Kdor je kedaj prišel radi čarovništva pred deželsko sodišče in na natezalnico, je bil izgubljen. Ko so ljudje videli, da noben obtoženec ne uide smrti, so takoj začetkoma vse priznali in se tako s hitro smrtjo izognili daljnjim mukam. Število ubogih žrtev je bilo razmeroma veliko. Gašpar Jakonis, župnik pri Sv. Benediktu v Slov.

¹⁰⁴ Iz te sodnije je objavljen celotni proces l. 1677. v knjigi „Trg Središče“ str. 408—418.

goricah je l. 1685. poročal na škofijstvo, da je samo iz njegove župnije bilo umorjenih 50 čarovnic.¹⁰⁵ Proti koncu 17. stol. se je to divjanje proti čarovnicam ugnalo in končno so se pravnim krogom odprle oči. Zadnje poročilo o smrtni obsodbi čarovnice imamo iz l. 1701., ko je bila obsojena neka Lenka Klanečnik od Sv. Trojice v Halozah.

Človeška kuga.

V 16., 17. in 18. stoletju je Spodnjo Štajersko opetovano obiskala strašna morilka — kuga.

L. 1542. so se pojavile v veliki množini kobilice in požrle vse, kar je bilo zelenega. Iz gnijočih trupel crknjenih kobilic se je širil neznozen smrad in je okužil zrak, nastala je huda kuga, ki je kosila tudi še l. 1543., ker so se tudi to leto pojavile kobilice. V manjšem obsegu je nastopila kuga tudi l. 1576. in 1586. Najhuje pa je davila v 17. stoletju. V večjem obsegu je nastopila l. 1644.—1646. Zlasti kraji ob Sotli so bili celo okuženi ter je kužna bolezen pobrala tudi več duhovnikov, zato je rektor graških jezuitov ponudil dva patra na pomoč v celjsko okrožje. Dne 4. sept. 1646 je poročal pilštanjski vikar Matija Wez, da je po župnijah ob Savi in Sotli vse narobe. Vse je okuženo in ljudje se niti ne izogibljejo več okuženih krajev, temveč kakor brez uma jedo, pijejo in prevzetujejo. Revščina je bila tolika, da je vikar odklonil pomoč graških jezuitov, češ, da jih nima s čim prehraniti. Če je kuga pobrala takega duhovnika, so ljudje oplenili celo župnišče. V pilštanjski župniji je pomrlo do takrat že 1679 ljudi in so bila že tri pokopališča prenapolnjena. Pri Sv. Petru pod Sv. gorami in pri podružnih cerkvah je od konca novembra 1645 do konca septembra 1646 pomrlo 1792 ljudi. Začetkom junija 1646 se je pojavila kuga okoli Studenic in Poljčan, vendar so jo omejili, ker je studeniška priorka izdala energične varnostne naredbe. Hudo je razsajala tudi okoli Središča, kjer je bilo polovica hiš praznih in ni bilo dobiti človeka za delo. V Celju je l. 1647. dvakrat razsajala in pomorila 400 ljudi.

¹⁰⁵ Škof. arhiv v Mariboru.

Najstrašneje pa je divjala kuga v l. 1679—1682. V Mariboru je 1680 podavila samo v znotranjem mestu 256 oseb, v Ptuju je v enem četrletju pobrala 274 ljudi ter je koncem novembra bilo zaprtih že 54 hiš. V pozni jeseni je začela pojemati in v zimskem času je celo prenehala, a spomladi 1681 se je zopet pojavila, zlasti meseca julija, ko je solnce hudo pripekalo. Do zime je pobrala zopet 219 oseb. Ljudje so čisto znoreli in strašno popivali, kar je kužno bolezen le še pospeševalo. Prenehala je šele v pozni jeseni 1682.

V Središču je l. 1681—1682. pobrala 592 ljudi, v Celju je posebno hudo razsajala v decembru 1679 in v januarju 1680, a število umrlih ni znano. Mesto je bilo čisto zaprto za okolico. Pri Sv. Lovrencu na Poh. je l. 1680. umrlo za kugo od avgusta do konca leta 382 oseb.¹⁰⁶

Strašna morilka je v teh letih obiskala vse kraje Spodnje Štajerske. Kužna bolezen se je javljala različno. Nekateri so dobili hude krče v želodcu, druge je bodlo v prsih, nekateri so dobili bule po životu z rdeče-krvavimi pikami. Bolniki so umirali v nepopisnih mukah navadno že v 24 urah, le malo jih je bolehalo več dni in zelo redki so bili, ki so okrevali. Mrtvo truplo je takoj počrnelo in neznosen smrad se je širil od njega. Ljudje so begali sem in tje, pa ni bilo kam uiti, ker je vse bilo okuženo in begunci so sami zanesli bolezen v še neokužene kraje.

Tudi v 18. stoletju je našo deželo večkrat obiskal ta grozni gost, vendar ne tako strašno in splošno kakor v 17. stol. Navadno so se kužne bolezni pojavile po hudi lakoti, ko so ljudje bili čisto izstradani. Ta uima je zelo znižala število prebivalstva, vendar je narava skrbela, da so se v naslednjih desetletjih vrzeli zadelale z večjim številom porodov.

Kuga je razsajala kajpada tudi po Prekmurju, a podrobna poročila manjkajo.

¹⁰⁶ Orožen I. 398.

VII. Doba ustavnih in narodnostnih bojev (1800 — 1919).

Francoske vojne.

Dne 20. aprila 1792. je francoski narodni konvent napovedal vojno „kralju češkemu in ogrskemu“; s tem se je začela dolga in krvava žaloigra, ki je odjeknila tudi v zadnji vasi naše dežele in prinesla našemu ljudstvu mnogo nadlog a tudi novih idej.

Izprva naši kraji niso nič kaj čutili bojnih bremen, ker boji so se vršili daleč ob belgijsko-francoski meji in razmeroma le malo moštva je bilo od nas poklicano pod orožje. Bojna sreča se je mahoma obrnila in bojišče prestavilo v južno Nemčijo in Gornjo Italijo. Vojna bremena so postajala vedno bolj občutljiva. Že l. 1795. se je vršilo popisovanje, na to so sledile rekvizicije živil in živinske krme, končno tudi priprege. Ljudje teh reči niso bili vajeni in izprva niso smatrali teh rekvizicij za resne in so se zlasti pri dopregah ponekod oglašali jako zanikarno. Občutne kazni in vojaške izvršbe so ljudi kmalu poučile, da vojni čas ne pozna šale.

Ko je l. 1797. meseca februarja padla Mantua, je mlademu in podjetnemu Napoleonu bila odprta pot v avstrijske dežele. Tokrat so francoske čete prišle na Gornje Štajersko — do Ljubna, Brucka in Gradca. Naši kraji so pa tem več trpeli zbog vojnih prehodov in nastanjevanja vojaštva, ki ljudem ni bilo prijeten gost. Del avstrijskih čet pod poveljstvom barona Seckendorfa in kneza Hohenzollerna se je umaknil od Vranskega proti Celju; odtod je Seckendorf šel naprej proti Slov. Bistrici, Hohenzollern pa je po noči 2.—3. apr. 1797 vkorakal v Celje in se tu začasno nastanil. 9. aprila so že francoske prednje straže došle od Ljubljane do Celja, a so kmalu zopet odšle.

Po sklenjenem premirju so se vračale 4 francoske brigade skozi Sp. Štajersko preko Celja v Italijo; 5. maja so odšli zadnji Francozi proti Ljubljani.

V Maribor je prišla najprej ogromna množina avstrijskih ranjencev, kmalu za njimi pa francoski vojaki, najprej 11. aprila samo 15 lovcev, 18. aprila je pa prenočilo v Mariboru 200 francoskih jezdecev, ki so šli potem proti Gradcu. Po sklenjenem premirju so se pod Bernadottom vračali Francozi v Italijo skozi Maribor, najprej 9000 mož, potem 11.000 in končno 14.000. V mestu je bil velik strah pred Francozi. Vsi rokodelski pomočniki so pobegnili iz Maribora, ker se je raznesel glas, da jih bodo Francozi vtaknili v vojaško suknjo. A francoske čete so vzdrževale v Mariboru najlepši red, ker je bilo navzoče višje poveljstvo, ki je bilo nastanjeno v gradu. Nadlog in sitnosti kajpada ni manjkalo, ker so nekateri meščani morali vzeti na stanovanje kar po 100 vojakov.

Dne 18. aprila je bilo v Ljubnem sklenjeno začasno premirje, dne 17. oktobra pa mir v Campoformiu na Furlanskem. Sedaj so prišla še druga bremena; država je potrebovala denarja, razpisano je bilo prisilno vojno posojilo. Vsakdo je moral napovedati svoje dohodke in so mu po njih odmerili posojilo. Dakako, ljudje so se skušali posojilu izmuzniti z nizko napovedjo, česar pa jim oblasti niso verjele, sledile so vsakovrstne sitnobe in kazni.

L. 1798. je Spodnja Štajerska bila videti kakor veliko taborišče. Po vseh večjih cestah so se pomikale nepregledne vrste priprežnih voz, ki so dovažali v Maribor, Ptuj, Celje in Ljubljano živila, krmo in municijo. Sčasoma so se začele premikati tudi čete. Kraji ob velikih cestah so bili napolnjeni z vojaštvom. Veliko razburjenja med prebivalstvom je povzročal takratni način novačenja. Določenega dne je prišel okrajni vojni komisar, hišni gospodarji so mu morali predstaviti svoje sinove in hčere. Komisar je vse ogledal in zapisal, pa odbral najkrepkejše mladeniče za vojsko. Po končanem naboru so morali takoj k vojakom in minulo je včasih po 12 in še več let, da niso videli svojega doma. Trpljenje novincev je bilo nepopisno, ako so častniki bili trdi in brezvestni ljudje. Preden

so jih vtaknili v kompanijo, so jih imeli zaprte v tesnih prostorih, kjer so po zimi trepetali od mraza, v poletnem času pa skapavali od sparine. Za hrano so dobivali največkrat le suh kruh in vodo. Od stradanja in slabega zraka jih je že začetkoma mnogo zbolelo. Naravno, da so se mladeniči skušali odtegniti vojaški dolžnosti z begom, zlasti ob ogrski meji so gledali zbežati na Ogrsko, drugod so se potikali po šumah in gorovju. Tako so se mnogokje zaredili rokovnjači in razbojniki, ki jih je ob času francoskih vojn kar mrgolelo.

L. 1799. so se proti Napoleonu zvezale Anglija, Avstrija in Rusija. Od marca do julija so skozi Spodnje Štajersko korakale proti Italiji ruske čete pod general-majorjem Kašinom, knezom Volkonskim in general-majorjem Mavaronom in Rechbinderjem. Iz početka so se zavezniki uspešno bojevali na vseh straneh proti Francozom, toda ko se je Napoleon vrnil iz Egipta in nastopil sam na bojišču, se je sreča obrnila. Avstrija je bila poražena na Nemškem in v Italiji, Rusija je po porazu pri Marengu odstopila od zveze in ruske čete so se vračale skozi naše kraje domov. Na Spodnje Štajersko tokrat niso prišli Francozi, pač pa so se sem priklatili ostanki raztepe ne čete princa Condé-ja, ki se je bojeval na avstrijski strani. V njegovi četi je bila vsakovrstna drhal, ki je ljudem delala veliko nadlege in so posamezne rogovileže lovili potem še dolgo, zlasti po mariborskem okrožju.

Z lunevillskim mirom je bila končana ta, za Avstrijo nesrečna vojna dne 9. febr. 1801.

Še niso zacelele rane po tej vojni, že se je l. 1805. začela t. im. tretja zvezna vojna proti Napoleonu. V zvezi sta bili zopet Avstrija in Rusija. Vse leto 1804. so se delale obsežne vojne priprave, ki jih je Spodnja Štajerska močno čutila radi bližine italijanskega bojišča.

V Gornji Italiji se je nadvojvoda Karel srečno vojskoval, toda severno avstrijsko armado pod generalom Mackom je Napoleon zajel pri Ulmu in sedaj mu je bila odprta pot na Dunaj. Zategadelj je nadvojvoda Karel zapustil italijansko bojišče ter skozi Kranjsko in Štajersko med 24. in 30. nov. hitel na Ogrsko. Grof Gyulai je imel

nalogo zadrževati francoskega generala Marmonta, ki je iz Dalmacije prodiral na sever. Ko so Marmontove prednje straže v bojni pripravi korakale od Vranskega proti Žalcu in Celju, so se avstrijske čete umaknile proti Slov. Bistrici in s tem našim krajem prihranile bojne grozote. 19. junija je Marmont s svojimi četami že zasedel Celje, a Francozi so kmalu odšli h glavni Napoleonovi armadi. Koncem leta je Marmont zopet prišel na povratku na Sp. Štajersko ter se 29. dec. mudil v Celju.

V novembru 1805 je stal v Mariboru general Radecki z ulanci nadvojvoda Karla, nadvojvoda Ivan je imel glavni stan v Slovenjgradcu, divizije Mitrovskega in Lusignana so bile razpostavljene krog Vitanja. Radecki je potem zasedel Strass, Cmurek, Radgono, obrst Meško Plač, nadvojvoda Ivan Dravsko polje, Rechperg Posavje od Celja do Brežic.

Na obletnico Napoleonovega kronanja, 2. dec. 1805 je prišlo do krvave bitke pri Slavkovu, v kateri je Napoleon do nog potolkel združeno avstrijsko in rusko armado. Že 5. dec. je bilo sklenjeno premirje, 27. dec. pa mir v Požunu. Tokrat so francoske čete prišle tudi na Spodnje Štajersko in sicer že meseca junija. Po raznih krajih ob večjih prometnih cestah so bile nastanjene francoske čete. Zapustile so Štajersko šele v sredini januarja 1806.

Od Štajerske dežele je Napoleon zahteval 6 milijonov vojne kontribucije, a le s težavo se je izplačalo okoli 1 mil. Na mnogih krajih tudi nastanjene francoske posadke niso plačale svojih potroškov in tudi ne dale potrdil. Tako je prebivalstvo po tej vojni bilo prav občutno zadeto. — L. 1807. je cesar Franc 2. sept prišel v Maribor. Ob tej priliki so ga meščani prosili za novo normalno šolo in za premestitev škofijskega sedeža v Maribor.

Dve leti je potem počivalo orožje, l. 1808. pa so se zopet na vseh koncih in krajih pripravljali na novo vojno z Napoleonom. Priprave so bile tem obsežnejše, ker Avstrija to pot ni našla zaveznikov, temveč se je morala sama spustiti v boj z mogočnim Korsičanom. V obrambo domače zemlje so takrat uvedli deželne brambovce. Samo na Štajerskem so sestavili 13 bataljonov brambovcev, med

njimi sta bila 2 bataljona iz celjskega okrožja in dva iz mariborskega. Tudi pri drugih bataljonih je bilo zelo veliko Slovencev, katere je pesnik Vodnik navduševal s svojimi brambovskimi pesmimi, na Štajerskem pa rečički župnik Jožef Lipold. Organizacijo brambovskih čet je vodil nadvojvoda Ivan, ki je meseca oktobra nadzoroval po Spodnjem Štajerskem vežbanje brambovcev.

Spomladi 1809 se je začela krvava igra na jugu v Italiji in na Nemškem. Južno vojsko je vodil nadvojvoda Ivan, ki je zaporedoma potolkel nesposobnega Napoleonevega pastorka Eugena in je zmagovito napredoval proti Veroni. Severno vojsko je vodil nadvojvoda Karel, a Napoleonu se je posrečilo odtrgati levo avstrijsko krilo od glavne vojske. S tem je bila zapečaten usoda Karlove vojske. Nagloma se je moral umikati ob Donavi navzdol in se zakloniti na Češko, drugače bi mu bil Napoleon zajel vso vojsko. Dne 13. maja so Francozi že zasedli Dunaj. Zatorej so odpoklicali nadvojvoda Ivana iz Italije; hitel je skozi Koroško, Štajersko in Ogrsko na pomoč severni vojski, njemu za petami je korakal Eugen, iz Dalmacije je čez Ljubljano, Celje, Slovenjgradec, Koroško prodiral Marmont, a tudi od Donave so skozi Solnograško prodirali proti Koroški Francozi. Že 25. in 29. maja ter 4. junija so francoske čete pod Macdonaldom stopile na spodnjoštajerska tla. Nekoliko utrjen trojanski klanec so avstrijske čete zapustile in se omejile na obrambo Celja. Po kratkem boju so se umaknile tudi od Celja, ki ga je zasedel Macdonald. Ko je ta odšel, so 18. in 19. junija prišle Marmontove čete. Francoske čete so tudi plenile tu in tam ter napravile precej škode. Vsemu celjskemu okrožju so naložili prisilnega posojila najprej 400.000, potem še 696.000 gl.

V Maribor so došle francoske prednje straže že 24. maja. Od 27. do 29. maja je bilo v Mariboru 15.000 francoskih vojakov. Mestu je bilo naloženo 20.000 gl. vojne kontribucije. Meščanom so vzeli skoraj vso klavno in vozno živino.

Dne 7. junija je došlo do manjše praske med avstrijskimi in francoskimi četami pri Slivnici. Avstrijci so podili

Francoze do dravskega mostu. Kmalu potem so Francozi zapustili Maribor, 15. in 16. jun. so korakali skozi Maribor proti Gradcu že Gjulajevi Hrvati, kakih 30.000 mož.¹⁰⁷

Ivan je bil v skrajni nevarnosti, da ga ujamejo. Tej opasnosti je sicer ušel, a pri takratnih transportnih sredstvih ni mogel priti Karlu pravočasno na pomoč. Medtem je 21. in 22. maja prišlo do velike bitke med Napoleonom in Karlom pri Aspern-Esslingu, kjer je stalo 105.000 Avstrijcev nasproti 110.000 Francozom. Prvikrat je v tej bitki premagal Karel dotlej nepremagljivega Napoleona, vendar zmaga ni bila tako odločilna in Karlove čete pre-slabe, da bi se bila mogla izkoristiti. Ostala je čisto brez-pomembna za daljnji potek vojne. Karel je čakal Ivanove pomoči, a preden je ta prišla, ga je prisilil Napoleon k drugi bitki pri Wagramu 6. jul. V tej bitki je Napoleon popolnoma strl avstrijsko vojsko, nekaj ur po bitki je prišel Ivan s svojo vojsko, a bilo je prepozno, našel je le še žalostne razvaline avstrijske vojske, v katero se je stavilo toliko nad. Z velikim navdušenjem in ogromnimi žrtvami so se avstrijska ljudstva pripravljala na to vojno, sedaj je bilo vse izgubljeno; strta in ponižana je ležala Avstrija pred nogami silnega Napoleona. Dne 30. jul. so Francozi znovič zasedli Maribor. Dne 15. avgusta, ko je bil Napoleonov god, je bilo mesto sijajno razsvetljeno, še sijajneje pa, ko je dne 14. oktobra 1809 bil sklenjen mir v Schönbrunn. Ta mir je imel za nas Slovence važne posledice. Štajerski Slovenci so bili sedaj državno ločeni od svojih sorojakov, ker Kranjsko, Goriško, Trst in beljaško okrožje je prišlo pod Napoleonovo oblast, ki je vse te zemlje združil v eno upravno enoto — Kraljevino Ilirijo. Meseca novembra so se skozi Maribor vračale francoske čete, začetkom jan. 1810 so zadnji Francozi zapustili Spodnjo Štajersko. Z drugimi avstrijskimi ljudstvi so v Avstriji ostali Slovenci bridko čutili posledice vojne. Posebno hudo so čutili novo razmejitev prebivalci ob Savi. Poprej je bil tu na obeh straneh živahen promet. Zaradi razmejitve je zastala vsa kupčija. Ker so prišle še zaporedom slabe letine, so ljudje ob Savi čisto ubožali. Veliko sitnost so

¹⁰⁷ Puff, Marburg, II. 216.

imeli tisti, ki so šli po opravkih preko Save na eno ali drugo stran. Vsako malenkost je moral potnik dati pregledati dvakrat po avstrijski in dvakrat po francoski carini.¹⁰⁸

Štajerski deželi je Napoleon naložil 44,880.000 fr. vojne kontribucije; od te vsote bi se naj polovica izplačala v kovanem denarju ali v menicah, četrtnina v bankovcih dunajske banke, za četrtnino pa dala živila. Celjsko okrožje je prepotovala posebna komisija, ki je le ugotovila, da je kmet popolnoma izčrpan ter z nemo resignacijo čaka vojne eksekucije, ker mu itak drugo ne morejo vzeti kakor prazno kočo in osebno svobodo, ki si jo bo pa iz obupa z orožjem branil, kakor bo mogel. Pri ljudstvu so rekvirirali ne le živila, marveč tudi vsakovrstno blago, sukno, platno, usnje. Samo mariborski okraj je moral meseca sept. 1809. poslati v Gradec 3100 laktov platna. Po odhodu francoskih čet so bile ob prometnih krajih razpostavljene avstrijske čete, za katere je moralo ljudstvo dajati stanovaje, hrano in krmo, dokler ni bila popolnoma dovršena demobilizacija. S francoskimi dolgovi se je deželni odbor štajerski bavil še l. 1883., deloma sploh niso bili nikdar vrnjeni. Dne 11. oktobra 1810. je prišel cesar Franc s cesarico Ludoviko zopet v Maribor.

Francoske vojne so prinesle ogromna davčna bremena in veliko draginjo. Posledica gospodarske krize, ki so jo povečale še zaporedne slabe letine, je bil grozen denarni polom. Dne 10. febr. 1811. je vlada razposlala vsem cesarskim in graščinskim gosposkam skrbno zapečaten zavoj ter pod ostrimi kaznimi zaukazala, da se ta zavoj ne sme odpreti ne prej in ne pozneje kakor 15. marca ob 5. uri zjutraj. Omenjenega dne so bili poklicani v urade duhovniki, sodniki, poštarji, župani in občinski svetovalci. Zagonetno pismo se je odprlo in se je glasilo, da od te ure vrednost bankovcev in drobiža pade na petino. Kdor je hranil n. pr. 100 gl., je imel sedaj le 20. Vse ustanove so se znižale na polovico. Najhuje so bili zadeti tisti, ki so imeli svoje imetje v gotovini ali živeli od obresti glavnice.

¹⁰⁸ Zupančič A., Ausflug von Cilli nach Lichtenwald. Cilli 1818. Ilešič, ČZN. I. (1904), str. 189—191.

Ko se je Napóleon 1814 moral odreči prestolu, je razpadlo ilirsko kraljestvo in slovenske dežele so bile zopet pod enim vladarskim žezlom ter znanprej skupno trpele in — upale. Nastopila je težka reakcija, a v evropsko miselnost vržene ideje se niso dale zadušiti.

Preporod in ustalitev slovenske književne delavnosti.

Po dunajskem kongresu je za časa t. zv. svete alijanse in pod samodržtvom Metternichovim v političnem življenju zavladalo popolno mrtvilo. Tembolj nas pa zanjima vpogled v duševno osredje takratnega časa, kjer so neopažano zorele ideje, ki so pozneje prinesle tudi našemu narodu razmah, kakršen se je prej zdel celo nemogoč.

Zadnje razdobje od l. 1835.—1848. se opaža že poostrena borba dveh nasprotujočih si sil in struj, z ene strani idej politične, gospodarske in socialne svobode, izposojenih iz francoske revolucije, na drugi strani skrbi „za stari red“, ki se je zlasti v Avstriji krčevito držal proti vsem navalom. Ideje enakosti in ravnopravnosti se niso dale več zadrževati, zato so se štajerski deželni stanovi že pred l. 1848. bavili z vprašanjem osvoboditve kmetov.

Pod pritiskom cenzure je bilo presojanje aktualnih vprašanj, zlasti še političnih, ali povsem onemogočeno ali vsaj zelo omejeno. Štajersko, nemško kakor slovensko razumništvo, je zajemalo svojo hrano iz lista „Gratzer Zeitung“, ki je začel izhajati že l. 1787. ter je od l. 1812.—1842. imel zanimivo samostojno prilogo „Der Aufmerksamkeit“. Od l. 1843.—1848. se je ta priloga imenovala „Stiria“, od 78. štev. l. 1848. naprej pa „Volksfreund“. Ta list s svojim trojnim naslovom je veren odsvit duševnih struj, ki so ošvajale duhove med francosko revolucijo in l. 1848. ter je velikega pomena tudi za štajerske Slovence. Ker o dnevnikih vprašanjih ni bilo varno govoriti in pisati, so se razumniki umaknili v znanost in umetnost ter gojili zlasti one panoge, ki so pred cenzuro bile bolj ali manj

indiferentne, kakor zgodovina, geologija, prirodopisje, v umetnosti pa zlasti glasba in gledališče.

Tako dobi tudi Celje l. 1801. svoje glasbeno društvo, v katerem so se zbirali meščani in uradniki. To društvo se je pa razšlo že l. 1807. in šele l. 1836. ga je obnovil ravnatelj glavne šole Simon Rudmaš, lavantinski škof Ignacij Zimmermann pa mu je bil protektor. A tudi to društvo je v kratkem zaspalo in so ga obnovili stoprav l. 1879. ter je zanaprej vodilo tudi glasbeno šolo.¹⁰⁹ V Mariboru je sicer obstajal nekak glasbeni kor pri mestni cerkvi, o ustanovitvi pevskega društva pa zremo šele l. 1846.¹¹⁰

Metternichov absolutizem je tlačil duhove brez razlike narodnosti, to je zbližalo raznorodne razumnike in ustvarilo neko kozmopolitsko ozračje, ki je dobro došlo tudi sicer malo upoštevanim Slovencem.¹¹¹ Iz reakcije proti Napoleonovi samovolji se je razvil evropski, posebej nemški historicizem, v katerem je teptano pravo iskalo zgodovinske opore, na teh tleh se je dalje razvila romantika, ki je zopet dvignila zmisel za starino, rodila narodopisje in vzbudila vnemo za lepoto stare umetnosti. Tudi „Der Aufmerksame“ in „Stiria“ odpirata rada svoje predaletke spisom o slovanskih zadevah, zlasti ju zanima jugoslovensko narodno pesništvo. V njunih letnikih najdemo precej člankov o Slovencih od nemških in slovenskih pisateljev narodopisne, gospodarske, umetniške, beletristične, književne, zgodovinske in jezikovne vsebine. Opaža se tudi med Nemci neka Slovenem dobrohotna struja, ki pa končno vendar obtiči v nadvladi Nemcev nad Slovani. Najizrazitejša osebnost v tej nemški, Slovenem naklonjeni struji je mariborski gimnazijski profesor Rudolf Puff. Ni sicer znanstvenik ali pesnik v ožjem pomenu, a dovršil je ogromno delo in ima za Slovence večje zasluge kakor za Nemce. O Slovencih piše vedno simpatično. Njegovi zgodovinski spisi se bavijo izključno s spodnještajersko zgodovino. Naravnost občudovanja

¹⁰⁹ Gubo, str. 332.

¹¹⁰ Drugovič ČZN. 1924, str. 82.

¹¹¹ Prim. Glonar v ČZN. 1908, str. 125 d.; 1911, str. 1 d.

vredna je njegova marljivost pri zbiranju gradiva; celih petnajst let je zaporedoma potoval po Štajerskem in sosednih deželah ter nabiral statistične, zgodovinske, starinoslovske, narodopisne podatke in zbral takega blaga za 1200 pisanih pol. Objavil je ne samo več zgodovinskih in domoznanskih spisov, temveč tudi v svojih novelah in drugih leposlovnih spisih uporablja naše narodopisno, zgodovinsko in mitološko blago. Seznanil je nemški svet s Slovenci in tudi Slovencem samim pokazal, kako in kje naj iščejo svojo zgodovino in narodopisno gradivo. Njegovi leposlovni spisi, zlasti novele, podajajo dragocene kulturno- in političnozgodovinske dokumente, odpirajo pogled v duševno osredje takratnega razumništva in osvetljujejo razmerje med Slovenci in Nemci, — vsaj kakor si ga je on predstavljal. Vkljub vsem simpatijam do Slovencev se tudi Puff ni mogel povzpeti do priznanja popolne kulturne in politične enakopravnosti med Nemci in Slovenci. Bršljan, ki se ovija krog drevesa, mu je simbol slovenstva, ki se ovija krog starinskega gradu nemškega graščaka. Ta miselnost je — z zelo redkimi izjemami — prevzemala vse, tudi Slovencem „dobrohotne“ kroge. Slovenskemu ljudstvu so priznavali razne vrline, dopuščali tudi, da naj kmet pri svojem vsakdanjem delu rabi slovenščino ali da se slov. jezik, slov. zgodovina in narodopis kot kuriozna relikvija vzame za predmet znanstvenih študij — v nemškem jeziku seveda, ali ni jim šlo v glavo, kako bi mogel omikan človek, še celo z akademično izobrazbo, biti zaveden slovenski narodnjak in kako bi se moglo slovenskemu jeziku odkazati častno mesto v uradih in višjih šolah. Ta miselnost se je ustalila baš v tej dobi ter je ostala pri Nemcih do današnjega dne. Tu nam je iskati ključ za umevanje srditih narodnih in političnih bojev od l. 1860. do poloma večkrat za stvari, ki so navadni pameti same po sebi umevne. Spričo te nemške miselnosti je bila rešitev narodnostnega problema sploh nemogoča in razpad države je postal — historičen postulat.

Čeprav je Metternichov sistem enako tlačil Nemce in druge narode, vendar je položaj Slovencev bil neprijemno slabši v primeri z Nemci. Nemški je bil ves državni aparat, nemške vse šole, tako se je Nemec lahko izobražal, ko se je slovenski otrok ubijal z nerazumljivo nemščino.

Pojavi slovenskega narodnega življenja so v tej dobi zelo skromni, toda važni za poznejši razvoj.

L. 1810. je Kranjec Primc v Gradcu ustanovil nekaj krožek „Societas slovenica“. Prvotno so tvorili društvo le trije rojaki, on, bogoslovec Cvetko in jurist Šmigoc, potem je Primic pridobil nekaj bogoslovcev. Društvo je pa kmalu zaspalo. Iz tega kroga so izšli slovenskoštajerski pisatelji tistega časa: Nerat, Jaklin, Cvetko, Šmigoc, Danjko, Perger, Krempl, Modrinjak, Kvas.

Največ na Neratovo pobudo se je l. 1803. pri Sv. Urbanu nad Ptujem ustanovila neka vrsta akademije t. j. društvo za izdelavo slovenske slovnice in slovarja. V tem krogu je Nerat zastopal zapadno-slovensko jezikovno stališče. Njemu je pritrjeval Gašpar Harman, župnik pri Sv. Petru pod Mariborom, rojen Ljubljčan, dočim sta Modrinjak in Jaklin zastopala kajkavsko-hrvatsko stališče. Žal, da je mladi Nerat našel prerano smrt v dravskih valovih pri kopanju l. 1806., z njim je zaspala tudi svetourbanska „akademija“.

Najbolj krčevito se je držal ločene štajerske struje Peter Danjko, ki je pozneje, ozlovoljen radi odklonitve svojega pravopisa, postal pravi germanizator v šolstvu.

Živahnejše literarno delovanje na Slov. Štajerskem se začinja s Slomškom in njegovim krogom.

Omembe vredno je tudi, da je nadvojvoda Ivan l. 1820. pozval učitelje in prijatelje glasbe, naj zapisujejo (nemške in) slovenske narodne pesmi, a na žalost ta poziv vkljub razpisani nagradi ni našel med Slovenci nobenega odziva.

Po spričevanju Davorina Trstenjaka je nekaj nov duh prešinil okoli l. 1830. mladino mariborske gimnazije.

To je odmev takrat zmagujoče romantike. Od l. 1844. je deloval na tej gimnaziji kot profesor verouka Jurij Matjašič, ki je pri vsaki priložnosti navduševal dijake za slovenščino. L. 1846. so začeli izdajati svoj pisan list „Vijolica“.

Šolstvo pred l. 1848.¹¹²

Kmalu po Josipovi smrti so se začele francoske vojne in naravno je, da se v teh časih ni mogla posvečati posebna pažnja šolstvu, vendar je l. 1805. izšel važen šolski zakonik, ki je ostal podlaga avstrijskemu šolstvu do novega šolskega zakona l. 1868.

Ta šolski načrt je zahteval, naj se mladina pridno vadi v čitanju, pisanju in računstvu; poleg katekizma se naj tudi s primernimi berili goji versko in nravno življenje. Od učitelja je zahteval, naj bo veren, pošten, mil, razumen mož z zadostno izobrazbo. Da bi si učitelji pridobili za svoj poklic potrebnega znanja, so se uvedle posebne šole — učiteljišča ali preparandije. Z dvornim odlokom 19. avg. 1811. so bili učitelji oproščeni vojaške službe. Za vzdrževanje učitelja je bila vpeljana šolnina — 8 krajc. od šolarja. Z dvornim odlokom 17. avg. 1815. jim je bila plača izboljšana in sicer učitelju na letnih 250 gld., pomožnemu učitelju pa 120 gld. dun. vr.

Za navadno osnovno šolo je učni načrt iz l. 1805. predpisoval naslednje predmetne skupine: a) verouk, cerkveno zgodovino in pravoslovje na podlagi beril; b) čitanje (in pisanje) pisanih in tiskanih pismenk in navadno računstvo; c) navod k lepemu vedenju in gospodarstvu. Za mladino, ki je že izstopila iz šole, zlasti za rokodelske učence so bile vpeljane nedeljske ali ponavljavne šole.

Spodnještajersko šolstvo v lavantinski škofiji nam nudi kaj žalostno sliko. Še l. 1832. poudarja lavantinski konzistorij, da ta vladikovina daleč zaostaja glede šolstva za sosedno — sekovsko. Slišale so se tudi pritožbe, da učiteljstvo lavantinske vladikovine zaostaja za učiteljstvom drugih škofij. L. 1839. je celo vlada zaukazala, naj

¹¹² Apih, Letopis M. SL. 1894, str. 253—317.

se obrača posebna pozornost na zaostalost lavantinskega učiteljstva, in dvorna študijska komisija zabičuje l. 1845., naj se pri nastavljanju učiteljev nikakor ne prezirajo moralni nedostatki; naj se ne gleda samo na spričevalo umske izobrazbe, temveč pred vsem na srce. Moralno omadeževani učitelji naj se brezpogojno odstranijo iz šole. Šol je bilo itak malo, pa še za te je nedostajalo sposobnih moči. Šolska oblast je včasih morala vzeti učitelja, kjer ga je sploh dobila, tako so prišli tu in tam v šolo ljudje, ki ji niso bili v čast in korist.

Velik nedostatek takratnega šolstva je bilo zanemarjanje realij in preziranje materinščine. L. 1846. so imeli štajerski Slovenci kakih 60 slovenskih osnovnih šol, vse druge so bile nemško-slovenske ali popolnoma nemške. Mesta in trgi so se smatrali za nemške, zatoorej so tudi v čisto kmetiskih slovenskih trgih bile šole dočista nemške. Te učilnice so bile prave mučilnice za otroke, utepile so jim v glavo nekaj nemških besed, za pravo izomiko so storile bore malo, pač pa so otrokom vcepile mržnjo in prezir do materinskega jezika, ker če je otrok v taki nemški šoli spregovoril slovensko besedo, je moral za kazen nositi sramotilno znamenje. Največ dobrega so še na deželi storile nedeljske šole, ki so se začele krepko razvijati zlasti od l. 1830. L. 1828. je bilo v celjskem okrožju 70 osnovnih šol z glavno šolo v Celju, na kateri je poleg ravnatelja bilo pet učnih moči. Za slovenski del sekovske škofije ni podatkov, a vse mariborsko okrožje je imelo l. 1822. (po Schmutzu) 122 osnovnih šol z normalko v Mariboru in Ptuj.

Do l. 1848. se je na Štajerskem število šol zelo pomnožilo in je med vsemi slovenskimi deželami bilo na Štajerskem šolstvo še najbolj razvito, le nekatere gorate in zelo oddaljene župnije so še ostale brez šole. L. 1849. je na Štajerskem pohajalo šolo 77% za šolo godnih otrok.

Na gimnazijah je bilo za slovenščino še slabše. O mariborski gimnaziji pravi Macun, da v 3. normalnem in šestih gimnazijskih razredih nikdar ni slišal niti besedice slovenske.¹¹³

¹¹³ Književna zgodovina Slov. Štaj. 4.

L. 1801. je postal veroučitelj na mariborski gimnaziji Ivan Nerat, zelo nadarjen mož in priljubljen pri dijaštvu in meščanstvu. Po zatrdilu Davorina Trstenjaka je bil on takrat na mariborski gimnaziji edini, ki je slovenski čutil in mislil. Po njegovi smrti izgine za več let slovenščina iz mariborske gimnazije.

Ko se je l. 1810. po prizadevanju nadvojvode Ivana razmotrivalo vprašanje slovenske stolice na graškem vseučilišču, so mnogi dajali pameten nasvet, naj se rajši uvede in razširi pouk slovenščine na gimnaziji v Mariboru, ker slovenska stolica na vseučilišču brez slovenščine na gimnaziji bi pomenjala začetek stavbe pri strehi. L. 1812. ustanovljena stolica v Gradcu se ni obnesla, na gimnazijah pa se tudi ni nič storilo za slovenščino. Šele ko je l. 1844. Matjašič prišel za profesorja na mariborsko gimnazijo, je na tem zavodu zopet slovenščina prišla do veljave.

V prvem desetletju 19. stol. je tudi Celje dobilo svojo gimnazijo. Že l. 1726. so mislili jezuitje v Celju ustanoviti gimnazijo, ker jim je pri ustanovitvi mariborske vlada delala težave, vendar do tega takrat ni prišlo. Šele l. 1799. je dobil mestni sodnik celjski od gubernija dovoljenje, da sme zbirati prostovoljne doneske za ustanovitev gimnazije. Prav krepko sta se za to zadevo zavzela in jo podpirala takratni lavantinski škof Leopold Maksimilijan grof Firmian (1800—1822) in stolni prošt Pavel Ješenak, ki je daroval za gimnazijsko knjižnico tudi lepo število knjig. L. 1808. je bilo nabranih že 30.000 gl. Takrat je cesar Franc dal dovoljenje, naj se otvori gimnazija, pod pogojem, da se zaporedno vsako leto otvori višji razred in da se do otvoritve 6. razreda pozida primerno poslopje. Meseca novembra 1808 je bil otvorjen prvi razred, l. 1813. pa šesti. Prvi ravnatelj zavodu je bil okrožni glavar baron Dienersberg, njegov namestnik kot prefekt pa je bil mestni župnik in opat Hobelnik. Prvi učitelj je bil Ivan Anger, trd Nemec iz Linca, ki je deloval tu do svoje smrti 24. sept. 1813. L. 1810. je bil na tem zavodu nastavljen tudi Ivan Zupančič za zemljepisje, zgodovino in matematiko, Zupančič,

ki je bil učitelj tudi Slomšku, je znal v mladini vzbujati ljubezen do materinskega jezika.

Po preosnovi avstrijskih gimnazij je celjska gimnazija l. 1849. dobila sedmi, l. 1851. pa osmi razred.

Anton Martin Slomšek.

Narodil se je 26. novembra 1800 na Ponikvi, 8. sept. 1824 je postal duhovnik, 30. maja 1846 je bil imenovan za lavantinskega škofa.

Ime Slomšek vsebuje dobršen kos slovenske zgodovine, posebej štajerskih Slovencev. Nedvomno je Slomšek za Slovence eden najzaslužnejših mož, ne le kot cerkveni dostojanstvenik, marveč sploh kot kulturni delavec, kot mladinski in ljudski vzgojitelj ter izboren psiholog; nihče pred njim in za njim ni tako jasno spoznaval duše slovenskega ljudstva kot on. Njegov glas je imel odločilen vpliv na razmere in ljudi takratnega časa, pa tudi na prihodnje čase in rodove. Z dejanjem in besedo je Slomšek dal pravec p o d r o b n e m u delu v verskomoralnem in prosvetnem področju. S takim delom je Slomšek potegnil iz močvirja slovensko ljudstvo na Štajerskem, posredno pa tudi v drugih deželeh. Kot mlad kapelan na Bizeljskem je z žalostjo opažal, kako zapuščena, nevedna in sirova je slovenska mladina. Prijel se je z obema rokama dela in z lastnimi močmi pripravil vse potrebno za nedeljsko šolo. Da bi odstranil neotesane kvartopivske kvante, je zlagal ljubke pesmice, ki se seveda ne smejo soditi s stališča stroge estetske kritike, a slovenskemu ljudstvu so segle do srca in se ponarodile ter blagodejno vplivale na нрав ljudstva. Delo, ki ga je začel na Bizeljskem, je nadaljeval potem v Novi cerkvi. Kajpada le na majhen krog se je raztezalo to njegovo delovanje, a dal je pobudo in zgled drugim. Z veliko bolestjo je gledal, kako je takratna šola zasledovala kot glavni smoter p o n e m - č e v a n j e , z druge strani pa malomarnost ljudstva za šolo. Mnogi roditelji radi siromaštva niso pošiljali otrok v šolo, pa tudi premožnejši so bolj cenili telesno delo in materialni dobiček kakor pa duševno izobrazbo. Proti

temu nizkotnemu materializmu širokih ljudskih slojev se je boril z vsemi silami. Ko je kot kanonik postal višji nadzornik vseh osnovnih šol v lavantinski škofiji, je z modro premišljenimi odloki vsestransko deloval za povzdigo ljudskošolske vzgoje in izobrazbe.

Kot škof je l. 1848. zastopal vseskozi konservativno stališče, kar se mu ne more zameriti, ker je kot višji pastir imel pred očmi izrodke in izgrede revolucije. Pozitivne in dobre pridobitve, ki jih je prineslo l. 1848., pa je znal ceniti prej kakor slej.

O domači in šolski vzgoji je imel Slomšek popolnoma določne, jasne in občeveljavne nazore, ki so jih zastopali pedagoški veljaki vseh narodov in jim mora pritrditi vsakdo, ki se resno bavi z vzgojo mladine.

Veliko pažnjo je obračal tudi na telesno vzgojo otrok. Materam daje modre nasvete, kako naj skrbe za otročiče že v zibeli in na svojih prsih. Mladino kakor odrasle je nujno svaril pred pijančevanjem, ki je največja ovira prave vzgoje in družinske sreče ter najhujši škodljivec fizičnemu in duševnemu zdravju naroda.

Omenjeno je že, da je osnovna šola pred l. 1848. preveč zanemarjala realije, dasi jih je šolska ustava iz l. 1805. predpisovala. Tudi za te predmete se je Slomšek potegoval z vso svojo zgovornostjo in tudi pokazal pot, kako bi se naj v šoli z uspehom gojili.

L. 1850. toži v „Zg. Danici“, da se zadnjih 40 let ljudje po šoli niso kajboljšali, prej poslabšali, ker šole niso bile prav uravnane. Očita jim zlasti dve napaki: 1. da niso dovolj cerkvene, 2. da niso slovenske. Prvi očitek zveni nekam čudno, ker je vendar takrat šola bila pod nadzorstvom in upravo duhovščine, a Slomšek je imel gotovo konkreten razlog; mislil je najbrž na mehanizem, ki je vladal celo pri veronauku, in pa na zanikrnost mnogih duhovnikov glede šole. Drugi očitek je seveda popolnoma umljiv in utemeljen, Slomšek je odločno obsojal šole, v katerih se je slovenska deca poučevala izključno v nemščini.

Grof Leon Thun, ki je od l. 1849.—1860. vodil avstrijsko šolstvo, je visoko čislal Slomška in si živahno z njim

dopisoval. Zastran učnega jezika je vprašal za svet drja Miklošiča in Slomška. Miklošič je nasvetoval, naj se v slovenskih krajih poučuje izključno slovenski, v trgih in mestih pa, kjer prebivalstvo po večini občuje nemški, se ni treba ozirati na slovenščino. Slomšek je pa zavzel nekako posredujoče stališče. Predlagal je, naj se v slovenskih krajih poučuje slovenski, v večjih krajih pa se naj vendar poučuje tudi nemščina, toda ne pred tretjim šolskim letom. Ni sicer manjkalo glasov, ki so pritrjevali Miklošiču, a v dejanskih razmerah je nedvomno bil bolj umesten Slomškov predlog. Vlada si je l. 1851. usvojila Slomškovo stališče, a le na pol. Vpeljala je pač v slovenske šole nemščino, ne pa slovenščine v nemške šole po trgih in mestih.

Velik napredek za slovensko šolstvo je bil, ko je Slomšek s sodelovanjem večših šolnikov pregledal in popravil ljudskošolske knjige.

Da bi tudi šoli odrasle sloje mogel umstveno in moralno dvigniti, je že l. 1845. hotel ustanoviti društvo za izdajanje dobrih slovenskih knjig, a vlada mu tega ni dovolila. Vendar ideja ni ostala mrtvo seme, iz nje se je kesneje rodila Mohorjeva družba in Matica Slovenska. Ker mu društva niso dovolili, je pa l. 1846. začel izdajati letnik „Drobtinice“, ki so bile za vzgojo in probujo slovenskega ljudstva na Štajerskem ogromnega pomena. Njegova velika zasluga je tudi, da je kot spiritual in kot škof odgojil lepo vrsto pisateljev. S svojo naredbo o spisovanju župnijskih kronik je tudi močno dvignil zmisel za domačo zgodovino, kar je bilo za našo narodno probujo velike važnosti. O njegovem cerkvenem delovanju bo govor pozneje.

L. 1848.

Pretirana je trditev, da je l. 1848. našlo Slovence popolnoma nepripravljene, res je pa, da so bili premalo pripravljeni. Množici kmetskega ljudstva je manjkalo narodne samosvesti in kazile so njegov značaj grde napake, ki so sicer občečloveške, a so prav slovenskemu narodu „znamenite“, kakor je rekel Slomšek. Meščanstvo

je bilo slovenstvu popolnoma odtujeno, celo po malih kmetskih trgih, kakor Središče in Veržej, so premožnejše rodovine govorile nemški. Puff utegne imeti prav, ko pravi, da je kvečjemu $\frac{1}{3}$ štajerskih Slovencev bila nezmožna nemškega jezika. Znanje nemškega jezika bi še ne bilo zlo, a s tem je bilo združeno tudi nemško mišljenje in čutenje ter bahato preziranje vsega slovenskega. Tudi med omikanci ni bilo prave orientacije in jasnih smotrov, ko je prihrumel vihar l. 1848. Razmeroma največ zavednih rodoljubov je še bilo med duhovščino, to je pa revolucija 1848 potisnila v stran, med svetnimi omikanci so bili zelo redki zavedni narodnjaki. Od teh so nekateri prav čutili, da se slabotna slovenska betva na Štajerskem ne more vzdržati pred silno težo nemške večine, ako se ne osloni na kako močnejšo oporo in tako oporo so našli v zvezi s Hrvati, v „ilirizmu“. Najizrazitejša predstavnika te struje med svetnim razumništvom sta dr. Št. Kočever in Stanko Vraz.

Pri onih izobražencih, ki so l. 1848. zastopali slovensko ljudstvo v državnem zboru na Dunaju in v Kroměřížu, pogrešamo konkretnih in dosledno zamišljenih smotrov. Bilo je tudi zelo težavno, najti v dejanskih razmerah določene smernice za pokrajinsko slovensko politiko. Na eni strani malo zavedno ljudstvo, ki je le prerado verjelo nemškim agitatorjem, od nemške strani pa sumničenje panslavizma in separatističnih teženj, da se naj štajerska dežela raztrga.

Na podlagi ustave, ki jo je dala pomarčna vlada, je Štajerska volila 21 poslancev v državni zbor. Kandidate je nastavila 20. aprila 1848 ustanovljena dunajska „Slovenija“,¹¹⁴ kateri je na čelu bil štajerski Slovenec dr. Miklošič. Društvo enakega imena so si potem ustanovili tudi graški Slovenci. Duša mu je bil dr. Jos. Muršec, „slovenski konzul“ v Gradcu. Dne 26. junija naj bi se bil sešel državni zbor. O kakem političnem prepričanju ni bilo govora pri množici kmetškega ljudstva, še manj o narodnem. Kako bi tudi tisočletni tlačan mogel imeti kako politično izobrazbo? Volilni pokret se je vršil izključno

¹¹⁴ Novice 1848, št. 25, str. 102.

le pod vidikom agrarnega vprašanja: kako osvoboditi kmeta obveznosti napram graščakom, ali bo treba plačati kako odkupnino ali ne? Pod dojmom takih občutkov je kajpada našlo v množicah odziv volilno reklo, ki so ga vrgli med ljudstvo nasprotniki s tem namenom, da pošljejo Slovenci čim manj spretnih ljudi na Dunaj, in s katerim so tudi v poznejših časih neštetokrat motili volilce: „Kmet naj kmeta voli!“ Na Spodnjem Štajerskem se je vendar posrečilo spraviti v zbornico nekaj izobraženih rodoljubov. V volilnem okraju Sv. Lenarta v Slov. gor. je bil izvoljen dr. Fran Miklošič, v Ptuj oskrbnik sekovskih posestev Andrej Dominkuš, rojen na Grabah pri Središču, v Slovenjgradcu dr. Josip Kranjc. V Sevnici ob Savi so izvolili graškega odvetnika dr. Alojzija Smrekarja, ki se je pa potem navadno štel za Nemca, v Celju so izvolili krčmarja Matija Županca, v Konjicah pa „meščana“ Šturma. Kmetski volilci so stavili na slednja dva največje nade, a sta bila v državnem zboru popolni ničli. V Mariboru je bil izvoljen Nemec Schmiderer.

Za velikonemški zbor v Frankobrodu ptujski in konjiški okraj nista hotela voliti poslancev. V Ptuj je sicer manjšina izvolila Ferd. Rajspa, ki pa izvolitve ni sprejel. „Novice“ so objavile nekaj člankov proti udeležbi, ali v št. 18. str. 74 tudi Auerspergov poziv, „mojim dragim slovenskim bratom“, naj pošljejo zastopnike v Frankobrod.

Slovenski poslanci so šli na Dunaj brez vsakega jasno začrtanega političnega programa, potemtakem ni bilo med njimi prave edinosti in doslednosti. Prišli so večkrat navzkriž z drugimi slovanskimi poslanci in včasih glasovali z Nemci v nasprotju s slovenskimi koristmi.

Še preden se je sešel državni zbor, so zborovali deželni zbori ter se posvetovali o bodoči deželni in srenjski ustavi. Na Slov. Štajerskem je prišel na mesta Celje, Ptuj in Maribor po 1 poslanec, na manjša mesta in trge po 2 in na kmetske občine spodnještajerskih okrajev tudi po 2 poslanca, v vsem 90 poslancev. Volitve so se vršile mirno, le v konjiškem kmetskem okraju so zahtevali, da vsak s o d n j i okraj voli po 2 poslanca in povrh še vsaka župa po 1 zastopnika, ki bi smel biti navzočen v deželnem

zboru, četudi brez glasu. Kajpada je deželni zbor to zavrgel. V deželni zbor je prišlo precej Slovencev in tudi nekaj Slovincem pravičnih Nemcev, toda tudi tu je manjkalo jasnosti in doslednosti. Tako je § 1 načrta za deželno ustavo izrekel enotnost in nerazdružljivost štajerske vojvodine v avstrijskem cesarstvu. Celjski poslanec Gurnik je nasvetoval dostavek „na podlagi ravnopravnosti obeh narodnosti“, opustilo bi se pa naj „v avstrijskem cesarstvu“, ker da nihče ne ve, kako Avstrija utegne razpasti, potem pa bi Štajerska ne bila več vojvodina. Hotel je torej zagotoviti nerazdružljivost Štajerske tudi za slučaj, da Avstrija razpade. Ta stavek je nelogičen, ker rečenemu § je dala zakonito veljavo le avstrijska država; ko ta razpade, izgubi za eventuelno novo državno tvorbo ta § svojo veljavo, a Nemci so pregoreči provincialni patriotizem Gurnikov privlekli na dan še l. 1921. ter ga navajali kot dokaz zoper odcepitev Slov. Štajerske od avstrijske republike.¹¹⁵

Pri § 12 se je pa oglasil slovenski poslanec Kreft (kaplan v Radgoni) in prosvedoval zoper § 1, ker da so Slovenci že vložili prošnjo na državni zbor, da se slovenski del dežele priklopi Kranjski. Čisto pravilno je poudarjal, da je razcepitev Štajerske mogoča, ker se je Mali Štajer itak priklopil Štajerski šele pred 400 leti, napravil pa je taktično pomoto, ker se je oglasil šele sedaj, dočim je molčal pri odločilnem § 1 in z drugimi slov. poslanci sam zanj glasoval. Najbrž mu je to idejo šele naknadno nekdo vdihnil. Precej kratkovidnosti in malo narodne svesti kaže tudi to, da slovenski poslanci niso ugovarjali proti zvezi Avstrije z Nemčijo. Po končanih deželnozbornih razpravah je Gurnik celo v časopisju nastopil proti Kreftu in drugim narodnjakom, ki so zahtevali združeno Slovenijo. Na njegove razloge se je potem skliceval štajerski deželni odbor, ko je prosvedoval proti predlogu dr. Kavčiča o narodopisni razdelitvi Avstrije in proti ujedineni Sloveniji, ker bi se s tem „razdrla sloga in povzročilo popolno odcepljenje slovenskih krajev od nemških, dasi so zastopniki slovenskih štaj. pokrajin glasno in so-

¹¹⁵ Luschin, Die Zerzeissung der Steiermark, Graz 1921, str. 67.

glasno izrazili svoje simpatije za tesnejšo zvezo Nemcev s Slovenci in za nerazdružljivost štajerske vojvodine.“

Velepomembna je bila razdelitev Štajerske v o k r o g e : spodnještajerski okrog bi naj obsegal slovenski del mariborskega in vse dotedanje celjsko okrožje. Gurnik je čisto pravilno poudarjal, da je prava naravna meja jezikovna meja in zahteval, da se tudi slovenskim občinam graškega okroga da na voljo, priklopiti se spodnještajerskemu okrogu, kar je bilo tudi sprejeto. Preveč popustljivosti pa je pokazal, ko je šlo za določitev poslovnega jezika v okrožnih zastopih. Svojemu itak medlemu predlogu, naj se v slovenskih zastopih p r a v i l o m a rabi slovenščina, je še pripustil dostavek: če se dve tretjini ne odločita za nemščino. Prav tako omahljivega se je pokazal, ko je šlo za udeležbo pri sestanku notranjeavstr. stanov; najprej je prosvedoval proti takemu sestanku kot neustavnemu, potem je pa vendar sam sprejel poslanstvo k temu posvetovanju, do katerega pa nikdar ni prišlo. Zato je umljivo, da so Nemci Gurnika smatrali kot prvaka slovenske delegacije in mu kazali nenavadno prijaznost. Pač pa je graška „Slovenija“ odločno odsvetovala udeležbo pri nameravanem posvetovanju v Celovcu, kjer bi se naj posvetovali o „tesnejši“ zvezi med nemško-avstrijskimi kronovinami, ker bi se s tem slovenske pokrajine popolnoma priklenile k nemškim deželam. „Slovenijani“ so odločno poudarjali, da se Slovenci morejo rešiti iz preteče nevarnosti le z ustanovitvijo zedinjene Slovenije. Graška „Slovenija“ je tudi izrečno delovala za združenje Slovencev in Hrvatov; to je narekoval odpor proti nemštvu in madjarstvu.

Dunajsko-kromeřiški državni zbor je jako mnogo govoril, a ustvaril malo kaj pozitivnega. Slovenskim poslancem je manjkalo narodne in politične solidarnosti. Od štajerskih poslancev je še bil najbolj odločen slovenjegraški poslanec dr. Kranjc, sploh so pa Slovenci po svojih poslancih bili najpohlevnejši izmed vseh avstrijskih narodov. Najvažnejše, kar je ta državni zbor sklenil, je bila o d p r a v a p o d l o ž n i š t v a , sprejeta z zakonom dne 7. sept. 1848. Izvršitev tega zakona je natančneje

določil češarski patent z dne 4. marca 1849 in pa ministrska naredba z dne 12. sept. i. l. Toda odprava podložništva ni bila prosta odškodnine, kakor so želeli kmetje. Poprečni letni dohodki, ki so jih imele graščine od podložnikov in njihovih zemljišč, so se vzeli za podlago, na kateri se je določila odkupnina. Celotni znesek se je razdelil na tri dele; tretjino je morala graščina popustiti za stroške pri pobiranju odkupnine in kot nadomestek 20% popusta urbarijalne dače, ostali dve tretjini je dobil graščak in sicer so tretjino morali plačati podložniki, tretjino pa je prevzela dežela.

Odprava podložništva je na Sp. Štajerskem povzročila precej zmede. Dr. Kranjc je s tiskano okrožnico naznanil svojim volilcem sklep glede odprave podložništva, kmetje so na to takoj odpovedali vse obveznosti napram graščakom in duhovščini, v mnenju, da je sedaj vse odpravljeno. Kranjcu se je očitalo, da je povzročil upor, prišel je celo v preiskavo, ki je pa zanj ugodno iztekla, vendar se je v jeseni odpovedal poslanstvu.

Meseca oktobra je na Dunaju buknila znova revolucija, ki je imela odločno protislovanski značaj. Prekucuhi so skušali tudi med Slovenci na Štajerskem nabirati črno vojsko za pomoč pobunjenemu Dunaju in proti banu Jelačiću, toda zaman. Nihče na svetu bi ne bil mogel takrat Slovencev pridobiti za revolucijo proti cesarju. Spričo vsenemških in madjarskih naklepov so se nendaroma koristi Slovanov krile z ohranitvijo Avstrije in dinastije. Pri masi slovenskega ljudstva kajpada ni odločeval toliko probujeni narodni čut, temveč pred vsem dinastični, a to je znatno olajšalo delo narodnjakom. Tajnik graške „Slovenije“ je imel celo nalog, osnovati na Slov. Štajerskem črno vojsko proti Gradcu, če bi se pobunil. Splòh se je Slov. Štajer sedaj odločno uprl vsenemškim težnjam. Le iz Maribora je šlo nekaj mladičev Dunaju na pomoč, a Jelačić jih je dal poloviti, izšibati in poslati nazaj domov. Ko so v Mariboru postrelili nekaj ujétih madjarskih huzarjev, so si nekatere Mariborčanke namakale svoje robce v „junaško krv“ usmrčenih Madjarov. Druge nesreče ni bilo.

Vobče je l. 1848. na Sp. Štajerskem poteklo razmeroma mirno, le tu in tam je došlo do majhnih prask proti graščinskim uradnikom in nekaterim župnikom. Med drugimi se je tolpa Mariborčanov usula proti Sv. Petru, da bi ugnala ondotnega župnika Marka Glaserja. Ta je pa dobro poznal Mariborčane, odprl je vinsko klet in jim dal piti, kolikor so želeli, na to so se vinjeni vrnili domov in — „svoboda“ je bila rešena! Po dunajskem vzorcu so se tudi pri nas po mestih in trgih ustanovile „narodne straže“, ki pa so imele čisto nemški značaj. Narodno slovensko gibanje se je najbolj pokazalo v Slov. goricah in na Murskem polju, zlasti v Ljutomeru, kjer so nemškutarski tržani raztrgali slovensko zastavo in s smrtjo grozili dr. Prelogu, ki se je rešil pred podivjano drhaljo le s tem, da je skočil skozi okno in ubežal v sosedni Veržej.

Madjarski polkovnik Perzcel je meseca oktobra 1848 pisal Središčanom prijazno pismo,¹¹⁶ v katerem jih je zagotavljal dobrega sosedstva ter da Madjari do skrajne sile ne bodo zakrivili „tolike hudobije“, da bi udrli čez mejo na Štajersko. Vendar so se 8. novembra v meglenem in deževnem ranem jutru nenadoma pojavili v Središču. Korakali so mirno in tiho naprej, hoteč iznenaditi Nugentovo cesarsko vojsko, ter preko Ormoža in Ptuja udariti skozi Haloze proti Varaždinu, do katerega iz medjimurske strani niso mogli, ker so Hrvati dobro zastražili mejo. Na planoti med Ormožem in Veliko Nedeljo je prišlo do spopada. Po večurnem streljanju so se Madjari umaknili proti domu ter med potom tu in tam plenili in ustrelili skozi okno neko deklino. Tudi pri Veržeju so madjarske tolpe skušale prekoračiti Muro. Madjarske krogle so žvižgale nad Veržejem in podirale dimnike, ljudje so bežali y vinograde. Nugent je poslal iz Ptuja oddelek vojaštva z dvema topovoma. Nekega večera v adventu so spustili iz topov par strellov na ogrsko stran in madjarski vstaši v svojih širokih „bregušah“ so se razbežali na vse strani, drugi dan ni bilo ne duha ne sluha po njih. Ujeli so in odvedli s seboj le nekega veržejskega mlinarja, ki se je šele čez nekaj tednov vrnil.

¹¹⁶ Objavljeno v ČZN. 1904, str. 192—193.

Ko sta Jelačić in Windischgrätz obkolila pobunjeni Dunaj, se je državni zbor preselil v mirni hanaški Kroměříž, kjer je nadaljeval dolgovezne razprave o narodnostnih in ustavnih vprašanjih. Medtem se je na cesarskem prestolu izvršila sprememba; 2. dec. je odstopil cesar Ferdinand in položil cesarsko krono na glavo 18 letnemu nadvojvodu Franu Josipu. Po prvih vojnih uspehih je novi cesar 4. marca razpustil itak neplodni državni zbor in iz lastne vladarske moči dal državi novo (marčno) ustavo. Ta ustava je pripoznala odpravo podložništva, odvzela graščakom sodno oblast, razširila deželno in občinsko samoupravo in (v teoriji) pripoznala enakopravnost narodov, sicer pa je bila ta ustava odločno centralistična.

L. 1848. so Slovenci dobili na mah več časopisov, med njimi tudi štajerski Slovenci „Celjske slovenske novine“, ali vsi ti listi so kmalu zaspali, ono burno dobo so preživele na Štajerskem le že prej ustanovljene Slomškove „Drobtinice“.

Važna je bila tudi naredba državnega tajnika Feuchterslebena z dne 2. dec. 1848, ki izrečno priznava kot temeljno vzgojno načelo, da bodi učni jezik v ljudski šoli materinski jezik otrok, za katere je ustanovljena dotična šola. V praksi se je pa to načelo le v mali meri uveljavljalo, zlasti ob času absolutizma.

Narodnostna meja in germanizacija.

L. 1848. se začenja narodno-politična probuja štaj. slovenskega ljudstva, od tega časa pa se začenja tudi sistematična in umetna germanizacija. Do srede 19. stol. se je narodna meja pomaknila do razvodja med Dravo in Muro. Od Golice ob koroško-štajerski meji je šla po vrhu Radlja, med Arvežem in Lučanami, potem ob potoku Gomilici do Mure pri Ernovžu. Odtod naprej ob Muri do Apačke kotline. Pri Radgoni je stopila na levo stran Mure, vključila slovenske vasi Potrno, Gorico, Dedonce, Zenkovce in Žetince ter se ob štajersko-ogrski meji priključila prekmurkim Slovencem.

Do te meje je pa prišlo šele v 19. stol. Diarij graških jezuitov¹¹⁷ poroča, da je l. 1752. bil misijon v Arvežu in

¹¹⁷ Objavil Krones v „Beiträge“ 24 (1887).

Lučanah. V Arvežu se je pridigovalo slovenski in nemški, v Lučanah pa samo slovenski. Južna polovica arveške župnije je še bila takrat popolnoma slovenska, lučanska pa vsa. Ko je l. 1827. grof Schönborn kot patron prezentiral za arveškega župnika trdega Nemca, mu je graški konzistorij še isti dan vrnil prezentacijo kot neveljavno, ker da arveški župnik mora znati slovenski. Kozlerjev zemljevid (1864) še prišteva Lučane k slovenskemu ozemlju. Tudi v gomilski župniji je še okoli l. 1855. bilo do dve tretjini Slovencev in so še do l. 1890. bili tu župniki in kapelani Slovenci. V poročilih o šolstvu za časa Marije Terezije in Josipa II. se še Gomilica šteje med „trdo slovenske kraje“, kjer starši niso marali pošiljati otrok v nemško šolo, rajši so jih pošiljali na Nemško služiti, da so se naučili nemščine. Celo v ernovški župniji so še ok. 1865 vasi bile do polovice slovenske in se je do srede 19. stol. še vsako drugo nedeljo pridigovalo slovenski. Keiterjev zemljevid štajerske dežele iz l. 1829. še prišteva Apače in iztočni del apačke kotline k slovenskemu ozemlju.

O Radgoni pravi Stanko Vraz l. 1838. izrečno: „Radgona je slovenski grad.“ Da to ni bilo pretirano, so potrjevali stari ljudje, ki so še živeli koncem 19. stol. in so se spominjali, da se je v sredini tega stoletja govorilo v Radgoni še večinoma slovenski. V petih vaseh radgonske okolice na levi strani Mure je še l. 1880. statistika naštel 774 Slovencev in le 92 Nemcev, dočim je l. 1910. bilo že 468 Nemcev in le še 265 Slovencev, poleg teh pa 465 „inozemcev“. Ti inozemci so bili izključno prekmurški Slovenci. Te vasi je Radgona popolnoma demoralizirala. Domače prebivalstvo je nazadovalo in se množilo le s priseljenci, ogrskimi Slovenci.

Meja se medtem ni veliko premaknila, toda sistematična germanizacija je v obmejnih krajih že napravila občutne vrzeli in v par desetletjih bi se bila narodnostna meja v Dravski dolini pomaknila do Drave.

Nemška raznarodovalna politika je obračala glavno silo na to, da spravi Maribor, navečje spodnještajersko mesto, v stik s strnjenim nemškim ozemljem. Vsako

desetletje je kazala statistika v tem oziru močen korak naprej. V občinah med Muro pri Špilju in Mariborom, kjer so bili nemški sunki najmočnejši, je statistika l. 1910. izkazala 47.75% Nemcev in le še 52.25% Slovencev, naslednje ljudsko štetje bi bilo nedvomno ugotovilo „nemško večino“. Ko bi ne bilo prišlo do državnega preobrata, bi bili štajerski Slovenci izgubljeni. L. 1850. je bilo na Štajerskem 642.194 Nemcev in 363.750 Slovencev, torej so Slovenci tvorili še več kot tretjino celokupnega prebivalstva. V zadnjih 50 letih preteklega stoletja so se Nemci pomnožili za 40.50%, Slovenci le za 12.50%, dasi je sicer statistika ugotovila, da je bilo v slovenskih okrajih več naravnega prebitka porodov napram umrljivosti kakor v nemških okrajih. Srednje- in gornještajerski okraji z mestom Gradec so imeli l. 1910. naravnega prebitka poprečno 6.73%, spodnještajerski pa brez avtonomnih mest, Maribora, Ptuja in Celja poprečno 10.61%. Maribor je bil pozitiven le za 0.28%, Ptuj je imel primanjkljaja za 21.53%, Celje pa za 16.95%.

L. 1910. je bilo na Štajerskem 983.252 Nemcev in 409.684 Slovencev, torej znatno pod tretjino celokupnega prebivalstva. Ne samo ob meji tudi v osredju so se vedno bolj množili nemški otoki zlasti po mestih, trgih in industrialnih krajih.

Doba absolutizma. 1851 — 1860.

„Marčna ustava“ je bila kratkotrajne veljave. Dne 31. dec. 1851. je cesar formalno preklical ustavo in vso oblast vzel v svoje roke. Začela se je doba absolutizma, ki je zlasti pri nenemških narodih zapustila neprijetne spomine.

Vendar se mora priznati, da je tudi absolutizem ustvaril marsikaj dobrega, kar je bilo v prid tudi našemu ljudstvu. Pred vsem je bil važen novi vojaški zakon. Hitro po svojem nastopu je cesar izdal nov vojaški zakon, ki je število novincev enakomerno razdelil na vse dežele, dočim je prej v slovenskih deželah na 1000 prebivalcev prišlo 26 novincev, na Ogrskem 9 in na Tirolskem le 5. Kajpada so se krivice tudi naprej še godile. Naborne ko-

misije so pri novačenju potrjevale med Slovenci vedno več mladeničev kakor v nemškem delu dežele. Razlog je bil nekaj v tem, ker so slovenski mladeniči bili veliko bolj sposobni za vojaško službo nego gornještajerski, nekaj je bil v tem sistem: slovensko ljudstvo kolikor najbolj oslabiti. To se je kazalo zlasti pri vpoklicih ob vojni.

Vojna dolžnost je postala splošna in prenehal je prejšnji barbarski lov na novince. Kmetskemu stanu je bila vojna dolžnost toliko olajšana, da se je kmetški sin smel oprostiti, če je bil neobhodno potreben pri gospodarstvu.

Važna je bila dalje ločitev upravne in pravosodne oblasti, ki jo je izvedla cesarska vlada in je bila dotlej združena v rokah graščakovih. L. 1850. je bil vpeljan nov kazensko-pravdni red. Vsa graščinska in stanovska sodišča so bila odpravljena ter uvedena nova sodišča za vse državljane. Najnižja sodna stopnja so bila okrajna sodišča za civilne pravde in manjše prestopke. Za hujše prestopke in zločine je Spodnja Štajerska dobila okrožno sodišče v Celju. L. 1850. so stopile v veljavo tudi porote.

V politični upravi so na mesto prejšnjih graščinskih uradov stopila okrajna glavarstva, ki so bila podrejena okrožni oblasti z okrožnim predsednikom na čelu.

Štajerska se je l. 1849. razdelila v tri okrožja in 19 političnih okrajev. Meja mariborskega okrožja se je sedaj pomaknila močno na jug ter je mejo med graškim in mariborskim okrožjem delala razvodnica med Muro in Dravo. Med Špiljem in Radgono je graško okrožje segalo tudi na desno stran Mure v Slovenske gorice. Ta razmejitev je bila potem odločilna pri novi zaokrožitvi škofijskih mej l. 1859. in so zategadelj slovenske župnije graškega okrožja prišle pod sekovsko škofijo.

Celjsko okrožje je kot tako prenehalo, mariborsko okrožje se je raztegnilo do deželnih mej s Kranjsko in Hrvatsko. S tem je izginil zadnji sled stare celjske grofije kot upravne edinice. Politična uprava se je l. 1852. združila s pravosodjem, l. 1868. pa zopet ločila in uvedli politični okraji z okrajnimi glavarji na čelu.

L. 1852. izdani društveni zakon je dovoljeval le nepolitična društva, politična so bila sploh prepovedana. Po takem je politično življenje do korena zamrlo, zlasti še med Slovenci.

V šolstvu Nemci niso veliko čutili absolutizma, ker so bile šole itak vse nemške, tem huje pa je bilo za nas Slovence. K sreči so na mariborski gimnaziji baš v tej dobi (1850—1860) delovali vrli rodoljubi Matjašič, Trstenjak, Raič, Lipež, Majciger, Šuman, Janko Pajk, ki so netili slabotno lučko narodne zavesti, kolikor so pač mogli in smeli.

V dobi absolutizma so poleg gimnazij začeli uvajati tudi realke. Na Sp. Štajerskem je prvo realko dobil Maribor in sicer na ta način, da so l. 1850. dotedanji 4. razred glavne šole pretvorili v prvi razred nižje realke. L. 1854. je bila dovoljena otvoritev nižje realke z dvema letnikoma. Tako je potem ostalo za dobe absolutizma. Stoprv l. 1870. je bila dovoljena popolna realka, ali s tem pogojem, da izdatke za učno osebje prevzame štajerski šolski, oziroma verski sklad. Za prostore in znotranjo opravo, za učila, snaženje, postrežbo, luč in kurjavo pa mora skrbeti mestna občina, kolikor bi ne zadoščali deželni prispevki. L. 1873. se je realka preselila v sedanje, nalašč za to postavljeno lepo poslopje v renesanškem slogu. Slovenci pa so imeli od tega zavoda malo korist, ker je bil čisto nemški, le redko kdaj je kak zaveden Slovenec prišel na ta zavod. Posledica tega je bila, da je primanjkovalo slovenskih moči za tiste službe, ki so jih dobivali samo Nemci. Šele ljubljanska realka je v poznejših časih vzgojila nekaj slovenskih inženerjev, da so se po prevratu vsaj za silo našle potrebne moči.

Mariborsko učiteljišče se je polagoma razvilo iz glavne šole, ki jo je ustanovil Josip II., ko je l. 1782. osebno prišel v Maribor. Tej šoli so priklopili tromesečni pripravljalni tečaj za podeželske učitelje. L. 1850. so ta tečaj raztegnili na vse leto ter vpeljali tudi slovenščino kot učni predmet. Ta pripravniški tečaj so potem l. 1860./1. pretvorili v dvoletno učiteljišče, ki se je potem dalje razvijalo na podlagi zakona 14. maja 1869. L. 1870. se je

otvoril tretji letnik in l. 1874. še četrti. L. 1871. je zavod dobil tudi vadnico. L. 1906. so za učiteljske postavili sedanje novo poslopje.

Za dobe absolutizma je vlada uvedla slovenska predavanja tudi na graškem vseučilišču, čemur so Nemci hudo nasprotovali. Na juridični fakulteti so predavali: dr. Jos. Kranjc 1850—1854, dr. Jos. M. Skedl 1851—1855 in dr. Ivan Kopač 1851—1852. Na bogoslovni fakulteti je predaval slovenščino dr. Matija Robič 1850—1853 in dr. Josip Tosi 1853—1856.

Prva ustavna doba do dualizma. 1860 — 1867.

L. 1859. je Avstrija podlegla premoči združene francosko-sardinske vojske in izgubila Lombardijo, za katero so tudi slovenskoštajerski vojaki 47. polka zastonj prelivali krv. Avstrijski poraz pa je deloval osveževalno. Dne 20. oktobra 1860 je cesar izdal glasovito oktobrsko diplomu, s katero se v Avstriji uva^ja ustavno življenje. Diplom^o je sestavil minister Goluchovski v federalističnem zmislu, toda nasprotniki, nemški centralisti, so ga kmalu vrgli in na krmilo je prišel Schmerling, ki je priko^ril ustavo popolnoma v centralističnem duhu. Ta ustava je bila razglašena s cesarskim patentom 26. februarja 1861 in za 20. marca so bile že razpisane volitve za deželne zbore, ki bi naj volili zastopnike v državni zbor. Štajerska je dobila 63 deželnih poslancev in v državni zbor naj bi bila poslala 13 poslancev. Ta ustava je bila prava pokveka in nalašč tako priko^rjena, da se je zagotovilo gospostvo graščakom in mestom, v katerih je takratni nemški centralistični liberalizem imel glavno oporo.

Štajerske Slovence je ta preokret našel celo nepripravljene. Niso imeli nobene orientacije, nobenih političnih časnikov, nobenih političnih društev, niti volilnih odborov, še celo volilnih oklicev in lepakov niso izdali. Ljudstvo se ni zavedalo ustavnih pravic in redki izobraženi rodoljubi so tavalⁱ sem in tja. Neposredno pred vo-

litvami so razni dopisniki v „Novicah“ nasvetovali razne može, ki bi se „lahko“ volili, jasno opredeljenih kandidatov ni bilo. Kakršna je bila priprava, takšen je bil tudi izid. Na vsej črti so zmagali narodni nasprotniki, edino volilci ptujske kmetske skupine so imeli srečo z izvolitvijo Nemca Mihaela Hermana, ki je bil potem eden najboljših slovenskih poslancev. Tudi pri nadomestnih volitvah l. 1862. in 1863. v celjski skupini je obakrat propadel narodni kandidat dr. Razlag nasproti Nemcu, šele l. 1865. je bil v tem okrožju izvoljen dr. Razlag.

Od vlade so l. 1866. Slovenci dosegli vsaj ukaz na vse spodnještajerske urade, da se morajo zapisniki in uradniški opravki sestavljati v slovenskem jeziku, kadar to zahtevajo jezikovne razmere ali žele stranke. Nasproti zakrknjeni nemški večini v deželnem zboru so bili vsi napor dveh slovenskih poslancev zastoj in Herman je že l. 1866. izrekel misel: „Za Spodnji Štajer je rešitev le v ločitvi od Gradca!“ Isto je pozneje l. 1868. v 16. seji izjavil dr. Prelog: „Slovenci nimajo iz Gradca ničesar pričakovati!“ V tem stavku tiči jedro vse zgodovine delovanja slovenske delegacije v štajerskem deželnem zboru. „Proč od Gradca!“ se je ponavljalo skoraj v vsakem desetletju, ali ne vedno dosledno. Poskušalo se je z abstinenco, ki pa se ni obnesla kakor navadno ne v politiki, končno se je seglo po obstrukciji.

L. 1864. se je Avstrija zapletla v vojno z Dansko radi Schleswig-Holsteina in mnogi slovenski sinovi so brez potrebe morali iti v ogenj po kostanje za — Prusijo, ki je v zahvalo za to natepla Avstrijo l. 1866., in zopet so krvaveli slovenski sinovi na čeških poljanah. A tudi ta poraz je prinesel olajšavo. Meseca januarja 1867 so se vršile volitve za deželne zbore. Medtem se je na Slov. Štajerskem precej zdanilo; požrtvovalni rodoljubi, zlasti dr. Kočevar, Dav. Trstenjak, dr. Janko Srnec, dr. Jos. Vošnjak, Jos. Šuman, Ivan Majciger, dr. Prelog, Herman, mladi Raič, dr. Razlag, Muršec, Dominik Čolnik i. dr. so vzdramili narod. Volitve so iztekle za Slovence častno in vzbudile v političnih krogih veliko pozornost. Izvoljeni so bili: Herman, dr. Razlag, Dominkuš, dr. Prelog, dr.

Vošnjak, Lipold, Lenček in Rak. Deželni zbori so tudi sedaj volili odposlance za državni zbor. Slovenci so predlagali Hermana in Razlaga, a nemška večina je nalašč izvolila manj sposobna Lenčka in Lipolda, ki sta sicer volitev odklonila, a večina odpovedi ni sprejela. V državnem zboru so Slovenci igrali precej klavrno vlogo: govorili so radikalno zoper Beustov načrt, glasovali pa zanj in pomagali ustvariti dualizem, ki je tostranske Slované vklenal v nemški, onstranske pa v madjarski jarem. Med prekmurskimi Slovenci se poslej začela sistematična madjarizacija, ki se je jačala od desetletja do desetletja. Misel združene Slovenije je stopila v ozadje; gojili so jo sicer posamezni rodoljubi, a zadeli so ob nepremagljive ovire.

L. 1865. so se slovenski politiki zbrali v Mariboru, da bi določili slovenski program. Razgovor se je sukal zlasti krog vprašanja, kako doseči ujedinjenje Slovencev. Splošno je prevladovalo historično načelo, a pravega pota iz zagate niso našli. Obnovitev ilirskega kraljestva ni bila primerna, ker je izključevala štajerske Slovence in jugoiztočno Koroško, pritegnili so tedaj Einspielerjevo notranjeavstrijsko skupino. „Mariborski program“ je bil zamotana, življenja nezmožna mešanica.

Dr. Vošnjak je bil pred vojno 1866 za mariborski program, po vojni proti njemu, češ, da so se razmere spremenile. Govorilo se je takrat, da misli vlada Kranjsko združiti s Primorjem, dr. Vošnjak je tedaj zahteval, naj se tej skupini priklupi tudi slovenski del Štajerske in Koroške, pa tudi beneški Slovenci. Deželni zbor te pokrajine bi imel svoj sedež v Trstu. Ko je pa Avstrija izgubila Benečijo, so se beneški Slovenci s plebiscitom (!) odločili za Italijo, prekmurske Slovence pa so slovenski poslanci, ki so glasovali za dualizem, sami pomagali potisniti pod madjarsko igo. Sploh vodilni politiki slovenski niso bili tisti čas edini ne glede mariborskega programa niti glede združenja Slovenije. Sicer je pa v tej dobi bilo narodno gibanje zlasti na Štajerskem zelo živahno, veliko bolj kakor na Kranjskem, kjer so manj čutili nemški pritisk. V štajerski slovenski politiki se odslej opaža neka struja,

ki gre po črti, ločeni od kranjske politike. Tam se v presledkih pojavlja neko stremljenje po deželni avtonomiji, štajerski politiki se niso mogli vnemati za to, ker bi deželna avtonomija pomenila njihovo smrt, dokler kronovine ostanejo, kakor so bile.

Pod pritiskom trdih razmer se kaže tudi na Štajerskem veliko več iniciative nego na Kranjskem. L. 1865. je dr. Geršak začel izdajati prvi slovenski obzornik „Čitalnico“ (1865—1866), v kateri je dr. Srnec pobijal mariborski program. Velikanskega pomena za štajerske Slovence je bilo, ko je dr. Prelog začel l. 1867. v Mariboru izdajati „Slovenskega Gospodarja“, do sredine l. 1871. mu je bil lastnik in urednik, potem ga je prevzelo „Kat. tiskovno društvo“. Od 1879—1893 je imel list „Gospodarstveno prilogo“ štajerske kmetijske družbe in „Cerkveno prilogo“. Ta list je bil prava učilnica za prosto ljudstvo. Glavno pozornost je urednik Prelog posvetil gospodarstvu in je listu dal izrečno geslo: „Pouk v gospodarstvu bogati deželo.“ Za narodnostna, politična in državopravna vprašanja je še takrat bilo med ljudstvom premalo zanimanja. Članki v „Gospodarju“ so ljudem nadomeščali poljedelske šole. Poleg urednika je list z gospodarskimi sestavki zalagal zlasti negovski kaplan Franjo Jančar. Ko se je list ljudem prikupil, je začel prinašati poučne članke tudi o drugih rečeh. Davorin Trstenjak ga je zalagal s prispevki o domači zgodovini, dr. Vošnjak je že l. 1867. opozarjal na volitve v okrajne zastope, Raič je pisal ognjevit politične uvodnike, marljivo sta sodelovala tudi profesorja Majciger in Šuman.

Za izobražene sloje, brez razlike stanu, je začel 2. aprila 1868 izhajati v Mariboru „Slovenski Narod“, ki je izhajal po trikrat na teden. Lastnik mu je bil izprva dr. Vošnjak, potem Rapoc i. dr. Prvi urednik mu je bil Anton Tomšič, po njegovi smrti (1871) pa Josip Jurčič. 6. oktobra 1871 se je list preselil v Ljubljano.

Spodnještajerski nemškutarji so začeli meseca septembra 1870 izdajati list „Slobodni Slovenec“ kot prilogo k „Tagesbote für Untersteiermark“, predhodniku „Marburger Zeitung“. Izdajatelj in urednik mu je bil mariborski

tiskar Edvard Janschitz. List je pa kmalu prenehal. Pozneje (1894—1895) so poskušali s „Štajerskim kmetom“, ki se tudi ni obnesel.

L. 1869. se je v Mariboru ustanovilo „Politično društvo“. Namestništvo je zahtevalo tudi nemška pravila, čemur se je predlagatelj dr. Prelog odločno uprl in dosegel pri ministrstvu tugodno rešitev.

Odkar je Slomšek zatisnil oči, je bil dr. Prelog v podrobnem delu najagilnejši mož na Sp. Štajerskem. Žal, da je prerano umrl, že 27. jan. 1872.

Novi razmah narodne probude so prinesli ljudski tabori.

Ljudski tabori.¹¹⁸

Misel ljudskih taborov se je spočela in udejstvila na Spodnjem Štajerskem. Kolikor se da izslediti, je prvi sprožil to misel dr. Prelog v 26. številu „Slov. Gospodarja“ l. 1867., kjer je naznačil tudi nekatere točke, ki bi se naj obravnavale na taborih, in povabil spodnještajerske rodoljube za 7. dan julija v Maribor na posvetovanje. Pri tej priliki se je izvolil odbor peterih članov, ki je potem vodil prirejanje taborov.

Ti tabori so vzbudili v ljudstvu nepričakovan odmev in postali zelo popularni. Svoje historično ozadje so imeli v skupščinah in sodnih zborih starih Slovencev, v katerih so ukrepali o važnih skupnih zadevah. V dobi turških navalov so bili tabori pribežališča in branišča ljudstvu. Spomin na stare tabore je še tičal v ljudski podzavesti in je mogočno buknil na dan. Na poziv rodoljubov so se tisočere množice zbirale in navdušeno poslušale govornike. Stalni predmet obravnav in govorov na ljudskih taborih je bilo združenje vseh Slovencev v eno kronovino, pa vpeljava slovenskega jezika v šole in urade. Na nekaterih taborih se je nekoliko bolj skromno izrekla tudi želja po slovenskem vseučilišču.

Prvi tabor se je ob ogromni udeležbi in z velikim sijajem vršil v Ljutomeru 9. avgusta 1868. Mesec dni

¹¹⁸ Vošnjak, Slovenski tabori. „Slov. Gospodar“ 1867, 1870.

pozneje, 6. sept. se je vršil v Žalcu, 1. 1869. pa 2. maja v Sevnici ob Savi in v Ormožu 8. avgusta. Zadnji tabor se je priredil pri Kapeli 19. junija 1870. Potem so se tabori preživeli po psihološkem zakonu, da se ljudje vsakdanjih reči radi naveličajo.

Ako sedaj v historični perspektivi gledamo na delo taborov, vidimo na njih precej naivne teatralične navlake. Ob njih prireditvah se je preveč veseljačilo, napivalo in popivalo, od glavnih točkek, ki so bile na dnevnem redu taborov, se ni niti ena udejstvila. A v okviru takratnih časovnih razmer so bili tabori silne važnosti. Najboljši ljudski govorniki so množicam nazorno odkrivali krivice, ki so se delale Slovincem, in dramili narodno zavest.

Avstrijska vlada je § 19 o ravnopravnosti narodov razlagala nasproti Slovincem na čisto poseben način: slovensko ljudstvo ne želi in ne potrebuje v šolah in uradih slovenskega jezika, marveč je čisto zadovoljno z nemščino. Na taborih so tisočere množice glasno in jasno ovrogle to trditev in izvile nasprotnikom iz rok močno orožje.

Brez taborov bi ne bilo na Sp. Štajerskem poznejših volilnih zmag, ki so postojanko za postojanko iztrgale iz rok nasprotnikom. Ko bi tabori ne bili vrgli v široke plasti ljudstva ideje združene Slovenije, bi se bili proti koncu svetovne vojne težko dobili stotisočeri podpisi za majniško deklaracijo in po polomu bi se — brez taborov — Slovenska Štajerska težko bila tako samo od sebe ločila od stoletne zajednice z avstrijskimi kronovinami in se priključila Jugoslaviji.

Za časa ljudskih taborov so štajerski Slovenci dajali smer in pobudo slovenski politiki in sploh narodnemu delu, Ljubljana je daleč zaostajala za Mariborom in obmejni Slovenci so ji nekako vsilili vlogo duševnega središča celokupnega slovenstva.

Politični in narodnostni boji do svetovne vojne. (1867 — 1914.)

L. 1869. so slovenski poslanci izstopili iz štajerskega deželnega zbora, kar se je v poznejših časih še večkrat ponavljalo. Kmalu potem so sledile spremembe v osrednji

vлади in l. 1870. je minister Potocki razpustil deželne zборе, pa tudi državni zbor. V obrambo proti strupenim nemškim liberalcem se je l. 1870. ustanovilo v Mariboru „Katol. konserv. društvo“, ki pa je v kratkih letih zaspalo. Za nove volitve so v Mariboru zbrani rodoljubi sestavili obširen program, v katerem se na prvem mestu poudarja ujedinjenje vseh Slovencev, nadalje ravnopravnost slovenščine, zahtevala se je tudi višja deželna sodnija v Ljubljani. Program se je izjavil za federalistično ureditev države. Sebi v škodo, a na ljubo drugodeželnim federalistom so se Slovenci izjavili proti direktnim volitvam za državni zbor, kar se je kmalu maščevalo. V vseh kmetskih okrajih so bili izvoljeni narodni kandidati: v celjskem Dominkuš in dr. Vošnjak, v ptujskem Herman, v ljutomerskem Ivan Kukovec, ki je potem dolgo vrsto let zastopal ta okraj v deželnem zboru, v slovenjgraškem velenjski graščak pl. Adamović, v brežiškem Fr. Kosar, takrat dekan v Kozjem. Le v mariborskem okraju sta narodna kandidata Srnec in Radej podlegla proti nemškima kandidatom, upokojenemu stotniku Seidlu in bivšemu učitelju na kadetnici Brandstetterju, človekoma najslabše kvalitete. Brandstetter se je l. 1905. obesil v svoji sobi. Deželni zbor je potem baš ta dva poslal v državni zbor kot zastopnika Slovenske Štajerske. Tako so štajerski Slovenci tokrat ostali brez zastopnika v državnem zboru. Na srečo ta deželni zbor ni dolgo deloval, ker ga je Hohenwart razpustil že l. 1871. Pri volitvah meseca septembra so Slovenci zopet propadli v mariborskem okraju proti Seidlu in Brandstetterju, izgubili so pa tudi brežiški okraj, kjer sta radi neorijentiranosti volilcev propadla oba narodna kandidata, Kosar in Lenček ter je bil izvoljen nemškutarski posestnik Janežič. V državni zbor sta bila odposlana zopet Seidl in Brandstetter. Temu deželnemu zboru je vlada predložila nov volilni red, s katerim bi se naj nekoliko popravile krivice Slovincem, a nemškoliberalna večina ga je zavrgla.

L. 1873. je bil sprejet nov zakon za državnozbornske volitve; po tem zakonu niso več pošiljali v državni zbor poslancev deželni zbori, marveč volili so jih volilci narav-

nost, toda v kmetskih občinah so se pridržali volilni možje, ostale so tudi prejšnje skupine. Na štajersko je prišlo 23 državnih poslancev in sicer 4 iz velikega posestva, 8 iz mest in trgov, 2 iz trgovske in obrtne zbornice, 9 iz kmet-skih občin, med temi so trije prišli na slovenski del Štajerske. Za čudo so tudi sedaj bili Slovenci proti di-rektnim volitvam radi zveze s češkimi federalisti, vendar so tokrat storili za nas nekaj dobrega nasprotniki sami, ko so sprejeli nov zakon za državnozborske volitve. Pri teh volitvah je prišlo že do razpora med Slovenci samimi in do strastnega volilnega boja. V celjskem okraju je zmagal pri ožji volitvi s pomočjo nemških glasov dr. Vošnjak proti kanoniku Kosarju, v ptujskem okraju je zmagal Her-man proti dr. Ploju, v mariborskem pa je zopet podlegel slovenski kandidat prof. Pajk proti Seidlu. Šele pri državnozborskih volitvah l. 1879. so končno Slovenci zmagali tudi v mariborskem okraju, ne sicer s slovenskim kandidatom, marveč z nemškim konservativcem, baronom Goedel-Lannoy, a led je vendar bil prebit. Goedel je potem posredoval pri ministrih zlasti za štajerske zadeve in bil celo podpredsednik v zbornici. L. 1881. je z Mihom Vošnjakom ustanovil v Mariboru list „Südsteirische Post“, ki je pisal v zmislu Taaffejevega sistema in je izhajal do l. 1900. Za Goedelom je bil izvoljen Fran Robič, ki je ostal drž. poslanec do l. 1907., ko je propadel proti Ježovniku, deželni poslanec (in deželni odbornik) pa je ostal (od l. 1890.) do svoje smrti 29. avgusta 1913. Njegov naslednik v dež. odboru je bil dr. K. Vrstovšek, zadnji Slovenec v tej korporaciji.

L. 1882. se je v Mariboru ustanovilo „Slovensko poli-tično društvo“, ki je bilo velikega pomena, ker je ob vo-litvah dajalo direktive in kolikor toliko čuvalo slogo. Ko je formalno nastopila ločitev strank, je kajpada izgubilo svoj pomen.

Eden najbolj agilnih deželnih poslancev v dobi od 1890—1907, ko se je formalno izvršila ločitev narodnih krogov, je bil dr. Ivan Dečko, odvetnik v Celju. Že kot odvetniški koncipient je bil l. 1890. izvoljen v deželni zbor ter je ostal poslanec do l. 1907. Umrli je v Gradcu

l. 1908. Bil je zelo spreten pravnik in silo delaven v politični, slovstveni in gospodarski stroki.

L. 1896. je pod ministrskim predsednikom Badenijem bila sprejeta prepotrebna volilna reforma za državni zbor. Uvedli so direktno in tajno volitev ter prejšnjim skupinam dodali še t. i. p e t o kurijo, v kateri je imel volilno pravico vsak 24 let stari avstrijski državljani moškega spola. L. 1897. so bile državnozborske volitve na podlagi novega zakona. V splošni kuriji celjskega volilnega okrožja je bil izvoljen Josip Žičkar, takrat župnik v Vitanju, ki je v isti skupini bil izvoljen tudi l. 1900. Po njegovi smrti (27. sep. 1905) je bil 29. maja 1906 prvič izvoljen dr. A n t o n K o r o š e c.

L. 1903. je tudi štajerski deželni zbor uvedel direktne in tajne volitve ter dodal še 4. kurijo.

L. 1907. je bila 26. januarja potrjena splošna, direktna in tajna volilna pravica za državni zbor. Prejšnje kurije so odpadle.

Končno je tudi deželni zbor l. 1908. sprejel nov volilni zakon. Uvedla se je nova splošna kurija, v kateri so imeli volilno pravico vsi tisti moški državljani, ki je niso imeli v drugih kurijah. Iz slovenskih trgov so napravili posebno skupino z enim mandatom, a v splošni kuriji so iz nemških in slovenskih mest in trgov napravili skupen volilni okoliš, kjer je bila Slovencem odvzeta vsaka možnost zmage.

L. 1895. so vsi obmejni Slovenci imeli hude narodne boje ter so po vrsti zapustili deželne zbore: tržaški, goriški, istrski in š t a j e r s k i. Ti boji so nekoliko pomirili domače strankarske strasti in l. 1897. je prišlo do vseslovenskega shoda v Ljubljani. Sad tega shoda je bila sprava med „katoliško“ in „napredno“ stranko l. 1898. Obe stranki sta se izrekli za združenje vseh slovenskih dežel v eno upravno celoto s sedežem v Ljubljani, za razširjenje volilne pravice in za razne socialne reforme. Sprava pa ni dolgo držala, baš na Štajerskem, kjer so pod pritiskom nasprotnikov bolj ali manj najdalje varovali slogo, je prišlo do ločitve.

Nastopili so namreč novi časi z novimi potrebami in vidiki. V slovenski štajerski politiki je nastala neka stagnacija. Nasprotniki so dvignili glavo in l. 1900. ustanovili podlo nemškutarsko glasilo, v Ptuj^u izhajajočega „Štajerca“, ki bi naj slovenske veljake spravil pri ljudstvu ob veljavo in kmete potegnil v nemško-nacionalni tabor. Stalni predmet njegovih napadov so bili tudi slovenski denarni zavodi, katerim je skušal pri ljudstvu vzeti zaupanje in slovenski denar napeljati v blagajne nemških denarnih zavodov. Polom Glavne posojilnice v Ljubljani in šoštanske posojilnice je bila voda na mlin „Štajerčevi“ hujskariji in narodno delo je bilo s tem silno otežkočeno, vendar se slovensko ljudstvo na Štajerskem ni dalo zabitⁱ v nasprotno strujo.

Proti „Štajercu“ sta obe slovenski struji ustanovili protivna glasila: „Naš dom“, „Slovenski Štajerec“, „Novi Slovenski Štajerec“, „Sloga“.

Formalno je prišlo do ločitve l. 1906., ko se je ustanovila „Narodna stranka“ z glasilom „Narodni list“ in „Narodni dnevnik“.¹¹⁹

Kmalu nato se je organizirala tudi agrarna stranka pod imenom „Slovenska kmečka zveza“ v okviru Slovenske ljudske stranke. L. 1907. dne 21. jan. se je vršil ustanovni občni zbor, katerega se je udeležilo okoli 500 kmetov iz vse Spodnje Štajerske. Predsednik Roškar in dr. Jankovič sta tu razvila agrarni program, ki bi ga naj zasledovala nova stanovska organizacija, oziroma stranka. Njena naloga bodi, proučevati kmetске želje in potrebe ter delati na to, da se uresničijo. S primerno carino in zaprtjem mej se naj ščitijo domači pridelki pred tujo konkurenco, pri sklepanju nove pogodbe z Ogrsko se naj čuvajo koristi domačega kmetijstva. Osemletna ljudsko-šolska doba se naj skrajša, pa zato uvedejo strokovne nadaljevalne šole tudi čez 14. leto. Lovski zakon se naj popravi v korist kmetijstva. Deluje se naj na razbremenitev kmetiskih posestev, ker obresti od kmetiskih dolgov so takrat znašale petkrat več kakor ves zemljiški davek.

¹¹⁹ Svoj program je „Narodna stranka“ razvila v brošurici: „Štajerski Slovenci kaj hočemo?“ Celje 1906.

Razkosavanje zemljišč se naj zabrani, pospešuje se naj združništvo in snovanje denarnih zavodov. Zahteva se se naj starostno zavarovanje kmetiskih delavcev, podržavljenje železnic, ustanovitve enotne kmetijske družbe za vse Slovence. Šolske stroške naj od občin prevzame država in po zadrugah se naj uvede direktno oddajanje pridelkov vojni oblasti, enako se naj podržavijo zavarovalnice.

Pokazalo se je, da ločitev ni vselej največje zlo. Začelo je živahno tekmovanje, stranka je stranko nadzirala, v širnih slojih se je vzbudila politična in narodna zavest. Ob volitvah ni na srečo razpor nikjer spravil nobenega mandata v nasprotne roke. Nevarnost bi pa bila, ako bi ne bila „Sl. km. zv.“ pravočasno razvila agrarnega programa in pritegnila nase množice.

Pri državnozborski volitvi dne 14. maja so bili izvoljeni kandidati „Sl. km. zv.“: v okraju l. dr. br. Maribor Ivan Roškar, v okr. Maribor d. dr. br., Sl. Bistrica in Konjice Fr. Pišek, v okr. Ptuj-Ormož dr. Ploj, v okr. Šmarje, Rogatec, Kozje dr. Korošec, v okr. Brežice, Sevnica, Laško dr. Benkovič (po ožji volitvi). V okraju Celje-Vransko je bil izvoljen kandidat Narodne stranke Fr. Roblek (proti dr. Povaleju), v okr. Marenberg, Slovenjgradec, Šoštanj, Gornji grad kandidat iste stranke V. Ježovnik (proti Robiču).

Narodnostno nasprotje med Nemci in Slovenci na Sp. Štajerskem se je do skrajnosti poostrilo l. 1908. zbog divjaških nemških izgredeov proti Slovincem. Dne 13. sept. je Ciril-Methodova družba imela glavno skupščino v Ptujju. Nemci so zvabili v Ptuj celjsko in mariborsko drhal ter divjaško napadli zborovalce. „Štajerc“ je bil pa še tako drzen, da je vso krivdo zvalil na Slovence, kakor bi bili oni napadli Nemce. Dne 18. sept. je sledila potem nasprotna demonstracija v Ljubljani, kjer je pa vlada čisto drugače nastopila v varstvo Nemcev. Kot odgovor so sledile potem protivne nemške demonstracije v Celju in Mariboru 20. sept. in zopet v Ptujju 27. sept. Varnostni organi so mirno gledali, kako je drhal pobijala šipe in napisne table na slovenskih hišah. Nemci so celo na naj-

višjem mestu stvar tako predstavili, kakor bi bili Slovenci povzročitelji izgrede, in cesar je demonstrativno daroval za ljubljansko nemško gledišče 20.000 K. Ti izgredi so bili že dokaz, da sožitje obeh narodnosti zlasti na Štajerskem ne bo dolgo mogoče.

Najizrazitejši pečat narodnega boja in nemške nestrpnosti je kazala ptujska gimnazija in nasprotovanje proti celjskim slov. vzporednicam. Že l. 1864. so se Ptujčani potegovali za srednjo šolo, a šele l. 1868. je deželni zbor štajerski sklenil, da se v Ptuj ustanovi nižja realna gimnazija. Meseca oktobra 1869 se je otvoril prvi razred, a l. 1879. so zavod spremenili v čisto humanistično gimnazijo. L. 1898. je deželni zbor dodal še višjo gimnazijo ter se je začetkom šolskega leta 1898. že otvoril 5. razred.

Naravno je, da je zavod bil ustanovljen ne samo za sinove ptujskih meščanov, marveč sploh za Spodnjo Štajersko, pred vsem za ptujsko-ormoški okraj. Do l. 1876. je bilo na zavodu približno enako število slovenskih in nemških učencev, l. 1877. pa je bilo že 71 Slovencev in le 40 Nemcev. To razmerje je trajalo po priliki deset let. V osemdesetih letih pa se je začelo sistematično delati na to, da gimnazija postane izključno nemški zavod, ne le po učnem jeziku, marveč tudi po narodnosti učencev in profesorjev. To naziranje je prodrlo zlasti, ko se je l. 1898. otvorila tudi višja gimnazija. Ker mali Ptuj sam ni mogel dajati zadostnega števila „nemških“ dijakov za vso gimnazijo, so ustanovili nemški dijaški dom izrečno s tem namenom, da naj oskrbuje gimnazijo s potrebnim nemškim dijaštvom. Od vseh vetrov so sprejemali dijake v dijaški dom, celo iz Nemčije, domačine Slovence so pa odrivali, če niso bili izraziti renegati. L. 1891. je bilo na gimnaziji samo 44 slovenskih in 49 nemških dečkov. Koncem tega desetletja, l. 1899. se je za prvi razred oglasilo 40 slovenskih dečkov, a 26 so jih zavrnilo radi „nezadostnega znanja nemškega jezika“. S tem so hoteli doseči, da bi slovensko ljudstvo zahtevalo nemške osnovne šole. L. 1902. je deželni odbornik in šolski izvestitelj Kokoschinegg izrečno označil ptujsko gimnazijo „ein Bollwerk des Deutschtums“ na Sp. Štajerskem. Od tega časa niso več

nastavljali Slovencev za profesorje. Skušali so vriniti na zavod celo veroučitelja Nemca, kar se jim pa vendar ni posrečilo. Prof. Cilenšek, ki je l. 1905. stopil v pokoj, je bil zadnji posvetni slovenski profesor na ptujski gimnaziji. Tudi slovensko dijaštvo je od l. 1902. le še životarilo na zavodu kot neljub gost.

Velikanski vihar je povzročila uvedba slovenskih vzporednic na celjski gimnaziji, ki jo je sprejel državni zbor l. 1895. Na uprav klasičen način je ob tej priliki nemštvo pokazalo, kako zna s krikom in lažmi izvračati dejstva in varati svet. Šlo je le za neznatno koncesijo Slovencem, da se za slovenske dijaške ustanove vzporednice, v katerih se bodo nekateri predmeti poučevali slovenski, drugi pa nemški, sicer je pa vsej gimnaziji ostal nemški značaj. Nemci so pa zagnali krik, kakor bi jim bili Slovenci vzeli vso gimnazijo ali nemškim dijakom vrinili slovenske razrede. Na mariborski gimnaziji je vlada upravnim potom l. 1889. vpeljala vzporednice in ni bilo nikakšnega krika, pa so se dobro obnesle.

Začetkom 20. stol. so se sploh narodnostne razmere v monarhiji in posebej na Štajerskem znatno poslabšale. Kdor je mislil, da se bodo po razširjeni volilni pravici ozdravile neznosne razmere v državni zbornici in v deželnih zborih, se je ljuto varal. Po novem volilnem zakonu so prišli do glasu dotlej zapostavljeni narodi in socialni sloji ter odločno zahtevali svoje pravice. Vlada in Nemci so se temu upirali, tako je moralo priti do sporov, ki so končno pripravili razpad monarhije.

Delovanje slovenske delegacije v državnem zboru prepuščamo občeslovenski zgodovini, zasledovati nam je pa dogodke v štajerskem deželnem zboru zadnja leta pred svetovno vojno.

Pri deželnozborskih volitvah na podlagi novega volilnega zakona meseca majnika l. 1909. je na Sp. Štajerskem v kmetskih občinah in v obeh okrajih splošne kurije na vsej črti zmagala „Sl. km. zv.“ Izvoljeni so bili: dr. A. Korošec, Fr. Pišek, I. Roškar, Fr. Robič, Anton Meško, Jos. Ozmec, Jakob Vrečko, dr. Benkovič, Al. Terglav,

dr. Jankovič, dr. Verstovšek, Peter Novak. V trški skupini je bil izvoljen kandidat Narodne stranke dr. Kukovec. Slovenska deželnozborska delegacija je torej štela 13 poslancev in čakali so jo v deželni zbornici trdi boji proti zakrknjeni nemški večini. Zasedanje novega dež. zbora se je začelo 16. sept. Že pri otvoritveni seji so slovenski poslanci vložili prosved, ker deželni glavar ni pozdravil poslancev v obeh deželnih jezikih, temveč samo nemški, hoteč tako utajiti dvojezični značaj dežele. Že v prvih sejah je prišlo do hudih bojov, ker so Nemci dosledno odklanjali vse slovenske predloge. Poslanec Roškar jim je v seji 24. sept. zaklical: „Če Nemci ne marajo Slovencev, naj jim dajo samoupravo za Sp. Štajersko in konec bo narodnostnih bojov!“, kar je povzročilo med Nemci velikanski krik.

Začetkom l. 1910. se je začela v deželnem zboru obstrukcija slovenskih poslancev. Dne 8. febr. so v proglasu na volilce utemeljili svoj korak: nemška večina iz narodne nestrpnosti odbija vse predloge slov. poslancev, celo predloge za pomoč po toči in suši poškodovanim. S hrupnim nastopom in sirovim zmerjanjem skušajo preprečiti rabo slovenskega jezika v zbornici. Odklonili so celo neko podporo pogorelcem, pač pa demonstrativno dovolili podporo Südmarki in Schulvereinu. Pri obravnavi o šentjurski gospodarski šoli so strastno psovali Slovence in jih imenovali „elendes Winzervolk“. Nemci so imeli takrat 26 meščanskih šol, Slovincem niso dovolili nobene. Deželni šolski svet in okrajne šolske svete so hoteli tako preustrojiti, da bi Nemcem bila za vedno zagotovljena premoč. Enako so z deželnozborskim opravielnikom hoteli ubiti slovenske poslance. Zgolj obstrukcija je preprečila te nakane. Pri cesarju so denuncirali Slovence, še preden se je obstrukcija pričela.

Vprašanje je bilo sedaj, ali bo slovensko ljudstvo dovolj trdno in zrelo, da vzdrži ta boj, ker obstrukcija je sama na sebi negativno delo. Ljudska disciplina se je sijajno obnesla, kar bi pred par desetletji ne bilo mogoče. Od ust do ust je šlo geslo: „Proč od Gradca!“ Renegati so prirejali protivne shode, obetali zlate gradove, a ljud-

stvo ni šlo zraven. Instinktivno so že takrat Nemci izdali parolo, da se hočejo Slovenci z geslom „proč od Gradca“ postaviti pod žezlo kralja Petra ali črnogorskega Nikita.

Meseca januarja 1911 so se vršila v graškem namestništvu nova pogajanja za delazmožnost deželnega zbora. Slovenski zastopniki so ponovili prejšnje pogoje in jih obrazložili. Vsebina teh pogojev je bila ta, naj se umaknejo vse odredbe avtonomnih in državnih oblasti, ki so bile naperjene naravnost proti Slovencem in vzbujale nezadovoljstvo, zlasti krivico, ki jo je storila vlada v gornje-radgonskem okr. zastopu, kjer je slovensko večino kratko malo podredila nemški manjšini. Pri nastavljanju deželnih uradnikov se doslej sploh na Slovence ni nihče oziral, Slovenci zahtevajo, da se za taka imenovanja postavi ključ na podlagi dejanskega narodnostnega razmerja. Deželni šolski svet se naj razdeli v nemški in slovenski. Za deželno gospodarstvo se ustanovi deželni kulturni svet z dvema narodnima sekcijama. Zahteva se naprava cest in železnic, regulacija rek in potokov, podpora za obnove vinogradov na Sp. Štajerskem. Pri avtonomnih uradih se zahteva raba slov. jezika po načelu enokopravnosti. Ustanovi se naj vsaj ena meščanska in gospodarska šola s slovenskim učnim jezikom. Preden je nemška večina označila svoje stališče napram tem zahtevam, se je vmešal vmes namestnik Clary s svojim „posredovalnim“ predlogom, seveda dogovorno z Nemci. Pogajanja so se zopet razbila. Deželni zbor je bil na to razpuščen.

Državnozbornske volitve 1. 1911. so pokazale, da slovensko ljudstvo odobrava postopanje svojih poslancev. Nemci so bili zelo poparjeni. Po dveletni nedelavnosti je bil sklican novi deželni zbor 16. jan. 1912. Ker so se pogajanja zopet razbila, se je obstrukcija ponovila. Nasprotno je tudi Wastian grozil z obstrukcijo, če se Slovencem v čem ugoti. Nemci so se razcepili med seboj. Eni so bili voljni, Slovencem kolikor toliko popustiti, drugi niso hoteli o tem nič slišati. Deželni zbor se je moral zopet odgoditi. Wastian se je na nekem mariborskem shodu hvalil, da je on razbil deželni zbor, ker je preprečil izpolnitev slovenskih želj. Ta izjava je bila ugodna za Slovence, ker

jim je odvzela odloznost radi nedelovanja deželnega zbora.

Obstrukcija je zmagala, deželni zbor je bil odgođen do jeseni. A meseca septembra so se pogajanja radi zakrknjenosti nemških nacionalcev zopet razbila, deželni zbor je bil zopet zaključen.

Medtem se je boj prenesel tudi v okrajne zastope, kjer je vladala nemška večina. Slovenci so se pritožili zoper volitve v okrajni zastop v Ptuj in Laškem na upravno sodišče in oba zastopa sta bila razpuščena.

Nemci so zašli v zagato; ker je mesto Gradec zlezlo v težke dolgove, so se končno omehčali in privolili v nekatere koncesije. Slovencem se je zagotovila otvoritev meščanske šole v Žalcu in gospodarske v Št. Jurju ob južni železnici. Zagotovilo se je tudi izplačilo cestnih prispevkov kakor tudi brezobrestnega posojila za obnovo vinogradov. Tako se je v jeseni 1912 začelo plodovito zasedanje deželnega zbora. Delovni program pa je veljal le za to zasedanje. Po Robičevi smrti je dr. Verstovšek postal deželni odbornik.

Slovenska obstrukcija v graškem deželnem zboru je vsemu svetu pokazala, da na Štajerskem biva znaten del jugoslovenstva, ki ne mara dalje prenašati zapostavljanja in zatiranja. Pod pritiskom vsenemštva so si oblasti dovoljevale največjo samovoljnost napram Slovencem v politični upravi, v pravosodstvu in šolstvu, sploh, kjer se je le dalo škodovati Slovencem. Istočasno so narodno-bojna nemška društva Südmarka, Schulverein in Heimstatt delovala z vso paro, zlasti Schulverein je po nasvetu Roseggerjevem obrnil glavno pozornost na južno Štajersko. Za ponemčevanje slovenske dece so Nemci zbrali težke milijone in od Št. Ilja v Slov. gor. do Save so mahoma po vseh znatnejših krajih bile zasejane schulvereinske šole, druge naj bi bile še sledile. V ogroženih krajih so Nemci nalašč otvarjali in kupovali gostilne in žganjarne, da bi z alkoholom demoralizirali in oslabili slovenski živelj. Nemški listi „Deutsche Wacht“ v Celju, „Marburger Zeitung“ i. dr. so sistematično črnili in sumničili vsak narodni pojav pri Slovencih, vsako, tudi naj-

bolj skromno slovensko zahtevo so Nemci odklanjali kot kršenje svojih pravic in slabljenje celokupnega nemštva. O kaki združitvi Slovencev v okviru monarhije niso hoteli Nemci ničesar slišati, ker je bila na potu njihovemu pohodu do Adrije. Za Jugoslovane v monarhiji, zlasti za obmejne Slovence, ki so morali vzdrževati vso silo nemškega navala, so nastopili res kritični časi. V seji državnega zbora 17. jun. 1913 je dr. Verstovšek, govoreč o jugoslov. zadevah, prav opozoril na splošno prepričanje srbskega naroda: Avstrijo bo zadela enaka kazen kakor Turčijo radi krivic, ki jih dela Jugoslovenom.

Balkanska vojna proti Turčiji je podala silen razmah jugoslovenski ideji, a tem bolj so Nemci v obmejnih krajih in Madjari v drugi državni polovici besneli proti Slovencem in Hrvatom.

Že 1. 1913. so na Štajerskem začeli sodnijsko zasledovati razne osebe, češ, da zbirajo denar za Srbe ter podajejo protiavstrijske, srbo- in bolgarofilske izjave. Celjski poslanec Negri je začetkom 1. 1914. v deželnem zboru očitno rekel, da bi avstrijske vojne čete, ako bi prodirale proti jugu, prišle že ob Dravi in Savi v sovražno ozemlje. Na to trditev so pa pozabili pozneje, ko so ob določevanju novih državnih mej širokemu svetu lagali, da so slovenski kmetje za Avstrijo, in so na podlagi tega zahtevali južno Štajersko za sebe.

Začetkom 1. 1914. so stvarni razlogi napotili slovenske poslance, da so v deželnem zboru opustili obstrukcijo. Na dnevni red so bile namreč postavljene važne občekoristne gospodarske zadeve, ki so se tikale tudi južne Štajerske; med njimi zgradba novih železnic Ljutomer-Ormož, Polzela, Braslovče-Motnik, Ptuj-Rogatec in Maribor-Travnik. Slednja proga pa je imela pred vsem politično ozadje, ker so hoteli spraviti Maribor v zvezo z nemškim zaledjem. Na dnevnem redu je bila tudi regulacija Drave, Mislinje in Pesnice, vodno pravo, zgradba raznih mostov in cest, občinska mirovna sodišča, obrtne olajšave. Toda deželni zbor je bil kmalu odgoden, poslanci so se vsaj v miru razšli, ne sluteč, da se nikdar več ne vidijo v deželni zbornici štajerski.

Dočim so se na Štajerskem vodili srditi boji za narodne in socialne pravice, ni bilo med prekmurskimi Slovenci nobenega političnega in narodnega življenja, ker ga ni smelo biti. Kandidati velikih madjarskih strank so kvečjemu ob volitvah prišli med svoje volilce in Slovenci so s svojimi glasovi pomagali do zmage navadno tisti stranki, ki je bila na vladi. V okviru madjarstva so pa ogrski državljani imeli več svobode kakor avstrijski. Narodno zavest je natihoma gojilo le par duhovnikov in nekaj kmetov, zlasti tik ob štajerski meji. Naročenih so imeli nekaj naših časnikov in Mohorjeve knjige.

Statistično je hotela vlada prekmurske Slovence utajiti, ne le doma, marveč tudi one, ki so se izselili. Tako je ljutomersko okrajno glavarstvo l. 1910. na pritisk iz Dunaja in Budapešte prepovedalo pri ljudskem štetju označiti slovenski jezik pri prekmurskih doseljencih, marveč potisniti so jih morali pod rubriko „drugi“, pač pa se je moral označiti madjarski jezik, če bi ga kdo napovedal, kar je pa bilo nezmislno, ker se je pri nas štel po občevalnem jeziku, v ljutomerskem okraju pa seveda živ človek ni občeval madjarski.

L. 1913. je prekmurske Slovence zadel hud udarec, ker jim je 29. avg. nagloma umrl njih duševni vodja dr. Fran Ivanoci, roj. pri Sv. Benediktu 25. avg. 1857. Bil je zelo izobražen mož in svojemu ljudstvu pravi oče. S svojo veliko avtoriteto pri vladi in pri škofijstvu je odvrnil marsikatero zlo od slovenskega ljudstva.

Društveno življenje.

Ko je ustava omogočila ustanavljanje društev, so si Slovenci po češkem vzorcu začeli najprej ustanavljati „Čitalnice“. Tudi v tem oziru so štajerski Slovenci prednjačili vsem drugim. Prva se je ustanovila Čitalnica v Mariboru l. 1861. Med ustanovitelji je bil tudi Čeh E. Chocholoušek. V čitalnicah so se poleg petja gojile tudi gledališke predstave.

Razmere v času ministra Schmerlinga so bile tako napete, da si mnogi niti v Čitalnico niso upali. L. 1861.

sta se po mariborskem zgledu ustanovili Čitalnici tudi v Celju in Ptuju.

Po prizadevanju mariborske Čitalnice se je l. 1863. vršila v Mariboru velikanska slavnost v proslavo tisočletnice Cirila in Metodija. Udeležilo se je te slavnosti nad 5000 ljudi. Od l. 1866. je bil predsednik Čitalnice dr. Prelog, ki je neumorno deloval za njen prospeh; sam je prevajal igre, uril in kritikoval igralce in tudi sam nastopal kot dovršen umetnik. Pridno se je gojilo tudi petje in prav to je marsikaterega mlačnega privedlo v narodne kroge.

Okoli l. 1882. se je začutila potreba po organizaciji slovenskega petja na Spodnjem Štajerskem. Iz ptujskega čitalniškega pevskega zbora se je izcimilo „Slovensko pevsko društvo“ s sedežem v Ptuj, ki je imelo svoj prvi občni zbor in pevski nastop v Mariboru l. 1884. ter se je s tem temu mestu nekako priznalo prvenstvo v kulturnem življenju štajerskih Slovencev. Glavni organizator velikih pevskih nastopov je bil dr. Tomaž Romih, učitelj v Ptuj, pozneje ravnatelj meščanske šole v Krškem. „Slovensko pevsko društvo“ je priredilo 16 večjih pevskih nastopov, od teh štiri v Mariboru, tri v Ptuj in Celju, po enega v Slovenjgradcu (1887 o priliki Trstenjakove 70-letnice), v Šoštanju, v Brežicah in Rušah. Te pevske slavnosti so postale pravi narodni prazniki ter vsakoletna shajališča slovenskega razumništva. A čim bolj se je razvijal umetniški okus in stavile večje zahteve, tem težavnejše je postajalo prirejanje takih velikih pevskih nastopov, kjer so skupne vaje bile nemogoče. L. 1904. se je sklenilo, naj se odslej prirejajo le vsako tretje leto. Pa tudi to se ni obneslo in l. 1911. se je opustilo prirejanje velikih koncertov in „Slovensko pevsko društvo“ se je spremenilo v lokalno društvo. Medtem so se že po vseh večjih krajih ustanovila pevska društva ali vsaj pevski zbori v okviru drugih društev.

L. 1910. se je v Mariboru iz godbenega kluba osnovalo „Glasbeno društvo“, ki je že l. 1911. skušalo otvoriti instrumentalno šolo.

Čitalnice so bile prvotno namenjene bolj za meščanske kroge, a po njih vzorcu so polagoma začeli snovati

tudi po kmetih Bralna društva, ki so bila za izomiko in probujo ljudstva velikega pomena, žal, da so mnogokje kmalu zaspala ali se izgubila v pustem veselichenju. Eno najstarejših takih društev, podeželska čitalnica, se je ustanovilo v Rušah.

Da se je „Matica Slovenska“ za pravo spočela in dobila prvo mleko v Mariboru, je znana stvar.¹²⁰

Tudi Slovenski Šolski Matici je zelena Štajerska dala življenje. Ustanovila se je na pobudo in pod vodstvom učiteljiškega ravnatelja v Mariboru Henrika Schreinerja l. 1900.

Po l. 1886. so se začela ustanavljati po deželi v večjem številu gasilna društva. Zakon iz l. 1886. je namreč občinam predpisal gasilski red in vsaka občina je morala skrbeti za gasilne priprave. Proti pričakovanju se je tudi ta humanitarna institucija celo v čisto slovenskih krajih mnogokje postavila v službo nemške politike in so gasilna društva postala glavno gnezdo nemškutarije. Primeroma redke so bile občine, kjer je v gasilnem društvu bil slovenski poveljni jezik, med temi je prednjačil ljutomerski okraj, kjer se je l. 1894. ustanovila okrajna zveza prostovoljnih gasilnih društev.

Napram razdirajočemu, strastno nemškonacionalnemu vplivu „Deutsch- u. österr. Alpenvereina“ je prevzelo „Slovensko Planinsko Društvo“, ustanovljeno leta 1893. v Ljubljani, svoje prevažno prosvetno, narodnostno in narodnogospodarsko delovanje takoj tudi v ogroženi Štajerski s pomočjo svojih podružnic, ki delujejo vsaka v svojem okrožju samostojno. Istočasno z ustanovitvijo društva sploh se je ustanovila za Savinjske planine Savinjska podružnica leta 1893. v Gornjem Gradu, ki je hitro izpodrinila iz vsega okrožja teh planin nemško planinsko društvo. Po vrsti so nato nastale podružnice v ostalih delih slovenskega Štajerja: Posavska 1900, Podravska (v Rušah) 1901, Šaleška (v Šoštanju) 1904; po prevratu pa: Mariborska v Mariboru, Mežiška v Prevaljah, Mislinjska v Slovenjgradcu,

¹²⁰ Dr. Prijatelj v „Razpravah“ I., str. 400 d.

Rogaška v Rogatcu in Slovenjebistriška v Slovenski Bistrici.¹²¹

Velik korak so mariborski Slovenci storili z ustanovitvijo „Dramatičnega društva“ l. 1902.

Ločitev duhov po političnem in svetovnem naziranju je pospešila tudi snovanje društev za ljudsko izobraževalno delo. Od l. 1898. je bilo to delo osredotočeno pod okriljem „Krščansko socijalne zveze“ v Ljubljani, 1906 se je ta organizacija za Štajersko osamosvojila s sedežem v Mariboru ter je l. 1914. imela učlanjenih 167 prosvetnih društev, med njimi 138 mladinskih. Prosvetna društva v taboru Narodne stranke so se združila v zvezo prosvetnih društev v Celju.

Strankarski razpor je pospešil tudi ustanavljanje telovadnih društev in odsekov, Orla na eni, Sokola na drugi strani.

Slovensko - štajerski kulturni delavci.

Slovenska Štajerska je v znatni meri sodelovala pri zgradbi naše kulture in posebej vede.

V najožji zvezi z narodno probujo je bila domača zgodovina in štajerski Slovenci so dobili prvi tako zgodovino v svojem jeziku. To so „Dogodivšine Štajerske zemle“, ki jih je spisal in izdal v Gradcu l. 1845. Anton Kreml, župnik pri Mali Nedelji (umrl 20. dec. 1845). Jezik je okoren in knjiga ne zadošča zahtevam znanstvene zgodovine, toda za svoj čas je bila ogromnega pomena. Čitala se je mnogo, močno je vzdramila narodno zavest, pa tudi zanimanje za domačo zgodovino. Začetek je bil storjen in zanaprej nastopajo po vrsti možje, ki obdelujejo domačo zgodovino in jo vedno bolj dvigajo do prave znanstvene višine.

Velikanski ugled, ne le med domačini, marveč tudi v tujem svetu, je imel svoj čas Davorin Trstenjak (1817—1890). Bil je zelo gibčnega duha in neumorno delaven. Priljubljen predmet je mu bila najstarejša slovenska zgodovina in jezikoslovje. Žal, zaril se je preveč eno-

¹²¹ Po podatkih g. dr. Tominška.

stranski v bajeslovje in samovoljno etimologijo, zato njegovi spisi danes nimajo znanstvene vrednosti; v duhu romantike je hotel biti zgodovinar, jezikoslovec, narodopisec, leposlovec, naravno, na tako obsežnem torišču ne more eden človek ustvariti kaj trajno veljavnega.

V domači cerkveni zgodovini ima velike zasluge stolni prošt mariborski Ignacij Orožen (1819—1900). Razen „Celjske kronike“ (1854) in genealoške študije „Kačičev-Orožnov rod“ (1895) v slovenščini je izdal v nemškem jeziku obširno delo (8 zvezkov) „Das Bisthum und die Diöcese Lavant“, v katerem je zbrano ogromno gradiva za našo zgodovino. Njegova mirna, stvarna pisava, oprta vedno na vire zagotavlja njegovemu delu trajno veljavo. Žal, da ni mogel obdelati vseh dekanij.

Neutrudljiv zbiratelj zgodovinskih podatkov po raznih arhivih za naše kronike je bil Matej Slekovec (1846—1903).¹²²

Od l. 1903. je znanstveno zgodovinsko in narodopisno delo na Sp. Štajerskem osredotočeno v mariborskem „Zgodovinskem društvu“. Dotlej so pač imeli Nemci svoje Muzejsko društvo v Celju in Ptuj, Slovenci so pa v svoji kratkovidnosti pošiljali svoje starine in umetnine rajši v Gradec. „Zgodovinsko društvo“ je v 20 letih izvršilo velikansko kulturno delo: izdalo je doslej 20 letnikov „Časopisa“ in več monografij, v katerih je pohranjeno ogromno zgodovinskega in narodopisnega blaga, ustanovilo je narodni muzej, arhiv, študijsko knjižnico. Sodelovali so pri „Časopisu“ naši najodličnejši učenjaki, tudi izvenštajerski, kakor dr. Štrekelj, dr. Kos in Korošec dr. Fr. Kotnik. Zlasti so pa prispevali rojeni Štajerci: dr. Kidrič, dr. Ilešič, A. Kaspret, ki je bil do l. 1916. urednik „Časopisu“, od l. 1917. ga urejuje prof. Fr. Kovačič, ki je sedaj društveni predsednik. Nadalje M. Ljubša, bivši kaznilniški kurat v Karlavi v Gradcu, ki je spisal več zgodovinskih spisov tudi v nemškem jeziku. Prerano umrli (1920) dr. Stegenšek, marljiv in bistroumen raziskovalec umetnostne zgodovine, ki je izdal posebej dve knjigi o umetniških spomenikih v gornjegrajski in ko-

¹²² ČZN I. (1904, str. 52—69).

njiški dekaniji ter je l. 1914. začel izdajati posebno glasilo za zgodovino umetnosti „Ljubitelj krščanske umetnosti“, ki je pa med vojno prenehal. „Zgodovinsko društvo“ je sprejelo v svoje področje tudi Prekmurje že pred 20 leti, ko se še nikomur ni sanjalo, da bo Prekmurje kdaj politično priklopljeno ostali Sloveniji.

Slovstveno zgodovino štajerskih Slovencev je obdelal Ivan Macun iz Trnovcev pri Ptuj.

Štajerski Slovenec dr. Karel Glaser, je pa podal Slovencem prvo sistematično „Zgodovino slovenskega slovstva“. Kritika o tem delu je bila nekaj prestroga, ker radi pomanjkanja potrebnih početnih raziskav ni bilo mogoče ustvariti popolnega dela, nekaj je pa bil pisatelj preobčutljiv napram raznim opravičenim opazkam.

Najbolj so menda štajerski Slovenci zastopani v jezikoslovni stroki. Od starejših se morata omeniti Anton Murko in Jurij Caf. Prvak slavistov in sploh eden največjih evropskih jezikoslovcev 19. stol. je bil dr. Fr. Miklošič (1813—1891). Poleg Miklošiča imajo štajerski Slovenci več drugih zaslužnih jezikoslovcev: Jos. Šuman od Sv. Ane v Slov. Goricah, Maks Pleteršnik iz Pišec, izdajatelj velikega slovenskonemškega slovarja, Fr. Wiesthaler iz Celja, dr. Jakob Sket iz Sladke gore na Štaj., ki je deloval na Koroškem in nekako nadomeščal Antona Janežiča.

Zelo nadarjeni in marljivi, a prezgodaj umrli jezikoslovec dr. Vatroslav Oblak (1864—1896) je spisal dolgo vrsto jezikoslovnih razprav v Jagičev „Arhiv“, v „Letopis“ Matice Slovence in v „Ljubljanski Zvon“. Da bi spoznal naša narečja, je prepotoval skoraj vse slovenske dežele in prišel celo v Macedonijo, kjer so ga pa turški žandarji zaprli v Solunu in le na posredovanje ruske vlade so ga turške oblasti izpustile. Ko bi mu bilo dano dalje živeti, bi bil gotovo dosegel Miklošiča in Jagiča.

Med sedaj živečimi slovenskimi jezikoslovci zavzemajo odlično mesto štajerski Slovenci dr. Matija Murko, prof. na vseučilišču v Pragi, dr. Fran Kidrič in dr. Fr. Ramovš na vseučilišču v Ljubljani.

V pravni vedi je oral ledino Malonedeljčan dr. Razlag (1826—1880). Kot leposlovec je objavljaj svoje spise skoraj v vseh takratnih slov. listih, pa tudi v samostojnih knjigah, prvenstvo pa mu gre v stroki slovenskega pravoznanstva. Že l. 1862. je izdal navodnik za odvetnike in „Slovenski Pravnik“ za pravnike in nepravnike. S tem je Razlag šele nekako ustvaril slovenskega odvetnika, notarja in župana, ker jim je dal pripomoček za slovensko uradovanje. Hotel je pa slovensko pravoznanstvo tudi povzdigniti na višjo znanstveno stopnjo. V ta namen je izdal tri letnike „Slovenskega Pravnika“ (1870—1872), ki je potem po neverjetni malomarnosti takratnih pravniških krogov moral prenehati in celo desetletje je ostalo slovensko pravoslovje neobdelano.

Drug znamenit štajerski pravni pisatelj je bil dr. Ivan Dečko, kakor je že omenjeno v politični zgodovini. V mednarodnem pravu si je stekel v inozemstvu in doma velik ugled dr. Ivan Žolger iz Slovenske Bistrice († 1925).

Slovenska bogoslovna znanost v ožjem pomenu ima za pravo tudi svoj početek med štajerskimi Slovenci. Temelj ji je položil Slomšek, ko je l. 1859. ustanovil v Mariboru bogoslovno visoko šolo ter odredil, naj se razni predmeti poučujejo v latinščini in nemščini, pa tudi v slovenščini, in to v tistem času, ko slovenščina v višjih šolah ni imela nobenih pravic. Ob času škofa Napotnika se je v Mariboru ustanovilo posebno glasilo za bogoslovno vedo „Voditelj v bogoslovnih vedah“, o katerem prav pravi dr. Glaser v svoji zgodovini slovenskega slovstva, da „je otvoril bogoslovnim vedam med Slovenci novo dobo“. Urednik mu je bil do l. 1909. prof. Fr. Kovačič, potem dr. Fr. Lukman, l. 1916. je list prenehal in ga je po otvoritvi ljubljanske univerze nadomestil l. 1920. „Bogoslovni Vestnik“ v Ljubljani, kateremu je urednik štajerski Slovenec dr. Lukman.

Krog „Voditelja“ se je zbrala dolga vrsta pisateljev, ki so obdelovali najrazličnejše bogoslovne panoge. List je

že takrat obračal tudi pozornost na iztočno cerkev in njeno bogoslovje.

Nekoliko manj so štajerski Slovenci obdelovali modroslovje. Nekaj modroslovnih razprav je spisal dr. Pajk. Logiko je izdal v Mariboru l. 1887. varaždinski profesor, štajerski rojak dr. Jos. Križan. Prof. Kovačič je napisal nekaj filozofskih razprav v „Katoliškem Obzorniku“ in v „Voditelju“ ter l. 1905. izdal posebno knjigo „Ontologijo“ ali občno metafiziko. Plodovita strokovna pisatelja sta prof. ljubljanskega vseučilišča dr. Fr. Veber in dr. Ozvald.

V pesniški in leposlovnih stroki je Štajerska dala velikega apostola jugoslovenske ideje Stanka Vraza, ki je znal uporabljati za svoje poezije črtice iz zgodovine in narodnega življenja svoje ožje maloštajerske domovine. Od starejših je omeniti Virka, Orožna in Razlaga, od novejših Flegeriča, Freuensfelda, Aškerca in Meška.

Med slovenskimi glasbeniki zavzemajo štajerski Slovenci zelo odlično mesto. Štajerski Slovenec je bil Miroslav Vilhar iz Planine (r. 1818), skladatelj prve slovenske operete „Jamska Ivanka“, Št. Jurij ob južni železnici nam je dal častno troperesnico Ipavcev brata Benamina (1829—1909) in Gustava 1831—1908) in Gustavovega sina Josipa (r. 1873).¹²³ Kot pevovodja in skladatelj je osobito za razvoj narodne kulture v Mariboru velikega pomena Ivan Miklošič, brat slavnega učenjaka (1823—1901).

V obrazovalni umetnosti naj se omenijo kiparji: Cesar Andrej in Ivan v Mozirju, Oblak v Celju, Perko pri Sv. Trojici v Slov. gor., iz novejšega časa Soič v Mariboru, Berneker. V slikarstvu je bilo v drugi polovici 19. stol. mnogo dela po raznih cerkvah, a izvršili so ga največ Italijani Brollo, Fantoni, Barazzutti, novejši čas tudi domačin Franjo Horvat. Omeniti je spretnega portretista Andreja Fekonjo od Svetinjš pri Ljutomeru, ki si je

¹²³ O Ipavcih gl. Barle v „Domu in Svetu“ 1909, str. 21 i. d. Rakuša, Slov. petje.

pa šel iskat kruha v Ameriko in so ga zasebne razmere v najlepših letih spravile do samoumora.

V kiparstvu in slikarstvu štajerski Slovenci daleč zaostajajo za kranjskimi in primorskimi.

Prekmursko novejše slovstvo.

Dočim se je na štajerski strani slovensko slovstvo v drugi polovici 19. stol. znatno dvignilo ter je proti koncu stoletja rodilo tudi nekaj znanstvenih del, je napredek prekmurskega slovenskega slovstva dokaj skromen. Razlog temu so čisto posebne razmere, v katerih so živeli prekmurški Slovenci. Pritisk madjarizacije je postajal vedno hujši, razumništvo se je v veliki večini odtujilo slovenstvu, zato so vsi književni pojavi namenjeni le priprostemu ljudstvu. Glede na početek slovstvenega delovanja so evangeličanci prehiteli katoličane, a v 19. stol. je delovanje katoliških pisateljev znatno prekosilo evangeličansko slovstvo, kar je tudi naravno, ker katoličani številno in gospodarsko znatno prekašajo svoje soplemenjake evangeličanske vere. Med temi je A. Terplan prevedel psalme, ki so izšli kot dodatek h Küzmičevemu „Novemu Zakonu“ v Kiseku l. 1848., potem je britanska biblična družba na novo izdala oba prevoda na Dunaju l. 1883. Drugače so se večinoma ponatiskovale nabožne knjige za luteransko bogoslužje. Mihael Barla je 1821 izdal novo pesmarico, cerkvene pesmi; katekizem in molitvenik je izdal tudi Ivan Kardoš, evangeličanski župnik v Hodošu.

Med katoliškimi pisatelji se v 19. stol. omenja vrli rodoljub, cankovski župnik Jožef Borovnjak, ki je izdal več molitvenikov in biblične zgodbe.

V prvi polovici 19. stol. je Prekmurje dobilo svojega Kremlpla. Neimenovani pisatelj je spisal kratek pregled zgodovine ogrskih Slovencev „Starine železnih in salajskih Slovenov“.¹²⁴ Rokopis se je našel na podstrešju gornjeledavske cerkve. Sestavil ga je najbrž Jakob Sabar, rojen Hrvat, ki je od l. 1826. celih 25 let pastiroval v Gornji Lendavi ter je slovel kot najboljši govornik svojega

¹²⁴ Objavil dr. Gruden v ČZN. 1914.

časa in zapustil v rokopisu več pridig. Popravke in opombe je dostavil najbrž Jožef Košič, ki je umrl župnik v Gornjem Siniku l. 1867. Ta je l. 1833. izdal v Gradcu v prekmurščini slovnico madjarskega jezika, 1845 v Körmendinu knjižico „Zobriszani Szloven i Szlovenka“, 1848 pa zgodbe ogrskega kraljestva. Za narodopisce in folkloriste je zanimiv opis ženitovanjskih običajev pri Prekmurcih, ki ga je izdal v Monoštru l. 1898. Bela Velič. Še večje vrednosti je „Narodno blago“ ogrskih Slovencev, ki ga je po navodilu dr. Štreklja izdal (1910—1914) v mariborskem „Časopisu“ kandidat kat. teologije Števan Kühar.

L. 1875. je Imbre Avgustič začel v Budapešti izdajati prvi prekmurski časopis „Priatelj“, ki je pa že l. 1879. prenehal. L. 1885. je v Murski Soboti začel izhajati v madjarskem duhu in jeziku pisan list „Muraszombat es videke“, ki je iz početka prinašal članke tudi v prekmurščini. Šele v 20. stol. se je prekmurska publicistika začela nekoliko razvijati. Najprej je dr. Ivanoci z Ivanom Bašo ustanovil „Kalendar“, ki se je ljudstvu zelo prikupil. Ne dolgo potem je Josip Klekl, sedanji narodni poslanec, ustanovil nabožen časopis „Marijin list“, in l. 1914. je tik pred vojno začel izdajati tudi političen list „Novine“, ki je preživel tudi vojni čas. Klekl je začel polagoma uvajati naš pravopis, kar je bilo velikega pomena za zbližanje prekmurskih Slovencev z ostalim slovenstvom.

V „Kalendarju“ in „Novinah“ nahajamo tudi več pesmi, večinoma pod izmišljenim imenom, vendar pesnika v ožjem pomenu nima prekmursko slovstvo. Tudi narodna pesem kaže mešanico hrvatskih, madjarskih in štajersko-slovenskih vplivov.

Tudi slavistično jezikoslovje ima med prekmurskimi rojaki svojega zastopnika. To je dr. Avgust Pavel iz Cankove, učenec madjarskega slavista dr. Asbotha. Pisal je zlasti o glasovju cankovskega narečja.

Vkljub vsem oviram je tudi naše slovensko slovstvo polagoma prodiralo med prekmursko ljudstvo zlasti ob meji med Radgono in Ljutomerom. Tako je l. 1914. ob začetku svetovne vojne, imela „Mohorjeva družba“ v

Prekmurju 174 udov, l. 1918. pa 268. Tudi mariborski „Slov. Gosp.“ in razni nabožni listi so imeli nekaj naročnikov med Prekmurci.

Narodno gospodarstvo.

V prvi četrti 19. stol. so opetovano sledile slabe letine in po mnogih krajih Spodnje Štajerske je vladala grozna lakota. Zadnja katastrofalna letina je bila l. 1834., ko je strašna suša uničila vse, kar je bilo zelenega. A tudi vladna politika je pritiskala slovenskega kmeta veliko bolj ko nemškega na Srednjem in Gornjem Štajerskem. Z odlokom 23. dec. 1817 je bila splošno zaukazana naprava katastra. Dokler pa se to težavno delo ni izvršilo, je veljal davčni provizorij, ki je obdačil vsa koristonosna zemljišča in poslopja, ne glede na to, so li bila podložniška ali gosposka. Ker se podložnikom niso odšteli desetinski in urbarijalni davki, so morali kmetje plačevati državni davek tudi od onega dela, ki so ga dajali graščinam. Ker je slovenski narod dejanski obstajal iz samih kmetov, ga je kot celoto ta krivica v gmotnem oziru hudo zadela. Vlada je končno to sprevidela in z dvornim odlokom 9. oktobra 1819 je bilo graščinam zaukazano, naj dajo podložnikom za l. 1819. popusta 16%, od 1820 naprej pa 20%.

A tudi komisije, ki so izdelovale kataster, so v slov. delu Štajerske postopale zelo pristransko na škodo Slovencev, kakor je to z redko izvedenostjo razkrinkal l. 1848. v državnem zboru poslanec Dominkuš. Tako je n. pr. ubožno celjsko okrožje, kjer še takrat ni bilo hmeljarstva in skoraj nobenega večjega obrta, plačevalo na leto 30.000 gl. zemljiškega davka več nego po obrtu, kupčiji in živinoreji bogati okrožji Bruk in Judenburg. Od l. 1818. do 1843. napravljen kataster je splošno za Štajersko znižal davke za 100.000 gl., za Slovensko Štajersko pa nasprotno zvišal, za ormoški okraj celo za 100%.

Nekateri sloji so sicer v tej dobi precej obogateli, toda Slovencem to ni koristilo nič, ker so bili razen kmetov drugi stanovi skoraj dodobra potujčeni. Nabiranje

bogastva v tujih rokah na račun slovenskega ljudstva je bila baš najhujša ovira za gospodarski, politični in kulturni napredek slovenskega ljudstva.

Absolutistična vlada po l. 1848. je praktično izvedla odvezo podložništva, a ta odveza ni prinesla kmetom tega, kar so pričakovali. Kmet je postal neodvisen od graščaka, pa je prišel v odvisnost od velekapitala in nemškega birokrata. Država je naložila ljudstvu visoke davke, državno gospodarstvo je v dobi absolutizma bilo zelo slabo, državni dolgovi so rastli od leta do leta in vlada je morala zvišati davke na 120 in 143%. Denarni zavodi so bili redki in so še pri tem Nemci prehiteli Slovence. Kmet je prišel v roke oderuhom ali pa nemškim denarnim zavodom, ki so znali to politično izkoriščati.

Velikanskega pomena za narodno gospodarstvo je seveda bila železnica, ki so jo 1843—1846 dogradili od Gradca do Celja, l. 1849. do Ljubljane in 1857 do Trsta. L. 1863. je bila otvorjena koroška železnica od Maribora, proga od Pragerskega na Ogrsko l. 1857.—1860. V tem času so napravili tudi progo od Zidanega mosta proti Zagrebu in Sisku. Tako je bila Spodnja Štajerska zvezana s sosednimi deželami in svetovnim trgom.

L. 1847. so napeljali tudi brzojavno žico do Celja in naslednjega leta dalje do Trsta.

Zadnje desetletje in v početku 20. stol. so zgradili še lokalne železnice: Radgona-Ljutomer (1890), Celje-Dra-vograd (1891—1892), Poljčane-Konjice (1892), Grobelno-Rogatec (1905).

Največji napredek napram prejšnjim stoletjem kaže industrija.

Med l. 1800.—1848. so nastale nove steklarne v marenberškem in laškem okraju. Po l. 1848. se je nagloma razvijala industrija, ki je pa bila skoraj izključno v rokah tujcev in narodnih nasprotnikov.

Največjega pomena za spodnještajersko industrijo so bili premogovniki, med katerimi zavzema prvo mesto trboveljski. Večji del sveta s premogovnimi zakladi je bil v rokah Franca Maurerja, lastnika trboveljske steklarne, ki je dobil patent že l. 1819., drugo je pa

bilo erarsko. Prvi rovi so nastali na erarskem zemljišču „Vode“ in Maurerjevem, potem Ponkracijevem v dolini Trboveljščice. Obrat je še pa okoli 1850 bil skromen. V Maurerjevem premogokopu je l. 1857. bilo zaposlenih nekaj čez 80 ljudi ter so izkopali to leto blizu 231.000 stotov premoga, v erarskem pa je bilo zaposlenih 51 ljudi in so dobili okoli 44.000 stotov. Pridobivanje premoga je bilo tako pičlo, da so nekaj časa celo za železnico morali rabiti drva, kar bi v kratkih letih uničilo vse naše gozdove.

L. 1873. se je ustanovila s francoskim in nemškim kapitalom delniška Trboveljska premogokopna družba, ki je uredila smotrno izrabljanje podzemeljskih zakladov v večjem obsegu. L. 1880. je prevzela še premogokope v Zagorju in Hrastniku, 1884 Liboje pri Celju, 1889 Ojstro in Hudo jamo pri Laškem in Rimskih Toplicah, l. 1904. premogovnik pri Rajhenburgu. Proti koncu 19. stol. so odprli še velenjski premogovnik.

Velikanskega narodnogospodarskega pomena je Falska elektrarna na Dravi, ki so jo začeli graditi tik pred svetovno vojno in dokončali med svetovno vojno s pomočjo italijanskih in ruskih vojnih ujetnikov. Istotako je med svetovno vojno nastala velika tovarna za dušik in karbid v Rušah.

Vse to bi v drugačnih okoliščinah nedvomno dvignilo gmotno blaginjo dežele, pri nas pa je kmetškemu stanu, glavnemu predstavitelju slovenstva bilo naravnost v pogubo. Ves upravni aparat južne železnice in drugih industrialnih podjetij je bil v službi germanizacije. Dobrot je bil deležen samo industrialni in trgovski nemški velekapital. Industrialna središča, zlasti Maribor, so se nagloma razvijala, a z njimi je rastla tudi nemška premoč. Dočim je v prejšnjih stoletjih, ko je bil kmet navezan na grudo, na deželi bilo več ljudi, nego jih je pičla zemlja mogla rediti, in se je radi tega vedno pojavljala lakota, je sedaj nastal pravcati beg iz vasi v mesta in tovarne. Kmet je izgubil delavske moči ter je iz obupa večkrat prodal svoj dom in odšel iskat sreče v mesto in tvornice ali pa v Ameriko. Kar je slovenskega ljudstva odšlo z dežele v mesta in druge industrialne kraje, je bilo, vsaj na Štajerskem, za

slovensko narodnost izgubljeno. Po ljudskem štetju l. 1910. je bilo v 14 gornještajerskih nemških okrajih 31.717 prebivalcev, ki so imeli v spodnještajerskih slovenskih okrajih (brez avtonomnih mest) domovinsko pravico, so bili torej rojeni Slovenci, dočim so po „občevalnem jeziku“ v istih okrajih našeli le 2882 Slovencev. V Mariboru je v spodnještajerskih slovenskih okrajih l. 1910. imelo domovinsko pravico 11.257 oseb, po občevalnem jeziku pa so našeli v tem mestu le 3823 Slovencev. V Celju je istega leta imelo 3289 ljudi domovinsko pravico v spodnještaj. okrajih, a Slovencev so našeli le 2027, Nemcev pa 4625, v Ptujju je bilo 1829 oseb z domovinsko pravico v slov. okrajih, a Slovencev le 602 in Nemcev 3672. ||

Namesto kmetškega proletariata se je pojavil delavski proletariat, ki je množil vrste socialne demokracije. Štajerska socialna demokracija je, v opreki s svojim teoretičnim programom, stala zlasti v mestih vedno v službi nemškega nacionalizma. Državna oblast je odpravila carinsko mejo napram Ogrski, l. 1870. so padle tudi uvozne in prevozne carine, sedaj je amerikansko žito delalo močno konkurenco domačim poljedelcem, ki so začeli naglo pešati.

V zadnjih desetletjih 19. stol. je še trtna uš ugonobila vinograde, a to krizo so ljudje pretrpeli brez posebno hudih gospodarskih posledic.

Končno so slovenski rodoljubi začeli misliti, kako bi slovenskega kmeta iztrgali iz krempljev zasebnih odevuhov in nemškega kapitala: začeli so snovati posojilnice. Prva slovenska posojilnica se je ustanovila l. 1872. v Ljutomeru, kmalu na to so nastale posojilnice v Šoštanju, v Mozirju, v Ormožu (1876), v Celju, Mariboru, Ptujju i. dr. Zlasti Miha Vošnjak si je pridobil velike zasluge za slovensko posojilništvo. Snoval je posojilnice po Delitzschevem sistemu, v poznejših časih so se začele snovati rajfejenovke, kmetskim razmeram bolj primerne.

L. 1883. se je ustanovila v Celju Zveza slovenskih posojilnic, ki je potem ustanavljala nove posojilnice, nadzirala že obstoječe in dajala pouk pri posojilnicah poslu-

jočemu osobju.¹²⁵ Pozneje se je ta Zveza preustrojila v Zadružno zvezo v Celju. Ločitev po političnih strankah je kmalu segla tudi na gospodarsko polje. Celjska Zadružna zveza se je orijentirala bolj po Narodni stranki, dočim so se posojilnice, ki so bile v rokah pristašev Slovenske ljudske stranke, začele zbirati okrog Zadružne zveze v Ljubljani. Nekatere sicer narodne posojilnice so bile tudi pri graški zvezi, ker so se tam nudile nekatere ugodnosti.

V zadnjem desetletju preteklega in pred svetovno vojno v sedanjem stoletju se je na Spod. Štajerskem močno razvilo zadružništvo, ustanovilo se je blizu 30 kmetskih zadrug,, od katerih pa seveda nekatere niso kazale življenja. Ob koncu 19. in začetkom 20. stol. so se začela snovati konsumna društva, ki so bila po ideji velikanskega gospodarskega in narodno-obrambnega pomena, ker so baš v trgovskem stanu bili mnogi zelo strupeni narodni nasprotniki, toda ta društva se niso obnesla radi pomanjkanja strokovno in moralično kvalificiranega osobja.

Ljudstvo se je začelo zanimati zadnja desetletja tudi za Kmetijsko družbo in so se pridno ustanovljale podružnice, a Gradec je delal večkrat ovire. Najbolj so se ljudje zanimali za živinorejske zadruge ter se je živinoreja zadnja desetletja znatno dvignila, dasi ne v vseh okrajih enakomerno.

Hudo denarno krizo 1908—1912, ki je posebno bridko zadela naše južne dežele, je spodnještajersko zadružništvo srečno prebilo in so se denarni zavodi baš v tem času zelo pomnožili. Od l. 1906. do 1914. sta se število članov in denarni promet popeterila, hranilne vloge in posojila celo pošesterila. Težka preskušnja je bila tudi svetovna vojna, ki je pobrala mnogo sposobnih poslujočih moči, razpasla se je zapravljenost in vlada je silno pritiskala z vojnimi posojili. V težave so prišli pač nekateri nemški denarni zavodi, a kmetско zadružništvo je tudi to krizo sijajno preneslo in zbralo ogromna denarna sredstva za nadaljnji razvoj kmetijstva.

¹²⁵ Podatke gl. Pušenjak v knjižici „Maribor“ 1920, str. 21—24.

Slabše je bilo v Prekmurju, ki je bilo sploh gospodarski precej zanemarjeno. Ondotni denarni zavodi so bili večinoma v rokah madjarskih židov in drugih izkoriščevalcev ljudstva. Največja gospodarska peza v Prekmurju je bilo pomanjkanje zemljišča, ki je bilo večinoma v rokah graščakov. Ljudstvo se je zavaljo tega močno izseljevalo, deloma na štajersko stran, še bolj pa v Ameriko. Ogrska vlada je zadnja leta skušala sicer temu odpomoči s stavljenjem kmetskih domov, kar pa ni veliko zaleglo, ker je ljudem nedostajalo zemljišča.

Hmelj se je začel saditi koncem šestdesetih let 19. stol. najprej na posestvih grofa Salma. Ta je namreč povabil grajskega duhovnika svoje tete grofice Bourgignonske Petra Hörnesa, izbornega ekonoma, da bi mu nasvetoval, kako bi se dala zboljšati njegova posestva v Savinjski dolini. Praktični mož je takoj spoznal, da so tla kaj primerna za hmeljarstvo. Po Hörnesovih navodilih je potem vrtnar Bilger nasadil prve bilke, ki so se dobro obnesle. Za Salmom je začel saditi hmelj grof Hackelberg in za njim drugi. L. 1886. je Hörnes zadnjikrat prišel nadzorovat hmeljske nasade. Kmalu so se tudi kmetje lotili te nove panoge in tako je hmeljarstvo postalo vir bogastva za Savinjsko dolino, a pri mnogih, žal, tudi zapravljenosti.

Velika ovira našemu gospodarstvu je bilo pomanjkanje strokovnih gospodarskih šol. Ko so se pa začele snovati, so tudi te stopile v službo germanizacije. Ko se je v štajerskem deželnem zboru l. 1868. in 1869. obravnavalo o ustanovitvi vinorejske in sadjarske šole v Mariboru, so si slovenski poslanci Herman, dr. Vošnjak in dr. Prelog veliko prizadevali, naj bi se vendar na tej šoli poučevalo v slovenskem jeziku, a njih tehtni razlogi so zadeli na gluha ušesa. L. 1872. je bila ta najstarejša kmetijska šola na slovenskih tleh otvorjena, a pouk je bil vedno nemški in ravnateljji samo Nemci, dasi se jim sicer ne more odrekati strokovna izobrazba in dobra volja. Slovensko kmetijstvo ni imelo od šole one koristi, ki bi jo po pravici smelo pričakovati.¹²⁶

¹²⁶ Zgodovino tega zavoda gl. v „Slov. Gospodarju“ 1924. št. 10—13 od ravnatelja Žmavca.

Slovenski obrtniki so si okoli 1888 ustanovili v Celju „Obrtno društvo“ in l. 1913. se je v Celju ustanovila zveza južnoštajerskih obrtnih zadrug, ki je bila za razvoj našega obrtništva velikega pomena, ker so obrtniki po mestih in trgih pod javnim pritiskom stali večinoma v nemškem taboru. Istočasno se je ustanovila v Celju tudi trgovsko-obrtna kreditna zadruga.

Cerkvenozgodovinski pregled (1800 — 1919).

Najvažnejša cerkvena zadeva, ki je bila velikanskega pomena za občekulturno in narodno življenje štajerskih Slovencev, je premestitev škofijske stolice v Maribor. To pereče vprašanje se je vleklo že od pokristjanjenja iztočnih Slovencev, a rešil ga je šele Slomšek. Da je za štajerske Slovence potrebna posebna škofija, so odločilni krogi uvidevali, toda ob velikih potežkočah so se izjalovili vsi poskusi. Po zadnji zaokrožitvi l. 1786. se je mislilo l. 1804. na preselitev lavantinske stolice v Maribor, ko je šlo za ukinitve ljubenske škofije na Gornjem Štajerskem. Zaradi francoskih vojn je takrat to vprašanje obtičalo. Zopet je splavalo na površje l. 1822., ko je cesar sam zaukazal, naj se končno reši to vprašanje. L. 1826. in 1827. se je zdelo, da bo izid ugoden, a stvar se je zavlačevala, pojavljale so se razne potežkoče in naposled je cesar l. 1832. odločil, da ostane vse pri starem.

Premestitev škofijske stolice je potrebovala privoljenja lavantinskih škofov pa tudi marsikaterih žrtev od njihove strani. Baš tega je pa manjkalo. Od Josipovih časov do l. 1822. so sedeli na lavantinski stolici sami plemiči in bivši solnograški kanoniki. Četudi se tem možem v upravi njihove vladikovine ne more kaj očitati, težnje in potrebe slovenskega ljudstva so jim vendar bile tuje in neznane. Prvi škof meščanskega, neplemiškega rodu je bil Ignacij Fran Zimmermann, rojen v Slov. Bistrici l. 1777. Kot deček je bil celo učenec Volkmerjev, ker je nekaj časa bival pri svojem stricu pri Sv. Urbanu, Slovencem torej ni bil tako tuj kakor njegovi plemeniti

predniki, a začel je zgodaj hirati in bolehavej mož ni bil kos velikim težavam, ki jih je donášala s seboj premestitev sedeža. Za njim je prišel F r a n K s a v. K ú t n a r, rojen Slovenec v župniji Sv. Vida pri Stični na Dolenjskem. Ta je bil vedno slabega zdravja, vladičil je le tri leta (1843—1846) in za njegovega časa se sploh ni razmotrivalo vprašanje premestitve.

Trebalo je moža železne volje in neupogljive vztrajnosti, katerega so vodili višji vidiki in toplo srce za slovensko ljudstvo, da je premagal vse težave. Vprašanje premestitve je sprožil že l. 1853. nadškof Maksimilijan Josip Tarnoczy in predložil svoj predlog štajerskemu namestništvu. L. 1854. je ministrstvo izjavilo, da je vlada voljna, začeti tozadevna pogajanja in 26. oktobra 1856 je cesar potrdil predloge Tarnoczijeve. 20. maja 1857 je tudi Rim odobril premestitev s pristavkom, da naj škofija ohrani staro ime.

Gradec se je krčevito branil, spustiti Slovence izpod svoje oblasti. Mahoma se je spomnil, da je Slov. Štajer zanj velika dragocenost, ker da je sekovska škofija dobivala odtod največ in najboljših duhovnikov. Prav dobro je ta ugovor zavrnil nadškof sam, da je vendar čudno, ako odtod prihajajo najštevilnejši in najboljši duhovniki, pa je v dolgi dobi od l. 1786. eden edini rojen Slovenec bil pripuščen v stolni kapitelj. Število gojencev v dijaškem semenišču je izkazovalo tudi razmeroma malo gojencev iz slovenskega dela sekovske škofije. Ali torej ni med Slovenci poklicev za duhovski stan ali pa se Slovenci zapostavljajo. V vsakem slučaju je torej ločitev od Gradca upravičena.

Po medsebojnem dogovoru je koroški del dotedanje lavantinske vladikovine 1. junija 1859 prešel v oblast krškega škofa, 1. sept. pa dekanije mariborskega okrožja v oblast lavantinskega.

Za mejo se je sprejela politična meja med takratnim graškim in mariborskim okrožjem, kar je bilo na škodo Slovincem, ker je več slovenskih župnij ostalo pod sekovsko škofijo. V dogovoru je bila sicer ta razmejitev priznana kot z a č a s n a, dokler se ne uredi bolj pri-

merno, a do znatne spremembe ni nikdar prišlo. Sploh se je preselitev škofije in ujedinjenje štajerskih Slovencev v eno škofijo izvršilo še o pravem času. Kakor so se pozneje razvijale politične razmere, bi ne bilo kasneje nikdar prišlo do tega. Slovenski del sekovske škofije bi bila zadela enaka usoda kakor celovško okolico na Koroškem. Doba absolutizma je prinesla obmejnim Slovencem na Štajerskem vsaj to dobro, da jim je dala lastno škofijo.

Dne 4. sept. 1859 je bil Slomšek slovesno umeščen v svoji novi stolici. Mariborska občina je v svojem pismu na Slomška z dne 12. febr. 1858 lepo rekla: „Imeni Tarnoczy in Slomšek ostaneta pri nas in naših potomcih neumrljivi.“ Toliko bolj v zgodovini slovenskega naroda.

Po preselitvi je imel Slomšek ogromno dela in skrbi. Vse je trebalo skoraj iz nova ustvariti. Vlada je izjavila, da je štajerski verski sklad izčrpan in ne more prevzeti nobenih stroškov. Slomšek sam tudi ni mogel nositi ogromnih izdatkov, ker je dotacija lavantinske škofije bila od nekdanj slaba. Obrnil se je na duhovščino in na škofljane, ki so se požrtvovalno odzvali njegovemu klicu, zavedajoč se velikanskega pomena lastne škofije. Najvažnejše je bilo, da je Slomšek že v jeseni 1859 otvoril v Mariboru bogoslovno učilišče za vzgojo duhovskega naraščaja. Vlada izprva ni hotela prevzeti niti plačevanja profesorjev, vse je moral Slomšek sam preskrbeti. V šolah je bila takrat slovenščina ubožna pastorka; Slomšek je pa določil, naj se na bogoslovnem učilišču predava v slovenskem, latinskem in nemškem jeziku. Iz mariborske bogoslovne šole je izšla dolga vrsta rodoljubnih duhovnikov, ki so pozneje zavzemali odlična mesta v javnem življenju in v kulturnem oziru pridno delovali za povzdigo slovenskega ljudstva.

Žal, Slomšku ni bilo dano, da bi uredil svojo obnovljeno in povečano vladikovino. Na nepopisno žalost vseh Slovencev je izdihnil svojo dušo 24. sept. 1862. Zanj samega je bila smrt rešitev, ker zbirali so se nad njegovo glavo temni oblaki. Radi svoje ljubezni do zatiranega slovenskega ljudstva je bil očrnjen pri vladi, ki bi mu bila

najbrž obesila na vrat siten proces in zahtevala njegov odstop.

Kakor je štajerska dežela sploh veljala v vladnih očeh kot nemška dežela, je hotela tudi, naj se lavantinska škofija šteje za nemško, dasi je v njej bilo nad 90% Slovencev in še ostali so bili po večini odpadniki. Po smrti Slomškovi je torej vlada poskrbela, da je Solnograd imenoval lavantinskim škofom moža „nemškega mišljenja“. Kot tak je bil že 21. decembra 1862 imenovan takratni stolni dekan dr. Jakob Maksimilijan Stepišnik, rojen v Celju 25. jul. 1815. Osebo je bil Stepišnik dobrodušen in učen mož. Njegovo nemško mišljenje so pri upravi vladikovine nekoliko zaustavili nekateri odlični rodoljubi v stolnem kapitelju, kakor dr. Vogrin, Matjašič, Kosar, Orožen, kesneje dr. Križanič. V poznejših letih je Stepišnik vedno bolj spoznaval svoje Nemce in se približeval Slovencem. Sicer je pa za ureditev vladikovine mnogo storil. Najvažnejše njegovo delo je ustanovitev dijaškega semenišča v Mariboru, kateremu je sicer že Slomšek položil temelj, a dovršiti ga ni mogel. Za povzdigo verskega življenja, za prosvetno in karitativno delovanje je uvedel v škofiji razne redove in družbe. Lazariste v Celju je uvedel že Slomšek l. 1852.

Slovensko predmestno župnijo v Mariboru je l. 1864. Stepišnik izročil frančiškantom, istega leta so se naselile v Maribor šolske sestre iz Gradca, ki so prevzele najprej oskrbo siromašnih deklic; polagoma so pa otvorile osnovno dekliško šolo, žensko učiteljišče, meščansko šolo, slovenski otroški vrtec in končno gospodinjsko šolo. L. 1869. so se osamosvojile od Gradca ter ustanovile svoje podružnice v Celju (1878) i. dr.

L. 1881. so se naselili v Rajhenburgu trapisti s Francoskega. Usmiljene sestre so prevzele oskrbo bolnikov v javni bolnici v Mariboru že l. 1843., l. 1874. so prevzele oskrbo javne bolnice v Ptuj, naslednjega leta tudi hiralnice istotam, l. 1876. bolnico v Celju, 1878 v Brežicah, 1892 hiralnico v Vojniku in 1898 javno bolnico v Slovenjgradcu. L. 1885. so se iz Zagreba naselile v Studenicah poljsko-šleske magdalenke.

Po Stepišnikovi smrti je l. 1889. postal lavantinski škof dr. Mihael Napotnik, rojen v Tepanju pri Konjicah 20. sept. 1850.

Napotnikovo dolgoletno (1889—1922) vladikovanje je zelo važno v cerkveni zgodovini štajerskih Slovencev. Prizadeval si je, dušno pastirstvo urediti primerno današnjim potrebam, v ta namen je sklical pet sinod. Slovel je kot cerkveni govornik, deloval kot pisatelj; že pred nastopom škofovske službe je izdal zgodovino bosenskega slovstva in prvo znanstveno opremljeno knjigo o ptujskem škofu Viktorinu. Pospeševal je gojitev vede, na njegovo pobudo se je l. 1898. ustanovil prvi slovenski znanstveno-bogoslovni list „Voditelj“, istotako je dal pobudo opisovanju umetniških spomenikov v škofiji, opisovanju zvonov, orgel itd. Zelo živahno je bilo za njegovega škofovanja delovanje v cerkveni umetnosti. Pozidalo se je pod njim deset novih župnijskih cerkev, med njimi so nekatere res monumentalne stavbe, kakor: frančiškanska bazilika v Mariboru, katero je sam opisal v obsežni knjigi, župna cerkev v Vojniku, v Čadramu, Rajhenburgu i. dr.

Vobče se je v 19. stol. postavilo na Sp. Štajerskem 37 cerkvenih stavb na starih in 13 na novih cerkvenih seliščih. Glede količine presega cerkveno stavbarstvo vse prejšnje dobe, glede umetniške kakovosti pa jih vsaj dosega.

Zadnja leta avstrijske uprave (1914 — 1918).

Prve dni julija 1914 so skozi slovenske zemlje peljali mrtvo truplo nadvojvoda Ferdinanda in njegove žene. Slovensko ljudstvo je bilo takrat v dobri veri, da bo ta „Izrael odrešil“, da bo z njegovim nastopom zasijalo Slovencem milejše solnce. A to pričakovanje je slonelo na popolnoma napačni podlagi, ki se je pa seveda spretno prikrižala. Ferdinand je bil osebno trmast mož, precej ozkega duševnega obzorja. Njegov ideal je bila predmarčna enotna Metternichova Avstrija. Hrvatom se je laskal, ker je mislil z njih pomočjo ugnati Madjare, Čehom

bi bil morda vsaj hipno kaj dovolil radi svoje žene, ali za Slovence ni imel ničesar. Štajerska in Koroška sta zanj bili nemški deželi, kvečjemu bi bil Kranjcem kaj popustil, končno pa tudi nje žrtvoval na oltar nemške Avstrije. Kaj bi bili Slovenci smeli pričakovati od njega, so pokazali pozneje možje, ki jih je novi cesar Karel poklical na krmilo in ki so bili sami zaupniki Ferdinandovi.

Ob začetku svetovnega pokolja je vojna psihoza zmedla vse pojme, ljudje so kakor blazni s krikom in vikom drli pod bojne zastave. Oni, ki so gledali malo globlje in dalje, so videli, da je namen in jedro vojnega podjetja le svetovna nadvlada nemštva, a bili so obsojeni na molk. Vsaka tudi najbolj krotka kritična opazka o vojni je bila strogo zabranjena. A polagoma je prihajalo iztrevljanje. Skrbeli so za to Nemci sami. Začeli so naravnost besneti proti Slovincem. Ustanavljali so se povsod tajni „črni odbori“, ki so sestavljali seznam onih, ki so bili vsenemškim načrtom najbolj na poti. V tem oziru je prednjačil Maribor, kjer je bilo zbirališče „izdajnikov“ z juga, dočim so domačine vlekli v gnusne ječe v Gradcu ter jih med potom pretepavali in ometavali z blatom in pljunki. Za natančnejši opis strašnih dni meseca avgusta in septembra 1914 bi trebalo posebne monografije, tukaj le omenjamo, kako so ti izbruhi divjaštva bili potrebni, da se je v ljudski duši ustvarilo čustveno soglasje za ločitev od tisočletnih tlačiteljev.

O velikonemških načrtih slovenski listi začetkoma sploh niso smeli pisati, da bi se ljudem ne odprle oči. Polagoma so smeli registrirati nemške načrte, toda brez vsakega komentarja. Hlastno so beležili naši listi vsako izjavo, ki je morda kje v Nemčiji padla v prilog Slovanov. Vse to pa je bil kajpada le pesek v oči, vendar so imele to dobro stran, da pri nas v najhujših časih niso ljudje popolnoma klonili duhom. L. 1915. se je vendar osokolil hrvatskoslovenski državnozbornski klub ter se je meseca oktobra sešel v Mariboru in izdal programatično izjavo, da zahteva pri morebitni preureditvi države ujedinjenje vsega hrvatsko-slovenskega naroda. S tem je bila že podana osnova za poznejšo

majniško deklaracijo, kajpada z dostavkom: „v okviru habsburške monarhije“, drugače bi izjava sploh ne smela v javnost, njeni začetniki bi pa šli v temnico, ako ne še kaj hujšega. Nemci so pa delali z vso silo v nasprotni smeri, da čisto zadušijo slovenstvo med Mariborom in Adrijo. Prva je bila pod udarcem kajpada Štajerska. Vlada je nagloma začela naseljevati po Sp. Štajerskem gališke žide in erdeljske Švabe, da bi s tem ojačila nemški živelj. Hofmann v. Wellenhof je takrat pisal v časopisu, „Deutsche Kultur in der Welt“, da je spodnještajersko nemštvo imenitna vez v verigi, ki naj čuva prosto pot do Adrije. Glavna oporišča in središča v tej verigi so pa mesta Maribor, Ptuj in Celje. Nameravani vojaški domovi bi bili Nemcem dobro došli, ker bi v slovensko ozemlje na lahek način spravili nemške koloniste.

Sovražnost do Slovencev se je pokazala v novi luči po izbruhu italijanske vojne. Mariborsko glavarstvo je s slovenskimi strankami občevalo skoraj izključno nemški, dočim je za italijanske begunce takoj naročilo italijanščine zmožne uradnice in naredbe izdajalo tudi v italijanskem jeziku. Italijanom so takoj oskrbeli šole, slovenskim beguncem jih niso privoščili. Tako postopanje je le še bolj ogorčilo Slovence in jih utrdilo v misli, da v tej državi zastonj iščejo kako pravico.

Meseca sept. 1916 so se začeli vedno močnejše oglašati glasovi, naj se skliče državni zbor, a preden je prišlo do tega, sta nastopila dva važna dogodka: 21. oktobra je bil umorjen ministrski predsednik Stürgkh, mesec dni nato je zatisnil oči stari neprijatelj Slovanov, cesar Fran Josip I., ki je svojo vladu z absolutizmom pričel in z absolutizmom končal, vmes pa avstrijska ustava itak ni bila drugo kakor z ustavnim firnežem pobeljen absolutizem nemškomadjarske nadvlade.

Po nastopu novega cesarja so Nemci takoj zahtevali, naj se država preustroji v njihovem zmislu s pomočjo § 14 in potem šele razpišejo volitve. Tega si vlada vendar ni upala storiti, temveč je sklicala meseca majnika 1917 državni zbor. V prvi seji so jugoslovenski poslanci po

svojem načelniku dr. Korošcu podali važno programatično izjavo, majniško deklaracijo, s katero se začenja zadnje razdobje avstrijsko-slovenske politične zgodovine.

Vlada in Nemci so se sčasoma nekoliko sprijaznili z idejo neke „jugoslovanske države“ na jugu monarhije. Mislili so namreč Dalmacijo odcepiti od Avstrije ter jo združiti ali s Hrvaško ali z Bosno-Hercegovino in napraviti posebno skupino dežel, seveda pod madjarsko hegemonijo. Na Dunaju bi se s tem v parlamentu oslabil slovanski vpliv, ker bi tudi Galicija odpadla k poljskemu kraljestvu; Nemcem bi bila s tem zasigurana večina nad Čehi in Slovenci, ki bi bili zlasti na Koroškem in Štajerskem s tem naravnost ubiti. Majniško deklaracijo je kajpada odklonila štajerčijanska renegatska stranka ter v neki brzozavki na cesarja bahato trdila, da stotisoči stoje za njo. Nemci so temu bolj ali manj verjeli, Slovenci pa se smejali in je bilo dobro, da so Nemci sami sebe varali o dejanskem položaju, drugače bi bil pritisk še hujši. Odklonili so pa deklaracijo tudi slovenski socialni demokratje v svoji suženjski odvisnosti od nemške socialne demokracije, vendar je „Naprej“ o priliki stockholmske konference zagotavljal, da bodo socialdemokratski zastopniki zastopali „interese slovenskega naroda in drugih Jugoslovenov, tako da bodo zadovoljili vsem demokratskim in narodnostnim aspiracijam teh narodov.“ Šele 25. avgusta 1917 je spodnještajerska socialna demokracija na svojem sestanku v Gaberju pri Celju sprejela samoodločbo narodov ter izjavila, da je glede majniške deklaracije ene misli z ljudstvom. Ljudski valovi so namreč takrat pljuskali že previsoko.

Vedno bolj jasno je postajalo, da je „avtonomija“ v okviru starih kronovin puhla beseda, pa tudi, da je sploh v okviru habsburške monarhije prazno vsako upanje na izboljšanje narodnostnih razmer. Dostavek v majniški deklaraciji „v okviru habsburške monarhije“ je izgubljal bolj in bolj pomen, minimalni program te deklaracije je pod silo razmer avtomatično prehajal v maksimalni, t. j. odcepitev jugoslov. dežel od Avstro-Ogrske, je edina

rešitev Slovencev in Hrvatov. V uradniško ministrstvo dr. Seidlerja je prišel tudi štajerski Slovenec Ivan Žolger, prvi in zadnji slovenski minister v Avstriji. Imenovanje jugoslov. ministra se je zgodilo le po neposrednem vplivu cesarjevem, sicer pa na držanje jugoslov. delegacije ni nič vplivalo, ostala je slej ko prej na stališču majniške deklaracije. Seidlerjevo izjavo o narodni avtonomiji v okviru okrožij in dosedanjih kronovin je jugoslov. klub odločno odklonil, ker bi Slovencem to ne prineslo nič dobrega. Neki deputaciji jugoslov. kluba je Seidler odkrito priznal, da za rešitev jugoslovanskega vprašanja ne more ničesar storiti. S tem je to vprašanje dobilo mednarodni evropski značaj. Ideja ujedinenja pa je bolj in bolj prevzemala voljo celokupnega slovenskega naroda, zlasti v obmejnih pokrajinah. Na Spodnjem Štajerskem ni bilo narodno zavednega človeka, ki bi bil verjel praznim obljubam zlatih časov pod avstrijskim režimom, ki so zdaj pa zdaj prihajale od neke strani iz Ljubljane. V razpravi o poljskem vprašanju je izjavil dr. Korošec, da je s postopanjem vlade napram Slovencem „podana tudi za naše vojake nova situacija, ker se bodo vprašali, če se ne borijo za lastno narodno smrt“; takoj se je pojavila „megla z dvorca“, kakor se je izrazila „Straža“, in zavrnila to izjavo, češ, „da naš vojak ve, da ima v Avstriji svojo domovino in da od druge Evrope nima ničesar pričakovati“, zato naj se ne zanaša politika v vojaštvo. To avstrijsko gorečnost ljubljanskega dvorca je takrat obsodila vsa narodna javnost na Spod. Štajerskem. Vezi med Gradcem in Sp. Štajersko so se vedno bolj krhale. Meseca novembra 1917 je namestnik Clary povabil vse štajerske poslance na posvetovanje o gospodarskih vprašanjih in aprovizaciji dežele. Navzočen je bil tudi prehranjevalni minister Höfer. Takoj začetkoma je poslanec Roškar v imenu slovenskih poslancev izjavil, da se tega posvetovanja ne bodo udeleževali, ker nimajo prav nobenega zaupanja do cesarskega namestnika, ko so vse dosedanje vloge, prošnje in pisma ostale brez uspeha. Sedaj bi bili Slovenci dobri, ko gospodi voda sili

v grlo. Na te možate besede se je odstranil na veliko presenečenje zbrane gospode.

Zelo bolešno je štajerske Slovence dirnilo, ko je istega meseca sivolasi sarajevski nadškof Stadler na pritisk Dunaja in Budimpešte ter v zmislu „ljubljskega dvorca“ zavzel frankovsko stališče ter se izjavil le za udruženje onih dežel, koder prebivajo Hrvati in Srbi, brez Slovencev, katere je frankovska stranka proglašala za „balast“. Mariborska „Straža“ je takrat (št. 94) zaklicala: „Stadler je izdal Slovence!“ Vse se je zgražalo nad tolikim pomanjkanjem čuta slovanske solidarnosti v prid nemško-madžarskemu imperializmu. Najboljša ilustracija politične situacije na Sp. Štajerskem začetkom l. 1918. je bil po večini zaplenjen novoletni uvodnik v mariborski „Straži“. V preostalem delu članka je stalo: „Z nezadovoljstvom v srcu stopamo Slovenci vseh dežel v novo leto. Iz tega nezadovoljstva in tlačanstva se je rodila naša velika jugoslovanska ideja — ideja, da mora postati naš rod svoboden, samosvoj gospodar na lastni grudi, ideja, ki hoče storiti naš rod srečen ne samo za leto dni ali za desetletje, ampak za vedno, ta ideja je prodrla že do zadnje slovenske kočice v Korotanu, ob jezikovni meji na Štajerskem, ob sinji Adriji, v Bosni in Hercegovini, na Prekmurskem, povsod, kjer biva slovenski rod“.

Značilno je, da so se za deklaracijo izrekle celo tri velike, po nemškem vplivu zelo prekvašene občine v cmureškem in mariborskem okraju ob Muri, celo raztreseni ostanki Slovencev v lipniškem okraju so podpisovali majniško deklaracijo. Ker so pod grmenjem topov onemila usta primorskih Slovencev, v Korotanu je pa svetna in duhovska oblast z vso silo zaduševala pokret za deklaracijo in v beli Ljubljani je „megla z dvorca“ skušala razdvojiti slovenske vrste, je ves pokret imel glavno oporo na Štajerskem. Od slovenskih dežel je v teh historičnih časih Spodnja Štajerska nekako prevzela vlogo, ki ji je bila odvzeta z izumrtjem celjskih grofov. Zelena Štajerska je dala predsednika hrvatsko-slovenskemu narodnemu svetu, ki mu je bilo izvesti osvobodjenje in dati temelj novi državni tvorbi.

Meseca januarja je došel glas z Dunaja, da je odstavljen zloglasni mariborski okrajni glavar Weiss pl. Schleussenburg, ki je bil zlasti v začetku vojne poslušen izvršilni organ „črnega odbora“, v katerem so imeli glavno besedo pastor Mahnert, dr. Mravlagg, major Kramer, baron Bach in urednik „Marburger Zeitung“ Jahn. Proti zmagovito napredujoči jugoslovenski ideji so klicali Nemci v svojih glasilih in vlogah na pomoč državne pravdnike, kazenski zakon in ves upravni aparat, proti deklaraciji so strašili ljudi in jih klicali pred sodnijo, prirejali poulične izgrede proti Slovencem, a vse skupaj je bilo zgolj olje na ogenj.

Četudi se ni smelo pisati in govoriti, vsakdo je ta čas mislil to, kar je dr. Korošec neprikrito povedal v državni zbornici 22. jan.: „jugoslovanski program gre za ustanovitvijo samostojne jugoslovanske države.“

V Prekmurju ni smel seveda nihče črhniti o jugoslovenski ideji, vkljub temu se je ideja širila, zanesli so jo med ljudstvo vojaki z bojišč, kjer so spoznali, da je njihov jezik več vreden kakor v Evropi celo osamljena madjarščina. Od Prekmurcev so prihajali pozivi v Maribor, naj Slovenci nikar ne pozabijo svojih bratov med Rabo in Muro, ki se istotako žele združiti z Jugoslavijo.

Polagoma so tudi vladni krogi začeli uvidevati, da pride neizogibno do nove državne formacije na jugu, skušali so potem rešiti, kar bi se dalo. Štajerski deželni odbor je 27. aprila — proti ugovoru dr. Vrstovška — izdal prosved proti ustanovitvi Jugoslavije in cepitvi štajerske dežele, ker da bi to bilo v nedogledno škodo v gospodarskem oziru in za nemško prebivalstvo na Sp. Štajerskem. V seji klubovih načelnikov — brez Jugoslovancev in Čehov — je meseca majnika izjavil dr. Seidler, da če že pride do jugoslovanske države, njej ne bo pritegnjeno ozemlje, ki je na poti do Adrije in v kakršnikoli zvezi z nemškim ozemljem, torej slovenske dežele. Zagotovil je, da se postavi z vso močjo po robu proti jugoslovanskim aspiracijam po teh deželah.

Medtem so Nemci sklicevali svoje protestne „Volks-tage“ ter meseca majnika poslali k cesarju deputacijo spodnještajerskih renegatov in zastopnikov mest.

S sprejetjem te deputacije si je cesar Karel zapravil pri Slovencih še zadnjo iskro zaupanja in jasno dokumentiral, da pod Habsburžani nimajo Slovenci ničesar pričakovati.

Okoli Velike noči 1918 so trenutni uspehi nemških topov na francoskem bojišču pojačili „nemški kurz“ v Avstriji, ki se je prav močno čutil zlasti na Štajerskem. Slovencem so na vso moč omejevali zborovalno svobodo in plenili slovenske liste, toda ljudje so prav dobro znali čitati bele lise, bolj ko bi bile natiskane. Vlada je celo prepovedala tovarnam, dajati papir Cirilovi tiskarni v Mariboru, ker Spodnjo Štajersko so hoteli za vsako ceno rešiti nemštvu.

V svojem obupu so tipali na vse strani in skušali celo Hrvate pridobiti na svojo stran. Ko to ni šlo, so graški listi proti jeseni zabrenkali mile strune in s prijaznimi besedami vabili slovensko ljudstvo, naj ostane pri njih, ki so njegovi najboljši prijatelji, v isti sapi so pa nesramno napadali slovensko razumništvo, da od njega preti enaka nevarnost kakor nekdej od Obrov! Slovensko ljudstvo pa ni poslušalo teh sirenskih glasov, brez agitacije so ljudje celo sami zahtevali podpisovalne pole za Jugoslavijo.

V vsej zgodovini Slov. Štajerske, ki smo jo prehodili v tej knjigi, ni tako veličastnega prizora, kakor je bila ubranost proti jeseni l. 1918. Veselje nad prihajajočo Jugoslavijo se da primerjati le onemu veselju, ko so pradedje iz ust Cirila in Metodija v svojem jeziku slišali veličja božja.

Vkljub vsem oviram se je obnovila doba ljudskih taborov. Tisočere množice so se zbirale na raznih shodih in navdušeno pozdravljale dan svojega osvobojenja od tisočletne sužnosti. Celokupni slovenski narod je pokazal, da je zrel za samoodločbo in lastno državo. Strastni medsebojni boji so utihnil. Zlasti veličastna je bila manifestacija v Žalcu 17. marca, kjer sta govorila dr. Korošec

in dr. Ravnihar iz Ljubljane, udeležencev je bilo okoli 7000, med njimi več Srbov in Hrvatov, zastopani so bili vsi spodnještajerski okraji in tudi Korošci. Z velikanskim navdušenjem je bila sprejeta resolucija, ki je zahtevala popolno samoodločbo in samostojno državo — brez habsburškega etiketnega priveska.

Shod na Bizeljskem 12. maja je bil pravi hrvatsko-slovenski tabor, zbralo se je nad 6000 Hrvatov in Slovencev. Namestnik grof Clary je prepovedal Hrvatom govoriti, a dejanski je že takrat padla meja ob Sotli.

V Trbovljah nameravani shod je vlada prepovedala, a ni nič pomagalo. Posebno pomenljiv je bil shod v Št. Janžu v Mislinjski dolini, kjer so nemškutarji skušali shod razbiti, pa so dobili gorak odgovor. Pri tem shodu so za Slovence manifestirali tudi ruski ujetniki in je v inozemstvu vzbudil veliko pozornost.

Dogodki so se podili z mrzlično naglostjo naprej, nemške čete so se na francoskem bojišču bolj in bolj umikale pred udarci ententinih armad, v Avstriji je zmanjkovalo vsega, najbolj pa discipline. Z dvournim in nejasnim cesarskim manifestom meseca oktobra je še vlada skušala zamazati nastale razpoke, a za ta manifest se nihče ni več zmenil. Ko je bila prebita tudi solunska fronta, je Avstrija pod težo razmer klonila in v sili priznala 14 Wilsonovih točk in z njimi samoodločbo svojih narodov.

Že meseca julija je bil izvoljen Narodni svet v Ljubljani za vso Slovenijo, v katerega so iz Slov. Štajerske bili izvoljeni: poslanca dr. Ivan Benkovič in dr. Vrstovšek, potem Ivan Vesenjāk, Ivan Kejžar, Lovro Petovar, Matej Prosekar in dr. Franjo Rosina, predsednik pa je bil dr. Korošec. Meseca septembra se je izvolil mariborski Narodni svet, kateremu je predsedoval dr. Vrstovšek in enako drugi lokalni narodni sveti, ki so imeli važno nalogo, da v nevarni prehodni dobi vzdrže red. Sreča je bila, da je še stara vlada na zahtevo slovenskih poslancev imenovala nove, slovenske okrajne glavarje, ker s tem je upravni aparat avtomatično ob prevratu deloval naprej. Dne 28. oktobra je bila proglašena ločitev od Avstrije in

ta dan je nemška poulična drhal v Mariboru vrgla zadnji kamen skozi okno v sobo, kjer je zboroval Narodni svet.

Meseca novembra se je sešel štajerski deželni zbor — brez zastopnikov Slovencev. Predsednik je z obžalovanjem ugotovil veliko historično resnico, da se je slovenski del dežele odcepil in si uredil lastno upravo.

Vkljub tej ugotovitvi Nemci niso opustili nade, da Spodnji Štajer pride končno vendar pod Avstrijo. Skromni nikakor niso bili Nemci. Avstrijska skupščina je 22. novembra sprejela zakon, s katerim se je kratko malo potegnila meja po vrhu Pohorja, potem čez Pragersko proti Makolam in skozi Haloze ob stari hrvatsko-štajerski meji ter vstric Vinice preko Drave in dalje med Dornavo pri Ptuj in Ormožem skozi Slovenske gorice proti Muri, kjer bi se pri Radincih združila z bivšo avstrijsko-ogrsko mejo. V isti skupščini se je stavil predlog, naj suvereno oblast nad Nemci v Jugoslaviji prevzame Avstrija! Avstrijski državni tajnik je celo prosvedoval proti jugoslovenski mobilizaciji v Mariboru in okolici, češ, da je to sporno ozemlje. Poštnim uradom se je v prej označenih mejah iz Gradca naravnost ukazalo, naj denarne vloge pošiljajo v Gradec. Med slovensko ljudstvo so poslali vse polno tajnih agentov, ki so ljudem dopovedovali, da bo mejo delala Drava in vrh Pohorja.

Mariborski Narodni svet je 1. novembra takratnega majorja Rudolfa Maistra povzdignil v čast generala. Ta čin so sicer nekateri krogi kritikovali, a bil je v dejanskih razmerah neizogibno potreben. V Mariboru je mogel le general vzdrževati red, prevzeti vojno oblast ter na kolidvoru sprejemati visoke častnike ententne in nemško-madžarske armade. Ker se je bilo bati izgredov vračajoče se avstrijske armade, se je v Mariboru radi pomanjkanja rednega vojaštva sestavila mešana straža iz Slovencev in Nemcev. To so hoteli Nemci izrabiti in nekega dne razorožiti Slovence. Iz Gradca je došel migljaj, naj se spravijo s poti vodilne osebe dr. Vrstovšek, okr. glavar Lanjšič in general Maister. Pravočasno je pa general

Maister z energično potezo razorožil Nemce in tako preprečil njihove nakane.

Ko je meseca januarja 1919 bivala v Mariboru ameriška komisija, so Nemci poskušali z nasilnim naskokom spraviti mesto v svojo oblast. Vojaštvo je bilo prisiljeno rabiti orožje. Padlo je par ljudi, nekaj je bilo ranjenih, a upor je bil s tem zaduščen.

Usoda Spodnje Štajerske je bila sedaj v rokah ententinih velevlasti, ki so se zbrale k mirovni konferenci v Parizu.

V Prekmurju so Madjarji po ustanovitvi Jugoslavije naravnost divjali in trdili, da v Prekmurju sploh ni Slovencev, ampak le „vendski“ govoreči Madjari. A po razsulu monarhije se je jugoslov. gibanje nezdržno širilo naprej, zlasti ob štajerski meji. Ko se je v Ljutomeru 3. nov. 1918 na velikanskem ljudskem taboru slovesno razglasila nova država, je bilo navzočih tudi mnogo Prekmurcev, ki so to navdušenje zanesli tudi domov. Pravi tabor prekmurskega ljudstva pa je bil v Radgoni 26. decembra 1918. Ljudje so prišli iz Prekmurja celo po 6—8 ur daleč. Ko so Madjari videli, da se gibanje ne da zaježiti, so spremenili taktiko, niso več tajili Slovencev, marveč širili med ljudi v prekmurščini pisane letake, v katerih so rotili „ogrske domovinske Slovence“, naj ostanejo pri Madjarih, obetali so jim celo posebno mursko županijo.

Ko so Hrvati zasedli Medjimurje, je zadnje dni decembra 1918 kapetan Jurišić z majhno četo prostovoljcev prekoračil Muro ter zasedel Dolnjo Lendavo, Črenšovce, Beltince in Mursko Soboto. Ta pohod pa je bil preslabo pripravljen. Ker ni bilo skoraj nobenega odpora, se je Jurišić čutil preveč varnega in ni mislil na nasproten napad. Nenadoma so ga pa Madjari naskočili že 3. jan. Od posadke jih je nekaj padlo, več jih je bilo ujetih, drugi so se morali umakniti nazaj čez Muro. Ta ponesrečeni Jurišićev pohod je imel za prekmurske Slovence jako slabe posledke. Vsi, ki so bili z njim v kaki zvezi, so morali bežati preko Mure kot begunci, več ljudi je bilo postreljenih. O kaki samosvoji županiji niso sedaj Madjari več govorili, pač pa se je te ideje oprijel tem bolj del Prek-

murcev, zlasti nekateri katoliški duhovniki. Zveza z Jugoslavijo se je odmaknila v daljavo. Mejo so Madjari močno zastražili. Upokojeni župnik Josip Klekl, urednik „Novin“ je prišel pred preki sod.

Koncem marca 1919 je na Ogrskem zavladata boljševiska vlada in sedaj se je za Prekmurce začela prava šola trpljenja. Med ljudstvom samim ni imel boljševizem tal; radi pritiska so si izvolili svoje „sovjete“, katerim so načelovali večinoma prejšnji župani.

V narodnem oziru je bil boljševiški režim baš tako nestrpen kakor druge madjarske stranke. Ko je meseca junija 1919 boljševiški komisar za Prekmurje, pustolovec Viljem Tkalec s pomočjo Avstrije skušal nekaj upor, so boljševiki proti njemu poslali madjarske prostovoljce. Po Tkalčevem porazu se je njegova četa raztepla in v Prekmurju so vladali najhujši teroristi. Vodilnih mest niso sedaj več dobivali domačini, marveč tujci, večinoma židje. Količkaj narodno misleči duhovniki so si s težavo rešili življenje z begom preko Mure.

Boljševiški komisarji-židje so strašno odirali ljudstvo; stari avstro-ogrski denar so izvabliali od ljudstva, s samovoljnimi rekvizicijami so ljudem skoraj izpraznili hleve in shrambe. Prekmurje je koncem julija 1919 stalo pred izbruhom splošne lakote. K sreči se je 1. avgusta zrušil boljševiški režim in kmalu potem je prišla priklonitev Prekmurja k naši državi.

Štajersko vprašanje na mirovni konferenci v Parizu.

V pripravi za ločitev slovenskih dežel od habsburške monarhije in njih združenje s Srbo-Hrvati je imela Spod. Štajerska vodilno vlogo ter je tudi dala hrvatsko-slovenskemu Narodnemu veču predsednika dr. Korošca, tako je dala tudi delegata za mirovno konferenco dr. Žolgerja, ki se je v tej službi zamenjaval s takratnim srbskim poslanikom v Parizu, dr. Vesničem. Žolgerju sta bila iz Sp. Štajerske prideljena dva izvedenca, eden za „štajersko vprašanje“, drugi za Prekmurje. Po polomu in ob

začetku mirovne konference je prevladal v javnem mnenju v Sloveniji uprav naiven optimizem, kakor da ententne velevlasti nimajo drugih skrbi, nego da čakajo na izpolnitev vsega, kar bi naše srce pozelelo. Ta optimizem je še netilo časnikarstvo in še takrat se ni dal motiti v svojih sanjah, ko so začeli prihajati iz Pariza opomini, da je položaj zelo resen in za našo stvar težaven. Štajersko razmejitveno vprašanje pa se je tudi v delegaciji sami dolgo časa presojalo optimistično, češ, tukaj ne bo nihče delal posebnih težav. Italija je izjavila, da spada v njeno interesno področje vse, kar je zapadno od Celovca, a kmalu se je pokazalo, da je stegnila svojo roko tudi nad iztočno Koroško in južno Štajersko. Zgodovinarju je zelo težavno, ostati v mejah vljudnosti v izbiri izrazov, s katerimi bi naj primerno označil postopanje Italije ne le glede Primorja, temveč tudi Sp. Štajerske in Prekmurja. Italijanski načrt je bil, razširiti svojo oblast do *Zidane gosa*, da bi tako prišel v italijanske roke trboveljski premogovnik. Ostalo Sp. Štajersko bi prepustili Nemcem, Prekmurje in Medjimurje pa seveda svojim starim prijateljem Madjarom. Ko bi ne bil general Smiljanić zadnje dni novembra 1918 zaklical italijanskim četam pri Logatcu odločilni Stoj!, bi bila Italija tiste dni zasedla Ljubljano in za Ljubljano vso Slovenijo, od katere bi bila odstopila Avstriji, kar bi njej ne prijalo.

V teritorialni komisiji ententnih velevlasti je prišlo „štajersko vprašanje“ v pretres šele začetkom marca 1919. Komisija je hotela našo delegacijo kratko malo postaviti pred dovršeno dejstvo: določiti Dravo za mejo, ne morda le na Koroškem, kar bi sedaj, po dovršenem plebiscitu, ne bila najhujša nesreča, temveč v celem toku doli do Oseka ali vsaj do Legrada, do stoka Mure v Dravo. Italijanski izvedenec se je bahal, da so mu v teh krajih narodnostne razmere kot bližnjemu sosеду najbolj znane in zagotavljal je, da severno od Drave sploh ni Slovencev, temveč razni „drobci“ (débris) plemen, ki niti nimajo stalnih bivališč. V komisiji je bila Italija dosledno proti nam, Amerikanci so se krčevito držali enostranskih, Nemcem v prid prikrojenih poročil svojih odposlancev,

Angleži so se pa ravnali po Amerikancih in Italijanih. Od prijateljske strani je bila naša delegacija zaupno opozorjena na veliko nevarnost, ki se pripravlja za hrbtom. Oporo nasprotnikom je dajala v tej zadevi tudi nepoučenost in površnost glede naših razmer na jugoslov. strani. Avstrijska vojska je v Belgradu dobila v roke neki zemljevid, kjer je bila načrtana razdelitev habsburške monarhije in tu je bila potegnjena meja jugoslov. državi ob Dravi. Le po velikih težavah in z mnogimi predstavkami se je slednjič posrečilo, izbiti iz glave odločilnim krogom Dravo kot državno mejo.

Težišče „štajerskega vprašanja“ je bilo v Mariboru, tu je pa delala težave avstrijska statistika ljudskega štetja po občevelnem jeziku, ki je l. 1910. naštel v Mariboru le 3823 Slovencev (15%) med celokupnim prebivalstvom 27.994. Vrh tega je na ozemlju med Mariborom in strnjanim nemškim ozemljem uradna statistika izkazovala znatne „nemške“ manjšine. A na podlagi statistike domovinske pravice se je dalo jasno dokazati, da je nad 50% mariborskega prebivalstva slovenskega pokolenja. Mariborsko in sploh spodnještajersko nemštvo se je torej vzdrževalo in množilo le s ponemčevanjem Slovencev in umetnim dotokom iz nemških dežel.

Končno je naša severna meja prišla pred najvišji svet Četvorice 11. maja. Odločitev je bila zavita v skrivnostno tančico. Raznašali so se najrazličnejši, malo ugodni glasovi, da je Maribor s svojim okrožjem izgubljen ali da je zanj določen plebiscit. List „Journal“ je 13. maja vedel poročati, da je prejšnji dan v seji Desetorice bilo zaključeno, da od slovenskih dežel pride k Jugoslaviji le Kranjska, na Koroškem da je za okrožje (région) Celovec in na Štajerskem za okrožje Maribor določen plebiscit. Drug list, „Journal des Débats“, je istega dne zvečer poročal, da pride k Jugoslaviji Kranjska in da je na Koroškem plebiscit, o Štajerski ni bilo ne duha ne sluha. Istočasno so prihajala iz domovine poročila, da mislijo Nemci od Dravograda napasti in vzeti Maribor. Polagoma se je po zaupnih možeh zvedelo, da je Maribor (in z njim Sp. Štajerska) rešen, a da je bila zanj burna debata, ker so Itali-

jani hoteli na vsak način dobiti Maribor s celim okrožjem za Nemce. Poročilo „Journala“ se je očitvidno rodilo iz italijanskih naklepov, da bi se Nemci ojunačili in se jim je s tem namignilo, da se naknadno še da vriniti na Štajerskem plebiscit.

Kako je za pravo v načrtu mirovne pogodbe bila določena severna meja, pa vendar ni bilo znano, ker se je besedilo čuvalo kot stroga tajnost. Na praznik Vnebohoda, 29. maja naj bi se bila v slovesni seji pogodba predložila zastopnikom zaveznih držav v podpis. Zopet so se širili glasovi, da je Maribor vendarle izgubljen. Začetkom seje se je dvignil romunski delegat ter v imenu Romunije, Češkoslovaške, Poljske, Jugoslavije in Grčije slovesno prosvedoval, da se jim predlaga v podpis važna mirovna pogodba, ne da bi vedeli, kaj vsebuje. Na ta prosved se je seja razšla in podpis preložil na 31. maja. Šele na prejšnji večer je Clémenceau dostavil kratek izveček mirovne pogodbe za vpogled. Pokazalo se je, s kako površnostjo in lahkomiselnostjo so reševali naše zadeve. Po francoskem besedilu je bila Radgona za nas izgubljena, enako Prekmurje, po angleškem besedilu pa je bila Radgona naša, Prekmurje pa dvomljivo. Na zahtevo naše delegacije se je potem francosko besedilo popravilo po angleškem, ker samo to je vsebovalo pravi sklep Vrhovnega sveta.

Mirovna pogodba (Partie II. art. 27) je končno na Štajerskem določila mejo takole:

Od vrha 1522 (Košenjak, Hühnerkogel) do točke 917 (Sv. Lovrenc) v iztočni smeri črta, ki naj se določi na mestu in ki naj gre čez vrh 1330 (Sv. Urban), potem razvodnica med Dravo na jugu in Sakavo na severu do točke, kjer se srečata meji med bivšim političnim okrajem Maribor in Lipnica, dalje v severoiztočni smeri meja omejenih okrajev do Mure, odtod glavni rokav Mure do one točke, kjer se sreča z Muro meja med Avstrijo in Ogrsko od l. 1867., približno 5 km niže od Radgone (blizu Radinec), potem v severni smeri stara meja med Avstrijo in Ogrsko do neke točke, ki naj se določi na mestu iztočno od vrha 400, po priliki 16 km severno od Radgone, na to v severoiztočni smeri razvodnica med Rabo in Muro do

točke približno 2 km iztočno od Toke. Pri tej točki se srečajo tri države: Avstrija, Ogrska in država SHS. Mejna črta mora iti med seloma Bonisfalva in Gedöudvor. Nadaljnjo mejo določimo pri Prekmurju. Po prvotni predlogi je meja med Obrajno in Radgono prestopila Muro in prisojala Radgono nam.

Avstrijska delegacija, kakor tudi druge centralnih držav, je smela staviti svoje protivne predloge pismeno predsedstvu mirovne konference, v osebno občevanje se zastopniki ententnih držav niso smeli spuščati, a Italijani se tudi tega niso držali, kjer se je dalo nam napraviti kako škodo. V svojih nasprotnih predlogih se avstrijska delegacija izprva ni kaj potegovala za spremembo ob naši meji, temveč je glavno pozornost obračala na tirolsko in češko mejo. Proti koncu pogajanj pa so štajerski Nemci poslali k avstrijski delegaciji v St. Germaínu radgonskega Kamnikarja, ki je pritisnil na dr. Rennerja, vodjo avstrijske delegacije, in obrnil njegovo pozornost na štajersko mejo, zlasti na Radgono. V Gradcu so mu sestavili „dokaze“ za nemške zahteve, ki pa delajo slabo čast „nemški znanosti“. Glavni njihov dokaz je bil, da v spornem štajerskem ozemlju ne prebivajo Slovenci, marveč neki „Vendi“ (Windische), ki so čisto kaj drugega kakor Slovenci na Kranjskem.

Tudi v italijansko delegacijo je prišel med tem nov delegat, minister Tittoni, ki je na vsak način hotel doseči neki uspeh. Tako je avstrijska delegacija v famoznem aneksu C nenadno zahtevala plebiscit v Dravski dolini, v severnih Slovenskih gorica, v Apaški kotlini in v radgonskem okolišu. Za izid tega plebiscita bi že poskrbeli Nemci in Italijani kakor na Koroškem. Plebiscitno ozemlje so hoteli razdeliti v tri odseke, da bi zmaga Nemcem bila tem gotovejša: a) južno od Drave med Dravo in vrhom Pohorja ter črto preko Hoč do Dupljeka ob Dravi. b) Severno od Drave med vrhom Radlja in Kozjaka, Dravo in ravno črto od Dupljeka do Marije Snežne. c) Apaška kotlina z radgonskim okolišem. Tittoni je zastavil vse sile, da se spremeni mirovna pogodba in določi plebiscit v označenem ozemlju. V vrhovnem svetu, kjer takrat ni bilo

več Wilsona, se je Clémenceau z vso zgovornostjo uprl italijanskemu predlogu, ali ostal je osamljen, zmagal je Tittoni. Teritorialna komisija je dobila nalog, da stilizira ta sklep in formulira določbe za plebiscit. Nasprotni predlogi centralnih delegacij so se navadno dostavljali v izjavo dotični delegaciji zveznih držav. Tako je tudi sedaj predsednik teritorialne komisije Tardieu obvestil o tem predlogu delegata dr. Žolgerja. Tardieu je zagotovil, da bo z vsemi silami meritorno spodbijal sklep vrhovnega sveta, da se glede tega ozemlja ne more nič več spremeniti in da je plebiscit neopravičen. Ako pa bi bil vrhovni svet vendar vztrajal pri svojem plebiscitnem sklepu, naj bi bil Tardieu zahteval, da se plebiscit raztegne na celo mariborsko, ptujsko in ljutomersko glavarstvo, ker do Maribora je ne samo ožji mariborski okolici, marveč vsemu severnoiztočnemu delu Južne Štajerske in nikakor ne gre razkosavati Dravske doline, Slovenskih goric in Murske kotline kot zemljepisnih, etnografskih in gospodarskih enot, ki imajo središče v Mariboru. Tardieu je v teritorialni komisiji svoje stališče obrazložil tako prepričevalno in jasno, da je komisija v svojem poročilu na vrhovni svet izjavila, da zahtevane plebiscitne formulacije ne more izvršiti in se torej plebiscit ali naj opusti ali raztegne tudi na omenjeno ozemlje.

Poročilo je povzročilo v vrhovnem svetu burne prizore in v dopoldanski seji ni prišlo do sklepa. Med odmorom je Tittoni — proti pravilom — stopil v osebni stik z dr. Rennerjem, ki je izjavil, da v tem obsegu plebiscit za Nemce nima pomena. V jamo, ki so jo Nemci izkopali s svojimi „Vendi“, so sedaj sami padli, ker je bilo jasno, da po narodnostnem principu spadajo ljutomerski in ptujski „Vendi“ k ostalim „Vendom“. Pri večerni seji je tedaj Tittoni na podlagi razgovora z dr. Rennerjem umaknil svoj plebiscitni predlog. Da bi pa razjarjenega Italijana nekoliko utolažil, je predlagal angleški delegat Balfour, naj se odstopi Nemcem Radgona. Jugoslovenske delegacije o tem nihče ni več vprašal, nobeden gospodov vrhovnega sveta ni pogledal na karto, kak nestvor nastane s tem, nihče ni upošteval besed Slovencem malo prijaznega, a

takrat že odsotnega Johnsona, da Radgona „evidentno“ spada k Jugoslaviji s Prekmurjem vred.

Dne 10. septembra 1919 je potem avstrijska delegacija podpisala v St. Germainu mirovno pogodbo in stoletna prisiljena zveza Slovenske Štajerske z nemško državo je bila končana. S tem velezkodovinskim činom se zaključuje spodnještajerska zgodovina.

Prekmurje na mirovni konferenci.¹²⁷

Glede Prekmurja je vladala v jugoslovanskih in celo v slovenskih krogih ob prevratu velika zmedenost; hrvatski in celo slovenski listi so na lahko roko pisali o meji ob Dravi, drugi so zamenjavali Prekmurje s hrvatskim Medjimurjem. Da se je Prekmurje vzelo v okvir naših zahtev, je v znatni meri delo mariborskega Narodnega sveta in „Zgodovinskega društva“, ki je že od svojega početka l. 1903. vzelo Prekmurje v svoje področje.

Ni čuda, da so nastale velike težave radi Prekmurja tudi v Parizu. Edina zaslomba, na katero je jugoslov. delegacija mogla opirati svojo zahtevo po Prekmurju, je bil etnografski moment, slovenska narodnost prekmurskega prebivalstva. A to okoliščino je madjarska uradna statistika zadnja desetletja znala na zvit način prikriti, Slovencev niso več posebej šteli, temveč jih s cigani vred stlačili pod rubriko „drugi“. Vrh tega so Madjari zadnja leta pomadjarili vsa krajevna imena in izbrisali vsak sled slovenske narodnosti. Izvedenci ententnih velesil, ki jim ogrske narodnostne razmere niso bile znane, so zaman iskali Slovencev v statistiki in na zemljevidu. Na ugovor, da ogrska uradna statistika in toponomastika v tem ni odločilna, se je odgovarjalo, da je to vendar javen uradni dokument. Poleg tega so sovražni nam Italijani z vso silo delali v prilog Madjarov. Slovenski, hrvatski in srbski izvedenci so s složnim delom in osebnimi stiki z ententnimi izvedenci na podlagi starejše statistike vendar ugotovili veliko število Slovencev in slovenska krajevna imena, ki

¹²⁷ Viri: Dr. Slavič, Prekmurje; sočasna poročila listov „Journal des Débats“ in „Temps“ ter pisateljevi osebni zapiski iz pariške konference.

potem kar izginejo iz uradne statistike, dočim se je prevajstvo po porodih znatno namnožilo. S tem je bila madjarska statistika razkrinkana. Sedaj so postali ententni krogi nekoliko dostopnejši za našo zahtevo po Prekmurju. Našo zadevo so podpirali nekateri francoski učenjaki, češki delegat dr. Beneš je vzbudil zanimanje japonske delegaciji za našo zadevo, srbski rojak P u p i n, univ. profesor v Kolumbiji, pa je posredoval pri Amerikancih. Glavna komisija pod predsedstvom Francoza Andr. Tardieu-ja je 20. maja 1919 zaslišala našo delegacijo ter je pri tej priliki slovenski delegat dr. Žolger obrazložil tudi našo zahtevo po Prekmurju. Usoda Prekmurja je bila s tem bolj ali manj odločena. Toda amerikanski izvedenec Johnson, držeč se krčevito madjarske statistike in podpiran od Italijanov, se nikakor ni dal pregovoriti, da bi se državna meja potegnila ob etnograski meji, ki jo dela Raba in gre od Monoštra ob Rabi in izvirov reke Zale po dolini rečice Krke do njenega izliva v Lendavo in obeh v Muro, temveč je samolastno potegnil mejo 10—15 km južno od Rabe po neznatnih višinah, ki tvorijo razvodje med Muro in Rabo, potem v južni smeri ob razvodju med Krko in Muro. Dejanski prebivajo Slovenci tudi onstran Rabe, a ker je bil t. i. „koridor“ med Donavo in Rabo načelno odklonjen, je bila vsaka zahteva po prekorabskih Slovencih zastonj. Ker še stvar ni bila končno rešena, si je naša delegacija veliko prizadevala, da bi rešila vsaj slovenske kraje na desnem bregu Rabe, toda vsi poskusi so se odbili ob amerikanski in italijanski trmi. Tako je bila prej označena meja končno sprejeta v Trianonsko mirovno pogodbo, ki so jo Madjari po dolgem obotavljanju in spletkarjenju podpisali 4. junija 1920.

S tem je Prekmurje po mednarodnem pravu bilo po dolгих stoletjih ločeno od madjarske države in je postalo sestavni del države SHS.

Že prej dne 1. avgusta 1919 je vrhovni svet v Parizu pooblastil našo državo, da vojaško zasede Prekmurje v onem obsegu, kakor je določil vrhovni svet v svoji seji 9. jul. 1919 in kakor ga določa Trianonska pogodba. Dne

6. avgusta je bila o tem sklepu uradno obveščena vlada v Beogradu in dne 12. avgusta so jugoslovanske čete brez kaknega odpora zasedle Prekmurje.

*

Ob koncu avstrijsko-nemške in madjarske oblasti nad našo zemljo se zgodovinarju iz dna duše izvija v veselem pomenu vzklík, ki je ob pogrebu zadnjega Celjana žalostno pretresel navzočne, vzklík, ki nam pomeni srčno željo in odločno voljo glede bivše pripadnosti pod Nemce in Madjare: Danes in nikdar več!

Slovstvo.

✓ Abditus, Reformacija in socijalni boji slovenskih kmetov. Ljubljana, 1908.

Albrecht Dr. Christoph, Beitrag zur Kenntnis der slawischen Keramik auf der Burgwallforschung —. Leipzig 1923.

Apih Josip, Slovenci in l. 1848. Izd. M. Sl. Ljubljana, 1888.

Apih Jos., Potočnik dr. M., Zgodovinska učna snov. Zv. 1—6. Izd. Slov. Šolska Mat. Ljubljana, 1902—1906.

— Apologie des ungarischen Slavismus. Leipzig, 1843.

— Archiv für Kunde österr. Geschichtsquellen. Razni letniki.

✓ — Archivum Rakoczianum. Pest 1871.

Beg Ante, Slovensko-nemška meja na Štajerskem. Ljubljana, 1905.

Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen. I—L. Gradec.

Bergl, Geschichte der ungarischen Juden. Leipzig, 1879.

— Beschwerden (die) und Klagen der Slaven in Ungarn über die gesetzwidrigen Übergriffe der Magyaren. Leipzig, 1843.

— Bombard Michael, Topographia magni regni Hungariae. Vienne, 1516.

Brinar Josip, Anton Martin Slomšek kot pedagog. Celje, 1901.

Bulićev Zbornik (Strenna Bulićiana). Zagreb-Split, 1924.

Caesar Aquilinus Julius, Annales ducatus Styriae, 3. zv. Wien, 1768 do 1779.

Caesar Aquilinus Julius, Staats- und Kirchengeschichte des Herzogtums Steiermark. 7. zv. Graz, 1786—1788.

— Codex diplomaticus Arpadianus madj. akademije, razni zvezki.

Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino. Uredniki: A. Kaspret, Fr. Kidrič, R. Nachtigal, Fr. Ramovš. I—II. 1918 do 1925.

Časopis za zgodovino in narodopisje. Izd. Zgodovinsko društvo v Mariboru I—XX, 1904—1925. Urednika: Ant. Kaspret, Fr. Kovačič. (ČZN).

Csaplovics I., Kroaten und Wenden in Ungarn. Wien, 1828.

Czoernig, Ethnographie der österr. Monarchie. Wien, 1885.

Dominkuš F., Die nationalen Bestrebungen der Slovenen. Graz, 1869.

Dopsch Alfons, Die ältere Social- und Wirtschaftsverfassung der Alpen-slaven. Weimar, 1909.

Dopsch Alfons, Landesfürstliche Gesamturbare. Wien-Leipzig, 1910.

Dopsch Alfons, Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung. I—II. Wien, 1920, 1923.

Erläuterungen zum Historischen Atlas der Alpenländer. Izd. dunajska akademija. Wien, 1917.

- Fejér Georgius, Codex diplomaticus Hungariae. Ofen, 1829—1844.
- Fessler-Klein, Geschichte von Ungarn I—III. Leipzig, 1874.
- Ferk Fr. Vorläufige Mitteilungen über das römische Strassenwesen in Untersteiermark. Graz, 1893.
- Geršak Ivan, Ormoški spomini. Ljubljana, 1902.
- Glaser dr. Karol, Zgodovina slovenskega slovstva. I—IV. Izd. Mat. Slov. Ljubljana, 1894—1898.
- Göth Georg, Herzogtum Steiermark geogr. stat. topogr. dargestellt. Wien, 1841.
- Grafenauer Ivan, Zgodovina novejšega slovenskega slovstva. I—II. Ljubljana, 1909—1911.
- Gruden dr. Josip, Cerkvene razmere med Slovenci v XV. stol. in ustanovitev ljubljanske škofije. Ljubljana, 1908.
- Gruden dr. Josip, Zgodovina slov. naroda I—VI. Izd. Mohorj. družba. Celovec, 1910—1916.
- Gruden dr. Josip, Slovenski župani. Ljubljana, 1916.
- Grupp Georg, Kulturgeschichte der römischen Kaiserzeit. München, 1903—1904.
- Grupp Georg, Kulturgeschichte des Mittelalters. Paderborn, 1908.
- Gubo Andreas, Geschichte der Stadt Cilli. Graz, 1909.
- Gubo Andreas, Aus Steiermarks Vergangenheit. Graz, 1913.
- Hampel S., Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Braunschweig, 1905.
- Hartinger, Hrvatsko-slovenska seljačka buna g. 1573. Osijek, 1911.
- Hauthaler P. W. - Martin Fr. Salzburger Urkundenbuch. I—III. Salzburg, 1898—1918.
- Helfert Dr. Alex., Die Gründung der österr. Volksschule. Prag, 1863.
- Hilber V., Urgeschichte Steiermarks. Graz, 1922.
- Hlubek Dr. Xav., Die Landwirtschaft des Herzogthumes Steiermark. Gratz, 1846.
- Hlubek Dr. Fr. Xav., Ein treues Bild des Herzogtums Steiermark. Gratz, 1860.
- Horvat dr. Rud., Povjest Medjimurja. (Ponatis iz „Naših Pravica“). Varaždin, 1907.
- Ilešič dr. Fran, O izvoru Vrazova „Babjeg klanca“. Ponatis iz 4. knj. „Gradje“ Jugosl. akademije). Zagreb, 1904.
- Ilešič dr. Fran, Hrvatski utjecaji u starim istočno-štajerskim tekstovima. (Ponatis iz 162. knj. „Rada“ Jugosl. akademije). Zagreb, 1905.
- Ilwof Fr., Der Protestantismus in Steiermark, Kärnten und Krain. Graz, 1900.
- Jahrbuch der k. k. Centralkommission. Razni letniki.
- Jaksch Aug., Monumenta Historica Ducatus Carinthiae. I—IV. Klagenfurt, 1896—1906.
- Janisch Jos. Andr., Topogr.-stat. Lexicon von Steiermark. Graz, 1885.
- Jireček Dr. Konst., Geschichte der Bulgaren. Prag, 1876.

Jireček Dr. Konst., Geschichte der Serben. Wien, 1911.

Kalchberg W., Ursprung und Verfassung der Stände. Wien, 1816.

Kirchenschmuck der (Ur. dr. Graus). Različni letniki.

— Klaić Vjekoslav, Povjest Hrvata. I—III. Zagreb, 1899—1911.

Klein Anton, Geschichte des Christenthums in Österreich und Steiermark. Wien, 1840.

Koch-Sternfeld von, Kulturgeschichtliche Forschungen über die Alpen, zunächst über das dynastische, kirchliche und volkswirtschaftliche Element an der Mur — vom 8. bis 11. Jahrhrdt. (Abhandlungen der k. bayr. Akademie der Wissenschaften. Hist.-Classe 6, 1852).

Kos dr. Fran, Spomenica tisočletnice Metodove smrti. (Izd. Mat. Sl.). Ljubljana, 1885.

Kos dr. Fran, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku. I—IV. (Izd. Leonova družba). Ljubljana, 1902—1920.

Kosar Fr., Anton Martin Slomšek. Marburg, 1863.

Krempel Anton, Dogodivšine Štajerske zemlje. Gradec, 1845.

Krones Dr. Fr., Die deutsche Besiedlung der österr. Alpenländer, insbesondere Steiermark, Kärnten und Krain. Stuttgart, 1889.

Krones Dr. Fr. Verfassung und Verwaltung der Mark und des Herzogthums Steiermark. Graz, 1897.

Krones Dr. Fr., Forschungen zur Verfassungsgeschichte Steiermarks. Graz, 1900.

Krones Dr. Fr., Landesfürstliche Behörden und Stände des Herzogthums Steiermark. Graz, 1900.

Kovačič dr. Fran, Trg Središče. (Izd. Zgod. društvo). Maribor, 1910.

Kovačič dr. Fran, Nadžupnija Sv. Križa pri Rogaški Slatini. (Izd. Zgod. društvo). Ljubljana, 1914.

Kovačič dr. Fran, Dominikanski samostan v Ptuj. (Ponatis iz Voditelja in Časopisa). Maribor, 1914—1915.

Kovačič dr. Fran, La Styrie. (Izd. Etnografska sekcija jugoslov. delegacije pri mirovni konferenci v Parizu). Pariz, 1919.

Lang Alois, Acta Salzburgo-Aquilejensia. I—II. Graz, 1903—1906.

Lapajne Ivan, Politična in kulturna zgodovina štajerskih Slovencev. Ljubljana, 1884.

Letopis Matice Slovenske. Razni letniki.

Levec Dr. Vladimir, Pettauener Studien. I—III. Wien, 1898—1905.

Ljubitelj krščanske umetnosti. Ur. dr. Aug. Stegenšek. L. I. 1—4. Maribor, 1914.

Ljubša Matthias, Das alte Zunftwesen. Graz, 1898.

Ljubša Matthias, Die Christianisierung der heutigen Diözese Seckau. Graz, 1911.

Lončar dr. Dragotin, Politično življenje Slovencev. Druga izd. Ljubljana, 1921.

Loserth Dr. Joh., Die Reformation und Gegenreformation in den innerösterreich. Ländern im XVI. Jahrh. Stuttgart 1898.

- Loserth Dr. Joh., Genealogische Studien zur Geschichte des steirischen Uradels. Graz, 1905.
- Luschin von Ebengreuth Arnold, Geschichte des älteren Gerichtswesens. Weimar, 1874.
- Luschin von Ebengreuth Arnold, Beiträge zur Münzgeschichte der Steiermark im Mittelalter. Wien, 1879.
- Luschin von Ebengreuth Arnold, Österreichische Reichsgeschichte. Bamberg, 1896.
- Luschin von Ebengreuth Arnold, Die Zerreißung der Steiermark. Graz, 1921.
- Macun Ivan, Književna zgodovina Slovenskega Štajerja. Gradec, 1883.
- Mal dr. Josip, Uskočke seobe i slovenske pokrajine. (Izd. Srpska kr. akademija). Ljubljana, 1924.
- Mal dr. Josip, Zgodovina umetnosti pri Slovencih, Hrvatih in Srbih. Ljubljana, 1924.
- Mayer Dr. Fr. Mart., Geschichte der Steiermark mit besonderer Rücksicht auf das Culturleben. Graz, 1898.
- Mayer Dr. Fr. Mart., Die östlichen Alpenländer und der Investiturstreit. Innsbruck 1883.
- Medved dr. Anton, Knezoškof lavantinski Anton Martin Slomšek. (Izd. Moh. dr.). Celovec, 1900.
- Mitteilungen des Hist. Vereines für Steiermark. I—L.
- Mitteilungen des Museumsvereines für Krain. I—XX.
- Mitteilungen des Institutes für österr. Geschichtsforschung. Innsbruck. Razni letniki.
- Muchar Dr. Albert, Geschichte des Herzogthums Steiermark. 8. zv. Graz, 1844—1867.
- Müller Sophus, Urgeschichte Europas. Strassburg 1905.
- Napotnik dr. Mihael, Sv. Viktorin. Dunaj 1888.
- Novice. Ur. J. Bleiweis. Razni letniki.
- Österreichisch-ungarische (die) Monarchie in Wort und Bild. Zvezka Steiermark in Ungarn.
- Orožen Fr., Vojvodina Kranjska. (Izd. Matica Slov.). Ljubljana, 1901.
- Orožen Ignac, Celjska kronika. Celje, 1854.
- Orožen Ignac, Das Bisthum und die Diöcese Lavant. 8. zv. Marburg, 1875—1898.
- Pardoë Miss, Ungarn und seine Bewohner. Leipzig, 1842.
- Peinlich Richard, Geschichte der Pest in Steiermark. I—II. Graz, 1877—1878.
- Peinlich Richard, Die älteste Ordnung und Verfassung der Städte in Steiermark. Graz, 1879.
- Peisker Joh., Die ältesten Beziehungen der Slawen zu Turkotataren und Germanen. Stuttgart, 1905.
- Pettenegg v., Die Urkunden des Deutsch.-ordens Centralarchivs. I. Prag, 1887.
- Pirchegger Hans, Geschichte der Steiermark. Gotha, 1921.

- Pivko dr. Ljudevit, Zgodovina Slovencev. I—III. (Izd. Slov. Šolska Mat.). Ljubljana, 1909—1911. ✓
- Popelka Dr. Fritz, Die Landesaufnahme Innerösterreichs von Johannes Clobucciarich 1601—1605. Graz, 1924.
- Popotnik, Maribor-Celje. Razni letniki.
- Potočnik dr. Matko, Vojvodina Koroška. I—II. (Izd. Mat. Slov.). Ljubljana, 1909—1910.
- Pray, Annales Regum Hungariae. Vindobonae 1763.
- Puff Rudolph, Kurzer Auszug aus den Wanderungen durch die gesamte Steiermark. Grätz, 1843.
- Puff Rudolph, Marburg in Steiermark. Gratz, 1847.
- Puff Rudolph, Marburger Taschenbuch. Gratz, 1853—1859.
- Raisp Ferd., Erinnerungen an die Orient-Eisenbahn von Pragerhof bis Gross-Kanisha. Graz, 1860.
- Raisp Ferd., Pettau. Graz, 1858.
- Rakuša Fran, Slovensko petje v preteklih dobah. Ljubljana, 1890.
- Reussner Nicol., Rerum memorabilium in Pannonia narrationes. Francofurti 1603. Recusae Colocae 1770.
- Robitsch Dr. Matth., Geschichte des Protestantismus in Steiermark. Graz, 1859.
- Rosenberg Artur, Beiträge zur Geschichte der Juden in Steiermark. Wien & Leipzig, 1914.
- Rutar Simon, Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska. (Izd. Mat. Slov.). Ljubljana, 1893.
- Rutar Simon, Trst in mejna grofija Istra. (Izd. Mat. Slov.). Ljubljana, 1896—1897.
- Salamon, Ungarn in Zeitalter der Türkenherrschaft. 1887.
- Szalay, Geschichte von Ungarn. I—VII. Pest, 1866—1875.
- Saria Dr. Balduin, Arheološka istraživanja u oblasti starog Poetovio. (Ponatis iz Starinara). Beograd, 1922.
- Siebmacher J., Grosses und Allgemeines Wappenbuch, Nürnberg, 1899.
- Skrabar Viktor, Nalasci iz latënskog doba u okolici Ptuja. (Ponatis iz Starinara. (Beograd, 1922.
- Slavič dr. Matija, Le Prekmourié. (Izd. Etnografska sekcija jugoslov. delegacije pri mirovni konferenci). Pariz, 1919.
- Slavič dr. Matija, Prekmurje. Ljubljana, 1921.
- Slekovec Matej, Vurberg. Maribor, 1895.
- Slekovec Matej, Škofija in nadduhovnija v Ptuj. Maribor, 1889. ✓
- Slekovec Matej, Sekelji. Ljubljana, 1893.
- Smičiklas Tade, Povjest Hrvatska. I—II. Zagreb 1879—1882.
- Slovenski Gospodar. Maribor 1867—1925. Razni letniki.
- Specijalni Repertorij krajev na Štajerskem c. kr. centralne stat. komisije. Dunaj, 1893.
- „Starine“ Jugoslov. akademije. Razni zvezki.
- Stegenšek dr. Aug., Dekanija Gornjegrajska. Maribor, 1905.
- Stegenšek dr. Aug., Konjiška dekanija. Maribor, 1909.

- Stelè dr. Fran, Oris zgodovine umetnosti pri Slovencih. Ljubljana, 1924.
- Straža. Maribor. Razni letniki.
- Schiff Walter, Österreichs Agrarpolitik. Tübingen, 1898.
- Schlosser Paul, Poštella. Marburg, 1912.
- Schmid Walter, Die Ringwälle des Bacherngabirges. Wien, 1915.
- Schmid Walter, Flavia Solva. Graz, 1917.
- Schmutz, Historisch-topograph. Lexicon. Graz, 1822.
- Schober Arnold, Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. Wien, 1923.
- Schön Georg, Römische Inschriften in Cilli. Cilli 1894.
- Schönleben Joa. Lud., Carniolia antiqua et nova. Labaci 1681.
- Tangl Karlman, Reihe der Bischöfe von Lavant. Klagenfurt 1841.
- Theiner, Monumenta Hungarica, Romae, 1859.
- Timon, Ungarische Verfassungs- und Rechtsgeschichte. Berlin, 1904.
- Tomek Dr. Ernst, Geschichte der Diözese Seckau. I (do 1218). Graz, 1917.
- Tomek Dr. Ernst, Kurze Geschichte der Diözese Seckau. Graz und Wien, 1918.
- Trstenjak Anton, Slovenci v šomodski županiji na Ogrskem. Ljubljana, 1905.
- Trubarjev Zbornik. Ur. dr. Fr. Ilešić. (Izd. Mat. Slov.). Ljubljana, 1908.
- Tschinkowitz Joh., Darstellung des politischen Verhältnisses der verschiedenen Gattungen von Herrschaften zur Staatsverwaltung. Grätz, 1823.
- Ungarn, seine Geschichte, seine Nationalitäten. Leipzig und Meissen, 1850.
- Valvasor Weich. Joh., Topographia Archiducatus Carinthiae. Nürnberg, 1688.
- Valvasor Weich. Joh., Die Ehre des Herzogtums Krain. I—IV. Rudolfswert, 1877—1879.
- Verstovšek dr. Karol, Celjski grofje in jugoslovansko ozemlje. Celje, 1905.
- Verstovšek dr. Karol, Dr. Matija Prelog. (Ponatis iz Dom in Sveta). Ljubljana, 1907.
- Vjesnik hrv. Arheol. društva. Zagreb. Razni letniki.
- Voditelj v bogoslovnih vedah. (Ured. Fr. Kovačič in dr. Fr. Lukman). Maribor, 1898—1916.
- Vošnjak dr. Jože, Slovenski tabori. Maribor, 1869.
- Vošnjak dr. Jože, Spomini. I—II. (Izd. Matica Slov.). Ljubljana, 1905 do 1906.
- Weiss Dr. Anton, Geschichte der österr. Volksschule unter Kaiser Franz I. und Ferdinand. Graz, 1908.
- Widmann Hans, Geschichte Salzburgs. I—III. Gotha 1907, 1909, 1914.
- Zbornik za umetnostno zgodovino. I—V. (Ured. dr. Izidor Cankar,

dr. Fr. Mesesnel, Ljubljana.

Zbornik Matice Slovenske. Razni letniki.

Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark. I—XX. Graz.

Zahn v. Jos., Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark. I—III.

Graz, 1875, 1879, 1903.

Zahn v. Jos., Ortsnamenbuch der Steiermark in Mittelalter. Wien, 1893.

Zahn v. Jos., Styriaca. I—III. Graz, 1893, 1896, 1905.

Zahn v. Jos., Steirische Miscellen. Graz, 1899.

Zgodovinska knjižnica, zv. 2.: Prazgodovinske izkopine. (Izd. Zgod. društvo). Celje, 1906.

Zichy Carol, Codex diplomaticus Comitum Zichy. Budapestini, 1871 do 1907.

Zwiedineck-Südenhorst, Geschichte der religiösen Bewegung in Innerösterreich. (Ponatis iz 53. zv. Archiv f. öst. Geschichte). Wien, 1875.

Poedince rabljeni viri in v časopisih objavljeni članki so navedeni na dotičnih mestih.

Namen seznamu ni, da poda izčrpno literaturo o štajerski zgodovini. Do l. 1914. podaja bolj ali manj popoln pregled dr. A. Schlossar v 2. izdaji knjige „Die Literatur der Steiermark“ (Graz 1914).

KAZALO.

Stran

Uvod	I.
----------------	----

I. Prazgodovinska doba.

Kamenena doba	1
Brončena doba	3
Latenska doba	6

II. Rimska doba. (15 pr. Kr. do 600 po Kr.)

Od početka rimske zavlade do Dioklecijana. (15 pr. Kr. do 300 po Kr.)	10
Rimska uprava	20

Rimska mesta:

Ptuj	21
Celje	26
Kulturne in narodnostne razmere	28
Od Dioklecijana do konca rimske oblasti. (300 do 600.)	34
Razširjanje krščanstva	37
Konec rimske oblasti v naših krajih	50

III. Staroslovenska doba.

Naselitev Slovencev	57
Nemška zavlada in delitev slovenske zemlje	61
Razširjanje krščanstva med Slovenci od Rabe do Save	68
Ciril in Metod	78
Konec slovenske samostojnosti	85
Podelitev zajmov pred madjarskimi navali	86
Madjarski navali	90

IV. Doba restavracije in nove kolonizacije. (1000—1300.)

Ptujska marka in nje priključitev k ostali Štajerski	94
Savinjska marka in njeni grofje	101
Deželna bramba	108
Strelnski dvorci	109
Prepiri za štajersko dediščino	111
Pokristjanjenje Madjarov in Slovenci	116
Cerkvene razmere v 11. in 12. stoletju	120
Cerkve in samostani na solnograškem slovenskem ozemlju	125
Najstarejše cerkve in župnije v oglejskem delu Sp. Štajerske	134
Samostani	146
Arhidijakonati	152
Plemstvo	153
Sodstvo	160

	Stran
Mesta in trgi	161
Kmetstvo	165
Industrija in denarstvo	169

V. Ustalitev oblasti Habsburžanov in celjskih grofov na Spodnjem Štajerskem. (1300—1500.)

Združitev Spodnje Štajerske z ostalimi habsburškimi deželami	172
Soneški gospodje	178
Celjski grofje	182
Ogrsko-štajerske homatije	194
Prvi turški napadi	201
Cerkvene in kulturne razmere v 14. in 15. stoletju	208
Nove župnije	212
Prosveta in umetnost	213
Novi samostani	216
Mesta in trgi	217

VI. Doba. Kmetске vstaje in verski boji. (1500—1800.)

Turški napadi v 16. in 17. stoletju	222
Vojna granica	228
Srbske naselbine na Spod. Štajerskem	232
Kmetске vstaje	235
Obmejni prepiri z Ogri	251
Zrinjsko-frankopanska zarota. Erazem Tattenbach	257
Kruci na Slov. Štajerskem	260
Verske razmere na Južnem Štajerskem ob zori protestantizma	263
Razširjanje protestantizma na Sp. Štajerskem in v Prekmurju	264
Katoliška reformacija	277
Umetnost	283
Razvoj znotranjepolitične uprave	286
Agrarne reforme Marije Terezije in Josipa II.	291
Ljudsko šolstvo	296
Narodno gospodarstvo	302
Početki štajersko-slovenske književnosti	305
Početki prekmurskega slovstva	309
Znameniti Slovenci te dobe	310
Cerkvene reforme pod Marijo Terezijo in Josipom II.	314
Ustavna kriza pod Leopoldom II.	318
Občna kulturna slika	321
Čarovništvo	322
Človeška kuga	324

VII. Doba ustavnih in narodnostnih bojev. (1800—1919.)

Francoske vojne	326
Preporod in ustalitev slovenske književne delavnosti	333
Šolstvo pred l. 1848.	337
Anton Martin Slomšek	340

L. 1848.	342
Narodnostna meja in germanizacija	349
Doba absolutizma. 1851—1860.	351
Prva ustavna doba do dualizma. 1860—1867.	354
Ljudski tabori	358
Politični in narodnostni boji do svetovne vojne. (1867—1914.)	359
Društveno življenje	371
Slovensko-štajerski kulturni delavci	374
Prekmursko novejšo slovstvo	379
Narodno gospodarstvo	381
Štajersko vprašanje na mirovni konferenci v Parizu	403
Prekmurje na mirovni konferenci	409
Slovstvo	412
Popravki	419
Kazalo	420

POPRAVKI.

- Str. 2. v. 11. od zgor. mesto Semriaciu čitaj Semriachu.
- Str. 17. v. 8. od spod. m. bili č. bila.
- Str. 22. v. 4. od spod. m. pokopališče č. kopališče.
- Str. 37. v. 13. od spod. m. Viktorinov č. Viktorinovi.
- Str. 38. v. 13. od spod. m. spomeniikh č. spomenikih.
- Str. 38. zadnja vrsta spod. m. regone č. regione.
- Str. 70. v. 9. od zgor. m. Avrom č. Avarom
- Str. 75. v. 15. od zgor. m. atvoriteto č. avtoriteto.
- Str. 94. pred naslov postavi štev. IV.
- Str. 106. v. 3. od spod. v. začetku m. 1023 č. 1123.
- Str. 107. v. 7. od zgor. m. 1140 č. 1144.
- Str. 108. v. 18. od spod. m. urejno č. urejeno.
- Str. 114. v. 19. od zgor. m. Ostovrhar č. Ostrovhar.
- Str. 121. v. 12. od zgor. m. knževnost č. književnost.
- Str. 123. v. 13. od zgor. m. deželih č. deželah.
- Str. 126. v. 3. od spod. m. bil č. bilo.
- Str. 160. v. 16. od zgor. m. zemljiško č. deželsko in v. 14. od spod. m. zemljiški č. deželski.
- Str. 172. pred naslov postavi št. V.
- Str. 181. v. 13. od spod. je za besedo sestavil dodati beseda Valzejcem.
- Str. 185. v. 4. od spod. m. Herman I. č. Herman II.
- Str. 186. v. 7. od spod. v. oklepaju m. 1358 č. 1385.
- Str. 187. v. 4. od spod. m. 4.800 č. 48.000 gl.
- Str. 234. v. 6. od spod. m. trgu č. vasi.
- Str. 349. m. paginacije 249 č. 349.
- Str. 286. v. 19. od zgor. m. razvodu č. razvodju.
- Str. 380. v. 5. od spod. m. glasovju č. glasoslovju.